

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO 1561
CALL No. Sa8k/Tag/Arch

D.G.A. 79

Uttaradhi

Sanskrit

JAIDEV

२५८

महाकविश्रीजयदेवविरचितं

गीतगोविन्दकाव्यम्

(GITAGOVINDA)

श्रीकुम्भनृपतिप्रणीत-रसिकप्रियाव्याख्यया, महामहो-
 पाद्याय-श्रीशङ्करमिथुनिर्मित-रसमञ्जरीव्याख्यया,
 दीपिका-पद्मोत्तिका-सञ्जीविनी-
 वालबोधिनीव्याख्याविशिष्टांशैः,
 तत्पाठान्तरैः, परिशैष्टि-
 समन्वितम्

श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना
 नारायण राम आचार्य 'काव्यतीर्थ'
 इत्यनेन संशोधितम्

निर्णय सागर-मुद्रणालयम्, मुंबई नं. २
 मूल्य ३ रुप्यका:

[अस्य पुनर्मुद्रणात्थिकारः स्वायत्ताः सन्ति]

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang, } 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer:-Ramechandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. 1561

Date. ... 6. 54

Call No. Sa 8k/jay/Ach

प्रथम संस्करणस्य प्रस्तावना।

श्रीमहाकविजयदेवविरचितं मृदुलपदसरणिलितं शुचिरार्थसंहतिबहुलं सर-
सरागमिवदसुप्रबन्धप्रधानं शुज्ञाररसभाष्टागारसदशमिदं गीतगोविन्दकाव्यं
कैविद्युत्यो मुद्रित्वा प्रकाशितमपि सहृदयाहादिन्या साहित्यसंगीतविवेकप्रश्नुया
टीकया समेतं केनापि प्रकाशितं नैव हृशयते । अतस्तद्विस्पवन्यलंकाररागतालादि-
लक्षणानुगतियोत्तेन टीकाद्वयेनालंकृत संप्रति रसिकजनविनोदाय प्रकाश्यते ।

अस्य गीतगोविन्दकाव्यस्य प्रणेतुर्ज्यदेवकवेदेशकालादिकं जीवितवृत्तं चान्येषा
बहुनां कवीनामिव सम्यक् न ज्ञायते । तथाध्यसमाभिर्यैर्तिक्चिन्मधुकरहस्य-
संकलितं तदत्र विद्वत्कौतुकाय संगृह्यते ।

गीतगोविन्दकाव्यादेव यदस्य कवे: पितृनामादिकं लभ्यते तदेवम्—जयदेवस्य
पितृनर्मि श्रीभोजदेव इति । मातुनर्मि राधादेवी रामादेवीति वा । पराशराभिधः
कोऽपि रसिकोऽस्य सुदृदासीत् । जयदेवैकवेभर्यायि नामं पदावतीति ।
उमापतिधरः शरणः, गोवर्धनाचार्यः, धोईकविराज इत्येते कवयो जयदेवसम-
काळीना आसन् । जयदेवस्य कुलवृत्तिप्रामः किन्तुविल्वास्य आसीदिति ।

जयदेवकविः परमः कुण्डलभक्त आसीत् । अतो लोकेऽयं महासाधुत्वेन
सर्वसिद्धिपि भरतखण्डे विश्वातो बभूव । एतद्विषयकमस्य चरितं श्रीमत्वान्ददत्त-
कृतभक्तमालाख्येष्वन्ये ३९ तमसर्गमारभ्य ४१ तमसर्गपर्यग्मं व्रिभिः सर्वैर्विर्गित-
मति । तदत्र बालबोधाय यथामूलमुपन्यस्यते । तथाथा—

“पुनरप्ये प्रवक्ष्यामि भक्तिमाहात्म्यमुक्तमम् ।

यच्छुला जायते भक्तिसुदेवे महात्मनि ॥

जगच्चाथपुरीप्रान्ते देशे चैवोत्कलामिषे ।

विन्दुविल्व इति स्थातो प्रामो ब्राह्मणसंकुलः ॥

तत्रोत्कले हिंजो जातो जयदेव इति श्रुतः ।

विद्याभ्यासरतः शान्तः पुरुषोत्तमपूजकः ॥

१ गीतगोविन्दसे ‘श्रीभोजदेव’ इत्यादिपदे (पृ० २००) द्रष्टव्यम् ।

२ गीतगोविन्दसौकोजविन्दुप्रबन्धस्यानिष्टपदस्य—‘जयते पदावतीरमणजयदेव’
इत्यादि (रसमञ्जरीदि) पाठान्तरदर्शनात् (पृ० १३३) भक्तिमालाख्येऽपि तथैव
कथनाच्च ।

३ गीतगोविन्दसे ‘वाचः पश्चवयस्युमापतिधरः’ इत्यादिपदे (पृ० ९) द्रष्टव्यम् ।

४ गीतगोविन्दसौसमप्रबन्धस्यानिष्टपदे (पृ० ६८) ‘विन्दुविल्वसमुद्रसंभवरोहि-
गीरमणेन’ इति दर्शनात् । टीकाद्वयेऽपि किन्तुविल्वलस्य जयदेवकुलवृत्तिप्रान्तेन
व्याख्यातत्वाच्च । भक्तमालाख्येण तु ‘विन्दुविल्व’ इति पाठो दृश्यते ।

५ अर्थं भक्तमालाख्यः श्रीमद्भिः खेमरागकीकृष्णशासमहात्मैः सरकीये श्रीवैद्य-
शरमुद्रालये मुद्रित्वा प्रकाशितः । तत उद्भूतमेतदस्यायत्रयम् ।

अथ तत्रैव विप्रोऽन्यो देवशमेति विश्वुतः ।
 अनपल्यो बभूवासौ जगज्ञाथमुपागतः ॥
 नमस्कृत्य हरि मुर्धा स्तीचकार कृताज्ञिः ।
 यदि मे संततिर्नाथ ! लक्ष्मप्रसादाद्विभ्यति ॥
 अपल्यं प्रथमं तुभ्यमर्पयिष्याम्यसंशयम् ।
 प्रतिश्वल्य मनस्येवं स वातो निजमन्दिरम् ॥
 तत्र काषेन कियता कन्द्यैका प्रथमाज्ञि ।
 ततः पुत्रानलभत साखुष्टान्मनोहरान् ॥
 ततः स मनसा स्मृत्या सप्तलीको ह्रिजोत्तमः ।
 कन्यौ गृहीत्वा हर्येण जगज्ञाथमुपागतः ॥
 नमस्कृत्य जगज्ञाथं देवशमात्रवीहृचः ।
 'देवदेव ! जगज्ञाथ ! प्रसादः कलितो मम ॥
 प्रथमा तनया जाता पुत्रास्तु तदनन्तरम् ।
 अतः प्रतिश्वत्तां कन्यां ददामि प्रतिगृहाताम् ॥'
 इत्युक्त्वा तां करेणासौ गृहीत्वा तां प्रदर्श्य च ।
 पूजकेभ्योऽथ वृत्तान्तमादितो व्याजहार सः ॥
 ततो बहिः समागत्य सोऽवतस्ये क्वचिद्विजः ।
 रात्रौ तस्य च विप्रस्य पूजकस्य जगत्प्रभुः ॥
 स्त्रैर्तं कथयामास जगज्ञाथो हुतं वचः ।
 'देवशमेन् ! प्रसादोऽस्मि स्तीकृता ते सुता मया ॥
 परंतु जयदेवाय दीयतां मतिर्यो श्वसौ ।
 अहमेव स विजेयो नात्र कार्या विचारणा ॥'
 पूजकोऽप्येवमेवाथ स्त्रैः दृष्टा प्रबोधितः ।
 देवशमाणमागत्य स्त्रैः प्रोवाच हर्षितः ॥
 शुल्कैव देवशमापि स्त्रैः सत्यममन्यत ।
 पूजके तं नमस्कृत्य गृहीत्वा तनयां निजाम् ॥
 जगाम जयदेवस्य संनिधौ इष्टमानसः ।
 तं तु पण्डुकुटीमध्ये आमाद्विरवैक्षत ॥
 दरिद्रं निरपेक्षं च शाश्वं पश्यन्तमादरात् ।
 मनसा तु जगज्ञाथं ध्यायन्तं सुविदाननम् ॥
 प्रणम्य जयदेवं तं देवशमात्रवीहृचः ।
 'हर्यं मे तनया ब्रह्मजगज्ञाथाज्ञया मया ।
 नाम्ना पश्चावती तु दीयतेऽनुगृहाण ताम् ॥'
 इत्युक्तो जयदेवस्तुमुवाच मधुरं वचः ॥
 अहं न कन्यादानस्य पात्रं शीनोऽनिकेतनः ।
 ममापि न जिष्पक्षास्ति किमिदं भाष्यसे तुथा ॥

जगन्नाथाशयेत्युक्त्वा यम्मां वक्षयति स्फुटम् ।
 कुत एवं मतिभ्रंशो गच्छ गच्छ यथासुखम् ॥
 आनाय्य पूजकं तत्तु देवशर्मातियन्नतः ।
 निवेदयामात्तु मुहुर्लां च न स्तीचकार सः ॥
 ततः खतनयां तत्र स्थापयित्वा द्विजोऽवीत् ।
 ‘अयं तु ते पतिः पुत्रि ! तवया पूजयश्च सर्वदा ।
 पतिसेवापरा नारी सुखमक्षयमक्षुते ॥’
 इत्युक्त्वा तां देवशर्मा यद्यो पङ्कया सदाश्रमम् ।
 सापि कन्या स्थिता तत्र जयदेवस्य संनिधी ॥
 जयदेवस्तु तां प्राह ‘गतौ तौ पितरौ तव ।
 त्वां विहाय स्वमन्येका कथं स्थास्यसि कानने ? ॥’
 अथ पद्मावती प्राह ‘भगवर्णिक ब्रवीषि भोः । ।
 स्वमालूपितुदेयां वै स मां तुम्यं ददौ पिता ॥
 अतस्त्वाहं एवं चेमामतिभक्तामनागसम् ।
 त्वद्यसीत्यत्र किं कुर्यां नाहमेका त्वयि स्थिते ॥’
 पद्मावतीबचः श्रुत्वा जयदेवोऽन्यचिन्तयत् ।
 अनया सल्यमुक्तं हि ल्यागे दोषो महान्मम ॥
 तसादस्याः पितुर्गंहं गल्लाऽहमनया सह ।
 इमां प्रतिप्रहीष्यामि विधिना नाश्र संशयः ॥
 हिति निष्ठिल्य मनसा जयदेव उवाच ताम् ।
 एव्यागच्छ मया सार्थं गच्छामि त्वत्पितुर्गंहम् ।
 विधिना तत्र ते पार्णि प्रहीष्यामि न संशयः ॥
 हृत्येवं वचनं श्रुत्वा प्राह पद्मावती पुनः ।
 त्वदाज्ञाकरणं धर्मं हृत्येवं मां पिताब्रवीत् ॥
 अतो महाप्रसादोऽयमित्युक्त्वाप्ने स्थिताभवत् ।
 जयदेवस्त्वया सार्थं देवशर्मैरहं गतः ॥
 तमुक्त्वा गदादं सर्वं प्रतिगृह्ण यथाविधि ।
 पद्मावत्या तया सार्थमाजगाम निर्ज गृहम् ॥
 उभी ती दम्पती तत्र एकप्राणी वभूवतुः ।
 शुल्यन्ती चापि गायन्ती श्रीकृष्णाच्चनतत्परी ॥
 एकद्वा जयदेवस्तु मनस्येवमचिन्तयत् ।
 स्वयंकृतेन गीतेन तोषयिष्याम्बहं हरिम् ॥
 हिति निष्ठिल्य निर्माय गीतगोविन्दनामकम् ।
 गायंस्तु देवदेवाप्ने पङ्कया सह ननते ह ॥
 एवं नित्यवर्तं तस्य तत्रैकसिन्दिने पुनः ।
 वयन्ध रासचरितं कृष्णोक्तौ राधिकौ प्रति ॥

शिरस्याषेहि मे पादमिल्यर्थं च करं हृदि ।
 समायान्तं न तदातुं शशाकेश्वरता॒ संरन् ॥
 अन्यदन्वैषमाणोऽपि न लेमे तादर्शं पदम् ।
 संस्थाप्य पुस्तकं ज्ञातुं जगामान्यद्विचिन्तयन् ॥
 तावज्जयदेवरूपेण कृष्णलत्र समागतः ।
 पद्मावतीमुखाचार्षं पुस्तकं देहि मे प्रिये ॥ ॥
 पद्मावती समानीय ददौ तत्पुस्तकं छतम् ।
 गृहीत्वा पुस्तकं तत्र जयदेवेन चतुर्कृतम् ॥
 मनसा तिलिखेत्वासौ जयदेवस्त्रूपशृङ् ।
 पुनरुत्थाप्य स ज्ञातुं जगामातिलत्रानिवतः ॥
 कंचित्कालमतीत्वाध जयदेवः समागतः ।
 देवानभ्यर्थं भक्त्या च गृहीत्वा पुस्तकं पुनः ॥
 मनसा कलिपतं पर्यं लिखितुं तु समुद्यतः ।
 ददर्श तत्र तत्पर्यं नालिखददर्यं पुरा ॥
 अन्येन लिखितं ज्ञात्वा प्राह पद्मावतीं प्रियाम् ।
 अथ ! केनेदमालेखि तं जानासि गृहित्विभिते ! ॥
 नाहमेतत्पदं पूर्वमलिख्यं नाक्षरं मम ।
 इति शुल्का वचलास्य प्राह पद्मावतीं प्रिया ॥
 नाय कोऽर्थं अमस्तोऽय जयदेवं वचोऽवधीत् ।
 ज्ञातुं गतस्तु तत्काले पुनरागत्य सर्ववरम् ।
 गृहीत्वा पुस्तकं भक्तो लिखित्वा एवं पुनर्गतः ।
 ज्ञातुमेवं तु जानामि कोऽन्यस्तवत्तोऽन्न लेखकः ॥
 इति शुल्का प्रियावाक्यं जयदेवोऽतिविभितः ।
 अहनिशं तमेवार्थं चिन्तयज्ञालभत्मुखम् ॥
 तस्मिन्दिने रात्रिशेषे स्वप्ने श्रीपुरुषोत्तमः ।
 उवाच जयदेवं तु स खप्ने मुमुक्षे सूक्षम् ।
 स्वप्नीं शुभगो मेने पुरुषोत्तमदर्शनात् ॥
 तदारभ्यातिभक्त्या वै पश्या सह हरिं भजन् ।
 गायन्वै गीतगोविन्दं तोषयामासु केशवम् ॥
 निर्माय गीतगोविन्दपुस्तकं पुरुषोत्तमे ।
 निवेद्य कृतकृत्योऽभूत्वदेवो महामनः ॥
 पुनर्वैक्यामि तस्मैव चरितं परमाद्वृतम् ।
 जयदेवस्य विप्रस्य गीतगोविन्दसंभवम् ॥
 एषदा गीतगोविन्दं शुल्का राजातिहर्षितः ।
 निजामे स्थापयिला तस्काव्यं तादशमेव च ॥

स्वामं लिमाय विद्वन्नो ददावाहा नृपः पुनः ।
 अद्यारभ्य ममैतदौ गीतगोविन्दनामकम् ॥
 पठ्यता गीयता सर्वेऽन्यथा दण्डभाइभवेत् ।
 इत्याशास्य द्वितीयं तद्वीतगोविन्दनामकम् ॥
 प्रख्यापयामास नृपः काव्यं स्वकृतमेव तु ।
 जयदेवकुतं कोऽपि न जगौ नृपशासनात् ॥
 अथैकस्मिन्दने राजा द्रष्टुं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 आगतस्तत्र जयदेवं जयदेवं ददर्श ह ॥
 नृपन्तं स्वकृतं काव्यं गायन्तं नृप आह तम् ।
 अहो मदीयं काव्यं त्वं कुतो न स्वीकरोयि भोः ॥
 श्रुतैवं जयदेवस्तु राजानं प्राह भीतवत् ।
 स्वीकृतं भवदीयं तु काव्यं राजन्न संशयः ॥
 परंतु मरकृतेनायं यथा तुष्यति ऐशवः ।
 न तथा त्वकृतेनेति परीक्षा क्रियतामिह ॥
 एतच्छुला तु बचनं जयदेवकुतं स्वकम् ।
 उभयं स्थापयामास जयशाश्वात्रः स्वयम् ॥
 उचाच वेवं भोः स्वामिन् ! किं तवातिप्रियं द्रूयोः ? ।
 तत्स्थापयोपरिष्ठातु यामः सर्वे बहिर्गृहात् ॥
 इत्युक्त्वा ते बहिर्याता द्वारे दत्त्वा कपाठकम् ।
 राजा च जयदेवस्त्रं ये चान्ये तत्र वै द्विजाः ॥
 अप्रे स्थिला क्षणं तत्रोद्घाटितं स्वयमेव हि ।
 कपाठं मन्दिरे याताः सर्वे राजपुरःसराः ॥
 ददशुलत्रं ते सर्वे जयदेवेन निर्मितम् ।
 उपरिष्ठास्थापितं तु तदधो राजनिर्मितम् ॥
 दद्वा तत्परमाक्षर्यं राजा शोकसमन्वितः ।
 तत्याजाञ्च यानीयं रात्रौ तत्रैव तस्थिवान् ॥
 नृपः स्वप्रे ददर्शीय पुरुषोत्तमकृपशृङ् ।
 कृषितसमागतो ब्रूते किमर्यं शोचते वृथा ? ॥
 गीतगोविन्दसदृशं नान्यत्काव्यं प्रियं मम ।
 स्वकृतेनापि तुष्यामि भक्तस्त्वं नात्र संशयः ॥
 परंतु गीतगोविन्दं स्वीकरोतु भवानपि ।
 प्रख्यापयतु लोकेऽस्मिन्मम प्रीतिविवर्धनम् ॥
 एवं पद्यत्तुपः स्वप्रे जहौ निद्रां मुदान्वितः ।
 कृष्णं ननाम मनसा स्वापराधं क्षमापयन् ॥
 तदारभ्य नृपो जातो जयदेवेऽतिभक्तिमान् ।
 स्वयं तु गीतगोविन्दं प्रपठन्मतिपूर्वकम् ॥

प्रस्थापयामास पुनर्देशे देशे तृपोत्तमः ।
अथापरं प्रवक्ष्यामि तस्यैव चरितं शुभम् ॥

एकदा तृष्णकले देशे पुरुषोत्तमसंनिधौ ।
कसिंचित्काले काचिच्छाकविकथिणी सुदा ॥
शारतकाळे निश्चीयिन्यां चन्द्रिकावितदिग्दद्वे ।
गायन्ती गीतगोविन्दं वृन्ताकवनमध्यगा ॥
वृन्ताकं च विचिन्वन्ती विक्षयार्थमितख्तः ।
गायन्ती कृष्णचरितं जयदेवविनिर्मितम् ॥
शुल्वा गानं तु भगवांलस्याः पक्षादितस्तातः ।
शृण्वन्नीतं स अन्नाम वृन्ताकविपिने हरेः ।
वृन्ताकक्षण्ठकैर्विद्वं परिधानीयमम्बरम् ॥
वृन्ताकानि गृहीत्वा सा मनिदरं सं ययौ यदा ।
तदा खथाम संप्राप्तो निशि श्रीपुरुषोत्तमः ॥
प्रभाते तत्र पूजार्थमायातः पूजको हरेः ।
पूजासंभारमादाय द्राहुं राजाप्युपागतः ॥
प्रोद्धाव्य स कपाटं तु गत्वा देवस्य संनिधौ ।
स्थापयन्परिधानीयमपद्यत्खण्ठशः कृतम् ॥
वृन्ताकक्षण्ठकैर्विद्वं किमेतदिल्लविन्तयत् ।
आहूय स तु राजानं दर्शयामास चाम्बरम् ॥
कथमेतद्भूद्वाजन्परमाक्षर्यमित्यहो ।
मर्यैवागत्य च पुनः कपाटोद्धाटनं कृतम् ॥
न वालो नापि चोन्मत्तः कविद्वागतो निशि ।
कथमेतद्विजानीयां केनेदं कृतमीदशम् ॥
इत्युक्त्वा पूजयित्वा तं सह राजा स पूजकः ।
विसितो वहिरागत्य परा चिन्तामुपागतः ॥
मुहुसुहुविन्तयानो न लेभेऽद्वृतकारणम् ।
तदा राजापि तत्रैव पूजकवाङ्मणेन वै ॥
उवाच रात्रौ श्रीकृष्णं प्रार्थयन्मनसा मुहुः ।
केनेदमासीदशस्य गाण्डशः करणं विभोः ॥
एवं चिन्तापरी ती तु लक्षाशनजलाखुभौ ।
रात्रौ मुपुपतुस्त्रं लेभाते नैव ती मुखम् ॥
तदा निशावशेषे तु खप्ते श्रीपुरुषोत्तमः ।
ददशतुरभौ देवं तत्तद्विष्णमागतम् ॥
राजानं ब्राह्मणं चापि वदन्तं मधुराक्षरम् ।
विषीदसि किमर्थं भो ! मद्वस्त्रहेद्वादिना ? ॥

द्वाणुष्व कारणं वासो येन चिछामनेकधा ।
 हतोऽविद्यै बृन्ताकाव्यां काविजग्गौ मुदा ॥
 फलविक्रियिणी शीतगोविन्दं मम बहुभम् ।
 तच्छ्रोदुमगमं चाहं वाव्यां सार्थं तया पुनः ॥
 हतसातो धाधावं तु ततो बृन्ताककण्टकैः ।
 स्वप्नशः स्फुटिं वस्त्रं सत्यमेतत्त्वं संशयः ॥
 मा विषादं कुरुप्रवात्र नैव दोषोऽस्ति कस्यचित् ।
 इति क्षुला वचः स्वप्ने भूपतिः स च पूजकः ॥
 उत्थाय च ततो विप्रो राजसंनिधिमागतः ।
 राजान्मुक्तवान्सर्वं स्वप्ने यथादैक्षत ॥
 क्षुला राजाथ तत्सर्वं सत्यमेतदिति त्रुवन् ।
 उवाच सप्ते यद्युद्धं राजापि सत्यमेव हि ॥
 परस्परं प्रशंसन्तौ शाकविक्रियिणीमुभौ ।
 जयदेवकविं चैव राजा तु ब्राह्मणः स च ॥
 अथ राजा तु ताँ शूद्रीं शाकविक्रियिणीं तदा ।
 आनाद्य जीविकर्त्त दत्त्वा वसात्रैव पुरे सदा ॥
 गायन्ती शीतगोविन्दं नित्यं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 तोषयेति त्रुपस्त्वाहां दत्त्वा संपूज्य केशवम् ॥
 भुक्त्वा प्रसादं देवस्य जगाम भवनं निजम् ।
 जयदेवं ततो राजा भक्तराजममन्यत ॥
 मुहुर्लाहर्णनाकाही कविवेदम् ययौ त्रुपः ।
 एवं भक्तिवदः कृष्णः किं किं न कुरुते प्रभुः ॥
 तस्मादथापि भक्तिर्हि त्रुणां सर्वार्थैसाधिनी ।
 अथापरं प्रब्रक्ष्यामि पद्मावत्या विचेष्टितम् ॥
 जयदेवस्य चरितं महादार्थं मुक्तमम् ।
 एकदा तत्र त्रुपतेभ्राता कविक्षसगोत्रजः ॥
 ममार कालधर्मेण तत्पत्नी मुक्तता सती ।
 अनुगन्तु मनस्थके निषितं पतिदेवता ॥
 ततो राजा ददौ सर्वं संभारमौर्ध्वद्विकम् ।
 स्वयं तत्र गतो राजा पुरवासिजनैर्दृतः ॥
 तस्मिन्नेव क्षणे राजी द्रष्टुं पद्मावती ययौ ।
 राजी प्रणम्य तो प्राह सतीं द्रष्टुं किमेषि भोः ? ॥
 इति क्षुला वचो राज्याः प्राह पद्मावती सती ।
 अहो 'पाषण्ड' इत्येष मृते पल्लौ मनस्तिनी ॥
 एवं मर्तुमुपायं यत्प्रसाधयति मुक्तता ।
 अहं तु मन्ये भो राजि पत्युर्मरणसंक्षुतम् (तो ?) ॥

तत्क्षणादेहजे वहौ भसीभूता न याभवत् ।
 का भक्षिः का च तत्प्रीतिर्वतं तस्याथ कि पुनः ॥
 इति श्रुत्वा बचत्स्या राज्ञी विस्मयमागता ।
 किमिदं भाषसे साधिष्ठ । कथमेवं भविष्यति ह ॥
 परीक्षा कारविष्यामि किञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य च ।
 इति श्रुत्वा बचत्स्या राज्ञी विस्मयमागता ॥
 पद्मावत्यपि तां राज्ञीं समाभाष्य गृह्ण यवौ ।
 अथेष्वसिन्दिने राजा द्रष्टुं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥
 जगाम जयदेवं तां पुरस्तुलगाति भक्षितः ।
 उवासु तत्र तां राज्ञीं जयदेवेन संगतः ॥
 अथ प्रभारे संजाते यावद्वाजा न चागतः ।
 तावदेव तु सा राज्ञी कविपल्लीं समाङ्गयत् ॥
 पद्मावतीं समायाता राज्ञीं प्राह करोमि किम् ॥
 तां दद्वा राजपल्लीं सा रुरोदाह च विहुला ॥
 राजा सह कविस्त्र देवं द्रष्टुं गतः किल ।
 तत्राकस्माद्विना दुःखं पतिसो देहमल्लजत् ॥
 तद्वःखवशागो राजा नायाति खगृहं पुनः ।
 अमी समायता भूल्याः कथयन्तीदमप्रियम् ॥
 इति श्रुत्वा बचत्स्या राज्याः पद्मावतीं सती ।
 अहो किमिदमिष्युक्त्वा तूर्णीं तस्यौ क्षणार्पितः ॥
 निपात पूर्विष्यां सा गतासुरभवत्तदा ।
 अथ राज्ञीं समागत्य दाहाकारे सुहुरुद्धुः ॥
 कुर्वन्तीं खयमेवार्ता तामुत्थाप्य पतिवता ।
 नोत्तस्यौ तां मृतां शाला राज्ञी शोकसमाकुला ॥
 भयार्ता विललापाथ गृह्यन्तीं निजां कियाम् ।
 अथ तत्र गताः सर्वे राजदाराः समन्ततः ॥
 चुकुशुः शोकसंतासाः कि जातमिति चामुखन् ।
 अथ राजापि कविना समायातोऽतिविस्मितः ॥
 श्रुत्वा कोलाहलं शीघ्रं यवावन्तःपुरं खकम् ।
 जयदेवेन सार्धं च तत्र गत्वा ददर्श ह ॥
 पद्मावतीं मृतां भूमीं राजा लाह प्रियां प्रति ।
 कि जातमस्या येनेवं मृता कस्मात्कविप्रिया ? ॥
 श्रुत्वा राज्ञी नृपवचो भीता प्राह कुताज्ञिः ।
 मम दुष्करितं नाथ ! क्षम्यदां कथयामि से ॥
 तत्र भ्राता मृतः पूर्वं तत्पल्लीं सा तमन्वगात् ।
 तां दद्वा प्राह मामेषो कोऽयं पाख्याण्ड इत्यहो ॥

मृते पल्लौ तत्क्षणात् भस्मसादभवत् या ।
 तस्या वृथा न्रां प्रीतिरिखेवं मम निष्ठयः ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्याधिकीर्णमती परीक्षणम् ।
 अवदं ते पतिः साधिष्व ! मृतोऽकस्मादिति श्रुतम् ॥
 तच्छ्रुतैव पषातोव्यां मृता तत्क्षणमेव हि ।
 इदानीं त्वमिहायातः कविना सह संगतः ॥
 अतः परं यत्कर्तव्यं तत्कुरुम्य मम प्रभो !
 इति श्रुत्वा वचस्तस्या राजा प्राहातिविस्तिः ॥
 वृथेयं घातिता देवि ! वृथा प्रदावती सती ।
 निवत्स्यति कर्थं गेहे जयदेवोऽनया विना ? ॥
 अतस्यक्षयाम्न्यहमपि लां वथेच्छं ब्रजाधुना ।
 चातने श्रीवधो मे स्नादवच्या हि क्लियो नृणाम् ॥
 इति राजवचः श्रुत्वा जयदेवोऽवबीद्वचः ।
 राजजनपराधेयं महिषी तव सुव्रता ॥
 न ल्यागमर्हेषा वै नैवं ब्रूहि ममाप्रतः ।
 कौतुकेन मृषावाक्यं भवत्येव न संशयः ॥
 वाक्यादेण न तत्रास्ति पातकं कस्यचिद्गृह ।
 किं च क्षणं जगत्ताथं स्वर लं सुमना भव ॥
 भजेऽहमपि तं देवं कल्याणं स करिष्यति ।
 इत्युक्त्वा जयदेवस्तु वायमादाय सर्वेषाः ॥
 प्रिये ! चार्थिति चत्क्षोक्तं गीतं सत्परमानसः ।
 जगौ ततः क्षणादेव पदावलाः कलेवरम् ॥
 संचचाल ततः सर्वे विसयोऽकुल्लोचनाः ।
 साधु साधिति च प्रोक्तुः कंचित्कालं व्यतीत्य सा ॥
 समुद्धाय जगौ पल्ला सार्थं तु पश्यतां नृणाम् ।
 ततो राजा जहर्षीध राजी चापि पुनः सतीम् ॥
 प्रणनाम सुरुभक्त्वा क्षम्यतामिति भाषिणी ।
 ततः प्रसन्नः स कविः ज्ञात्वा भुक्त्वा नृपाङ्गया ॥
 स्वगृहं प्रययौ हृष्टः पदावला महोत्सुकः ।
 एवं भगवतो भजिमृतसंजीविनी नृणाम् ॥
 अव्यापि वर्तीते लोके निष्ठयोऽपेक्षितः किल ।
 इति श्रीभगवन्नकिमाहात्म्ये जयदेवचरितं
 नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥
 अपरं श्रुणु वक्ष्यामि कवेः सुचरितं महत् ।
 जयदेवसमः सामुर्जे भूतो न भविष्यति ॥
 सर्वभूतसुहङ्कारे के सममात्मसमं पुनः ।
 पव्याप्तप्रारब्धभोगस्तु मनुते कर्मवन्धनम् ॥

एकदा स क्वचिद्ग्रामे निमन्त्रणवशाद्यतः ।
 तत्र संमानितः शिष्यैर्वेद्वालंकरणादिभिः ॥
 भोजयित्वा सुवर्णानि दत्त्वा प्रातर्बिसर्जितः ।
 अगच्छद्विपिने मार्गे चिन्तयन्तुरुपयोत्तमम् ॥
 ततः खङ्गधरात्तत्र लुष्टाकाः समुपागताः ।
 चलारो निर्देयास्तीत्राः कालान्तकदमोपमाः ॥
 तान्दद्वा जयदेवस्तु धनलोभाजिषांसतः ।
 उपायमकरोत्तत्र प्राणत्राणाय केवलम् ॥
 तानुयाच कविः प्रेम्णा वत्सा ? यूर्यं क गच्छथ ? ।
 पुरुषोत्तमपुरी याम इत्युक्तस्तः पुनः स तु ॥
 उवाच तान्मधुरया वाचा भद्रमभूदिह ।
 मयापि तत्र गन्तव्यं भवद्विः साक्षेव हि ॥
 परं तु वद एकाकी गृहीतैतदनानि भो ।
 गन्तुं न शक्तो यूर्यं चेद्दनमेतत्प्रगृह्य च ॥
 गच्छताथ मया सार्धं तदा मे गमनं भवेत् ।
 इत्युक्त्वा तानि वज्राणि सुवर्णानि च सर्वेषाः ॥
 तेभ्यो दत्त्वा सुखं मेने प्राणत्राणी सुदान्वितः ।
 शनैः शनैस्ततः पञ्चात्ततः सोऽप्यगमत्कविः ॥
 गृहीतैतानि वस्तुनि सुखं गच्छन्त्वनी पुनः ।
 यास्यामि खग्यहं दैवान्महारिष्ठाद्विमोचितः ॥
 अन्यथा मामनी लोभाद्वातयेयुर्न संशयः ।
 इत्येवं चिन्तयन्तं तं जयदेवं शनैः शनैः ॥
 गच्छन्तं पुरत्वीरा शीर्धनार्दः समाहयन् ।
 अहो शीघ्रं समागच्छ यृहणोर्द निजं धनम् ॥
 लं तु गन्तुं न शक्तोयि दूरं गन्तव्यमस्ति नः ।
 इति शुल्क वच्छेषां जयदेवोऽतिशङ्कितः ॥
 किं करिष्यन्त्यमीलेत(न्मनसाचि)चिन्तयत् पथि (?) ।
 तावते मक्षयामाद्वरयं धूर्तोऽस्ति वै द्विजः ॥
 अस्माभिरेव वस्तुनि प्रापयिष्यति नः पुनः ।
 धातयिष्यति गत्वार्य स्वप्राप्ने नात्र संशयः ॥
 तस्मादेनं निहृत्याथ गमिष्यामो न चान्यथा ।
 एवं केनचिदुक्ते च तन्मध्ये कोऽप्यभाषत ॥
 अहो किं मारणेनास्य वद्वा संस्थाप्यतां कवित् ।
 इत्युक्त्वा जयदेवं तु गृहीत्वा तेऽतिनिर्देयाः ॥
 हस्तौ पादौ तथैकत्र वद्वा चिकिष्युपरम्यतः ।
 पुनस्तन्मध्यतः कोऽपि महादुष्टोऽतिनिर्देयः ॥

खण्डेन पाणिपादं तदूर्दं चिच्छेद यन्नतः ।
 ततस्ते गन्तुमनसस्थीरा जग्मुर्यहच्छया ॥
 जयदेवोऽपि प्रारब्धभोगोऽयमित्यमन्यतः ।
 विभूतयानो जगज्ञात्य तत्रारथ्ये क्षुधार्दितः ॥
 अथ तत्रैव नृपतिर्मृगयां पर्यटन्वने ।
 एकाकी हृष्माहडो धावन्तं शृगमन्वगात् ॥
 राजा तत्राजगामात्य जयदेवसुभीपगम् ।
 मृगं दृष्टा न विव्याध जयदेवेन शङ्खितः ॥
 आरोप्य शिविकायां लमानिनाय निर्जं पुरम् ।
 तत्र पद्मावर्तीं साध्वीमानाद्य नृपतिस्तादा ॥
 सेवयामास सर्वेषं जयदेवं नृपोत्तमः ।
 ततो राजा प्रतिदिनं जयदेवरिदक्षया ॥
 जगाम तदूर्दं तस्य तदातिथ्यं चकार सः ।
 एवं गतेषु क्षालेषु कियस्तु च ततः कविः ॥
 समाजरमुस्तु ते चारा सुद्रामात्रविभूषिताः ।
 साधुयेषधरासो तमुपकारै दिवक्षवः ॥
 आगच्छन्तो भगवतो शृहमात्यान्तसुक्षयम् ।
 पद्मावर्तीं समाहृत्य पादायैस्तानपूजयत् ॥
 ततस्तान्भोजयिला लमाज्ञाहाव नृपं कविः ।
 राजा तत्रागतस्ते च जयदेवोऽभ्यभाषत ॥
 पुरस्तुल्य च तान्दुष्टानदुष्टेनान्तरात्मना ।
 राजेष्वते गुरुसमा महान्तः शास्त्रपारगाः ॥
 एतेभ्यो देहि वित्तानि पात्रमेते न संशयः ।
 इति क्षुला ततो राजा रक्षानि विविधानि च ॥
 वस्त्राण्याभरणादीनि ददीं परमभक्तिः ।
 गृहीला तद्दनं ते वै यथेषु गन्तुमुष्यताः ॥
 तदा प्राह नृपं भूयो जयदेवोऽतिहर्षितः ।
 अहो मार्गे कियहूरै चनमत्यान्तभीषणम् ॥
 तस्य संतारणार्थाय भूलं तेभ्यो नियोजय ।
 चनाद्विरिमान्कुला पुनरायातु मेऽन्तिकम् ॥
 इति क्षुला ततो राजा पदातीःपत्र तान्प्रति ।
 नियोजयामास तदा ते जग्मुस्तीः सहानुतम् ॥
 ततो सर्वैनगैस्ते (?) तु तरुच्छायासुपात्रिताः ।
 राजमृल्याः कथाशेषे तान्त्रुत्य विनीतवत् ॥
 अहो कवैर्भवन्तः के तदूत कृपया सुदा ।
 युध्मदर्थं तु भक्तया यद्राजानं प्रार्थयस्कविः ॥
 शीत० प्र० ३

इति शुला वचस्तस्य राजसूलस्य ते खलाः ।
 कर्तुः प्रशस्य ते सर्वे शृणु कारणमव भो ॥
 कनादिराजनिकटे वयं भिक्षाशिनः स्थिताः ।
 तत्रायमपि चायातो धनार्थी काव्यकृद्गुजः ॥
 तथैकस्य गृहे चौर्यं चकारार्थं हिजायमः ।
 धनिकेन गृहीत्वाथ प्राप्तितो राजसंनिधौ ॥
 राजानं प्राह धनिको नायं विप्रकुलोद्गुवः ।
 चौरोऽयं निलचौर्येण कदापि पतितः प्रभो ॥
 इदानीं मद्भूते शुल्वैर्षुला नीतत्वावानितके ।
 इति शुला ततो राजा चाण्डालाय समार्पयत् ॥
 गृहीत्वै दुरात्मानं मम राज्याद्विष्टुरु ।
 अन्यराज्ये तु प्राप्य जहि खोडेन पापिनम् ॥
 इत्याज्ञा शिरसा कुला चाण्डालस्तु प्रगृष्ठ च ।
 गच्छुष्व प्रार्थितो भूयो द्रव्येणापि वशीकृतः ॥
 असामिरुक्तो नायं भो वध्यो दुष्मामिरेव च ।
 देशान्तरमवश्यं तु प्रापयिलाङ्गुलिद्वयम् ॥
 छित्वा यान्तु नृपद्वारे प्रत्ययार्थं प्रहृष्यताम् ।
 इत्येतदुक्तं स्तीकुला नीत्वा तं राज्यतो बहिः ॥
 अत्र राज्ये घने कापि चित्तवा तत्पाणिपादकम् ।
 राहे प्रदर्शयामासुरिति यातं पुरा स्त भो ॥
 ततोऽस्मानचैर्यामास राज्ञः स्मृत्वामरक्षणम् ।
 इति तेषां कथयतां तु मुलः खेऽभवद्वृनिः ॥
 संपष्पाताशनिर्वारे तेषां मूर्धसु लक्षणात् ।
 ततस्ते राजसूल्यास्तु राहा तन्महदद्वृतम् ॥
 क्षणात्तूर्णीं स्थिताः सर्वे संज्ञां संप्राप्य ते पुनः ।
 तत्र शुला नृपं यान्ते जयदेवस्य मन्दिरे ॥
 तत्रैव ते गताः सर्वे गृहीत्वा धनसंचयम् ।
 राजानं प्रणिपत्योऽनुस्ते बद्धकरसंपुटाः ॥
 राजस्ते साध्योऽरण्ये मृता वज्रापशाततः ।
 वज्रादिकं गृहीत्वा तु वयमेव समागताः ॥
 इति शुला ततो राजा किं जातमिति चाव्रवीत् ।
 ततस्ते निजप्रश्नादि वज्रपातान्तमनुवन् ॥
 शुल्वाथ जयदेवस्तु दाहा कुला मुहुर्मुहुः ।
 रुदोद पञ्चां दस्ताभ्यां छिक्षाभ्यां ताडयन्महीम् ॥
 तत्क्षणाजयदेवस्य पाणिपादं तु पूर्वेवत् ।
 प्रादुर्बभूव सर्वेषां पञ्चतो नात्र संशयः ॥

असतां तादशानां तु सृत्युं शुला तु हुःसितः ।
 हरोद च्छद्रना तस्मान्तोष पुरुषोत्तमः ॥
 ददौ हस्ती च पादी च किमाक्षर्दभिदै हरेः ।
 अथ राजातिचिन्तातो जयदेवं प्रणम्य च ॥
 पप्रक्षु किमिदं चित्रं बूहि मत्कृपया द्विज । ।
 उवाच जयदेवस्तु गृत्तान्तं पूर्वीतः स्वकम् ॥
 चौराणां च यथातस्त्वं ततो राजा मुमोद ह ।
 तुष्टाव जयदेवं तं धन्योऽसि लत्समो न वै ॥
 हष्टः शुलो वा लोकेऽसिभिन्नत्रशुलुसमः पुमान् ।
 धन्योऽहमतिनीचोऽपि लत्संसर्गाच्च संशयः ॥
 इत्यादिवचसा राजा स्तुलागल्य स्वमन्दिरम् ।
 आकर्ष्य पुत्रदारेभ्यो मध्यिभ्यः प्रोक्तवाम्लयम् ॥
 अथ कालेन कियता जयदेवो जरां गतः ।
 तथापि निल्यकर्मादि न तत्याज कदाचन ॥
 गङ्गालानवर्तं तस्य निल्यसंकलितं पुरा ।
 एकदा कुतश्चौचादिवलितो जाहवीतटम् ॥
 क्वानमार्गे जराकान्तो विशश्राम इचित्कचित् ।
 गला कर्थचिद्गङ्गायां ज्ञाला पीला जलं पुनः ॥
 आगच्छन्ययि वज्राम निपपात मुमूर्च्छं च ।
 ततत्त्वे पथिकाः सर्वे सिपिचुरुल्लं च वाससा ॥
 छायां चकुर्लतो राजा ज्ञाला तत्राजगाम ह ।
 दद्वा तं जयदेवं तु तामवस्थामुपागतम् ॥
 आरोप्य शिविकायां तु प्रापयामाच मन्दिरम् ।
 स्वयमागल्य च पुनः कुताज्ञलिरुचाच तम् ॥
 अहो जीणतरे चेदै शरीर ते महामते । ।
 मया हि पादधारेण ज्ञातुमयागतं पुनः ॥
 ददामि शिविकां तुभ्यं कुरुष्व मम भाषितम् ।
 इति शुला तु राजानं जयदेव उवाच सः ॥
 मर्मैव शिविका राजन् ! संरक्ष भवनेऽयुना ।
 पादाभ्यामेव गलाहै ज्ञास्यामीति ग्रतं मम ॥
 यथा शक्तिलातो वामि मा कुरुष्वामहै पुनः ।
 इति शुला ततो राजा जगाम भवनं स्वकम् ॥
 संपूज्य देवतां भुक्ला राजकार्यपरोऽभवत् ।
 अथ तस्यां तु राज्यां वै राजमान्यः पुरोहितः ॥
 राजाहता महान्तो ये तत्र प्रामे द्विजाः स्थिताः ।
 ते सर्वे ददशुः स्वप्ने जयदेवोऽपि चानुतम् ॥

शुक्राम्बरधरा काचिन्दुल्ला मकरवाहना ।
 पश्चहस्तारविन्दाक्षी समागल्याब्रवीदिदम् ॥
 अहं भागीरथी देवी प्रातरादिनिरन्तरम् ।
 जयदेवस्य वाप्यां वै निवसिष्याम्यसंशयम् ॥
 जानीहि प्रलहं तत्र पश्यमेतन्मया सह ।
 आविर्भविष्यति जले द्रष्टव्यं भवता पुनः ॥
 अप्य तु जयदेवो मे भक्तोऽसीव त्रियः सदा ।
 नैतस्य ब्रह्महोऽस्ति वाप्यां ज्ञानं करोत्यम् ॥
 लयापि योजनीयः स नान्यथा मम भाषितम् ।
 किं चान्यः प्रलयस्तत्र त्रोच्यते तज्जिज्ञासय ॥
 जयदेवेन साध्यं तु गलत्कुष्ठोऽपि तत्र चेत् ।
 कुष्ठरोगात्प्रमुच्येत ज्ञातः सप्तदिनादपि ॥
 एवं स्वप्नं प्रपश्यन्तः प्रबुद्धास्ते समागताः ।
 एकाम्रे खप्रमूल्युर्वं कथां कुला परस्परम् ॥
 द्वपोऽमालैर्ग्रीमहुदैर्जयदेवस्य मन्दिरम् ।
 समागल्याब्रवीत्सर्वं जयदेवाय भूपतिः ॥
 शुला तज्जयदेवस्तु निजस्वप्नं सारन्हृदि ।
 तृणार्थीन्प्राह धन्या वै भवन्तो नात्र संशयः ॥
 यैरेषां जाह्नवी देवी स्वप्ने श्रीरिप रूपिणी ।
 किमाक्षर्यं भवद्विर्यहृष्टं स्वप्नेऽतिदुर्लभम् ॥
 जगन्मान्या जगन्माता जगदुदारकारिणी ।
 आगमिष्यति वाप्यां सा सख्यमेतत्र संशयः ॥
 इस्तुक्ला तृपतिस्तृणीं सामाल्यः सपुरोहितः ।
 सदारन्तत्र ज्ञानीयं गृहीला समुपाययी ॥
 जयदेवोऽपि पूजार्थमर्घार्थीन्परिकल्प्य च ।
 जगाम तत्र वाप्यां तु ज्ञातुं पश्चावतीयुतः ॥
 तत्र वापीसमीपे तु गत्वा ते तु तृपादयः ।
 जयदेवं पुरस्फूलं सर्वं तत्रावतस्थिरे ॥
 जयदेवोऽपि ज्ञानीयं मज्जां भक्त्या पठजले ।
 प्रविवेश तदा गङ्गा तत्र प्रादुर्बभूव ह ॥
 अर्मितं तज्जलं जातं दुर्घकुन्देन्दुनिमेलम् ।
 तारशी तिक्ता जाता यथा गङ्गासरित्यता ॥
 प्रादुर्बभूव पर्यं तज्जले हस्तातिहर्षिताः ।
 राजा च जयदेवक्ष तथान्ये ये समागताः ॥
 तुष्टुलां जनास्तत्र गङ्गां त्रिपथगमिनीम् ।
 जयदेवोऽपि हर्षासुपरिक्लिन्नहगम्युजः ॥

काल्या पात्यादिभिर्बैव पूजयामास भक्तिः ।
 तस्मिन्सप्तदिनं तत्र दिव्यदेही चभूत सः ॥
 एवमन्येऽपि ये तत्र ये ये कुला मनोरथम् ।
 ज्ञानपूजादिकं चकुरापहतेऽधिकलभीष्मितम् ॥
 इत्येतत्त्वयदेवस्य माहात्म्यं कथितं मया ।
 यः पठेच्छृणुयादेतत्तस्य भक्तिर्हृदा भवेत् ॥
 कामी कामानवाप्येत जगच्चाथप्रसादतः ।
 उत्तमा गतिमाप्नोति दुर्क्षमामपि दोग्निनाम् ॥

इति श्रीभगवद्गुरुकिमाहात्म्ये जयदेववरितं नामैकत्वारिंशः सर्गः ॥” । इति ।

श्रीबुतमहामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितैः काव्यमालायां प्रकाशितायाः
 श्रीगोवर्धनाचार्यप्रणीतार्थासप्तशलाष्टिष्ठप्णे जयदेवकविसमयो तुत्या
 निर्णीतिः । तथा हि—‘जयदेवकविष्ठ वङ्गदेशाधिपत्य बहुलसेनसूनोर्डिक्षमण-
 सेनस्य सभायामासीदिति श्रीसनातनगोत्सामिनां मतम् । ‘गोवर्धनश्च शरणो
 चयदेव उमापतिः । कविराजश्च रक्षानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥’ इत्यर्थं
 शोको लक्ष्मणसेनसभायगृहद्वारोपरि विलायामुखीर्ण आसीद् । तस्माद्वौ-
 वर्धनजयदेवाद्यः सर्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासञ्जिति केनित् । लक्ष्मण-
 सेनश्च खिलासंवरत्सरस्यैकादशशतकसमाप्तिपर्यन्तं वङ्गदेशं पालयामासेति
 केनितिहासविदः’ इति । अतो जयदेवकविजीवनसमयोऽपि खिलासंवरत्सर-
 स्यैकादशशतक आसीदिति फलितार्थः ।

जयदेवकविकृतो गीतगोविन्दकाव्यादन्यः कोऽपि अन्धो लोके न क्षापि क्षुतो
 नापि प्रसिद्धः । प्रसक्षाराघवनाटककर्ता जयदेवस्तु कौण्डिन्यगोत्रोऽवः सुमित्राकु-
 ञिजन्मा भद्रदेवतनयः । शृङ्गारमाधवीयन्यन्यप्रणेता जयदेवश्च अज्ञातपितृनामा-
 दिकः शृङ्गदासेत्युपदवान् । अत उभावप्येतौ गीतगोविन्दकाव्यप्रणेतुर्जयदेवाद्विद्वा-
 जावितिसुविशद्भेतत् ।

गीतगोविन्दकाव्यस्य ‘उन्नीलन्मधुगन्धलुध’ (११३११) इत्यादिपर्यं
 खिलासंवर्धन्यत्तुर्दशशतकसुसद्गवेन वङ्गदेशीयेन श्रीविद्वनाधकविराजेन स्वकृत-
 साहित्यदर्पणाख्यग्रन्थस्य दशमपरिच्छेदे वृत्त्यनुप्रासोदाहरणतयोपन्धर्लां ददते ।
 एतेन तत्कालीना विद्वांसोऽपि गीतगोविन्दकाव्यं सत्काव्यतया सीचकुरिति
 शायते ।

१ काव्यमालायां प्रकाशितस्य आर्यासप्तशलीघम्बस्य प्रथमपृष्ठस्थिष्ठण्यां द्रष्टव्यम् ।

२ प्रसक्षाराघवनाटकप्रसादावनाया ‘विलासो यद्वाचो’ इत्यादि तथा, ‘लक्ष्मणस्यैष’
 इत्यादिक्षोक्तव्यं द्रष्टव्यम् । (निर्णयसागरसुद्धितुसाक्ष सू० ५) ।

३ शृङ्गारमाधवीयचम्पदादौ मङ्गलाचरणक्षोके द्रष्टव्यम् । इयं चम्पूः नाथापि क्षापि
 मुद्रपित्वा प्रस्तुशिता च । अस्या इस्तिखितमपूर्णपुस्तकमेकं मया द्रष्टव्यमासीद् ।

अत्र प्रकाशितयोदीक्योर्मध्ये प्रथमा तावदसिकप्रियाख्या श्रीकुम्भनृपतिथिर-
विता । अस्या आदर्शपुस्तकद्वयमस्तुहतमैः महामहोपाध्यायश्रीमहुगप्रियादप-
षिष्ठैः कतिपयसंवत्सरैभ्यः पूर्वं मदभ्यर्थनयैव मञ्चिकटे प्रेषितमासीन् । लेखक-
प्रमादप्रचुराभ्यां निरक्षादर्शपुस्तकाभ्यां यथामति संशोध्य प्रकाशितेयं टीका
रसिकमनोविनोदनाय । एतदीकाकर्ता श्रीकुम्भनृपतिस्तु संप्रति लोके 'मेवाड़' हति
नाम्ना प्रणिते भेदपाठदेशे राज्यं चकारेति टीकावतरणिकात एव ज्ञायते । अस्य
राज्यसमयस्तु विश्वासंवत्सरस्य चतुर्दशशतकस्य प्रथमपाद आसीदितीतिहासतोड-
षगमदते ।

अत्र प्रकाशिता द्वितीया टीका रसमजार्याख्या तु महामहोपाध्यायश्रीदिनेश्वरा-
हमजेन महामहोपाध्यायश्रीशंकरमिथेन संप्रलयशात्कुलादिविशेषणस्य श्रीशालिना-
शाभिधानस्य पुष्टप्रसाङ्ग्या विरचिते टीकापुष्पिकातो ज्ञायते । एतदीकाया
आदर्शपुस्तकमेवमस्तुहत्तरैः श्रीमद्भिः पणशीकरोपाहौर्वसुदेवशालिभिर्महता
प्रथमेन संपादितम् । तदनुरोधेन च संशोध्य प्रकाशितेयमपि टीकात्र चालो-
चयोगितया ।

एतात्पुस्तकस्य मुद्रितपत्रसंशोधनकर्मणि प्रथमं श्रीमद्भिर्वासुदेवशालिभिः किय-
त्पाहाण्यं कृतम् । किंतु अप्रे मानुषस्वभावसुलभशरीराखास्थ्यवशात्स्वदेशं प्रति
यातेनु तेषु निरक्षसंशोधनकर्मं मर्येवापत्तत् । अतः प्रमादायतिक्षिप्त्यूनमन्त्र
दद्येत तत्परमद्वाढुभिः चुघीभिः क्षन्तव्यमिति सविनयं प्रार्थयति—

विद्वदनुचरः
तेलङ्गोपाख्यो रामकृष्णसूनुर्मङ्गेशशर्मा ।

उ पो द्वातः

—०३००—

आसीत् प्राङ्मालवीयावनितलवनिता भूषणे तिन्दु विव्व-

आमे सर्वेदिपूणे द्विजवरतिलको शोषरत्नाकराख्यः ।

तसुत्रः पारिजातः सकलगुणनिधिः सस्कवेशवर्ती

तस्माद्विद्याधरोऽभूत् सुरगुहसदशो विष्णुभक्तो वरिष्ठः ॥ १ ॥

यथार्थं नामा विविधागमज्ञो वेदान्तवित्काव्यकलासु दक्षः ।

समस्तविद्यासु विशारदोऽसौ नैयायिको नाटकनीतिचेत्ता ॥ २ ॥

तस्यात्मजश्चाहचरित्रवित्तमकृताखण्डमहीतलोऽभूत् ।

यस्याध्वरे देवगणाः स्वभागान् साक्षादगृह्णन् पुरुषात्मुख्याः ॥ ३ ॥

तसुत्रो जयदेव एव जगतामाराध्य उत्तम्माति:

ओौतस्मात्विचारसारचतुरः श्रीमान् सुभक्तो हरेः ॥

साहित्येषु कृतश्वरमः कविवरो धर्मार्थिकामाधिको

दाता सिद्धिसमृद्धिसाधनपदुः कौणिङ्ग्यगोत्रोऽभवत् ॥ ४ ॥

द्वे भार्ये विजया जयेति ललनारके रमामे उमे

तस्याऽस्तामुरुगायकीतेनकलाकौशलयदक्षा जया ॥

नाम्ना साऽप्यपरेण लोकविदिता पद्माचतीस्युच्यते

पत्युः प्रेमरसाधिकाऽतिसुभगा छावण्यलीलावती ॥ ५ ॥

जुहो सद्वंशजाते सकलगुणभूते प्रेयसी (?) प्राप्य पुण्ये

यः स्वात्मानं कुतार्थं सफलमपि निजं जन्म मेने कथीन्द्रः ॥

स्याप्याऽस्यां नोहकृत्यं निपुणमतिरसावाप नैश्चिन्त्यमर्थ-

च्यापारपारभारो खुरमपि च धुरं क्षिप्य तन्मूर्ति सर्वम् ॥ ६ ॥

पद्मावत्यतिसुन्दराऽतिचतुरा जात्याऽधिका पद्मिनी

गान्धर्वोदितरीतवायकुशला विज्ञानपारक्षमा ॥

शुद्धारैकपरायणा रसकलाभावैकनिष्ठा सती

साध्याचारपतिवताऽतिविमला पत्युर्मनोहारिणी ॥ ७ ॥

भर्तुसोषणतपराऽतिचतुरा वैलोक्यसंक्षोभिणी

विष्णुस्त्रीरिव कामकेलिकुशला भोदावहा योगिनाम् ॥

1 उपोदातोऽयं दीपिकारीकरकृता गोपालेन प्रीय स्वरीकावसाने निविष्ट आसीदिलनेनैवोपोदातेन रकुटं भवति । दीकेयं १५८० विक्रमसंवत्सरे प्रीयासीदिवि दीकाकृतप्रशस्तितोऽवगम्यते । 2 अवैकः छोको लुप्त इत्यर्थेतः प्रीयते, 'तस्यात्मजः' इत्यस्याये जयदेवपितुर्भूतदेवस्य नामनिर्देशविरहात् ।

सोऽपि श्रीजयदेवपिंडतवरो भोगप्रयोगप्रभु-
 यों वास्तवायनकामशास्त्रत्वात् खीर्णां प्रियोऽनङ्गत् ॥ ८ ॥
 ताभ्यां रेमे बहुनि स्वरभरचतुरो हायनान्यष्टुष्टिः
 प्रासङ्गानो विवेकोदयविमलमना भुक्तभोगो विरागी ॥
 सोऽभूत् कालेन द्वुदः कृतसुकृतशतोदृतदुर्मोहदोषो
 मोक्षार्थी भूमिपीडं सकलमपि धियालोक्य सम्यग्विचार्य ॥ ९ ॥
 सधो मुकिप्रदं किं मुनिजन(?) द्वुनां पापपुण्ड्यान्वितानां
 अथात्वेष्यं निश्चिकायाभवपदमनिदं प्रेक्ष्य विज्ञानदृष्ट्या ॥
 भूवैकृष्णं विदित्या द्वुहठतरमतिः क्षेत्रमानन्दवादी-
 मध्ये वाराणसीति त्रिपुरतनुहराधिष्ठितं श्रीभवान्या ॥ १० ॥
 पञ्चकोशप्रमाणं त्रिपथगतदिनीतीर आस्ते विविक्तं
 स्थानं विश्वेश्वरस्य त्रियतममरालभ्यमाकाङ्क्ष्यमार्येः ॥
 शूलाग्रारोपितं यथिभुवनगुरुणा कूरकलपान्तकाले
 नाशं नाम्नोत्तरेष्यं कलिमलरहितं पालितं भैरवेण ॥ ११ ॥
 यत्र श्रीमणिकर्णिका तनुभूतां प्राणप्रयाणोत्सवे
 तत्तीरावनिशायिनां शुतितुटे मत्तोत्तमं तारकम् ॥
 विशेषो जपति द्वुतं परगुरुर्मोहान्धकारापहा-
 से मुक्ताः स्युरतीव त्रिमधुना प्रत्यक्षमेतत्स्फुटम् ॥ १२ ॥
 यत्राज्ञपूर्णोऽभिमतार्थदात्री सर्वार्तिहस्ती त्रिजगत्सवित्री ॥
 द्वुस्तादुपूर्णोदनपाणिपात्री शुच्छान्तिकर्त्ता फलसाधयित्री ॥ १३ ॥
 महाशमशानं यमुदाहरन्ति भूपीठवैकृष्णपदं विशिष्टम् ॥
 अनन्तविद्याप्रभवैक्षणानिः सायुज्यमोक्षद्वमजन्मभूमिः ॥ १४ ॥
 अपुनर्भवरत्तरोहणादिश्वरमजन्मसुखानुभूतिसिन्धुः ॥
 सचराचरविक्षपावनी या जयति सा त्रिपुरारिराजधानी ॥ १५ ॥
 यत्र साधनचतुष्योन्नवः श्रीघ्रमेव भवतीति निश्चितम् ॥
 स्वात्मतत्त्वसुपिदित्य तारकं ब्रह्मभावमभयं नयत्यजः ॥ १६ ॥
 गिरिसुखापतिरत्र मध्यरात्रं जपति दक्षिणकर्णखान्तराले ॥
 गमयति द्वुतमात्मतनौ लयं परमकाशणिको हि जगद्गुरुः ॥ १७ ॥
 नातः परतरं क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
 जन्मनिर्मुक्तिसोपानं प्रपञ्चानर्थनाशनम् ॥ १८ ॥
 ये कार्यां न नियेवन्ति वशितास्ते नरा भुवि ॥
 चाण्डालपिंडतानां च गतिर्यग्र भवेत्समा ॥ १९ ॥
 याम्याद्यपाशान्विच्छित्य श्रीन्द्रं वाराणसीं पुरीम् ॥
 यत्र नो यमदूतेभ्यो न मनाह कापि भीर्भवेत् ॥ २० ॥

इत्थं व्यवस्थं जयदेवकवीन्द्रवर्यैः

सम्परिवधाय हुदि निश्चयमादरेण ॥
काशीं पुरीमभिससार सभार्ये आरात्

कोशान्वितः सपरिवारगणैः सुहुचिः ॥ २१ ॥
तथावासीत् कतिपयसमाः सक्षयमासाय सम्यक्
ज्ञेहाधिक्यादनुजसदशें काशिराजेन सार्थम् ॥

तावन्योन्यं नरपतिकवी एकशक्यासनस्थौ
नामाकीडावितरणरतौ सद्गिहारैकनिष्ठौ ॥ २२ ॥

ऐश्वर्योन्सौ तु लयभूषावतंसौ वासोऽलंकारान्वितौ वानर्संस्थौ ॥
निलं सन्तौ साहस्र्यं विधायाङ्गिष्ठौ नासां तौ क्षणार्थं बनेऽपि ॥ २३ ॥

जयदेवस्य सामध्योत् माहात्म्यं प्रोचयते कियत् ।
कवेरलौकिकी शकिर्दृष्टा प्रत्यक्षतो तुवैः ॥ २४ ॥

अनावृष्टिरत्यन्तबोटा पुरासीध्यदा दैवयोगात्प्रजाः क्षुत्परीताः ॥
समभ्यर्थ्यादिधयोनिं हरिं शंभुमकं गणेशं च हुगां प्रणम्येदमूर्तुः ॥ २५ ॥
महेन्द्रं दिशार्थं महदृष्टिहेतोः स्तुवन्तो यथार्थं सुरान्सूक्तवर्यैः ॥
यथं स्वामिनोऽत्यन्ततुःखार्दिता भोरवृष्ट्या कुटुम्बार्तिमुद्दीक्ष्य भीताः ॥ २६ ॥

तच्छ्रुत्वा जयदेव आह सहसाऽभ्येत्य हुतं सत्कविः
भो लोकाः ! क्षुणुतेन्द्रिरापतिरसौ क्षीराधिक्षारी विभुः ॥

योऽनङ्गस्य पिता जगहुरुतरः पूर्णः पुराणः परः
पर्जन्येन विमस्य कुल्यमजनस्यानेहसो व्राणः ॥ २७ ॥

किं विज्ञापितेर्विधातुरथं किं भर्गस्य कालया जलै
रक्षेश्वाथ महत्प्रयोजनमतश्चण्डीपते भूमृतः ॥

पद्मवज्राशनकुञ्जराननपितुर्दिग्बाससः क्षुभ्यतो
भस्मद्यालकपालभूषितनोर्युद्धोक्षगत्योन्मतेः ॥ २८ ॥

भूतप्रेतपिशाचवीरनिवैरायेष्टितस्याशितुः
र्मिक्षायाः शबदाहभूमिक्षतेऽस्थ्यङ्गतस्योद्दिरः ॥

रुद्रस्योरुदुम्बिनो धृतिरनागृष्णा भवेष्विभितम्
पर्जन्यप्रिय एष एव विदितोऽस्तीतिः क्षुधो हुःसवित् ॥ २९ ॥

तस्मात्तं सौमि शंसुं त्रिभुवनजनकं हुष्टिहेतोरिदानीं
महाकर्पीयूषसारश्वरणसमुदितो धूतंमौलिश्वर्यदा स्यात् ॥

गङ्गागुप्तप्रवाहोच्छलितसुलालितैः प्राप्यते विश्वमेतत्
हुर्मिक्षाज्ञीः कुतो वः कथयत जगतामार्तिदात्री तदैव ॥ ३० ॥

कुलेशानं सुललितगिरीत्सुक्ष्यमनसा¹.....

1 अत्र मूलादर्थे द्वादश शोका तुम्हा ।

स काशिराजेन सहेकदा श्रीभागीरथीपुण्यसरित्यवाहे ।
 विकीर्णितुं नावमुपारुरोह भव्यां चरित्रैः परिवाहितां च ॥ ३१ ॥
 सान्तःपुरःसेचनमाचचार गाँगर्जलैर्धृतमलैः सुशीतैः ॥
 परस्परं हासमिवेण भूपो भूत्यैः समेतो मञ्चुमासि हृष्टः ॥ ३२ ॥
 अपश्यतां तौ मणिकर्णिकायां मृतं परिं कांचिदनुवजन्तीम् ॥
 किमेतदाभाष्य सतीत्वमस्या ज्ञातं मयेत्थं जयदेव आह ॥ ३३ ॥
 पतिव्रता या भवति स्वनाथे हुष्टे प्रहृष्टाऽर्तिगते तथार्ता ।
 संप्रोषिते सा मलिनाल्पभूपा मृते त्रियेतोद्घटितोर्खरन्ध्रा ॥ ३४ ॥
 अग्निप्रयेशमरणात् सतीत्वमेव कापव्यमेतदुदितं ललनोपहासः ।
 प्राणात् किं यात्यधिष्ठे मृते भूते पतिव्रता स्त्री नहि जीवति क्षणम् ॥ ३५ ॥
 बालाकारमरणायाः सहगामित्यमुचितं कथं तस्याः ।
 संप्रस्थात्महननं सतीत्वहो ! किमुच्यते लोके ॥ ३६ ॥
 विपरीतमिदं र्षीणां सहगमनं विभिन्नकालमरणेन ।
 आश्र्यं लोकेऽस्मिन्यत्वक्षुविरुद्धमेवेदम् ॥ ३७ ॥
 एवं भूवाणं प्रसमीक्ष्य राजा तं सलकविं नो ममृते किमेतत् ।
 विगृहमन्युः स्फुरिताधरोहो मोहान्वितो विस्यधीसादात्मा ॥ ३८ ॥
 इत्याकर्ण्य नृपः कवीन्द्रगदितं तं प्रत्युवाच द्विजे-
 लाभाष्य त्वमुदीरयस्यतिशयं कल्पांगना त्वीहशी ? ॥
 नो इष्टा न च विश्रुता भुवि मया, तं प्राह विप्रः उनः
 मा मैवं वद मद्गृहे गुणवती वर्षिति पद्मावती ॥ ३९ ॥
 विसितः क्षितिपतिः परीक्षितुं दूतवर्यमुपहृय तज्ज्ञाम् ।
 आदुदौकदचिरात्मसुषिक्षितं वद्यपातवदलीकवादिनम् ॥ ४० ॥
 एकाकिनीं वीक्ष्य रहः समास्यतां पद्मावतीं भूषणशोभितांशीम् ।
 संबोध्य दृतो निजगाद् वाक्यं ‘हा नाशमास्तो जयदेव विप्रः’ ॥ ४१ ॥
 राजा सह कीडितुमय भड्डे ! नौकां समाशय सुपारगायाम् ।
 मझो महात्मांतुनि दैवयोगात् उक्तव्येति दुङ्गाव वित्यवादी ॥ ४२ ॥
 इत्युक्तवाऽसौ दूरदेशं गतस्तु प्रायो राजा नोदितच्छप्तकारी ।
 हृच्छस्याभं वाक्यमुक्तार्थं वेगात्तुष्टः पापोऽमंगलार्थंप्रशंसी ॥ ४३ ॥
 तदनिष्टवचःशिलीमुखद्वंद्विदि हता निपपात विमूर्च्छिता ।
 विसिनीव हिमोदयागमे दवशुः कीलवृत्ता कदली यथा ॥ ४४ ॥
 भ्रुत्वा मृतं स्वामिनमात्मनोऽर्थं वैष्वल्यदोषोरुभयेन भीता ।
 शीघ्रं भमाराय पतिव्रता सा पत्युर्वियोगं त्वसहं समीक्ष्य ॥ ४५ ॥
 सहजमरणमित्य दैवयोगादवासं
 निजपतिमृतिमेवाकर्ण्य वैवर्यमुक्तया ॥
 अनवगामितवृत्ता दुःखमासा सपली-
 करणमतिरुहोदाकुद्य हारावपूर्वम् ॥ ४६ ॥

आलोक्य तां भुवि गतां प्रमृतां विरुपां
खस्तांगकोमललतां शब्दवधसंज्ञाम् ॥
हा हा हतासि किमहो मम मातृतुल्या
कमात्सपल्यपि तदाद्यु महीतलेऽस्मिन् ॥ ४३ ॥
हा हैति कुवा विललाप बाला ज्ञेहाच योचैरसकुदन्ती
मातः स्वसर्हेति गतासि कुत्र हित्वाऽनुजां मामनुशोचमानाम् ॥ ४४ ॥
यावच्छिर्हरणं शब्दस्य सुहृदः कुर्वन्ति दाहादिकं
तावच्छाग्जयदेवपणिदृतवरो गोहं प्रविष्टोऽचिरात् ।
ह्रास्योत्तया विदितांगनामृतिरसौ महानेन्द्रियो निःसन्
मूर्ढामाप सुहुसुहुर्युवि पतन् खिलसनो दीनधीः ॥ ४५ ॥
हा कीर्ते ! क गताऽसि हा प्रियतमे ! हा मानिनि ! कासि हा
कामिन्यम्बुजलोचने शशिमुखि ! खी¹.....

निर्निमित्तं कदाधित्सा कुपितासील्पराज्ञुखी ।
त्वं चादुवच्चनैः खैणानुनयं प्रोक्तवाचिदिः ॥ ५० ॥
नाभवत् सानुहृला सा यदा त्वं दुःखितस्तुदा ।
प्रेण्णा च भक्तिवासलयात् विदोगी कामपीडितः ।
स्मृत्वा सरस्वतीं दूर्तीं प्रीतिसन्धानसिद्धये ।
विनीतः प्रेषयामास नन्नो गिरमुदीरयन् ॥ ५१ ॥
पृतस्मिन्नन्तरे देवी शारदा शोकपारदा ।
आगत्य तत्सा साक्षात् दीर्घं चके तयोर्मिथः ॥ ५२ ॥
पुनः कृष्णं पुना राधां गत्वा वाग्वादिनी मुदा ॥
वच्छास्यन्वयमामच्य प्रोवाच विनयान्विता ॥ ५३ ॥
राधाया दुरवस्थितिः प्रकटिता दूल्या तयाप्रे हरे:
कृष्णस्य स्वर विहृलत्वमुदितं तद्राधिकायाः पुरः ।
अन्योन्यं विरहामितस्वपुषोः प्रीत्यर्थमाहोषिता-
न्यापदाक्षयचयानि सन्धिविधये व्यापारिता भारती ॥ ५४ ॥
सा दीनाऽतिभयादिता विरहिणी त्वद्विप्रयुक्ताऽच्युत !
श्रीमद्भाथ ! हरे ! मुहुर्जपति ते नामानि वैकृत्यतः ॥
राधायाः पुरतस्तु मामियमिति त्वं चाहशीले ! प्रिये !
कृष्णस्योक्तिमयो यदि तुभयतो दीर्घे पदे गीः शिता ॥ ५५ ॥
यादशी विरहिणां दशा भवेत् तादशी शितिरुद्राहृता तयोः ॥
पृत्य गत्वा पुरतो मिथ्यस्यदेवन्यभाग्यपुरः सर्वं पुनः ॥ ५६ ॥
जातिव्यक्तिगुणाभिधानसहजाभ्यासः स्वभावोद्यम-
व्यापारास्त्वय लक्षणान्यभिहितान्याचारसारकिया ॥
खीपुसोः कविभिर्यथाकममलंकारे यदुकं तुर्षे-
सत्सर्वं जयदेवपणिदृतवरेणोक्तं समुद्देशतः ॥ ५७ ॥

1 असामे पश्चपत्रारम्भो अन्यो तुसं इति मूलादर्शपृष्ठांकतः शोकमुख्यादितश्चाव-
गम्यते । आदशीन्तरानुपलब्देःइति चिह्नानि तत्र विन्यस्तानि ।

श्रुंगारतिलकग्रन्थे पुंसियोलैङ्गम् यद्धकृतम् ।

प्रकाशितं हि तत्सर्वमत्रापि कविनाऽसुना ॥ ५६ ॥

कामिन्या विरहाभितसपुष्टा किं गीतमित्यं प्रिये !

चार्विद्यादि इतोऽस्मि हेति बहुधा दैव ! तथाऽपत्रपम् ॥

नो लज्जस्थ मां प्रभो ! ललनया विश्लेषयन् दुःखवित्

प्रायो निःकरुणा भवन्ति कृपणे चातुं समर्था अपि ॥ ५७ ॥

ईटपर्यनुयोगपूर्वमसकृद्यगैः सबेधस्तापा-

कारैर्वाक्यभरैश्चमल्कृतमास्तु एकिलोकीपतिः ॥

तज्जायां प्रसृतामजीवयदसौ पद्मावतीं सदसर्तीं

काशीशश्च चमल्कृतोऽस्य महती विष्णोः कृपा त्वीदशी ॥ ६० ॥

कृपां चके सम्यक् तदुपरि हरिगीतमुदितो

दयालुभूतात्मा शब्दशयनग्रामासमरणाम् ॥

स्वशक्त्वा प्रोत्साह्यापैवदसुसनेतामसुदर्शी

सुरूपां सत्कान्तां कविनिकरकोटीरमण्ये ॥ ६१ ॥

पद्मावतीरमणजीवनमेतदुक्तं ग्रन्थप्रबन्धरचनासमयोदितं च ।

आल्यायिकां हि जयदेवकवीश्वरस्य संवन्धपूर्वकमिदं प्रकटीकृतं मे ॥ ६२ ॥

कथेवं यथा संशुता किंवदन्त्या निवदा मया श्लोकपद्यैः सुहृदैः ।

तुवा मा हसनित्यत्यमन्यर्थयेऽहं नमः पाणियुगम शिरस्यादधानः ॥ ६३ ॥

सद्गीतगोविन्दमहाप्रबन्धपूर्वप्रसंगोऽभिहितो मवैषः ।

ग्रन्थस्य तात्पर्यमुदीर्यं सम्यक् रहस्यमेवेत्युपसंहरित्ये ॥ ६४ ॥

तस्मै प्रसन्नो जगदीश्वरोऽसौ संदर्श्य चात्मानमचिन्त्यरूपम् ।

प्रदत्त्वांस्तत्त्वपद्यं ततोऽन्ते सायुज्यमुक्तिं स जगाम शान्तः ॥ ६५ ॥

एवं पुरासीज्ञयदेवनामा कवीश्वरसेन महाप्रबन्धम् ।

सद्गीतगोविन्दवराभिधानं आषाभिरिषाष्टपदीभिरत्र ॥ ६६ ॥

त्रिपु लोकेषु तत्त्वास्ति यद्गीतेन न लभ्यते ।

गानप्रियाः सुराः सर्वे भवन्ति वरदाः सदा ॥ ६७ ॥

जयदेवकवीन्द्रस्य हरिमक्षिरोमणेः ।

मूर्तैवं जीविता कान्ता यथा पूर्वं मदालसा ॥ ६८ ॥

निर्गोलोऽयं हि हरेविंलासः श्रुंगार उद्घाटित एव केवलः ।

प्रकल्पयित्वाच कथाप्रसंगमाल्यायितेयं स्वकपोलकदिपता ॥ ६९ ॥

ग्रन्थस्य वीजं कथितं हि सम्यक् यथाभुतं पवित्रतवक्त्रकोशात् ।

आयप्रसंगः कतिचित् पुराणैर्ज्ञगतप्रतीताः कविभिः प्रणीताः ॥ ७० ॥

गोपाः सर्वे विपिनमगमन्त्रेकदा घोषमध्यान्

कृष्णं भीरुं चकितनयनं प्राकृष्टि प्रेष्य तम्याम् ॥

राधां प्राह ग्रजपतिरितो याषुपादाय गे ।

द्रागेन त्वं शशिमुखि ! तथाऽचीकरसातेहृष्टा ॥ ७१ ॥

मेरैमेंदुरमिलादि भ्वान्तदृष्ट्वा निशाभ्रमात् ॥

ब्रजं नयाशु गोविन्दं नन्दः प्राहेति राधिकाम् ॥ ७२ ॥

नीलाम्बुद्वैव्योम समीक्ष्य सम्यक् छञ्च तमालैर्विपिनं च घोरम् ॥

निशाभ्रमाङ्गं उवाच भीत्या राधामितस्त्वं ब्रजमापयैनम् ॥ ७३ ॥

श्रुत्वा श्रीशं स्वहृदि कुचयोरन्तरं चञ्जलाक्षी

कुञ्जान्यधवन्यनुपदमुपालक्ष्य जाता सराती ॥

चेतत्रके झटिति हरिणा रन्तुमानंदपूर्णा

साथै रेसे हचिरमसकुणिमैरं तेन रामा ॥ ७४ ॥

सा सौभाग्यं सकलमतुलं मन्यमाना स्वकीयं

संप्रेक्ष्याहंकृतिपदमिताऽस्मानमज्ञानभावात् ॥

गर्वेणाच्छादय तुरुतरं क्षेष्ठाःखानिभूता (?)

खीदौरात्म्याद्विविहिता दर्पहा श्रीनृसिंहः ॥ ७५ ॥

संबृतेऽस्मिन्नातिरभसभरातुत्सवे प्रेक्ष्य तृज्या

जातेऽकस्मात्प्रणयकलहेऽमर्यवैमुख्यमासीत् ॥

संरंभेण स्तनितमनसोमैनमातिष्ठतोस्ता-

चासां दूरेऽशुकुलितदशौ चाप्यकण्ठावभीक्षणम् ॥ ७६ ॥

तत्रान्योन्यं दैन्यमास्याय चाचां देवी दक्षा प्रोक्षसंदेशवक्त्री ।

आविभूता प्रेम सन्धातुमारात् यात्यायाति श्रीपर्ति राधिकां च ॥ ७७ ॥

ब्रह्माण्या विहितो मिथो तुरुतरं सम्बिलयोः पूर्ववत्

प्रीतिः संघटिताऽथ सा स्वभवनं प्राप्ता प्रसोदान्विता ॥

इत्यं वर्णितमादरेण कविना सद्गीतगोविन्दके

प्रन्ये श्रीजयदेवपणिडत्वरेणाराध्य पश्चावतीम् ॥ ७८ ॥

तालप्रस्तारवश्यास्वरगमकभवा नादघोषोत्थरागा

भाषाभिस्ते प्रभिज्ञा श्रुतिसरणगुणग्रामरोहावरोहाः ।

आळापस्तेनपाटश्रवणविवरणा युक्तयः सामवेदे

गीयन्ते विप्रवर्द्येत्तदलिह भया शक्यते नापि वक्तुम् ॥ ७९ ॥

गोपालेन महस्परसंगत उपोद्धातः कृतः कौतुकात्

चातुर्यांच महाकवीन्द्रविहितस्यास्य प्रबंधस्य यः ॥

विद्वन्न्योऽप्यवगम्य द्रुन्तकथया श्लोकैर्विव्याच्योत्तमै-

रुक्षः सोऽस्तु मुदे सदैव जगतामानन्दहेतुदयः ॥ ८० ॥

संवद्विकमभूमुजः समयतः खाएषुभूमिर्मिते

वर्णे बाणचतुःश्रुतीन्दुगणिते शाके खरे वरसरे ॥

मासे श्रावणसंज्ञितेऽतिधवले पक्षे नवम्यां तिथौ

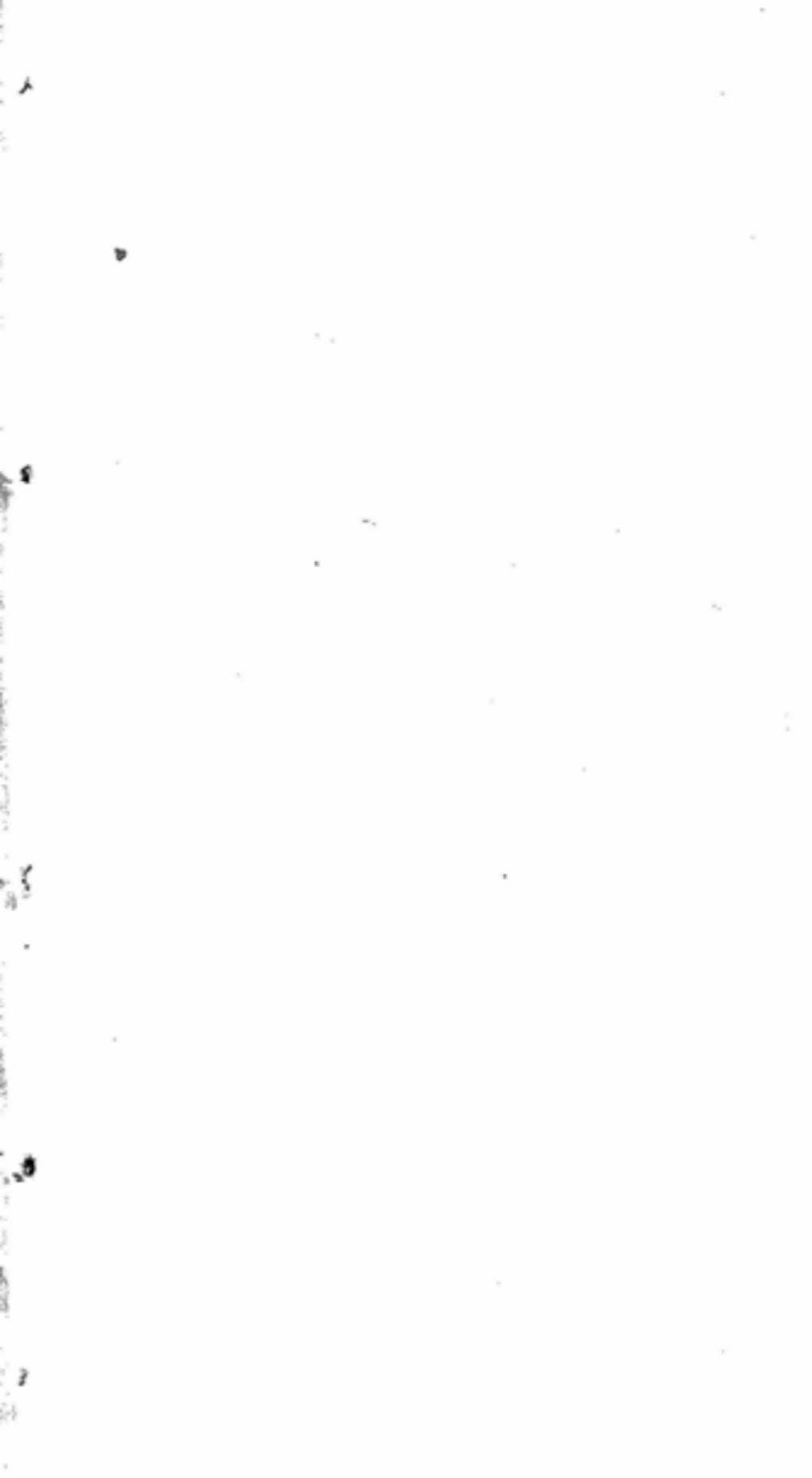
श्रीतांशोर्दिवसे व्यसीकरमिमां गोपालनामा कथाम् ॥ ८१ ॥

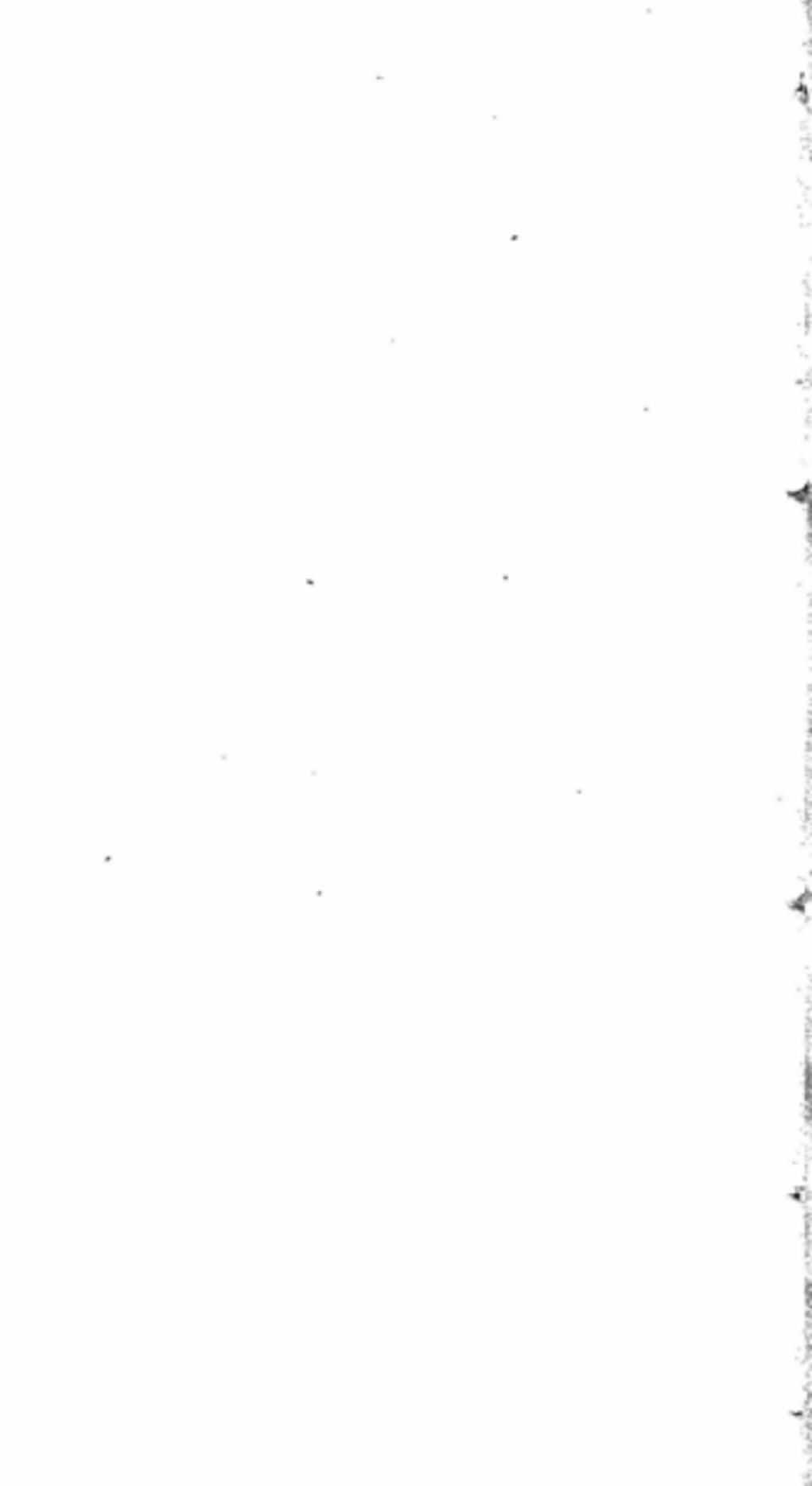
सांकेतिकचिह्नानां परिचयः

चिह्नानि	प्रत्ययः	कर्ता
R.M.	रस०	रसमञ्जरी गी० गो० टीका
R.P.	र. प्रि.	रसिकग्रिया
S.	संजी०	संजीविनी
P.	पद०	पद्योत्तनिका
B.	बाल०	बालयोधिनी
D.	दीपि०	दीपिका
का. प्र.	काव्यप्रकाशः	
बौ. वि.	बौचिलविचारचर्चाँ	
शृं. ति.	शृङ्गारतिष्ठकम्	
पा.	पाणिनीयं सूत्रम्	
मालती.	मालतीमाधवम्	
का. सू.	काव्यालंकारसूत्राणि	
का.	काव्याद्वशः	
ग.	गणसूत्रम्	
ना. शा.	नाव्यशास्त्रम्	

O. मुद्रितादर्शः Ed: Christianus Lassen, Professor Bonnensis P. E. BONNAE AD RHENUM 1836.

श्रीजयदेवकविविरचितं गीतगोविन्दकाव्यम्

प्रथमः सर्गः

— सा मो द दा मो द रः —

मे धैर्मेंदुरमन्वरं चनभुवः इयामास्तमालहृमै-

नैकं भीरुरवं त्वमेव तं विमं राष्ट्रे ! गृहं प्राप्य ।

रसिकप्रिया ।

कल्याणं कमलापतिर्दिशतु मे यः कौस्तुमे राघवा
बीक्ष्य स्वं प्रतिविम्बितं प्रतियुवत्येषेति तर्काकुलम् ।

आक्षेषोन्मुख्यापि मानपरया मन्वानया कैतवं

तिर्थयक्तिकन्धरं चलितया सासूयमालोहितः ॥ १ ॥

सोऽव्यान्मामरविन्दनाभ उद्यवस्त्राभिपश्चालया

पश्चा पश्चविनीलभीलनविधिप्रावीष्यवक्षेत्रयोः ।

योगाद्वर्धनिभीलिलासुजवशालसंभोगभोगेतरा-

वस्याहृन्दभवानुभूतिजनितकीडासुखान्यन्वभूत् ॥ २ ॥

दिश्यान्मेऽधैशिवातनुः स भगवाज्ञिल्योदितां संपदं

शम्भुर्विशज्यत्रियः परवद्वीकारैकसत्कार्मणम् ।

यत्रैकाङ्गनवीनविभ्रमरसादेकाङ्गगुसेरना-

स्वादासंभवदद्वृतैकपरमा जागर्ति हेमाद्रिजा ॥ ३ ॥

नत्वा मतङ्गभरतप्रमुखान्मुगीतसंगीतशास्त्रनिषुणाऽज्ञयदेववाचाम् ।

श्रीकुम्भकण्ठनृपतिर्विवृतिं तनोति गानं निधाय सरसं रसिकप्रियाहृम् ॥ ४ ॥

श्रीवैज्ञपायनसगोत्रवर्णः श्रीवृष्पनामा ह्रिजपुङ्गवोऽभूत् ।

हरप्रसादादपसादाराज्यप्राज्योपभोगाय नृपोऽभवत्यः ॥ ५ ॥

यदन्वये निर्जिततर्कवादिपदः पदं तत्परमा व्यभाति (?) ।

श्रीमेदपाटे गुहिलप्रधाने यत्राभवन्मूपतयः प्रसूताः ॥ ६ ॥

रसमञ्जरी ।

शंकरजगद्भिक्ष्योरहे पोहन खेलन्तम् ।

लम्बोदरमवलम्बे चं वेद न तत्त्वतो वेदः ॥ १ ॥

इयामतामरसदामसुन्दरः पादपङ्गजनमत्पुरन्दरः ।

वर्धमानभवदावपावकः पातु कोऽपि वंसुदेवशावकः ॥ २ ॥

इह खलु प्रारिष्ठतसमाद्यवर्षमेतत्काव्यप्रतिपार्थं राधामाधवकेलिस्मरणहर्षं
महलमादावाचरति—मे धैरिति । राधामाधवयो रहःकेलय एकान्तकीडा जयन्ति

रसिकप्रिया ।

तत्र क्रमान्वयपरम्पराष्ठे हस्मीरनामा नृपतिर्बभूव ।
 चन्द्रादिरक्षप्रकरक्षेण रक्षाकरे कल्पतरुयैथासीत् ॥ ७ ॥
 दानानि संगतवनीपक्मात्रपात्रमासाद्य यो ददिरनन्तगुणानि कामम् ।
 पञ्चाननो विषमधाटिषु यः प्रसिद्धश्वके मृधान्यखिलशानुभवावहानि ॥ ८ ॥
 तस्माद्भूतसत्त्वयः प्रभूतनयः परायः सदयः शतायुः ।
 श्रीक्षेत्रसिंहः प्रतिपक्षनागासिंहः पराहंकृतिमत्तसिंहः ॥ ९ ॥
 ततोऽभवलुक्ष्य उदीतलक्षविषपक्षपक्षक्षयकारदक्षः ।
 गयाविमोक्षाखितधर्मरक्षः स्वक्षः कृतज्यक्षसमस्तलक्ष्यः ॥ १० ॥
 तज्जन्दनो निर्जितपूर्वराजचारित्रसंपादितमेदिनीकः ।
 श्रीमोक्तेन्द्रः प्रणतारिमौलिमाणिक्यभाभासितपादपदः ॥ ११ ॥
 श्रीकुम्भकर्णस्तदनु द्वितीन्द्रः द्वितीं विभर्तीन्द्रसमानसारः ।
 शेषादिकेभ्यो धरणे धरित्या भरस्त विभ्राणितविभ्रमः सन् ॥ १२ ॥
 स श्रीशभक्तिप्रब्रह्मः प्रबीणः संगीतशास्त्रेऽखिलशास्त्रवेत्ता ।
 श्रीगीतगोविन्दसुरीतकस्य नव्याकृतिं व्याकृतिमातनोति ॥ १३ ॥
 जित्वा तु पृथिवीं कृत्वा तत्पतीन्करदायिनः ।
 राधामाधवसारस्य रसिको रमतेऽनुना ॥ १४ ॥
 प्रस्त्रज्ञायि प्रवन्ध्यो यो जयदेवेन धीमता ।
 न तस्य विद्यते लक्ष्म सर्वाङ्गेहपलद्वितम् ॥ १५ ॥
 अतः स्वरादिभिः पद्मभिरङ्गैः संयोजय तत्त्वताम् ।
 नीत्वा नीत्वा तदा हित्वा कुटीकासु (स्तु) प्रवर्तयते ॥ १६ ॥
 शूक्ष्मारे सप्रपत्ने रस इह रुचिरौचित्ययुक्तौ प्रकृष्टे-
 उक्तारे नायिकाया गुणगणगणने वर्णने नायकस्य ।
 गीतौ प्रीतौ च चृत्तौ लयमनु रसिकः कौतुकं चेत्तदेमा
 दोषैर्मुक्ता गुणाङ्गाः शूक्ष्मुत नरपतेः कुम्भकर्णस्य वाचः ॥ १७ ॥
 स किं वन्धः शुक्ष्म्यो वजति विथिलीभावमसकृ-
 द्विचारेणाक्षिप्तो ननु भवति टीकापि किसु सा ।
 न या ग्रन्थग्रन्थिप्रकटनपदुः किं तु तददो
 द्वयं युक्तं कर्तुं प्रभवतितरां कुम्भनृपतिः ॥ १८ ॥
 शूक्ष्मारोत्तरसरकाव्यवेदिविद्वन्मुद्ये मया ।
 मेघैर्मेहुरमिल्यादिव्ययं व्याक्रियतेऽनुना ॥ १९ ॥
 गामकाळापवेशालतया मध्यमप्रामे षाढवेन मध्यमप्रहेण मध्यमादिरागेण
 गीयते ।
 गणपतिमनिमतफलदं वरदं प्रणिपत्य सिद्धिगुणविशदम् ।
 गीतौ जयदेवकृते धातुं कुम्भो नृपत्तनुते ॥ २० ॥
 अथ कुम्भकर्णनृपतिः स्तुत्वा नव्या सरस्वतीं देवीम् ।
 स्वरपाठतेनकानां करोति गुम्फं मुमानार्थम् ॥ २१ ॥
 मेघैरिति ॥ नवनित सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । सर्वोत्कृष्टवेन नमस्करणीयत्व-
 सुकम् । तेन नमस्त्रिया काव्यमुखं घोतितम् । आश्रीर्वा । कास्ता: ? रहः-

इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जहुम्

राधामाधवयोर्जयनित यमुनाकूले रहःकेलयः ॥ १ ॥

केलयः सुरतकीदाः । 'रहो गुणे रहो रते' इति । तासां विषयं निर्दिशति—क ? यमुनाकूले प्रत्यध्वकुञ्जहुमम् । अध्वनि कुञ्जद्वूमोऽध्वकुञ्जहुमः । अध्व-
कुञ्जहुमं प्रतीति प्रत्यध्वकुञ्जहुमम् । ननु चात्र नित्यसमासत्वाद्वाप्न्येन न
भवितव्यम् । नैतदस्ति । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विहिता ।
तथोगे यथा स्यादिवेवमध्यः । तस्याश्र वाक्यं एव प्रयोगो नान्यत्रेति वाक्य-
मध्ये स्यात् । 'अर्थमध्यं प्रति' इत्यादि भाष्यकारप्रयोगात् । कमिन्स्ति ? रह
एकान्ते । पृकान्तं कयोः ? राधामाधवयोः । अत्र राधाया जगहुरुपरिप्राहेण
सकलमातृत्वेनाभ्यर्हितत्वादल्पाक्षरतरत्वाच पूर्णनिपातः । किंलक्षणयोः ? इत्थं
वक्ष्यमाणप्रकारेण, कृष्णोक्तरनु नन्दनिदेशत इति, नन्दसमीपाचलितयोः ॥
तमेव प्रकारमाह—हे राधे ! तत्त्वमादेतोरिमं मलुक्षणं जनं त्वमेव गृहं प्रा-
यम् । सामान्यनारीव्यावृत्या गृहिणीनिर्वले संभोगादिकर्मणि समुदिता भवे-
त्वयः । अत्र 'गृहं'शब्देन तात्स्थ्याद्विष्ट्यते; 'गृहं'शब्दच्छलेन तामेव
पुरस्कृत्य बनविहारदर्शनात् । अत्र प्राप्नोतिरुद्यायेव वर्तते । 'प्रलाभोदय-
शुक्लिषु' इति चूडामणिः । त्वयैवाहं गृहिणीमान् स्यामिति यावत् । एवकारो-
ऽन्ययोगव्यावृत्ययः । तस्मादिति विम् ? यतोऽयं मलुक्षणो जनो भीरः, भीर-
रिति एविभाविहेतुभिः भाराहतीः सोऽुमसम्मध्यः । तामेव भावानाह—अम्बर-
माकाशं मेषैमेदुरं सान्त्विष्ठिर्घर्थं वर्तते । अपरं च,—तमालद्वूमैः इयामा बनभुवो
वर्तन्ते । अपरं च,—नकं रात्रिकालः । एवं देशकालवस्तुलक्षणा विभावोः
सूचितः । किमुकं भवति ? अत्र काव्ये शूल्काररसप्राभाव्यात्तत्वं मेधाद्याख्ययो-
उप्युक्तीपनैभावा उक्ता भवन्ति । राधाया आलङ्कृतविभावाः । भीररित्यस्या-
उभीवः । हप्तवेगशङ्कौत्सुक्यवीदाचपलतादयो व्यभिचारिणः । इत्थं कार्य-
सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । किंभूतयोः ? इत्थमनेन प्रकारेण नन्दनिदेशतो नन्दाशया
चलितयोः प्रस्थितयोः । कीदशो नन्दनिदेश इलत आह—त्वमेवेलादि । हे-
राधे ! तत्समात्वमेवेमं कृष्णं गृहं प्रापय । अत्रैवकारः कोपोक्ती । बालेऽयं
यत्कैतावहूरमानीतस्तसात्वमेव गृहमध्ये प्रापयेत्येवाभिप्रायात् । कुतः ?
यतोऽयं कृष्णो नकं रात्रौ भीरः शिशुलाद्यवशीलः । भयहेत्वन्तरमाह—
मेघैरिलादि । अम्बरमाकाशं मेषैमेदुरं क्षिरधम् । तथा च बनभुवः कानन-
भूमयस्तमालद्वूमैत्तमालदृक्षीः इयामाः । कुत्र जयन्तीलत आह—प्रत्यध्वेति ॥

टिप्प०—१ ये हि स्वयोगेन परगतं रत्यादिभावं विशेषेण भावयन्ति नामोद्दोषने
कुर्वन्ति ते विभावाः । २ उद्गुदकर्वन् दि रसमतिशयेनोदीपयन्तो देशकालाद्य
उदीपनविभावाः । यथा शृंगारसे मेषवस्तनसमयादिवर्णनम् । ३ यमानम्य-
प्रशृतानां रत्यादीनामुद्दोषनं भवति ते हि आलभ्यनविभावाः, यथात् शृङ्गारे माधवगता
रती राधामाकम्योद्दोषिता भवतीति साव आलम्यनम् । विशेषस्तु शृङ्गारलिलके
द्रष्टव्यः । ४ विभावैरुद्दोषितो रत्यादिहेतुकः स्तेषुस्तम्भरोमाश्चादिः वहिः रुट
प्रकाशवते सोऽनुभावः । ५ ये च कुत्रविभ्रकादिताः कुत्रचन तिरोदिताः
स्वायना समं चरन्ति ते सहचारिणः, त एव च विशेषत आभिमुख्येन चरन्ति
एव व्यभिचारिण इलाक्ष्यायन्ते ।

कारणसहकारिभी रतिस्थायिभावः सकलरससत्राद् सप्रपञ्चः संजोगालयोऽ-
भिलाषविरहेष्यांसूयालक्षणो विश्रलम्भः शुङ्गारः साङ्गोपाङ्गः समुन्मीलितो
भवति । तदुकम् (का. प्र. उ. ४)—‘कारणान्यथ कायीणि सहकारीणि
यानि तु । रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेष्टाकाव्यकाव्ययोः ॥ विभावा अनु-
भावात्र कथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभावादैः स्थायीभावो रसः
स्मृतः ॥’ तथा चाभागि भूरतेन—‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिः—’ इति । एवमेतेन पथा श्रीजयदेवेन कविना रसमुख्ये खिरीकृते
तदाशयमधुङ्गा कैश्चिद्याकृयातं तत्त्वावच्छ विचक्षणपरीक्षाक्षममीक्षामहे ।
तथा हि—इत्थं नन्दनिदेशतो नन्दादेशाचालितयोः केलयो जयन्ति । इत्थमिति
किम् ? राधा काचन योपिका तस्या नन्देन संबोधनम् । हे राधे ! इमं मम
शिंगु रात्रौ भीरुं रवमेव गृहं प्रापय, रवस्येव मम विश्वास इति । तदा जाय-
कस्य यिशुरुत्वेन परवशत्वं, तस्यात्र धात्रीरथं नंदस्य दूतीकर्म, शुङ्गारविभावा-
नां भयानकहेतुरुर्थं, कविनिरूपितरसस्यान्यथात्रं चाप्यते । तत्र तेषामाख्युष्म-
तां क उपालम्भः ? यतः—‘निर्देशो भाषणादेशसामीप्यायथमजानतः । आ-
दिश एव विश्वान्तमतेष्यौरुद्या भवेत् किम् ? ॥ लोके किं कूपमण्डकः समुद्रमपि
तस्मम् । न वेद वेदवादोऽव्यभिति श्रुतिभिया किल ? ॥’ अथैव नन्दादेशादतु
तथा प्रान्यतायां शुङ्गारो विनाशितो भवति । यथाह—‘अथ शुङ्गारपरता
मुतरां सा तिरस्कृता । यतः कुक्षभूवत्य चमलाराय संतुता ॥ शुङ्गरे
वद्वति प्रायः सूनो रसमल्ल सूषाम् । सा जाम मास्यसापीष्ठा समपि नेष्ठा विप-
भितः ॥ प्रसुकं कविना द्विरुचं तदाशयमजानता । नन्दनिर्देशाहारिण्यास्या
एकत्वमिष्यते ॥ नायकत्वं यदाश्रातं हरेः काव्यकृता कृतौ । तस्यां तस्मिन्दि-
निक्षिसे गतिः का नाम तस्य ते ? ॥ यो गीतगोविन्द इति प्रबन्धो गोविन्द-
नेतारमनुप्रवद्धः । राधावशे तत्र कुतेऽर्भकत्वात्स गीतराधः कथमत्र न स्यात् ? ॥
प्रामाण्यं सुविद्योऽवदन्कविगिरां धर्मोपदेशे तु धा यत्त्वा भवितुं मुदाहृति
गुरोराजा विचायां न यत् । तत्रेदं तु विचारणीयमिह यो यस्याः करे दीयते
रक्षायै स च कामयेत यदि तां तार्किषिद्यावधि ॥ शुङ्गारोपक्रमे चात्र भया-
नकनिमित्तता । मेघादम्बरतादेशान्महाल्यानकौशलम् ॥ अन्यहेतुभिर-
न्यस्योत्पत्तिश्चेहृस्यते तदा । विस्यायस्यायिभावस्वादद्वृतोपस्थितिनं किम् ? ॥
धात्रीयोगाज शुङ्गारो न द्वास्यो रहसीक्रितैः । न भयानकता तस्माद्रसः
कोऽश्रावतिष्ठताम् ? । तस्मादत्र विभावानुभावसंचारिभिर्भवेत् । शुङ्गारो
नन्दसामीप्यात्तयोश्चलितयोः स्वतः ॥ यथा व्रद्यागि नानात्वं भावान्तर-
यमुनायाः कूले प्रस्तुतुकुडुमम् । अव्यव्यव्यनि कुञ्जे कुञ्जे हुमे डुम इत्यर्थः ।
यद्वा,—अध्यनः कुञ्जान् दुमालक्षीकृत्येत्यर्थः । न च ‘नकं भीरुरथं त्वमेव तदिमे’
इत्यत्र ‘द्वितीयादौस्त्वेनः’ (पा० २४।३४) इति सूत्रेणैनादेशः कथं न भवतीति
वाच्यम्; अन्वादेशविषयत्वाभावात् । किञ्चित्कार्यं विष्ठातुमुपात्तस्य कायन्तरं
विष्ठातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । किञ्चित्कार्यं विष्ठातुमिति । अपूर्वं बोधविद्व-

विभावतः । वजन्मित नालोरसलो तथा भावास्तु पूर्व हि ॥ १३८ मेघाद्योऽपि स्युः इहारे च भयानके । विभावाद्यविद्युकेन भावकेन विभाविताः ॥
 तस्मात्काष्याभिप्रायसूचितशुद्धारपरत्वेनाग्रं कृतं व्याख्यानमेव न्याय्यमिति ।
 अत्र ‘भैषः’ इति बहुवचनेनाक्रममेव नवभिरप्यवस्थाभिराक्रमणावैतसोऽप्यावृत्तिः सूचिता । ‘अस्वरम्’ इति स्वच्छन्ददिविहारभज्ञशङ्करो मा कृया
 इति । ‘वनभुवः’ इति बहुवचनेन नानावस्थरतक्षमं प्रदेशवाहुत्यं लोतितम् ।
 ‘नक्षम्’ इति कालस्य स्वच्छन्दं प्रच्छलकामुकयोग्यत्वमुक्तम् । ‘भाधवः’ शब्दः
 सप्तामपि लक्ष्म्यां तस्यामनुरागातिक्षयद्योतनार्थः । ‘वसुनाकूलः’ इति
 रतिश्वरमनिराससाधनशिरसमीरसज्जावार्थम् । ‘अयम्’ इति रत्युद्रेकाकुलतया
 स्वाक्षेप्यवौद्यासीन्यद्योतनाय । यथा श्रीहैर्षमिश्रस्य हंसेन स्वात्मनि
 भिरादीभूतेन ‘गतिसायोरेकतरस्तमद्यन्’ (नैषध. २।१३५) इत्याद्य-
 भाणि । यथा वा श्रीकालिदासस्य इंश्वरेण तयावगणिते आमन्यनास्थापरत्वेन
 ‘अर्थं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने’ (कुमार. ५।४०) इत्याद्यवादि । अत्र वर्णवृत्त्य-
 नुप्राप्तः शब्दार्थकारः । पूर्वार्थं समुच्चयोऽर्थालंकारः । तत्क्षणं तु (का. प्र.
 १०।११६) ‘तसिद्धिहेतावेकसिन्द यत्रान्यतत्करं भवेत् । समुच्चयोऽसौ’ ।
 यथा—‘दुवाराः सारमार्गणाः प्रियतमो दूरे’ (शास्त्र. प.) इत्यादि । उत्तरार्थं
 चाशीः । तद्योजनं च—सर्वोक्तुष्टासाः वेलयो विलासकलासु कुत्तहलिनः
 पान्तु । अत्र शब्दार्थालंकारयोरर्थालंकारयोश्च संस्मृष्टिः—‘सेषा संस्मृष्टेरेतेषां
 भेदेन यदिह स्थितिः’ (का. प्र. १०।१३९) इति । अत्र ‘अयम्’ इत्यात्मन्यौद्या-
 सीन्यद्योतकं सर्वेनामपद्दं तिळकाद्यमानं विभ्राणा सूक्ष्मिः समुचितपरभागाति-
 शयेन रूपिरतामावहन्ती शरदिन्दुसुन्दरवदनेव इयामतिलकेन इयामेव शुभ-
 विशेषकेण विभूषिता अर्थात्वित्यचमलकारकारिणी सुकलकविकुलललामभूता
 कामपि विष्णुचित्तिमातनोति । यथा (सा. च.) ‘मझानि द्विषतां कुलानि लमरे
 त्वत्खङ्गधाराजले नाथामिश्रिति बनिद्वान्वि बहुशो देव ! श्रुतायां पुरा । मुग्धा
 गुर्जरभूमिपालमहिषी प्रत्याशया पापसः कान्तरे चकिता विमुच्यति सुहुः
 पंखुः कृपाणे दृशौ ॥’ अत्र ‘मुग्धा’पदं कैवित्यकाद्यलिङ्गमित्यलंकारोऽभाणि ।
 तत्र; तत्क्षणं तु—‘तदेवोक्तं काद्यलिङ्गं हेतोवर्वक्यपदार्थता’
 (का. प्र. १०।११४) इति । नामे ‘वैषुःप्रादुर्भावात्’ इतिवदेतोर्वाक्यार्थता ।
 नापि ‘प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः’ (मालती. ५।३१) इतिवदेतोक-
 पदार्थता । नापि ‘भैसोदूलन भद्रमस्तु भवते’ इतिवदेतोरेकपदार्थता । तस्य
 गति त पूर्वं प्रष्टुयाः । पूर्वमिह सुनिषुणमपि निरूप्यमाणोऽलंकृतिशुणो न
 विवृद्धिचत्तचमलकृतिमातनोति ॥ तर्हि काद्यवास्तवानिवन्धनशुद्धाररसस्तीकारेण
 मिष्ठयः । सीदत्वस्य अनुवाक्यत्वेन विवक्षितत्वात् । ‘अस्वरं व्योगित वासुति’
 इत्यमरः । ‘दोषा नर्तं च रजनी’ इति च । ‘त्रसो भीषमीहकभीषुकाः’ इत्यपि ।

वागदेवताचरितचित्तसंश्लिष्टा
पश्चावतीचरणचारणचक्रवर्ती ।

रसवदलंकारतेष्यपि नाशकनीयम् । यतोऽन्न शुक्लारस्य प्राधान्याशालंकारत्वं चेनालंकारता स्पात् । यदाह—‘प्रथाने यत्र वाक्यार्थं यत्रायान्ति रसादयः । काप्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः’ ॥ प्रकृते तु शुक्लारस्य प्राधान्यमपि अतिपश्चम् । अत्र वैदर्भी रीतिः (का. सू. ११२।११) ‘अस्तृष्टा दोषमा आभिरनल्प-उणगुम्फिता । विषज्ञीस्तरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिद्यते ॥’ शुक्लारावस्थान-सूचिका कौशिकी वृत्तिः । संभाविता गीतिः । तस्याच्च लक्षणम् ‘संभाविता भूरि-शुरुहीनकला वार्तिके पथि’ । मध्यो लयः । प्रसादो गुणः । अनुकूलो नायकः । स्वार्थीनपतिका नायिका ॥ पूर्वार्थेऽभिलापलक्षणो विप्रलम्भः । अपरार्थे संभोगश्च शुक्लारः । पूर्वं ‘केलय’ इति कथाबीजलक्षणं वस्त्रपि निर्दिष्टं भवति ॥ पूर्वं च श्रिविभमपि काव्यमुखं महाकविना समुन्मीलितं भवति ॥ यदत्र कथितसंभोगशुक्लारलक्षणं वस्त्रवदत्, स पूर्व चाल्य विवेचनक्षमः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । यथा—‘सूर्यार्थैर्मसंसज्जाताः संगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’ ॥ १ ॥ कविरिदानीं सकलकलिकलुषहारिहरिचरितानुस्मरणसरसतपादनेन तज्जकाननुगृह्णन्समुचितेष्टेवताभावनाभावितान्तःकरणसत्कलभूतं शुक्लारोत्तरं प्रबन्धं कर्तुं प्रतिजानीते—वागदेवतेति । जयदेवकविरेतं गीतगोविन्दाभिर्वं प्रबन्धं करोति । अत्र जगदानन्दकन्दलीकन्दगोविन्दपदारविन्दमकरन्दामोदमभुरतरास्वादमधुकरम-भुरचेता भागवतप्रधानः पदमकारुणिको जयदेवकविर्वदेवे भगवत्याविष्टचित्तः कलिकलुषान्तःकरणत्वेनेतत्कातः परिविद्यासान् सुखेन तदभिमुखीकरणाय कलावतीकेलिकुत्तलिनं हलिसोदरं निरूपयितुं निर्णयं निरूपयिषुः ‘निर्विशेषं परं ग्राह साक्षात्कर्तुं मनीष्वराः । ये मन्दालोऽनुकम्पयन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥’ इति दर्शयितुं धर्मार्थकामाः स्वनुष्ठिता मोक्षोपायतया धर्मार्थं योरूपरि वर्तमानस्य पुरुषार्थविशेषस्य निदानत्वेन पितृणामानृप्यहेतुभूता-‘निदेशः शासनं च सः’ इति च । ‘निकुञ्जकुञ्जी वा स्त्रीवे लतादिपिहितोदरे’ इति च । ‘रहस्योपाङ्गु चालिते एकान्तार्थं रहोऽव्ययम्’ ॥ १ ॥ अत्र रालिमुमुकुसांधारणप्रत्ययं सकलजनमनोदृतं शुक्लारसगर्भं भगवत्केलिवणेनहृषं काव्यं हित्यते इत्यभिषेयं प्रतिजानीते—वागदेवतेति । जयदेवकविरेतं गीतगोविन्दाप्यं प्रबन्धं करोति । कीदृशम् ? श्रीः लक्ष्मी राधारूपेणावतीर्णा, वासुदेवः कृष्णस्त्वयो रतिकेलिकथया मुरतकीडानुबणेन समेतं सुकम् । ननु वासुदेवकेलिवणेनं महुमुग्रन्थेषु वर्तत इति किमनेनेत्यत आह—वागदेवतेति । वाक्यरूपा या देवता सत्त्वती तस्याच्चरितेन प्रसादमार्घ्यादिगुणसंपत्तिलोकोत्तरकाव्यरचनारूपेण विश्रितं विश्रमाणेष्वं तस्युर्कुतं वितर्हं सद्य गृह्ण यस्य सः । अत्र सकलजनाहाद-कारित्वेन नानावर्णमयत्वेन वागदेवताचरितस्य विश्रत्वेन निरूपणम् । चित्तं च

श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेत-

‘मेतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥ २ ॥

पत्थोत्पत्तिद्वारेण नितन्मितीभूलत्वमुपदर्शयितुं तद्विशिष्टं वासुदेवं विवर्णं-
यिषुरिमं प्रबन्धमुपनिवस्ताति । तथा चोकमभियुक्तः—‘संसारे चदुदेति
किंचन फलं तत्कृष्णसाख्यं नृणां किं त्वेतत्सुखसाख्यमस्ति युगलं सम्यग्यदि-
ज्ञायते । तत्कान्तारतिनिखरक्तमनसामुपयते नन्दनः ॥’ इति । कामशास्त्रेऽपि—‘किं स्यात्परत्रे-
त्वाशक्ता यस्मिन्कार्ये न जायते । न चायं तुखं चेति शिक्षास्त्वस्मिन्द्य-
वस्थिता ॥’ इति । परस्तीगतोऽप्यवं रस उपनिषद्यमानो न पातकाय ।
यतः—‘कान्तासंमिततया’, इत्युपदेशप्रामाण्यात् । यथा—एवं श्रीवासुदेव-
रतिकेलिकथासमेतम् । श्रीकृष्ण वासुदेवश्च तौ; तयो रतिकेलिकथासमेतम् ।
अत्र ‘स्त्रीनामलाभित्तं सद्यं ‘श्री’रिति ‘श्री’शब्देन राधाभिधीयते । अथवा
अः शोभा लक्ष्मीर्वा तद्वतो वासुदेवस्य । तदसूचि पूर्वेषो ‘माधव’शब्देन:
रतिकेलीति सुरतकीडाकथनेन वा । तथा शूक्ररस्यायिभावेनानुरागेण या,
केलयः कथाः परस्परसंक्षयनानि तत्समेतम् । अथ कविरामनो विशेषण-
द्वारेण सरस्वतीचरणकिंकरत्वं, अनु च प्रबन्धस्य पद्मावतीदेवतासमाराधन-
फलत्वमाह—‘वाग्देवतेति । वाग्देवताचरितेन विवितं संजातचित्रं चित्तसम्भ-
यस्य स तथा । सरस्वत्यनुसारणपरहृदय इत्यर्थः । अपरं च,—
लक्ष्मीचरणसेवकाग्रणीः । पश्यं करेऽस्ति यस्याः सा पद्मावती लक्ष्मीः ।
‘शरादीनां च’ (पा. ६।३।१२०) इति दीर्घैः । अथ पद्मावती
अष्टाक्षरमञ्जाधिदेवतं तत्स्वाभरणचारणेन परिचर्याविशेषेण चक्रवर्ती ।
कविराज इत्यर्थः—‘पद्मावती तस्य कल्पमेके वदन्ति यत्तत्र विचारचाह ।
विचित्रकविताल्पमहाधननिधानस्तेन कृष्ण केलिवर्णनादिना संसारतापसंतापक-
विजनविधामस्थानत्वेन सद्यतया निरूपितम् । अपरमपि गृहं विविधतुग्रिकाभि-
रालेख्यमिन्दितं भवतीति च्छनिः । तथा च यदपि कृष्णकेलिवर्णनमन्यद्वापि
ग्रन्थे वर्तते । तथापि पूर्वेवर्णितमपि लोकोत्तरापूर्वैसत्काव्यरचनानियदमति-
चन्तकारकारि भविष्यति । यथा पुरुषैरभिधीयमान एवायोऽन्येषां वाङ्मनोवचन-
भग्निमाल्हडोऽन्यमेव श्रोत्रचमत्कारै करोतीति नानर्थको मे प्रयास इति भावः ।
पुनः कीदृशः कविः ? पद्मावती नाम जयदेवपक्षी तस्याभरणयोर्यचारणं
संचारणम्; नतैनमिति यावत् । तेन चक्रवर्ती नदसावैमौम इत्यर्थः । एतेन
कवेः कृष्णभक्त्याधिक्यं शूक्ररित्वं च च्छनितम् । तेन सरस्वताव्यक्तणेऽधिकारः
सूचितः । तदुक्तम्—‘शूक्रारी चेत्कविः काव्यं जातं रसमव्यं जगत् । स एव
यत्राशूक्रारी सर्वं विरसतां ग्रजेत् ॥’ इति । केवितु पद्मा इति संशां विष्टते ।

पाठा०—१ “मेन” A.

दिष्प०—१ शूक्रारेकप्रथानो दो गीताल्पदिसंखुतः । अभिसाराथेनिषुणः प्रबन्धः
सं प्रेक्षीतिः । इति भोजः—इति संजीविनी ।

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुनूहलम् ।
मधुरकोमलकान्तपदावली शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥ ३ ॥

यतः सदाचारपरम्परैषा गृह्णन्ति तज्जाम न नाम सन्तः ॥ कर्मादिसैवत-
संप्रयोगे तत्कीर्तनं किं न विशेषगर्हम् ? । रहो विहाय क च नापि इष्टं सतां
स्वकान्तप्रणयादिकं तु ॥' अतस्माल्योपेक्षा । युवं यद्यप्यस्ति तत्त्वं
तथापि महातामिहालाकिकचमलकारि चरितं किञ्चिदीक्षयते—‘तथा हि सत्यभा-
माप्ने ननतं नरकान्तकृत् । देहार्थं च बभारोमामीशो योगिवरोऽपि सन् ॥
अथवा भक्तियोगस्य स्वभावः कोऽप्यनीदशः । यतस्योगखुका हि गणयमित
न लौकिकम् ॥ अथात्मा जायते यस्या सा जायेति भुतीरणात् । ततस्यस्मपर-
स्वात्मालसा भक्तिर्यात् तदा सह ॥ तथा हि धर्मेकार्याणि च सम्बन्धं तथा विना ।
सर्वेषु धर्मेकार्येषु पशुका दक्षिणाङ्गगा ॥ किंतु सा भक्तिरत्रोक्ता योगचारेण
वर्जिता । तां विनाऽतोऽनुरज्यन्ति सन्तः स्वेनेष्टदैवते ॥ दक्षारित्वादथ स्वीयां
जायां नवीयतीह सः । परार्थनिष्ठुदीनां न हि लोकव्यतिक्रमः ॥ लोको वेद-
स्तथाभ्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं समृतम् । तत्र लोकस्य मुक्यस्वात्तदुक्तिनान्यथा
भवेत् ॥ अतः पद्मावती तस्य कल्पमिति नान्यथा । परभागवतस्यास्य जय-
देवस्य सुन्यते ॥ लोकातीतचरित्रस्य कोकेशस्य उनः सदा । स्वजायानतेन
युक्तमिति युक्ततरं चतुः ॥' अत्र चित्तसम्भनोरभेदारोपाद्यकालंकारः,
अनुप्राप्तम् । ‘उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः’ ॥ ओजो गुणः ।
गौडीया रीतिः । भारती चुतिः । भूरिगुरुत्वात्संभाविता गीतिः ॥ अत्र
वसुभिर्दीयत इति तदपल्याभिधानेन प्राप्तपितृघनस्य केलिकरणमुचितमिति
अम्लानप्रतिभाप्रकर्त्त्वेष्टेतेन ‘वासुदेव’पदेन सकलप्रबन्धस्यापि पीयूषवर्णेणेव
समुचितार्थविशेषेण प्रवन्धः स्फुरदिव चमलकारकारितामापद्यते । तथा चोकम्
—‘उचितार्थविशेषेण प्रवन्धार्थः प्रकाशते । गुणप्रभावमन्धेन विभवेनेव
सज्जनः ॥’ यथा—‘जातं वंशो भुवनविदिते पुष्करावर्तकानाम्—’(सेष. पृ. ६)
इत्यत्राचेतनस्य चेतनाभ्यारोपेण मेघस्य दूर्लयोग्यताभिधानाय प्रथितपुष्करा-
वर्तकवंशस्याशुपन्धस्मम् ॥ २ ॥ कविरिदार्दीं सप्रबन्धस्य प्रयोजनमा-
विकरोति—यदीति । हे श्रोतरित्यज्ञाहार्यम् । तदा तर्हि जयदेवसरस्वतीं
पद्मावती लक्ष्मीकृत्यास्याखरणमोर्विषयभूतयोधारणचक्रतीं नटसार्थमीमः । नृत्या-
दिना सदा लक्ष्म्याराघतपर इत्यर्थः । एतेन दारिद्र्यराहित्यं सूचितम् । दरिद्रेण हि
शक्तारादिरसो न शायत इति भावः । ‘आकेल्यार्थर्ययोग्यित्रम्’ इत्यमरः । ‘एहं
गेहोदवसितं वेदम् सद्य निकेतनम्’ इति च । ‘चारणास्तु कुशीलवाः’ इत्यपि
॥ २ ॥ संप्रति प्रेक्षावतप्रवृत्यर्थमितरकाव्यापेक्षया स्वकाव्यस्योरुक्तर्यं कथयत्वेव
प्रकृतकाव्यस्याधिकारिप्रयोजनमाह—यदीति । हे सज्जनमण ! यस्मि हरिस्मरणे
कृष्णानुचिन्तने मनः सरसं सानुरायम् । यदि विलासकलासु विलासः खीणां

वाचः पहुचयत्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां
जानीते जयदेव एव शरणः ऋष्यो दुरुहहुतेः ।

प्रबन्धरूपां वाणीं शृणु । किंलक्षणाम् ? मधुरकोमलकान्तपदावलीम् । मधुरा
कोमला कान्ता पदानामावलिर्यस्यां सा । एतेन माझुर्यौजःप्रसादादाचा दशापि
गुणा उक्ता भवन्ति । तदेति किम् ? यदि हरिस्मरणे मनः सरसं एकाग्रं सरागं
वतते । अपरं च,—यदि विलासकलासु कुत्तहलम् । विलासिनां शुद्धारिणां
कलासासु । ‘विलासो गमनादिः स्वाचेष्टा लिष्टाङ्ग्या कृता’ इति । एतेनास्य
प्रबन्धस्य प्रयोजनाभिधेयसंबन्धाधिकारिण उक्ता भवन्ति । विलासकला-
शिक्षा अवान्तरप्रयोजनम् । हरिस्मरणे परमं प्रयोजनम् । स्वार्यसारकलक्षणः
संबन्धः । वैष्णवा अधिकारिणः । दीपकमर्लकारः । दुतविलभितं दृतम् ।
‘दुतविलभितमाह नभौ भरौ’ । पाञ्चाली रीतिः । कौशिकी दृतिः ॥ अत्र
मधुरकोमलकान्तपदावलीलादिपैर्विलासकलासु कुत्तहलसौविलोक्तावनेन
शुद्धाररसस्वरूपानुरूपो वाक्यार्थं उक्तिद्वारा भवति । तथा चोक्तम् (ओ. १२)
‘औचित्यरचितं वाक्यं सन्ततं संमतं सताम् । त्वागोद्ग्रामिवैश्वर्यं शीलोऽवल-
मिव शुतम्’ ॥ ३ ॥ इदानीं कविः कविगणनायां परैरपि कविभिरहं परिगणित
इति स्वप्रशंसार्थं क्षेपकमपि तत्कृतं क्षोकं स्वप्रबन्धस्य कुर्वन्नाह—वाच इति ।

हावविशेषस्तस्तुवन्धनीषु कलासु कुत्तहलं कौतुकं तदा जयदेवस्य कवेः सरस्वतीं
शृणु । कीदशीय ? मधुरकोमलकान्तपदावलीम् । मधुरत्वं द्विविधं—शब्दाधित-
वर्थाधितं च । तत्र शब्दमधुरत्वं पृथक्पदत्वं; अर्थमधुरत्वं चोक्तिवैचित्र्यं तसुका
मधुरा । तथा कोमलत्वमपि द्विविधम् । तत्र शब्दकोमलत्वं बन्धस्यापरवत्वम् ।
अर्थकोमलत्वं परवेऽप्यर्थेऽपरवत्वं तदुभययुक्ता कोमला । कान्तत्वमपि
द्विविधम् । तत्र शब्दगतमुड्वलबन्धविशेषादिना मनःओत्रश्रीतिप्रदत्वं, अर्थगतं
च वीतरसत्वं तदुभययुक्ता कान्ता रमणीया एतादत्ती पदावली पदपरम्परा यत्र
तादशीम् । ‘शाजारादौ रसे वीर्यं गुणे रागे द्रवे रसः’ इत्यमरः । विलासलक्षणं
दशाहृष्टके (२।३८) —‘तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽज्ञियास्ति’ । ‘कला
चन्द्रकलायां स्यात्कीडनात्’ इति क्षेत्रः । शब्दमधुर्यादिलक्षणानि तु वामनेन
लिखितानि ‘वन्धे पृथक्पदत्वं च माझुर्यमुदितं दुधेः । अनेनैव पदन्यासः कामं
धारामधुर्च्युतः ॥ बन्धस्याजरठत्वं च सीकुमार्यमुदाहतम् । एतेन वर्जिता वाचो
सूक्ष्माज्ज्ञातिक्षमाः ॥ औजपत्यं कान्तिरित्याहुर्गुणविपरितः । पुराणं
चित्रस्थानीय तेन बन्ध्यं कवेयैचः ॥’ (का. सू. ३।१।२५) इति । अर्थमधुर-
त्वादिलक्षणं तु वामने । तथा च तत्त्वादि (३।२।११, १२, १५)
‘उक्तिवैचित्र्यं माझुर्यं’ ‘अपाहृत्यं सीकुमार्यं’ ‘परवेऽप्यपारवत्यम् । यथा
मृते यशःशेष इत्यर्थः’ । ‘वीतरसत्वं कान्तत्वम्’ इति ॥ ३ ॥ तदुणविशिष्टापि
सरखती लक्षणसेनमहाराजसभासु महाकवीनामुमापतिधरार्थीनामस्ति सां किं
ओत्राणां न मुखावहेत्यत आह—वाच इति । उमापतिधरनामा लक्षण-

शूङ्गारोत्तरसंत्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धन-

स्पर्धी कोऽपि न विश्रुतः भुतिधरोधोयी कैविद्मापतिः ॥४॥

अष्टपदी १

मालवगौडरागेण रूपकतालेन गीयते ।

प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्

विहितवहित्रचरित्रमखेदम् ।

तानेव परिगणितान्कवीन्स्वस्वगुणेनोपक्षोकितानाह—उमापतिधरनामा कविः
वाचो वाणीः पहुचयति विस्तारयति ।^१ साकृतैर्विशेषणैर्गीतादिप्रबन्धे चतुरः ।
अपरं च,—गिरां वाचो संदर्भशुद्धिं गुम्फवैश्वर्यं जयदेव एव जानीते । शरण-
संज्ञः कविः दुरुहदुतेः श्लाघो दुर्विचारपदपदवार्थज्ञानात्प्रशस्यः । शूङ्गारप्रधान-
निर्देशार्थनिर्माणैराचार्यगोवर्धनस्पर्धी कोऽपि न । एतेन तस्य सर्वाधिक्य-
मुक्तं भवति ॥ अपरं च,—भुतिधरनामा कविर्विश्रुतो विश्वातः; स तु तस्य
गुणैरेव प्रसिद्धः । अपरं च,—धोयीनामा कविः कविद्मापतिः । कविराज
इत्यर्थः । धोयीति तस्य नाम देशरूप्या द्युष्यत्यन्तं प्रातिपदिकम् । इति
ष्ठ पण्डितान्तस्य राज्ञो छक्षमणसेनस्य प्रसिद्धा इति रूढिः । शार्दूल-
विकीर्तिं छन्दः । समुद्रयोऽलंकारः ॥ ४ ॥ इदानीं केलिं विवर्णयिषु-
नायकस्य वर्णेन तद्बुद्ध्याकर्णेनप्रबीणाम्ब्रोतुनिवधातुं तदवान्तरकेलीरपि
वर्णयितुं श्रीकृष्ण नायकं दक्षभिरवतारैसास्ताः केलीः कुर्वाणमुपक्षोक्यति ॥
आदितालेन गीयते । लघ्वादितालः । मालवरागेण—प्रलयेति । हे हरे ! धृत-
सेनामाल्यो वाचः पहुचयति विस्तारयति । तथा चोमापतिधरस्य वाञ्छामुर्यशून्ये
शब्दार्थगुणशून्यं सुचित्राद्यमधमकाव्यं न सहृदयहृदयाहादञ्जनकमिति
भावः । शरणनामा कविरुक्तस्य काव्यस्य शीघ्ररचने श्लाघ्यः स्तुलः । तथा
च शरणकवेरपि काव्यं गूढार्थलादिदोषयुक्तं प्रसादादिगुणरहितं चेति तदपि न
विद्यधमनोविनोदास्पदमिति भावः । तथा शूङ्गारोत्तरेति शूङ्गारस एवोत्तरः श्रेष्ठो
वत्र, शूङ्गारेणोत्तरं प्रधानं वा यत्सत्प्रमेयमुत्तमं वस्तु तस्य रचनैः कवितायां
प्रम्भनैराचार्यगोवर्धनस्पर्धीं गोवर्धनाचार्येण सह स्पर्धान्वान्कोऽपि न विश्रुतो न
ख्यातः । अत्र शूङ्गारेलादिना शूङ्गारसप्रधानकाव्यरचनायामेव तस्य सामर्थ्यम् ।
रसान्तरवर्णेन तु सोऽप्यप्रौढं एवेति तत्काव्ये वर्णनीयार्थस्य शुद्धत्वेऽपि माधुर्य-
गुणसंरक्षपदरचनायां सोऽप्यशक्तेति ज्ञनितम् । इतरविश्वाध्ययनादिनाचार्यत्वं
सर्वकाव्यरचनायामप्रयोजकमिति सोपहासमुक्तमाचार्येति । तथा च स न
सर्वकविनापि सर्वकविहृदयं तस्येति भावः । धोयी कविद्मापतिः धोयीनामा

पाठान्—१ ‘सत्प्रमेयवचनै’ C. २ ‘धोई’ P. ३ ‘कविः’ S.

टिप्प०—१ तत्काव्यं यथा—‘निर्विनीनुवितवक्षपदः शुक्लुपि कुण्डलवान्
प्रमत्तः । संगीतशालां प्रविश्वप्रद्रुषे मालाखरो मालवरगणाजः ॥’—इति दीपिका ।

केशव धृतमीनशरीर

जय जगदीश हरे ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

मीनशरीर ! केशव ! जगदीश ! असीति । त्वं अखेदं विहितवहित्रचरित्रं यथा स्यात्था प्रलयपयोधिजले कषयान्तसागरवारिणि वेदं एतवान् । अतो जय ॥ अत्र ‘जय’शब्देन सर्वोक्तुष्टवम् । तेन सर्वदाऽसाधारण्येन जगत्पाहीति योजना । युवं सर्वत्रासीति तिङ्गन्तप्रतिरूपकं पदं सुप्मदर्थेऽव्यवम् । अखेदं । अनु च । विहितवहित्रचरित्रमित्युभयमपि साधारणक्रियाविशेषणम् । तेन पोतचेष्टितमङ्गीकृत्यापि मनागप्यायासं नास्त्रानिल्यर्थः । इति प्रथमं पदम् । केशव हरे जगदीश इति संबोधनत्रयमादरातिशययोत्तमार्थम् । अत्र ‘केशव धृतमीनशरीर जय जगदीश हरे’ इति पाठः ॥ इति ध्रुवपदम् ॥ गानवेलायां केशव केशव इति द्विरूपिः ॥ अत्रार्थमागार्थी रीतिः ॥ अत्र केशवस्य केवल-शब्दवाच्यत्वं हरिशब्दमहितकेशवशब्दवाच्यत्वं इति न्यायानम् । तत्पाठमा-ग्रमप्यजानतां प्रमादेन क्रियाविशेषणानां कर्मसंज्ञा नर्पुसकला च । ‘धृतमीन-शरीर’ इति मत्स्यावतारः । अत्रोपमातिशययोक्ती अलंकारौ । उत्साहस्यायिभावी वीरो रसः । दशास्त्रपि पदेषु धीरलङ्घितो नायकः ॥ १ ॥ अथ कूर्मः । केशवे-

कविराजः । श्रुतिधरः श्रुतिः अवर्णं तन्मात्रादेव प्रन्थप्राही । तस्योक्तारितमात्र-प्राहिलमेव न सत्कवितायां कौशल्यमिति भावः । महाद्वंकारकथनाम राजोपमा । तथाऽहंकारादेव स्वस्य कविराजपदवीमानीतवान् । सत्कविमव्ये तु तस्य गणनापि नेति भावः । गिरां बचसां संदर्भशुद्धिं गुणालंकारसंपूज्यमन्थरचनाविशेषं जयदेव एव जानीते, नान्यः । अतोऽन्यकाव्यअव्यक्तेण तथा न संतोषो यथा जयदेवकविता-अवर्णेनेत्येतदेव श्रोतव्यमिति भावः । ‘पाहयः किसलये यित्रे विटपे विलुरे बले’ इति विश्वः । ‘लघु द्विप्रमर्दे धृतम्’ । ‘उत्तरं प्रतिवाक्ये स्याद्वर्त्ते दिव्ये अमेऽन्यवत्’ इति च ॥ ४ ॥ भक्तजनमनोरथपूरणाय भगवतः सदावतारपरिग्रह इतीहापि मम मनोऽभिलिप्तिः भगवत्केलिवर्णनरूपे कर्मणि, संभावितवहुप्रत्यूह-निराकरणं स एव करिष्यतील्याशयेन भगवत्तोऽवतारणामसंख्यत्वेऽपि प्रधान-तया दशावतारपुरस्कारेणैव कुण्डस्तुतिं करिष्यतील्यादौ नीनरूपं स्तौति—प्रलयेति । गीतस्यास्य मालवरागः । रूपकतालः । ‘ताललक्षणं रूपके स्यात्’ इति संगीतरत्नाकरः । गीतार्थस्तु—हे केशव ! जय सर्वोत्कर्णेण वर्तत्वा । ननु मे सर्वोत्कर्णेण वर्तने कुतः सामर्थ्यमित्यत आह—जगदीशोति । जगतां चतुर्दश-भुवनानामीशः प्रभुः । तथा च चतुर्दशभुवननाथस्य कर्वं न सामर्थ्यमिति भावः । तत्र हेत्वन्तरमाह—हे हरे इति । दूरति भक्तानां क्लेशमिति हरिस्तादश । मुनः कीदृशः ? धृतं परिगृहीतं स्वेच्छया मीनशरीर येन तादश । एतद्वपदं श्रतिपदमनुवर्त्तमानम् । तदुक्तम् ‘ध्रुवत्वाच्च ध्रुवो हेवः’ इति । अत्र न श्रप्ति

श्वितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे

धरणीधरस्य किणचक्रगरिष्ठे ।

केशव धृतकच्छपरूप

जय जगदीश हरे ॥ २ ॥

वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना

शशिनि कलङ्ककलेव निमग्ना ।

केशव धृतशूकररूप

जय जगदीश हरे ॥ ३ ॥

त्यादि भ्रुवपदं पूर्ववत् । ‘धृतकच्छपरूप’ इति कूमीवतारकथनं विशेषः ॥
तवेति । तवातिविपुलतरे विशाले अतिक्रान्तं विपुलतरं तर्मिथ धरणीधरणेन
हेतुना जातं यक्षिणचक्रं तेन गरिष्ठे गौरवयुके पृष्ठे श्वितिस्तिष्ठति इति भव-
प्रवाहस्यानादित्वादनेकवारं धरणीधरणे चिह्नवहुत्वम् । इति द्वितीयपदम् ॥ २ ॥
अथ वराहः । वसतीति । धृतशूकररूपेति भ्रुवे विशेषः । धरणी पृथ्वी तवं
दशनशिखरे दंहाप्रभागे लग्ना संसक्ता वसति । केव ? शशिनि चन्द्रमसि मग्नां
कवित्तनुसंभारणमात्रमेवानिलं ततोऽपि तिर्यक्षोनिमीनादिशरीरमयं किमिति प्राण-
मिलत आह—प्रलयेति । खं प्रलयपयोधिङ्गले प्रलयकालीनः परस्परमिलिता
ये पयोधयः समुद्रास्तेषां जले निमज्जन्तं वेदं भीनशरीरमुपादाय धृतवानसि ।
कथम् ? अखेदं यथा स्यातथा विहितं कृतं बहित्रस्य पोतस्य चरितं यत्र ततथा ।
अत्र ‘पयोधि’पदेनैव जलत्वे प्राप्ते पुनर्जलपदोपादानमन्तर्धामादिरहितत्वेन
विधामस्यालभावं सूचयितुम् । तथा च निरालम्बे पयोधी वेदं धृतवानसीति
वेदधारणार्थमेव तच्छरीरपरिप्रह इति भावः । ‘पृथुरोमा ज्ञातो मस्यो भीनो
वैसारिणोऽङ्गजः’ ॥ १ ॥ कच्छपरूपं स्तौति—धृतकच्छपेति । हे केशव !
धृतकच्छपरूप शृतं कच्छपस्य रूपं येन तादृश । जय । ननु कच्छपरूपं मया
कस्य हेतोर्षुतमिलत आह—श्वितिरिति । तव पृष्ठे श्वितः पृथ्वी तिष्ठति ।
तिष्ठतीति वर्तमानकालनिर्देशेनाभुनापि तव पृष्ठे श्वितिस्तिष्ठतीति कच्छपावतार-
प्रयोजनं सर्वैलोकप्रतिद्वेषेति भावः । ननु पश्चपश्चाशत्कोटियोजनविस्तृता पृथ्वी
मम पृष्ठे कर्यं स्थितेलत आह—अतिविपुलतर इति । अतिशयेन पृथ्व्य-
पेक्षयाऽधिकपिस्तीर्णे । पुनः कीरदे ? धरणीति । धरण्याः पृथ्व्या धारणेन
यक्षिणचक्रं रक्षाकृति शृतरपिरमण्डलं तेन गरिष्ठे गौरवयुके । ‘कूर्मे कमठ-
कच्छपौ’ इलमरः । ‘ब्रणचिह्ने शुणे किणः’ इति द्वारावलिः ॥ २ ॥ वराहरूपं
स्तौति—धृतशूकररूपेति । हे केशव ! धृतशूकररूप शृतं शूकरस्य रूपं येन
तादृश । जय । कोडवतारपरिप्रहप्रयोजनमह—जसतीति । तव दशनस्तिवरे

तव करकमलवरे नखमदुतशृङ्गम्
दलितहिरण्यकशिषुतनुभृङ्गम् ।
केशव धृतनरहरिरूप
जय जगदीश हरे ॥ ४ ॥
छलयसि विक्रमणे बलिमद्वृतवामन
पदनखनीरजनितजनपावन ।

अन्तर्गता कलहृकलेष । अनेन दंष्ट्राया महर्वं तदपेक्षया धरण्या अतिसूक्ष्मत्वं
शोतितम् । अत्रोपमालंकारः । इति तृतीयम् ॥ ३ ॥ अथ नृसिंहः । ‘धृतनरहरि-
रूप’ इति भ्रुवे विशेषः ॥ तव करेति । तव करकमलवरे नखमदुतशिखररूपं
माति । किंलक्षणम् ? हेतुगर्भविदोषणमाह—‘दलितहिरण्यकशिषुतनुभृङ्गम्’
दलितो विदारितो हिरण्यकशिषोपानुभृङ्गस्तनुरेव भृङ्गो येन तत्त्वया । तनुभृङ्ग
इत्यत्र रूपकमलंकारः । ‘करकमलवर’ इत्यत्रापि करस्य कमलत्वेन कमला-
ग्रहवारोपः । भृङ्गः किल कमलामें विदारयति; अत्र कमलाप्रेण भृङ्गविदा-
रणमित्यनुत्तोत्पत्तिः । इति चतुर्थम् ॥ ४ ॥ अथ वामनः । ‘धृतवामनरूप’
इति भ्रुवे विशेषः ॥ छलयसीति । हे अद्वृतवामन ! त्वं वर्णि दामवं
छलयसि वश्यसे । अत्र भूतेऽप्यव्याप्तिः बलिसमीपे वर्तमानवात्, छर्छ
दन्तामे लग्ना संक्षिप्ता यरणिः पृथ्वी वसति । कुत्र केव ? शशिनि चन्द्रे निमभा
कलहृकलेष लाञ्छनलेश इव । अत्र ‘निमभा’पददानेन वालचन्द्रस्य साहद्यं
प्राप्तम् । अतस्यत्रैव कलहृकलेशस्य निमग्रत्वाद्वालचन्द्रस्य वीर्यतया साहद्यमपि
संगच्छते । अत एव ‘निमभा’पदवैयर्थ्यमपि । ‘रदना दशना दन्ताः’ इत्यमरः ।
‘अयं शिखरमिलाहुरदिश्युतो च तन्मतम्’ इति धरणिः । ‘कला स्यान्मूलके वृद्धी
शिल्पादावंशमात्रके । घोडशाशेऽपि चन्द्रस्य कलनाकालयोः कला’ इति विश्वः
॥ ५ ॥ नृसिंहरूपं स्तौति—धृतनरहरिरूपेति । धृतं नरहरेर्नृसिंहस्य रूपं
येन तादृशा । जय । नृसिंहवतारस्य प्रयोजनमाह—तवेति । तव करकमलवरे
करो हस्तः स एव कमलवरं कमलध्रेष्टं तत्र नखं तिष्ठति । कीरदशम् ?
अद्वृतश्याङ्गम् । अद्वृतमाथर्यं शृङ्गमप्रभागो यस्य तत्तादशम् । अद्वृतलमेवाह—
दलितेति । दलितो विदारितो हिरण्यकशिषोदैत्यस्य वेहः स एव भृङ्गो भ्रमरो
येन तादृशम् । अन्यत्र,—तन्मकरन्दपानादिना भृङ्गाणां तृसिर्भवति, अत्र तु

टिप्प०—१ छपवतश्वरणेन नखसृष्टजलेन सेशलोकपानत्वमिल-द्वृतमहिमयोगेना-
ल्लाक्षर्यमिलपि ध्वनितम्—दीपिका । २ भक्तिदुहो दिरण्यकशिषोविंशतासायात्र तिंह-
बपुष वायिष्वरजनमिति भावः—इति दीपिका । ३ सर्वोत्तमो भगवतो भक्तपरवशत्वेन
उद्घनापि भक्तकार्यसाधनमिति ‘अद्वृतवामन’ इत्युक्तम्—दीपिका ।

केशब भृतवामनरूप

जय जगदीश हरे ॥ ५ ॥

क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापम्

स्नापयसि पयसि शमितभर्वतापम् ।

कुर्वत्सीति वर्तमानसामीच्यादा प्रवाहानादित्वेन प्रतिवामनावतारं छलनप्रार-
भापरिसमाप्तवाहृतमानापदेशः । वामनस्याकारेण खर्वत्वात्प्रभाप्रारभारेणा-
विभाव्यस्यरूपत्वाद्द्रुतत्वम् । क? किंकरणे किंकरव्रयकरणे । अत्र
हेतुगर्भविशेषणम् । पदेति । पदनखनीरेण जलितं जनपावतं येन ।
इदमन्नाकृतम्—बलिना वामनस्य चरणार्थे कियमाणे सहस्रा कुदित्मासे
चरणार्थं यदुदकं गृहीतं तज्ज्ञमात्रं एव पर्याप्तम् । अतः पदनीरे बक्षणे
पदनखनीर इत्युक्तिः । अथवा,—तृतीये पदविन्यासे चरणाप्रं एव ब्रह्मलोक-
मितो इष्टिति ब्रह्मणा दीयमानार्थं ब्रह्मजलितविष्णुपादाद्यसंभवजलेन
पावनं हृति । अथाद्गुतो रसः । अतिशयोक्तिरलंकारः । हृति पद्मम्
॥ ५ ॥ अथ परशुरामः । ‘हृतमृगुपतिरूप’ हृति भूये विशेषः ।
क्षत्रियेति । पृतपदस्य पुराणकथासापेक्षा व्याख्या । हे राम ! जगत्प्रप-

रुसिंहकरकमलाप्रभागेन मृग्नं एव विदारित इलयद्रुतत्वम् । अथवा,—अन्यत्र कमल-
पत्राणि मृग्नेण विदार्यन्ते, अत्र तु कमलेनैव मृग्नो विदारित इलयद्रुतत्वम् । अत्र
नृसिंहकरस्य कमलत्वनिरूपणेन हिरण्यकशिष्योदैत्यस्य देहस्य मृग्नत्वनिरूपणेन च
मृग्नोऽपि हिरण्यकशिष्योः कायस्य नृसिंहकराम्बुजापेक्षयाऽतिसूहमत्वं ध्वनितम् ।
‘पुनर्भवः करुदो नखोऽक्षी नखरोऽक्षियाम्’ इल्यमरः । ‘शत्रं प्रभुत्वे शिखरे
चिह्ने कोटाम्बुपत्रके । विषाणोत्कर्षयोक्त्राप्रे शङ्खः स्यात्कूर्चीशीर्षके’ हृति विश्वः ।
‘तनुः काये रुशे चाल्ये विरक्षे चाप्यवाच्यवत्’ । ‘हिरेकपुष्पलिङ्गमृग्नवद्पदभ्रम-
रालयः’ ॥ ५ ॥ इतो वामनरूपं स्तौति—भृतेति । हे केशब ! भृतवामनरूप भृतं
वामनस्य खर्वस्य रूपं येन तादृश । जय । वामनावतारप्रयोजनमाह—छलयसीति ।
हे अद्रुतवामन आर्थ्यवामन । विक्रमेण पराक्रमेण बलि दैत्यं छलयसि वशयति ।
भगवानुपेन्द्रो वामनरूपं कुला बलेः सकाशात्पदभ्रमयपरिमितां भूमि प्रार्थ्य
पक्षाद्वृहद्रूपं प्रकटीकृत्य चतुर्दशभुवनं पदत्रयेणापूर्वं तदपराखेन तं बच्छा चावः
क्षितयनिति पुराजप्रसिद्धिः । अद्रुतलमेवाह—पदनखेति । पदनखासंबन्धित-
यज्ञीरे गङ्गाजलं तेन जनितमुहत्यादितं जनानां पावनं पावित्र्यं येन तादृश ।
अत्रापि प्रवर्धमानस्य भगवत्तिक्षिकमस्य चरणाकुठनखादेण विदीर्णे ब्रह्मादसा-
प्रथमे पार्थिवावरणे तेनैव वर्तमेना तचारणारविन्दप्रक्षालनादेवागतं द्वितीयावरणजलं
ब्रह्मादत्तार्थेण जलेनैकीभूतं कमेण मर्त्यलोकमागतं गङ्गेति प्रसिद्धं लोकान्पावयतीति
पुराणप्रसिद्धिः । अत एव भूलोकस्थितेनापि वामनेन ब्रह्माण्डजलस्यानयनादा-

केशव धृतभृगुपतिरूप

जय जगदीश हरे ॥ ६ ॥

वितरसि दिष्टु रणे दिक्षेपतिकमनीयं

दशमुखमौलिकिं रमणीयम् ।

यसि । क ? पयसि जले । किंभूते जले ? क्षत्रियरुधिरमये क्षत्रक्षतजविकारे । परशुरामः किंलः क्षत्रक्षयं कुलवा कुरुक्षेत्रे रामहृदतीर्थे क्षत्रशोणितजलेन पितृनवाप्सीदिति पौराणिकाः । तत्राचापि जगत्क्षाति, अपगतपापं च भवति । तदेव कविराह । अत्रापि खानं प्रति रामशब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्क्षय-सीति पदान्तराच्याहारेण भूतार्थाङ्कारस्थाने लये गतिविन्तनीया ॥ यस्त्वं खपयसि स जयेति वा । किंभूतं जगत् ? अपगतपापमिति हेतुगम्भै विशेषणम् । अत एव शमितभवतापं शमितो भवतापोऽपगतभवतापत्वादाच्यालिमकाविदुः-खत्रयं येनेति तत्त्वा । अत्र भाविति भूतवदुपचारन्वयेन खानेन पापहानिः । तथा च कुःखत्रयाभिवातः । उभयमपि किवाविशेषणं वा । खपयसीति ‘खाना—’ (ग० १०) इति मित्तवाद्वस्तत्वम् । रुधिरमये इति विकारे मयद । स्वभावोक्तिरलंकारः । अत्र बीभत्सो रसः । प्रलयेत्यादिपद्यक्षे धीरोदृतो नायकः । तत्क्षणं सङ्गीतराजे रसरक्षकोशो—‘मात्सर्यदर्पं भूयिष्ठश्छट्यहं कारवाङ्गली । चण्डो विकल्पनक्षैव धीरोदृत उदाहृतः’ ॥ तदुणाः—दार्ढ्यं, सेजस्विता, दक्षता, धार्मिकत्वं चेति । तत्क्षणं रसरक्षकोशी यथा—‘व्यवसायादचलनं दाढ्यं विभक्षतैरपि । अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्मयेवपि । दक्षता शिप्रकारित्यं धार्मिकत्वं तु तरकृतिः’ ॥ ६ ॥ अथ रामः । ‘एतरामशरीर’ इति ध्रुवे विशेषः । वितरसीति । हे राम ! त्वं वितरसि ददासि । दशमुखमौलिकिं रावणस्य वर्णम् । ‘अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बु शम्बरम्’ इत्यमरः ॥ ५ ॥ परशुरामावतार लौति—धृतभृगुपतिरूपेति । हे केशव ! धूतं भृगुपतेः परशुरामस्य रूपं येन तादृशं । जय । परशुरामावतारप्रयोजनमाह—क्षत्रियेति । क्षत्रियाणां रुधिराणि प्रशुराणि बन्धु तादृशे, पयसि कुरुक्षेत्राख्यतीर्थजले जगत्प्राणिजातमप-गतपापं यथा स्यादेवं खपयसि । यदवधि परशुरामेणैकविशतिवारै क्षत्रियानहलात् तदुधिरैः कुरुक्षेत्रे पश्च हृदान्विधाय पितृणां तर्पणमकारि, तदवधि तन्महातीर्थं जातमिति पुराणप्रसिद्धिः । कीदृशं जगत् ? शमितभवतापं शमितो भवत्यसु संसारस्य तापः संतापो येन तादृशम् । प्राणिनां पापसंबन्धादेव संतापः, तत्तीर्थज्ञानेन तु सर्वं पापं विलयं गतमिति ततः संतापनाशोऽप्यभूदिति । अस्य दर्शनमात्रेण तापो गच्छति, जडे मज्जतः संतप्तस्य तापनाशं उचित एवेति खनिः ।

टिप्प०—१ दिष्टु दशरिशास्त्र, ‘दिष्ट’पदेनैव दशसंख्योपस्थितिभ्योत्पत्तिः । प्रलेकं भगवन्नाय दशमलोपादानम्—दीपिका ।

केशव धृतरामशरीर
जय जगदीश हरे ॥ ७ ॥
वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभम्
हलहतिमीतिभिलितयमुनाभम् ।

मौलय पूव बलिः । 'मौलि'शब्दः शिरोवाची । अथवा,-'मौलि'शब्दः किरीटे चर्तते । 'चूडाकिरीटेशाश्र संयता मौलयखयः' इत्यनिधानात्, तथापि बले-माससाध्यत्वान्मौलिशब्देन तात्प्याच्छिरांसि लक्ष्यन्ते । शिरांसि केदं केदं दिक्पतिरूपो बलिदानं कुतवानित्यर्थः । जगतां रक्षोपलक्षणोपद्रोपशान्तैरक्षः शिरोस्येव बलित्वेनोपहतवानिति । कुत्र ? दिक्षु । किंभूतं बलिम् ? दिक्पतिरूपतिकमनीयमभिलङ्घणीयम् । युनः किंभूतम् ? रावगवधद्वारा लोकाभिरामत्वाद्भासीयम् । अत्र यावन्तो दिक्पतिरूपावन्त्येव शिरांसीति कमनीयत्वे हेतुः । अत्रापि वितीर्णवानिति वक्तव्ये तत्कालापेक्षया चर्तमानापदेशो वा । यो वितीर्णवान् स त्वं जय इत्यादि कल्पनीयम् । अत्र जातिरक्तकारः । वितरसीत्यत्र धीरोदात्तो नायकः । तलक्षणं रसरक्तकोशो—'कृपावानतिगम्भीरो विनीतव्याविकरथनः । धीरोदात्तः स विशेषो रामो दाशरथिर्यथा' ॥ ७ ॥ अथ बलदेवः । 'धृतहलधररूप' इति भ्रुवे विशेषः । वहसीति । अत्र यद्यपि 'रामो रामश्च कृष्णश्च' इति कृष्णाचरित्रं वर्णनीयं तथापि कृष्णस्यैवते दशापीति कृष्णस्य नायकरक्षेन वर्णनीये बलदेवोऽपि दशसु गणितः । तथा चोक्तम्—'वनजौ वनजौ सर्वेषिरामी सतपोऽतपः' इति । हे राम ! त्वं नीलं वसनं वहसि धरत्से । किंलक्षणंम् ? जलदाभं मेचकम् । क ? विशदे शुभ्रे वपुषि । तत्र यमुनयोपमीयते । हलहतिभयेन त्वामेव सेवितुमागता यमुनेव । तविवा-‘हृषिरोऽजारके प्रोक्तो रुधिरे कुङ्कुमाख्यजोः’ इति विद्धः । ‘भवः संसार-संतापत्वेयः शंकरजन्मसु’ इति च ॥ ६ ॥ अथ रामावतारं स्तौति—धृतरघुपतिरूपेति । हे केशव ! धृतं रघुपतेः रामचन्द्रस्य रूपं येन ताहशा । त्वं जय । श्रीरामावतारपुरुषार्थमाह—वितरसीति । रजे संप्राप्ने दिक्षु हरित्सु दशमुखमौलिबलिं रावगस्य ये मौलयो भलकानि समुकुडानि तान्येव बलिमुपहारं वितरसि ददाति । कीदृशम् ? दिक्पतिरूपतिकमनीयं दिशां ये पतय इन्द्रादयस्येषां कमनीयमभीष्टम् । तत्र हेतुः—रमणीयम् । 'किरीटमूर्धचूडामु मौलिः केशे च संयते' । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राप्याजे खियाम्' इत्यमरः ॥ ८ ॥ अथ बलभद्रावतारं स्तौति—धृतहलधरेति । हे केशव ! धृतं हलधरस्य बलभद्रस्य रूपं येन ताहशा । जय । बलभद्रावतारस्य प्रयोजनमाह—यहसीति । त्वं विशदे शुभ्रे वपुषि देहे जलदाभं सजलमेघस्य शीतिसिव नीलं वसनं वहसि धारयसि । कीदृशम् ? हलहतीति । हलेन हतिर्हननं तद्वील्या तद्वयेन

केशव धृतहृषभरूप

जय जगदीश हरे ॥ ८ ॥

निन्दसि यज्ञविवेरह ह श्रुतिजातम्

संदयहृदय दर्शितपशुधातम् ।

केशव धृतबुद्धशरीर

जय जगदीश हरे ॥ ९ ॥

म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालं

धूमकेतुमिव किमपि करालम् ।

भातीति तदाभम् । धर्मलमेचकसंगत्या प्रयागत्ये तन्मूर्तेः पापहारित्वं काम-
दलं च व्यजितम् । बहसीत्यत्र धीरलितो नायकः । तलुक्षणम्—‘कान्ता-
परवशो धीरलितो निवितो सृदुः’ । अथवा,—शुकारी नायकः । तलुक्षणं
सङ्गीतराजे रसरक्तोशे—‘शुकारी नायकस्त्वन्यः पश्चामः कध्यते यथा ।
विलासवाक्यायशीलः सुभगः लित्वाग्युवा । गतिः सर्वेषां इष्टिव्य सविलास-
स्मितं वचः’ ॥ ८ ॥ अथ बुद्धावतारः । ‘केशव धृतबुद्धशरीर’ इति ध्रुवे
विशेषः । निन्दसीति । हे सदयहृदय ! त्वं यज्ञविषेः श्रुतिजातं क्रतुविधान-
संबन्धिवेदवाक्यसमूहं निन्दसि । किंभूतम् ? दर्शितपशुधातमुपदिष्टवाक्या-
दिमारणम् । अहोत्यनुते । परमेश्वरास्त्रैवोपदेष्ट्वादिज्यत्वात्तक्षलदातृत्वाच
किमपि प्रयोजनमभिसंधाय तत्त्विन्दा नाश्रयम् । निन्दसीत्यत्र धीरशान्तो
नायकः । तलुक्षणम्—‘शान्तो विनीतो धीरश्च धीरशान्तो द्विजो वणिक्’
॥ ९ ॥ अथ कलक्यवतारः । ‘धृतकलिकशरीर’ इति ध्रुवे विशेषः । म्लेच्छेति ।
मिलिता वा यमुना तस्या इवाभा शीर्षिर्यस्य तादृशम् । इयं च मलयानिल-
यशात्कम्पमानस्य बलस्य भययुक्तयमुनाया उत्प्रेक्षा । भीरुणो हि कम्प उचित
एवेति भावः । कदाचिद्वाहणी पीत्वा युन्दावने गोपीभिः सह विहरता बलभद्रेण
जलकोडार्थमाहृतां भतप्रलापोऽयमिति भत्वा गर्वेणान्तिकमनागच्छम्नीं क्वलिन्दीं
रोषतो हलाप्रेण कुष्ठवानिति पुराणप्रसिद्धिः । ‘हलधर’पदेन दुष्टनिप्रहार्थमेव हलं
धृत वानित्यवतारप्रयोजनं चनितम् । ‘गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्षी विग्रहः’
इत्यमरः । ‘शुहशुभ्रशुचिषेतविशदद्येतपाण्डरा’ इति च । ‘बलमाच्छादनं
वासव्यैर्लं वसनमंशुकम्’ इति । ‘भीतिः सावसकम्पयोः’ इति विश्वः ॥ ८ ॥
अथ बुद्धावतारं लोति—धृतबुद्धेति । धृतं बुदस्य शरीरं येन तादृश । जय ।
ननु बुद्धावतारस्य वेदनिन्दकस्य मे कथं स्तुतिः कियत इत्यत आह—
निन्दसीति । यज्ञविषेः श्रुतिजातं यज्ञस्य विधानबोधकं वेदसमूहं निन्दति, न
तु सर्वमित्यर्थः । सोऽपि किमिति निन्दयत इत्यत आह—दर्शितेति । अहह

केशव धूतकलिकशरीर

जय जगदीश हरे ॥ १० ॥

हे हरे ! म्लेच्छनिवहनिधने म्लेच्छसमूहवधनिमित्तम् । अपि निष्ठये । त्वं करवालं खड़ं कलयसि इति वित्तक्यामि । 'किं' वित्तके । अन्यथा चकादिषु सरसु कथं खड़स्यैव धारणम् । किंभूतं करवालम् ? भीषणम् । किमिव ? भूमकेतुमिव । म्लेच्छानामुत्पातवांसिनं भूमकेतुं ताराविशेषमिव । अथवा,-धूमः केतुविष्णुं यस्य स तम् । म्लेच्छकुलविनाशपित्रुनमिव । उत्पाते हि वह्निर्भूमशिखो भवति, स तु प्रायेण रथमयो भवति । खड़तेजो हि नीलभासारं भवति, अत उभयसाम्येनोपमा । म्लेच्छेत्यत्र धीरोदतो नायकः । तत्त्वज्ञमुक्तं प्राह ॥ १० ॥ इदानीं दशमिकाहम् । दर्शितो चोधितः पशुधातो येन तादृशम् । वेदोऽपि पश्चात्तां शार्त शोधयतीलहृ कष्टमिलेव निन्दसीति भावः । एतादशनिन्दायामपि हेतुमाह—सदयहृदयेति । दया कृपा तत्सहितं हृदयं यस्य तादृश । । अर्थं भावः—रागवशाचिरतर्हिंसाङ्गनान्हड्डा 'अभ्रीयोनीयं पशुमालभेत' इत्यादिविभिवाकयैः न्यर्गादिफलदर्शनपुरस्तारेण गुडजिहिक्या वैदिकमार्गे प्रबर्त्य पश्चात्त्वरस्तर्गादिफलके निरपराधिवहुप्राणिवधसाधयागादिकं मुक्तिविरोधित्वाच तेषामल्यन्तमाहितमिति विचार्यं परमुरुद्धार्यमोक्षसाधने निहृतिमार्गं तान्प्रवर्तयितुं 'न हिसात्कर्वा भूतानि' इत्यादिना वशादिबोधकवेदस्य निन्दा करोयि, न द्रु सर्वेषां वेदनिन्दायामेव तवावतारतात्पर्यम् । अत एव गूढं तवेम व्यवहारमशात्वा दुरात्मनां वैदिकमार्गे विश्वास इति संमोहनायैव तवैतदवतारपरिग्रह इत्यवतारप्रयोजनमुक्तमिति । 'अहोत्यहृते खेदे' इति विश्वः । 'म्लेच्छः पापरते जातिमेदे स्यादल्पभाषिनि' इति विश्वः ॥ ९ ॥ अथ कलिकनोऽवतारं स्तौति—धूतकलिकशरीरेति । हे केशव ! पृथकलिकशरीर धूतं कलिकनः शरीरं येन तादृश । त्वं जय । ननु पूर्वं मम सदयत्वमुर्चा, कलकवतारे तु प्राणिवधनिरतस्य ने विशद्मित्यत आह—म्लेच्छनिवहेत्यादि । त्वं म्लेच्छनिवहनिधने म्लेच्छसमूहमारणे करवालं खड़ं कलयसि धारयसि । कीदृशम् ? किमपि करालमतिशयेन भयंकरम् । किमिव ? भूमकेतुमिव औत्पातिकप्रहविशेषमिव । रणे उदितं तत्करवालं पश्यतां म्लेच्छानां नाशो भवतीति करवालस्य धूमकेतुसाम्यम् । अन्यस्मिन्नपुदिते धूमकेती औत्पातिकप्रहविशेषे सं पश्यतां प्राणिनां विषदो भवन्तीति भावः । यदा,—धूमः केतुविष्णुं यस्य स धूमकेतुर्वैहित्यमिव । अत्रास्य खड़स्य नीलत्वाद्गमसाम्यम् । मुषेष शुवण्मयत्वादप्रिसाम्यम् । म्लेच्छनिधनेत्यत्र 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' श्विविजिमितात्कर्मसंयोगे सप्तमी । 'समूहे निवहव्यूहसंदोहविसरमजाः' इत्यमरः । 'निधनः स्यात्कर्णेनाशे' इति विश्वः । 'खड़े तु निर्जिशचन्द्रहासातिरिष्यः । कौक्षेयकौ मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः । 'धूमकेतुः स्मृतो वहात्प्रहमेदयोः' इति विश्वः । 'करालो भीषणोऽन्यवत्' इति च ॥ १० ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारम्

शृणु सुखदं शुभदं भवसारम् ।

केशव धृतदशविधरूप

जय जगदीश हरे ॥ ११ ॥^१

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्दिभ्रते

दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।

रवतारैः कृतविस्तारमेदैन श्रीकृष्णपरत्वेनोपसंहरन्नाह । तथा च वक्षति 'वेदानुद्धरते' इत्यादि । 'केशव धृतदशविधरूप, जय जगदीश हरे' इति भूवे विदोषः । श्रीजयदेवकवेरिति । हे धृतदशविधरूप ! जयदेवकवेर्मम इवं श्रोत्ररूपं उवितं भणितं शृणु मामकीनोऽयं मां स्तौतीति तु ध्यावधारय । किंभूतम् ? उदारम् । क्षटिति पदार्थपैकम् । पुनश्च भवसारम् । भवे संसारे सारं साररूपम् । अथवा,—भवोच्छेदकहेतुमज्ज्ये सारम्; मध्यमपदलोपि-स्वात् । अत पूर्व सुखदम्; सत्यःपरनिर्वृतिहेतुत्वात् । अत पूर्व शुभदम्; शिवेतरक्षतिहेतुत्वात् । अत्र शान्तो रसः । पर्यायोक्तिरलंकारः ॥ ११ ॥ इदामीं दशानामप्यवताराणामेदं निरूप्य तत्तदूपं श्रीकृष्णं प्रणमति—वेदानुद्धरत इति । हे हरे ! तुभ्यं कृष्णाय नमः । वेदानुद्धरत इत्यादि मीमांसवतारादिपदव्याख्यानेनैव निगदव्याख्यात्वात् । कृत्तमिदं शार्दूलविकीर्तिरूपम् । दीपकोऽलंकारः । 'वेदानुद्धरते' हृत्यत्र पदेषुक्ता नायकाः । अत्र अलयपयोधीत्याचेकादशस्वपि पदेषु कीर्तिर्धवलं नाम छन्दः । तत्त्वशङ्कं यथा—'अयुजि पदे द्वादशैव युजि तु यस्य हि दश वाष्ट मात्राश्चेत् । परमपि पदयुगमेवं तं कीर्तिर्धवलमिह धीराः प्राहुः ॥' भूवपदे तु 'पताष्चौ अमरः' इति अमरो नाम छन्दः । 'बालभुजङ्गमलितिरम्' इति छन्दव्यूढामणिरपि ।

प्रस्त्रेष्वावतारपुरस्कारेण भगवतः स्तुतिं कृत्वा संप्रति समुदितदशावतारपुरस्कारेण श्रीकृष्णं स्तौति—धृतदशविधेति । धृतानि दशविधानि रूपाणि येन तादृश ! त्वं जय । संप्रति जयदेवकविः संप्रदायागतत्वेन गीते स्वनाम निबन्धन् कृतो भगवतः स्तुतिं कृपयान्व्यानपि आवयितुमाह—श्रीजयदेवेति । इदं जयदेव-कवेरुदितं भाषितं शृणु । किंभूतम् ? शुखदं श्रोत्रमनःसुखप्रदम् । पुनः कीदृशम् ? शुभदं मङ्गलप्रदम्; कृष्णकीर्तनत्वात् । अत एव भवसारं शेषमहाभवरूपं वा । अत एवोदारं महत् । 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः । 'उक्तं भाषितमुदितम्' इति च । 'उदारो दातुमहतोः' इत्यपि । 'कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इति च ॥ ११ ॥ अंशावतारान्स्तुत्वा संप्रति दशावतारिणं कृष्णं स्तौति—वेदानिति । कृष्णाय परिपूर्णस्वरूपिणे श्रीकृष्णरूपधारिणे तुभ्यं नमः । ननु

पाठा०-१ 'दैत्यान्' A.

टिप्प०-१ अत्र 'गीतगोविन्दस्य प्रथमः प्रबन्धः' इति पदश्चोत० ।

पौलस्त्यं जयते हूँ कलयते कारुण्यमातन्वते

म्लेच्छान्मूर्च्छ्यते दशाकुतिकुते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥१२॥

गुर्जरीरागंनिःसारतालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः २ ॥

ऐतिकसलाकुचमण्डल,

धृतकुण्डल ऐ ।

कलितललितवनमाल,

जय जय देव हरे ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

‘कृष्णसा कीर्तिपूर्वेण घबलेन विनिर्भितः । पदान्तभोगहविरस्तः पाटस्वराग्निः ॥ दशावतारकीर्त्याक्षो घबलोऽयं प्रबन्धराद् । रागोऽयं मध्यमादिः स्थादितालो विलम्बितः ॥ लयः स्थान्मागाधी रीतिः शशारोऽत्र रसः स्मृतः । कीर्तनं बासुदेवस्य विनियोगो नृपोलस्ये ॥’ ॥ १२ ॥

इति दशावतारकीर्तिघबलो नाम प्रथमः प्रबन्धः ॥

इदानीं वर्ण्यमानं श्रीकृष्णं स्वरूपनिरूपणद्वारा मङ्गलगीतेन खौति । भीनायवतारवानीश्वरलास्य स्तुतिः कृता चेदिदानीं गोपालं मां किं लौधील्यत आह—दशाकुतिकुते इति । भीनादिदशरूपधारिणे तुभ्यं नमः । तथा च तत्तदवतारवानीश्वरस्त्वमेव, न त्वदन्य इत्यर्थः । ननु ईश्वरवेदहं तदाङ्निलभीनायाकृतयः किमिति मया शृता इलायशङ्कम अवताराणां प्रयोजनमाह—वेदानुद्धरते इति । वेदानुद्धरते भीनरूपेण वेदोद्धारं कुर्वते । पुनः कीदृशाय ? जगन्मूरुवनं निवद्यते कच्छुपरूपेण धारयते । पुनः भूगोलं भूमण्डलमुद्दित्वते धारयते वराहरूपेणोर्ध्वं प्रापयते । पुनः कीदृशाय ? दैत्यं हिरण्यकशिरुं नरसिंहरूपेण दारयते विद्यारयते । पुनः किंभूताय ? बलिं दैत्यं छलयते वामनरूपेण वधयते । पुनः कीदृशाय ? क्षत्रक्षयं कुर्वते परशुरामरूपेण दुर्वृत्तक्षत्रियाणां नाशं कुर्वते । पुनः कीदृशाय ? पौलस्त्यं रावणं श्रीरामचन्द्ररूपेण जयते । पुनः कीदृशाय ? हूँ कलयते दुष्टनिप्रहायाद्युधत्येन बलभद्ररूपेण कलयते । कारुण्यं कृपामातन्वते मुद्रहूपेण विस्तारयते । म्लेच्छान्मूलिकरूपेण मूर्च्छ्यते नाशयते । ‘आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि’ इति विश्वः ॥ १२ ॥

पूर्वं केलयो जयन्तीस्युक्तं, केलिथं नायकोत्कर्त्तुं विना न संभवति ।

पाठा०-१ ‘रागे प्रतिमंठताले’ RM. २ ‘प्रतिमंठतालं’ P.; ‘परिमंड०’ S., ‘मंठताले’ D. ३ ‘हे’ D.

टिप्प०-१ ‘इयामास्तु केशी मलमहुमाणां शृदूङ्गप्रत्यक्ष्यन्वन्ती । त्वते स्वराणां दधती विभागं तच्चीमुखा दक्षिणगुर्जरीया’ इति रागलक्षणम्—इति पदश्चेत् । २ ‘दुतदन्द्वाद्युद्दन्द्वं निःसारः’ इति निःसारक्षमाणं बालबोधिन्याम् । ३ पतदुवपदम्, प्रतिपदमनुवर्तमानलात् । तदुक्तम्—‘उद्यादः प्रवनो भागसततो मेलापकः स्मृतः । भुवलाच भुवः पवादानोगवांतिमः स्मृतः ॥’ इति चतुर्भिरवयवैः प्रबन्धो भवतीति दीपिका ।

दिनमणिमण्डलमण्डन,
भवस्थण्डन ए ।
मुनिजनमानसहंस,
जय जय देव हरे ॥ २ ॥
कालियविषधरगङ्गान,
जनरङ्गान ए ।
यदुकुलनलिनदिनेशा,
जय जय देव हरे ॥ ३ ॥

तत्रेदमाचं पदं ललितरागोण लघ्वादिताल इति आदिताले गीयते ॥ ‘गीत-
मुद्राहाते येन स उद्घाः प्रकीर्तिः । आभोगस्त्वन्तिम इति भ्रुवत्वाच भ्रुवः
स्मृतः ॥’ उद्घाहादिधातूनां विश्रामभूमित्वाद् । अन्यानि च उद्घाहादि-
प्रतिरूपकाणि पदानीति प्रतिबोद्ध्यम् । एवमन्यास्वष्टपदीषु शेषम् ॥
श्रितकमलेति । अत्र ‘ऐं’कारायालापो हेयः । ‘जय जय देव हरे’ इत्यत्र
भ्रुवः । श्रितं कमलायाः कुचमण्डलं येन स तथा तस्य संबोधनम् । एते
कुण्डले येन स तथा तस्य संबुद्धिः । ‘ए’ इति एतदन्ते रागपूर्वे गानवेलायां
प्रतिपदं एतावत्पदम् । ‘जय जय देव हरे’ इति सर्वत्र भ्रुवपदम् । कलिता श्रुता
ललिता मनोहरा आद्री हिन्दा बनमाला पुष्पदाम येन । ‘बनमम्भसि कानने’
इति तत्त्वन्यत्वात्पृथ्याणि कमलानि वा तेषां माला ॥ १ ॥ दिनमणीति
अत्रालापो बोद्ध्यः । मुनिजनेति । हे दिनमणिमण्डलमण्डन भानुमण्डला-
लंकरण ! सवितुमण्डलमध्यवर्तित्वाद् । तस्य संबुद्धिः । हे भवस्थण्डन संसार-
च्छेदक ! ‘नन्दिग्रहि—’ (पा. ३।१।१३४) इत्यादिना ल्युः । ‘ए’ इति गानपदम् ।
मुनिजनेत्यादि भ्रुवः । मुनिजनानां मानसानीव मानसानि तेषु हंस हव हंसः । अथ
मुनीनां मानसे ध्येयत्वाद्युसः: परंब्रह्म । मुनिमानस इति वक्तव्ये ‘जन’प्रहृणं
लोकपर्यायः । जनो लोक इति पर्यायेत्यभिधाने यावन्तो मुनय इति ॥ २ ॥
कालियेति । अत्रालापः—यदुकुलेति । हे कालियाभिष्ठसर्वदमन ! तदाति-
तस्मात्समलानायकचूडामणेभगवतः श्रीकृष्णदेवस्य लोकोत्तरगुणान्वयेव
भज्ञलान्तरमधाचरति—श्रितेति । गीतस्यात्य गुर्जरी रागलतालव प्रतिमंठः ।
गीतार्थस्तु—हे हरे । जय । जय जयेत्यादरे द्विर्वचनम् । इदं तु भ्रुवपदम् ।
नावकगुणानाह—श्रितेति । श्रितमाश्रितं कमलायाः कुचमण्डलं येन ।
लक्ष्मीप्रियत्वेन धनाव्यत्वमपि सूचितम् । ‘हुतमात्रे प्रशृतिः स्यादत्र ताके
निरन्तरम् । प्रतिमंठः स विहेयो शब्दुते गीयते तु सः’ ॥ कीदृश ? धृतेति ।
धृते कुण्डले कर्णभरणे येन तादृश । पुनः कीदृश ? कलिता श्रुता लम्बिता
बनमाला मनोहरा चरणपर्वन्तावलम्बितनी पुष्पमाला येन तादृश । एतद्विशेषण-

टिप्प०—१ इदं च परंपरितस्तुपकमलंकारः—दीपिका । २ ‘ए’ इति पदं ‘हे’
इत्यपेम्—संजीविनी । ३ ‘गुरुर्गुरुदर्शं वत्र भृगतालः स कथ्यते । मंगलो मंठको
हेयो रसे चाद्युतसंष्केके ॥’ इति दीपिका ।

मधुमुरनरकविनाशन,
गरुडासन ए ।
सुरकुलकेलिनिदान,
जय जय देव हरे ॥ ४ ॥
अमलकमलदल्लोचन,
भवमोचन ए ।

त्वाजनरञ्जन ! बालेन महाबलेन महाविष्वधरवर्मनाजनानामाहुदोऽभूत ।
हे यदुकुलनलिनिदेश ! यदुकुलं नलिनमिव तथ्यकृष्णकल्पात्सूर्यं हव । अत्र
पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुभाव इति भ्रुवः ॥ ३ ॥ मधुमुरेरति । आलापः—
सुरेरति । मधुमुरनरकान्विनाशयति यस्तस्य संबोधनं—हे सुरकुलकेलिनिदान !
असुरवधात्तरकारणत्वम् । इति भ्रुवः ॥ ४ ॥ अमलेति । आलापः—
द्वयेन सेव्यत्वमुक्तम् । ‘कमला श्रीरिप्रिया’ इत्यमरः । ‘कुचौ लानी’ इति च ।
‘आपादलम्बिनी माला वनमालेति तां विदुः’ इति विश्वः । ‘पत्रपुष्पमयी माला
वनमाला प्रकीर्तिता’ ॥ १ ॥ पुनः कीदृश ? दिनमणीति । दिनमणेः सूर्यस्य
यन्मण्डलं तस्य मण्डन हारभूत । तथा च ‘ध्येयः सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसंविष्टुः’ इति पुराणोक्तवचनाद । एतेन स्थिरसखित्वं
मुक्तम् । पुनः कीदृश ? भवें संसारं स्वप्नयतीति भवत्त्वमेवनः प्रलयकर्ता तादृश ।
अनेन सामर्थ्यरूपो नायकगुण उक्तः । पुनः किमूत ? मुनिजनानां मानसं चित्तं
तदेव मानसं सरोवरविशेषस्तत्र हंस मराल । अत्र मुनिजनमानसं स्वच्छत्वाद्दं—
साधयत्वेन च साधारणधर्मेण मानससरोवरस्येन निरूपितम् । भगवत्थ
मुनिजनमानसेषु समुचितस्थितिं मत्वा साधारणधर्मेण हंसत्वेन निरूपणम् ।
‘मानसं सरसि लान्ते’ इति विश्वः ॥ २ ॥ पुनः कीदृश ? कालियेति ।
कालियनामो विष्वधरस्य गजन तिरस्कारक । अनेनातिसामर्थ्यमुक्तम् । पुनः
कीदृश ? । जनरक्खनेति । जनान्मधुरवचनादिना रजादतीति जनरक्खन । अनेन
शुभवचनत्वं नायकगुण उक्तः । पुनः कीदृश ? यदुकुलेति । यदुकुलमेव नलिनं
कमलं तस्य दिनेशः सूर्यः; प्रकाशकरवात् । एतेन कुलीनत्वं नायकेऽप्युक्तम् ।
‘आशीविष्यो विष्वधरस्थकी व्यालः सरीसूपः’ इत्यमरः । ‘वा पुंसि पद्मं नलिनम्’
इति च ॥ ३ ॥ पुनः कीदृश ? मधुमुरेरति । मधुनामो सुरनामो नरकनामो
देव्यस्य विनाशन विनाशकारिन् । अनेनापि सामर्थ्यमुक्तम् । पुनः कीदृश ?
सुरकुलकेलीनो देवसमूहकीडानो निदान आदिकारण । अनेनापि सामर्थ्य-
मुक्तम् । ‘सुरो देवः’ इति विश्वः । ‘सजातीये गणे गोत्रे देहेऽपि भणितं कुलम्’
इति च । ‘निदानं त्वादिकारणम्’ इत्यमरः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृश ? अमलेति ।
भवमोचन भवो जन्म तस्यात्प्रपञ्चान्मोचयतीति तादृश । मोक्षप्रदेवयैः ।
अत एव भवत्त्वमनेत्यनेनापौनहक्त्यम् । यतसात्र भवपदस्य जगत्परतया

त्रिभुवनं सुवननिधान,
जय जय देव हरे ॥ ५ ॥

जनकसुताकृतभूषण,
जितदूषण ए ।

समरशमितदशकण्ठ,
जय जय देव हरे ॥ ६ ॥

अभिनवजलधरसुन्दर,
धृतमन्दर ए ।

श्रीमुखचन्द्रचकोर,
जय जय देव हरे ॥ ७ ॥

त्रिभुवनेति । अमलकमलदले हृव लोचने यस्य स तथा तस्य संबुद्धिः । अपरं च,—हे भवमोचन हे संसारमोचन ! अथवा,—भवं जन्म तसाम्बोचनस्य जीवत्रातः । हे त्रिभुवनभवननिधान हे त्रिलोकीसमुत्पत्त्यादिकारण । इति भ्रुवः ॥ ५ ॥ जनकेति । अग्रालापः—समरेति । हे जनकसुताकृतभूषण जनकसुतायाः कृतं भूषणं येन । जितो दूषणो राक्षसो येन इति पदम् । हे समरशमितदशकण्ठ संहारितो रावणो येन इति भ्रुवः ॥ ६ ॥ अभिनवेति । अग्रालापः—हे अभिनवजलधरसुन्दर, हे धृतमन्दर ! निगदव्याख्यानम् । इति पदम् । हे श्रीमुखचन्द्रचकोर ! श्रीमुखं चन्द्रं हृव तत्र चकोर हृव; तन्मुखलयकारित्वमुक्तम् । अत्र तु भवपदस्य जन्मपरतया मोक्षप्रदत्वमुक्तमेव । अनेन मोक्षप्रदत्वेन परमानन्दरूपो नायकगुण उक्तः । पुनः कीदृश ? त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमेव भवनं यहुं तदेव निधानं वासस्थानं यस्य तादृश ! । यद्वा,—त्रिभुवनेनिधानमिव महाथनम् । ‘दलं पर्णं छदः पुमान्’ इत्यमरः । ‘भवनं भाववेदमनोः’ इत्यमरः । ‘निधानं त्वालये निधौ’ इति विश्वः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृश ? जनकसुतेति । जनकसुताकृतभूषण जनकसुतायाः सीतायाः कृतानि भूषणानि मकरिकापत्रादीनि येन तादृश । । अनेन सुकलकलाकीशलहृपस्तारुण्यहृपश नायकगुण उक्तः । पुनः कीदृश ? जितो दूषणनामा राक्षसो येन स तादृश । । यद्वा,—जितानि स्वस्मिन् तिरस्कृतानि दूषणानि दोषा येन तादृशेत्यर्थः । पुनः कीदृश ? समरे सङ्क्रामे शमितो नाशितो दशकण्ठो रावणो येन सः । अनेन परमाभिमानिनो रावणस्य वधेनाभिमानरूपो नायकगुण उक्तः । रामावतारपौरुषवर्णनेन रामगतक्षमारूपोऽपि नायकगुणः सूचितः । ‘अभिर्यासमरानीकरणाः’ इत्यमरः ॥ ६ ॥ पुनः कीदृश ? अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यो जलधरः सजलमेघस्ताद्वसुन्दरः । अनेनापि भव्यलमुक्तम् । पुनः

पाठा०-१ ‘भवननिधान’ R.P., S., C., D.

1. टिप्प०—अत्र स्तुतिरूपकारः—इति संजीविनी ।

तव चरणं प्रणता,
बयभिति भावय ए ।
कुरु कुशलं प्रणतेषु,
जय जय देव हरे ॥ ८ ॥
श्रीजयदेवकवेरिदं,
कुरुते मुदम् ए ।
मङ्गलमुज्जवलंगीतं,
जय जय देव हरे ॥ ९ ॥

खाधरसुधापानकरत्वात् । इति ध्रुवः ॥ ७ ॥ तव चरणे इति । उपसंहरति—
हे उक्तस्तरुप श्रीकृष्ण ! बयं तव चरणे प्रणता: तव चरणे कृतनमस्कारा इति
भावय चिन्तय । इति पदम् । प्रणतेष्वसासु कुशलं कुरु । जयेत्यादि ध्रुवः ३
'भू शुद्धिचिन्तामिदणेषु' चुरादिः परमैपदी । तस्य प्रयोगो भावयेति ॥ ८ ॥
श्रीजयेति । अवालापः—मङ्गलेति । हे हरे ! इदं मङ्गलं नाम गीतं
गीतविशेषो मुदं प्रीतिं कुरुते । कस्य ? ते तव । इति अनुप्रयुज्यमानस्यान्वा-
पेक्षया । अथवा,—इदं गीतं मे तव मुदं कुरु । कुरु ते इत्यर्थः । अथवा,—
इदं मङ्गलं मङ्गलगीतं जयदेवस्य मुदं कुरुते । अमुदं मुदं ददातीति मुदं
वा । ते इति काकाश्चिगोलकन्यायेनोभवत्र संबध्यते । अथवा,—इदं गीतं
गायत्रा शृणवतां मुदं कुरुते । अथ ते गीतं स्वतसंबन्धिगीतं गायत्रा शृणवतां
च मुदं कुर्वित्याशीः । तस्य श्रीजयदेवस्य कवेः । किमूतम् ? उद्घेवलम् ।
रम्यगानाद्य खिलैर्गीतगुणैर्युक्तं भीवशक्षितादिदोषरहितम् । अथितकमलाकुचे-
कीदृशः ? धृतः श्रीराम्भमन्थनावसरे मन्दरो गिरिविशेषो मन्थनदण्डभूतो येन
तादृशः । अनेन सामर्थ्यमुक्तम् । पुनः कीदृशः ? श्रियो लक्ष्म्या : मुखमेव चन्द्र
आङ्गादकारिलात्तस्य चकोर । । अत्र लक्ष्मीसुखचन्द्राधरसुधापरमोत्कण्ठत्वेन
भगवत्तथकोरलनिरुपणम् । अनेनापि रतिक्षेपात्मेवोक्तम् । 'प्रलयोऽभिनवो
नव्यो नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । अनवा सप्तपदापि नायकगुण उक्तः ।
नायकगुणस्तु (शृं ११२३)—'स्यागी कुलीनः कुशलो रतेषु विहः
कलावित्तरुणो गुणी धनाद्यः । भव्यः क्षमावान्सुभगोऽभिमानी ऋणाम-
भीष्टस्त्विह नायकः स्यात् ॥' इति ॥ ७ ॥ कविः सर्वैनायकोत्कृष्टं श्रीकृष्णं स्तुत्वा
सर्वभक्तानां स्वस्यापि चामीष्टं प्रार्थयते—तवेति । बयं तव चरणे पतिता इति
भावय जानीहि । ननु मया तज्जातमेव, तादृशां भवतां किमिष्टं कर्तव्यमित्यत
आह—कुरु इति । प्रणतेषु कुशलं विघ्राहिलं कुरु ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति ।

पाठा०-१ 'जयदेवकवे...हरे' ०. २ 'चरणे पतिता:' H.P. ३ 'कुरुता-
मुदम्'. ४ 'प्रीतिः' S.

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भलग्नकाश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य ।
व्यक्तानुरागमिव खेलदनङ्गखेदस्वेदम्बुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः १०

स्वादि । मङ्गलं नाम छन्दः । तलक्षणम्—‘मङ्गलं मङ्गलालयेन उन्दसा
तालसंयुतम् । विलम्बितलयोपेतमुख्येन गीयते जनैः’, ‘एकारणैः प्रतिपद-
गतैश्चैव । मङ्गलमाहुरिदं सुधिंयः खलु युक्तम्’ । तथा च संगीतराजे—
‘उन्दसा मङ्गलालयेन खननं गायपद्ययोः । आलापश्च प्रतिपदं नानागमक-
पेशलः ॥ भ्रुवः प्रतिपदं रागो ललितसाळ उच्यते । आदिताळः स्वरास्त्वेताः
प्रबन्धे ते प्रतिष्ठिताः ॥ स हरिविजयाख्यश्च मङ्गलाचार उच्यते’ । हति
हरिविजयमङ्गलाचारनामाष्टमः प्रबन्धः ॥ वितेत्यष्टपदां धीरललितो नायकः
चुड़ारी वा । लक्षणंमुकं प्राक् । जयदेवस्य रतेभाविः ॥ ९ ॥

इदानीं श्रीकृष्णं क्रीडानिदानं वसन्तं दर्शयन्मन्त्रानभिनन्दति स्वादिकेन
पूर्णेन वसन्तरागेण—पद्मापयोधरतटीति—अनुपूरयतु पूर्ति नयतु ।
किम् ? प्रियं वाञ्छितम् । केषां ? वो युज्माकम् । किं कर्तृभूतम् ? उरो
वक्षः । कस्य ? मधुसूदनस्य । किंभूतम् ? पद्मायाः पयोधरी तयोरुक्ती भृगु-
तयोः परिरम्भेण लङ्घं सकं काश्मीरं कुकुमं तेन मुद्रितं कृतमुद्रम् । एतेन
स्तनयोः शैलत्वात्पित्तखरालिङ्गेन तयोरतिशयालिङ्गेनव्याजेन जाता मुद्रा
यस्मिलत् । अत एव व्यक्तानुरागमिव प्रतीयमानानुरागमिव । अस्यानुरागो
माऽन्यस्यां स्वादिति लक्ष्म्या मुक्त्र दत्ता । अयवा,—नेदं कुकुमं; किंतु हविस्यो-
नुरागो वहिर्भूत इव । किंभूतम् ? खेलन् अनङ्गखेदजातः सुरतश्चमजातः

श्रीकवदेवकवेः इदं उदितम् । पदमिति शेषः । कुशलं विप्रराहिलं उद्भवं
गीतं गानं वस्य तादशम् । ‘शिङ्गतं भीतमुत्साहमव्यक्तमनुनालिकम् । काकखरं
शिरसिंहं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ विखरं विरसं चैव विस्पष्टं विषमाहतम् ।
व्याकुलं तालहीनं च गीतदोषान्विदुर्बुधाः ॥’ ॥ ९ ॥ श्रीकृष्णनायकसामान्य-
गुणानुत्तमा संप्रति नायकगुणान्कव्यज्ञाशीरुपं भज्ञलमाचरति—पश्चोति । मधुसू-
दनस्य उरो हृदयं वो युज्माकं वाञ्छितमनुपूरयतु संपूर्णं करोतु । कीदृशमुरः ?
पद्माया लक्ष्म्याः पयोधरतटी स्तनप्रान्तस्तस्य परिरम्भे आलिङ्गेन लङ्घं यत्काश्मीरं
कुकुमं तेन मुद्रितमिव मुद्रा चिह्निषेषस्तुयुक्तमिव । इदं मधुसूदनहृदयं ममैव,
न त्वन्यस्येति स्थापनाय लक्ष्म्या निजस्तनतटे लिप्सकाश्मीरमुद्रेव दत्तेति भावः ।
पुनः कीदृशम् ? खेलति कीदृशं कुर्वति अनज्ञे कामदेवे सति यः खेद आयासस्तेन
यस्त्वेदाम्बु प्रस्त्रेदजलं तस्य पूरः प्रवाहो यत्र तादशम् । एतेन विरलिप्सस्य
काश्मीरस्य शुष्कत्वेऽपि खेदस्तम्बन्धेन तस्य मुद्रायोग्यत्वमिति च्छनितम् ।
कीदृशमिव ? व्यक्तानुरागमिव । व्यक्तः प्रकटीभूतोऽनुरागः जेहो यत्र तादशमिव ।
अत्र लक्ष्मीविषयानुरागाधिक्यादभ्यन्तरे सम्बन्धेशाभावात्कुम्भरागव्याजेन
गीतः ३

वसन्ते वासन्तीकुसुमसुकुमारै रवयै-

अमन्तीं कान्तारे बहुविहितकृष्णानुसरणाम् ।

स्वेदम्भुपूरो यत्र तत्त्वा ॥ अदेदमाकृतम्—अयमालिङ्गति मां परं व्वनुरागो
राधायामेवेति मुद्रार्थः । तदसूचि कविना—‘राधामाधवयोः’ इति पूर्वपदे ।
अत्र मुग्धा नायिका । कुशलो नायकः । वसन्ततिलका वृत्तम् । आशीर्वणी-
कुमारासाळकारी उद्ग्रेक्षा च । शुजारो रसः । अत्र मधुसूदनस्य परमप्रेमा-
स्पदकान्तोऽस्थलोपगृहनेत्र व्यक्तानुरागरूपकाइमीरसंबलितस्य परमप्रीति-
भाजनरसायद्वक्तनां विद्यानुपरणमाशीर्वचनमुक्तं ततः सुवरामौचित्यमा-
वहति । यदुकृम्—‘पूर्णार्थदातुः काव्यस्य संतोषितमनीषिणः । उचिता-
शीर्षुपस्वेव भवत्यम्भुदयावहा ॥’ इति ॥ १० ॥

इदानीं भणितेषु मरिचावचूर्णना सा (नून) कटुरपि सृष्टावहेति योगमा-
श्रित विप्रलम्भपूर्वको हि संमोगो रसिकजनरसनीयतामापद्यत इति कविना
आद्यपदे कथावीजत्वेन संमोगस्य यद्विप्रलम्भपूर्वकत्वं सूचितं तदेव प्रकटी-
कुर्वन्नकृष्णोत्कण्ठितां राधां काव्युत्तमिभतमुखेन हरिकथया प्रोत्साहयन्त्याह—
वसन्ते वासन्तीति । काचन सहचरी इदं वक्ष्यमाणं सरसं रसवत्
राधामूर्चे उक्तवती । किंभूताम् ? वसन्ते उक्तौ अमन्दं यथा स्यात्तथा कन्द-
पैहेतुजवरजनितचिन्ताकुलतया चलद्वाधाम् । कन्दपैहेतुजवरजनितचिन्ताकु-
लत्वेन चलन्ती यातायातुं कुर्वाणा वाधा-यस्याः । चिन्ताकुले हि चेतसि वाधा
चहिर्निःकृत इति भावः । मुद्रा संजाता अस्येति तारकादित्वादितच् । ‘लक्ष्मीः
पद्मालया पद्मा कमला श्रीरिपिण्डा’ इत्यमरः । ‘स्त्रीसूनाबद्वौ पयोधरौ’ इति च ।
‘परिरम्भः परिष्वङ्गः संछेष उपगृहनम्’ इति च । ‘काल्मीरं कुकुर्मं प्रोक्तं टह-
पुष्करमूलयोः’ इति विश्वः । अनेन सर्वदा लक्ष्म्या हठानुरागकथनेन दाक्षिण्यरूपो
नायकगुण उक्तः । तदुक्तं शुजारतिलके(११२६)—‘यो गौरवं भयं प्रेम सद्गार्वं
पूर्वयोषिति । न मुश्लम्बन्धनितोऽपि हेयोऽसौ दक्षिणो यथा ॥’ इति ॥ १० ॥
एतावद्वन्येनाभिषेयप्रयोजनकेलिवर्णनोपयुक्तानायकगुणप्रतिपादनपुरःसराजि माझ-
लानि विधाय कविः शुजाररसप्रधानभगवत्केलिवर्णनं विकीर्षुत्संभोगप्रेक्षया
विप्रलम्भस्योत्कृष्टत्वादादौ विप्रलम्भशुजारवर्णनाय विरहोत्कण्ठितराधायाथरितानि
वर्णयितुं प्रस्तावति—वसन्ते इति । संमोगप्रेक्षयात्र विप्रलम्भस्योत्कर्षं प्रति
त्वाल्लक्षितः—‘संमोगो विप्रलम्भेन न विना पुष्टिमशुते । कषायिते हि
वज्रादौ भूयानरागोऽभिजायते’ । इति । श्लोकार्थस्तु—कान्तिसहचरी सखी
वसन्ते सरसं यथा स्यादेवं राधामिदं वक्ष्यमाणमूर्चे उवाच । कीदृशीम् ?
अवयवैरुपलक्षिताम् । कीदृशीम् ? कान्तारे महारप्ये अमन्तीम् । तत्र हेतुगर्भविशेष-
गमाह—बहुविहितेति । बहु वारंवारं विहितं कृतं कृष्णानुस रणमन्वेषणं यथा

अमन्दं कन्दर्पेऽवरजनितचिन्ताकुलतया

चलद्वाधां राधां सरसगिदमूचे सहचरी ॥ १ ॥

वसन्तरागयतितोलाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ३ ॥

ललितलबङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे

मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ।

वास्यायाति चेति प्रसिद्धम् । किंभूताम् ? बहु अनेकधा दूस्यादिना विहितकृष्ण-
नुसरणां तंदर्थमेव कान्तारे अमन्तीम् । किंभूताम् ? वासन्तीकुसुमवन्मा-
धवीलताकुसुमवत्सुकुमारैरवयवैरुपलक्षिताम् । वसन्ते हि माघवीकुसुममु-
द्विकं भवति । अतः कामोद्रेकसौकुमार्ये च साम्यम् । अत्र लुसोपमालंकारः ।
दक्षिणो नायकः । तलुक्षणम्—‘चेहलौल्यमदैयम्यवशतस्तुल्यतामिषम् । नायि-
कास्वप्यनेकासु दक्षिणः स स्मृतो यथा’ । विरहोल्कणिठता नायिका । ‘उत्का
भवति सा यस्याः संकेतं नागतः प्रियः । तस्याऽनागमने हेतुं चिन्तयत्याकुला
यथा ॥’ (शृं. ति. १७५) तस्या अभिलाषो नाम दशाविशेषो यथा—‘व्यव-
सायो भवेद्यत्र बाढं तस्संगमाशया । संकल्पाकुलचित्तत्वात्सोभिलाषः स्मृतो
यथा ॥’ वासन्तीकुसुमसुकुमारैरित्यत्र लुसोपमालंकारः—‘वादेलौपे समासे’
वा कर्माधारवयवि क्यद्दि । कर्मकर्त्रोर्णसुली’ इति । कृत्यनुप्रासः—‘एकस्या-
प्यसकृत्परः’ इति । दिखरिणीछन्दः—‘रसै रौद्रैदिछजा यमनसभला गः दिख-
रिणी’ । वैदर्भी रीतिः । तस्या अत्रोपनागरिकेति संज्ञान्तरम् । यथा—‘माधुर्य-
व्यतुकैर्वर्णैरुपनागरिकेष्यते’ इति । ‘वलद्वाधाम्’ इति पाठे ‘वलह सृति-
संवरणयोः’ इत्यात्मनेष्यदी । वैलङ्गः परस्मैपदवर्णं चिन्त्यम् ॥ १ ॥ अन्यत्रापि
प्रयोगोऽप्यक्षितथा । सावेदोत्तरत्रोदा दूष्यावान् युनवैलः (?) । केवला-
दिति । अमुमेवार्थं विशद्यति क्षम्यातालेन हुवद्वयेन विरामान्तेन—ललित-
तेति । विशेषणसौकर्यार्थं पूर्वं भ्रुवपदं व्याख्यायते—विद्वरतीति । इह
राधासखी संवाधां राधां विनोदार्थं श्रीकृष्णं प्रति प्रेरयति—हे सखि राधे !

तादशीम् । अत्र हेतुगम्भविशेषणमाह—कंदर्पेति । कंदर्पेऽवरेण जनिता या
चिन्ता तत्कृता या आकुलता तया अमन्दमधिकं यथा सादेवं चलद्वाधां
प्रवर्धमानपीडाम् । ‘अवयवैः’ इत्यत्र जटाभिस्तापस इतिवत् इत्यंभूतलक्षणे
सृतीया । ‘वासन्ती माघवीलता’ इत्यमरः । ‘कान्तारं वर्त्मं दुर्गमम्’ इति च ।
‘पीडा बाधा व्यथा दुःखम्’ इत्यपि ॥ १ ॥ किमूचे इत्यत आह—ललितेति ।
गीतस्यास्य वसन्तरागः । रूपकैतालः । गीतार्थस्तु—हे सखि ! इह सरसवसन्ते

पाठा०-१ ‘वलद्वाधां’ C., A. २ ‘रागे रूपकताले’ R.M., P.

द्विष्य०-१ ‘वलेशात्मनेपदमनिलं शापकात्’ (का. द. ५१२१३) इत्यत्र
वासनेन स्फुटीकृतमस्य निरवशत्वम् । २ ताललक्षणम्—‘लमुदुतो यत्र तालौ यति-
तालः स कथ्यते ?’ इति संजीविनी । ३ रूपकताललक्षणं—‘रूपके स्थादन्तम्’ इति
संगीतरत्नाकरः—इति संजीविनी ।

विहरति हरिरिह सरसवसन्ते

नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते॥ भ्रुवपदम्॥२॥
उन्मदमदनमनोरथपथिकवधूजनजनितविलापे ।

सर चल । यं हरिं त्वं विलोकयसे स हरिरिह वृन्दावने वसन्ते वसन्तसमये विहरति । क्व सति ? समं सत्त्वोमं साकं युवतिजने नृत्यति सति । किंभूते वसन्ते ? चलनार्थेहेतुगर्भं विशेषणम् । विरहिजनस्य दुरन्ते न इति न अपि तु दुरन्ते पूर्वेति काकोभयदर्शनम् । अथवा,—जनो जीवनं तेन समं दुरन्ते । जीवनं वसन्तश्चोभयं विरहिणां दुःखप्राप्यं तस्मिन् । अथवा,—सरसवसन्त इति पदम् । सरसः सामिँलापः स चासौ वसन्तश्च तस्मिन् । विहरति युवतिजनेन समं तृत्यति च । चकारोऽध्यादायैः १ इति भ्रुवपदम् ॥ ललितेति । ललितलबङ्गलतापरिशीलनेन कोमलो मलयमारुतो यत्र वसन्त इति । पूर्वेन शीतो मन्दः सुरभिष्ठेति वायोर्खैविष्यमुक्तम् । अत्र लबङ्गलतासमीरयोर्नायिकात्वनायकत्वेनोहीपनविभावत्वमुक्तम् । पुनः किंभूते वसन्ते ? मधुकरनिकरेण /करम्बितैर्मित्रितैः कोकिलैः कूजितः शब्दितः कुञ्ज एव कुटीरोऽल्प्या कुटी यत्र

शुक्लारसप्रथाने हरिः कुण्डो विहरति कीडति । कीडाप्रकर्षमाह—नृत्यतीति । युवतिजनेन सह तृत्यति । कीदृशे वसन्ते ? विरहिजनस्य वियोगिनो जनस्य दुरन्ते दुःखेनान्तः समासिर्यत्र स तस्मिन् । अयं वसन्तो विरहिणीदारुणो न कु युवतिभिः सह कीडतः कुण्डस्य । त्वं विरहिणी यदि कुण्डं नानुसरिष्यति तदा स तवापि दुरन्तो भविष्यतीति भावः । इदं च भ्रुवपदम् । ‘समं सह’ इत्यमरः । वसन्तस्य सरसतामाह—ललितेति । ललिता मनोहरा या लबङ्गलता तस्याः परिशीलनेन संपर्केण कोमलो घृदुलो मलयमारुतो मलयाचलसंबन्धी वारुद्यत्र तादृशे । पुनः कीदृशे ? मधुकरनिकरेण भ्रमरसमूहेन करम्बिता मित्रिता ये कोकिलास्तैः कूजितः शब्दयुक्तः कृतः कुञ्ज एव कुटीरोऽल्पकुटी यत्र तादृशे । ‘समीरमारुतमरुजगत्प्राणसमीरणाः’ इत्यमरः । ‘मधुक्रतो मधुकरो मधुलिङ्गमधुपालिनः’ इति च । ‘स्त्रौमौष्णिकरवात्वारसंघातसंचयाः’ इत्यपि । ‘मित्रितेऽपि करम्बितम्’ इति विश्वः । ‘अस्यां कुटी कुटीरः स्यात्’ इति च ॥ २ ॥

टिप्प०—१ एतास्य वसन्तरागः, चतुर्तीतः । तदृक्षणम्—‘शिल्पन्दवौचयवद्युद्धः पुष्टन् रिकं चूलतांकुरेण । अमन्दुरा यासमनङ्गमूर्तिमैत्तो मतङ्गस्य वसन्तरागः ॥’—इति पद० । २ अथ चानेनामिलापविनितारूपे दृशे कथिते । तदृक्षणम्—‘अमिलापः सूक्ष्मा तत्र क्षमे सर्वाङ्गमुन्दरे । दृष्टे कुरुते वा तत्रापि निसयाननदत्ताभसाः ॥’ इति वक्षा (४।५३) दशरूपके । ‘क्षमं स वल्लभः प्राप्यः किं कुर्यात्स्य सिदये । कर्षं भवेदसौ वद्य इति विन्ता मता यथा ॥’ (१।८) शुक्लारतिलके—बाल० ।

अलिकुलसंकुलकुसुमसमूहनिराकुलवकुलकलापे ॥ विहरति० ॥ ३ ॥
सुगमदसौरभरभसवशंवदनवदलमालवमाले ।

युवजनहृदयविदारणमनसिजनखरुचिकिञ्चुकजाले ॥ विहरति० ॥ ४ ॥
मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकासे ।

वसन्ते ॥ २ ॥ उन्मदमदनेति । किंभूते वसन्ते ? उद्गतौ मदमदनौ हर्ष-
कामौ यत्र । पूर्वं भूतो मनोरथो यस्य पथिकवधूजनस्य स तथा तेन जनितो
विलापो यत्र वसन्ते । उद्विकसरजनितमनोरथपथिकवधूजनस्य जनितो
विलापो येन । अथवा उसुकमदनमनोरथेन पथिकवधूनां जनितो विलापो
यत्र वसन्ते । अलिकुलम्ब्यासकुसुमसमूहेन निराकुलो बकुलानां कलापः संह-
तिर्यग्र । बकुला एव कलापस्तूपीरो वा स्मरशरधिः । ‘कलापो वर्द्धत्ययोः’
इत्यमरः ॥ ३ ॥ सुगमदसौरभस्य रभसेन सहसा
वशंवदा अनुकारिणी तद्वन्धा नवदलानां माला येदां तादशास्तमाला यत्र
वसन्ते । वा तदामोदानि नवदलानि मालन्ते धारयन्तीति । युवजनेति ।
युवजनस्य हृदयविदारणाय मनसिजनस्य नखस्य रुचिरिव रुचिर्येषां ते तादशाः
किञ्चुकानां जालानि कोरका यत्र वसन्ते । अत्र कामस्य नखरायुधर्वं कवि-
समवेदप्रसिद्धम् ॥ ४ ॥ मदनमहीपतीति । अत्रालापः । कामराजस्य हेम-
वसन्तस्य दुरन्ततामाह—उन्मदेति । उन्मद उद्गटो यो मदनः स एव मनोरथ-
हृष्टः पथिकवधूजनानां तैर्जनितः कुतो विलापो यस्मिन्स्तादेषो । पुनः कीदृशे ?
अलिकुलैर्घ्यमरसमूहैः संकुलो व्याप्तो यः कुसुमसमूहेन निराकुलो निःस्वेणा-
कुलो बकुलकलापः केसरसमूहो यत्र तादेषो । यद्वा,—तादशो बकुल एव कलापो
भूषणं यत्र तादेषो । ‘कलापो भूषणे चर्दें तूणीरे संहतावपि’ इत्यमरः ॥ ३ ॥
पुनः कीदृशे ? सुगमदेति । सुगमदस्य कस्तूरीक्यायः यः सौरभरभसः
सौरभवेगस्तास्य वशंवद आत्मन्यायततावादी नवदलमालतमालो नूतनपत्रपक्षिर्यस्य
एतादशस्तमालो यत्र तस्मिन् । पुनः कीदृशे ? युवजनानां तरुणपुरुषाणां हृदर्वं
विदारयन्तीति युवजनहृदयविदारणास्तादशाः ये मनसिजनस्य कामस्य नखात्मेषा-
मिव रुचिर्दीप्तिर्येषां तादशा ये किञ्चुकाः पलाशकुसुमानि तेषां जालं समूदो यत्र
तादेषो । यद्वा,—तादशानि किञ्चुकजालानि पलाशकलिका यत्र तादेषो । अत्र
पलाशपुष्पस्य वक्तव्येनारक्तत्वेन हृदयविदारणाद्विरलित्पमिव मनसिजनस्यस्य
सादृश्यं चोद्यम् । ‘मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च’ इत्यमरः । ‘रभसो वेगहर्षयोः’
इति च । ‘कामः पश्चशारः स्मरः । शंभरारिमेनिजिः’ इति च । ‘रुचिर्मृग्यो
शोभायामभिष्वहृचिकासयोः’ इति विश्वः । ‘पलाशे किञ्चुकः स्मृतः’ इति
च । ‘जालं गवाक्ष आनाये क्षोरके हस्तवृन्दयोः’ इति विश्वः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशे ?

टिप्पणी—१ केविलु—हरिरिद सरसवसन्ते युवतीजनेन समं विरहति शूलति च—
इति व्याकुर्वन्ति, ततु राधामिसाराय सख्याऽस्यवा हेतुकथनात्र संगच्छते । ननु
प्रथमानुरागः स्वात्,—सोऽपि न घटते; पूर्वकीदासुवर्णनव्यात् । वश्यति च—‘रासे
हरिमिह विहितविलासम् । सरति मनो मम कृतपरिहासम्’ इति । अतोऽपि कृतं
व्यास्यानमेव सिद्धम्—इति दीपिका ।

मिलितशिलीमुखपाटलेपटलकृतस्मरतूणविलासे ॥ विहरति० ॥ ५ ॥
 विगलितलज्जितजगद्वलोकनतरुणकरुणकृतहासे ।
 विरहिनिकृन्तनकृन्तमुखाकृतिकेतैकदन्तुरिताशे ॥ विह० ॥ ६ ॥
 माधविकापरिमललिते नवेमालिकयातिसुगन्धौ ।
 मुनिमनसामपि मोहनकारिणि तरुणाकारणवन्धौ ॥ विह० ॥ ७ ॥

दृष्टदृष्टवाचसंनिभं वकुलकेसरपुण्यं तस्य विकासो यत्र । अत्र केवलकनकदण्डस्य
 छत्रेऽवाचकत्वान्महीपतिशब्दसाहचर्यादविरोधः । अथवा हेमदण्डहसीनि केस-
 राणीति योज्यम् । महीपतेरथे कनकवेत्रधारिणो भवनित । मिलितेति । संग-
 तशिलीमुखैः पाटलपटलैः पाटलाकुमुमसमूहैः । अथवा पाटलिपटलेति पाठः ।
 कृतः स्मरत्वारथिविलासोऽनुकारो यत्र । शिलीमुखा भ्रमरा बाणाश्च । ‘अलि-
 वाणी शिलीमुखी’ इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥ विगलितेति । छत्रैव छज्जितम् ।
 भावे चः । गतलज्जितजगद्वलोकनेन तरुणैः करुणैः कृतः कुमुमविकासम्याजेन
 हासो यत्र । विरहिनिकृन्तनकृन्तमुखाकृतैः केतैकदन्तुरिता विषमीकृता
 आशा दिशो यत्र । निकृन्तनमिति विन्यम् ॥ ६ ॥ माधविकापरिमलेति ।
 मदनेति । मदन एव महीपती राजा तस्य चः कनकदण्डः त्रुवर्णधटितदण्डयुक्त-
 च्छत्रं तस्येव रुचिर्यसैताहशस्य नागकेसरपुण्यस्य विकासः प्रकाशो यत्र तादृशे ।
 पुनः किविशिष्टे ? मिलिताः शिलीमुखा एव बाणा यस्मिस्तादशं यत्पाटलिपटलं
 पाटलापुण्यसमूहत्वेन कृतः स्मरत्वास्य कर्दर्पतूणीरस्य विलासेषेहितं यत्र तादृशे ।
 अत्र परमर्मवदधात्रनकृतेन भ्रमराणो बाणसाम्यम् । ‘चाम्पेयः केसरो नाग-
 केसरः काशनाहृयः’ इत्यमरः । ‘अलिवाणी शिलीमुखी’ इति च । ‘समूहे पठलं
 समृतम्’ इति च । ‘तूणोपासङ्गतूणीरनिवज्ञा इषुधिर्द्योः’ इति च ॥ ५ ॥
 पुनः कीदृशे ? । विगलितेति । विगलितं लज्जितं लज्जा यस्य जगतः प्राणिगण-
 स्यावलोकितेन दर्शनेन तरुणकरुणैर्नेत्रकरुणवृक्षैः पुण्यविकासव्याजेन कृतो हासो
 यत्र तादृशे वसन्ते । अत्र हास्यरसस्य खेतत्वात्पुण्यविकासेन साम्यम् । यदाह
 भरतः—‘श्रीतो हासः प्रकीर्तिंतः’ इति । यदा,—विगलितलज्जितानां विप्रयोगिज-
 नानामवलोकितैस्तरुणैरथादवियोगिभिः करुणं करुणरससहितं यथा स्थादेवं कृतो
 हासो यत्र एतादृशे हासे । विरहिणो वराकाः करुणं प्रामुखनीति करुणां लज्जा
 हित्वा विलपन्तीति च हासस्तेषामिति भावः । बाला रसानभिज्ञा एव वृद्धाः पर-
 प्रच्येऽपि कृतसंवरणाः अतत्त्वानेत्युक्तम् । पुनः कीदृशे वसन्ते ? विरहिणा
 वियोगिनां निकृन्तनाय विदारणाय कृन्तमुखाकृतिः कृन्त आयुधविशेषस्तस्य मुख-
 मध्यभागलास्येवाकृतिर्यस्य तादृशं यत्केतकं तेन दन्तुरिता व्याप्ता आशा दिशो
 यस्मिस्तादृशे वसन्ते । लज्जितेत्यत्रावलोकितेत्यत्रापि च नपुंसके भावे चः ।
 ‘करुणस्तु रसे कृक्षे कृपायां करुणा मता’ इति विश्वः । ‘प्रासस्तु कृन्तः’

पाठा०-१ ‘पाटलिपटलैः’ P., D., C. २ ‘दवलोकिततरुणैः’ BM.
 ३ ‘केतकैः’ BM., B., C. ४ ‘नवमलिकया’; ‘नवमालतिजानि’ BM., D. ५
 ‘मालतिर्जीविसुगन्धौ’ S.

स्फुरदितिमुक्तंतापरिरम्भणमुकुलितपुलकितचूते ।

वृन्दावनविषिने परिसरपरिगतयमुनाजलपूते ॥ विह० ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवभणितमिदमुदयति हरिचरणस्मृतिसारम् ।

सरसवसन्तसमयवनवर्णनमनुगतमदनविकारम् ॥ विह० ॥ ९ ॥

किंभूते वसन्ते ? वासन्त्याः परिमलेन गन्धविशेषेण ललिते मनोहरे ।
पुनः किंभूते ? नवमालिकया जात्यातिसुगन्धौ । पुनः किंभूते ? मुनिमनसामपि
मोहनकारिणि व्यामोहकारके तरुणानां का कथेति । सुरतार्थं प्रेरके वा । पुनः
किंभूते ? तरुणानामकारणवन्धौ निसर्गमित्रे । वसन्ते हि कामिन्यः सायमेव
मानं त्यजन्ति ॥ ७ ॥ स्फुरदितिमुक्तलतेति । किंभूते वसन्ते ? स्फुरन्त्या-
अलन्त्या अतिमुक्तलताया वासन्त्याः परिरम्भणेन मुकुलितः पुष्पितः पुलकितः
जातरोमालश्च चूतः । अत्र पुष्पाणि रोमालेनोपमीयन्ते । अनेन सार्विकभावो
दर्शितः । वृन्दावनेति । अत्र पूर्वं भ्रुवपदे इह वने हरिविहरतीलष्टपदा
एकवाक्यत्वात् विहाराधेयत्वे वृन्दावनशब्दो व्याख्यातः । संप्रति वसन्तविशे-
षणत्वेन व्याकिते । किंभूते वसन्ते ? वृन्दावनविषिने । वृन्दमवतीति
वृन्दावनं तद्विषिनं यस्मिन्स तथा तस्मिन् परिसरे पर्यन्तं भुवि परिगतं
यथमुनाजलं तेन पूर्वे ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवभणितमिति । तेनेति मङ्गल-
इलमरः । ‘निमोज्जततया व्यासे दन्तुरे कथ्यते युधैः’ इति धरणिः । ‘आशा
तृष्णादिशोः’ इति विश्वः । ‘कृति छेदने’ इति हस्तान्तसंज्ञकोऽव्यस्तीति केचित् ।
तस्य युद्धप्रलयान्तस्य निकृन्तानमिति प्रयोगः साधुः । कवित्तु ‘केतकिदन्तुरिताशे’
इति पाठः । ‘सपांकादौ स्त्रीकृतो हलः क्षापि’ इल्यत्र कविवचनस्य
लज्जानुरोधावैत्यात्कृतहस्तकेतकीशब्देन समर्थनीयम् ॥ ६ ॥ माधविकेति ।
स्पष्टम् । सा मुनिमनोमोहनकारिणी । किमन्येवां वक्ष्यमिति भावः । पुनः
कीदर्शे ? तरुणानां विलासियुवजनानामकारणवन्धौ स्त्राभाविकमित्रे । ‘विमदोत्थे
परिमलो गम्भे जनमनोहरे’ इति ॥ ७ ॥ कीदर्शे ? स्फुरदिति । स्फुरन्ती
कम्पमाना शोभमाना वा याऽतिमुक्तलता तस्याः परिरम्भणेन मुकुलितं मङ्गलीयुक्तं
तदेव पुलको रोमाशः । रोमाशकथनेनाचेतनयोरपि कामचेष्टा कथिता । तेन च
वसन्तस्यातिदुरन्तर्लक्षणं कथितम् । अतिशयेन मुक्तानामपि परिरम्भणोत्सुकतेति
‘अतिमुक्त’पदेन कथितम् । एतावता वसन्तस्य सरसता दुरन्तता चोक्ता । संप्रति
कीडायाः स्वानविशेषमांह—वृन्दावनेति । वृन्दावननाम्नि विषिने वने हरिविह-
हरतीलनव्यः । कीदर्शे विषिने ? परिसरे समीपप्रदेशे परिगतेन सर्वतोगतेन
यमुनाजलेन पूर्ते पवित्रे । ‘अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्यादासन्ती माधवी लता’ इलमरः ।
मुकुलं करोति तदाचष्टे । विजन्ताद्वावे के सति मुकुलितमिति योध्यम् । पव्या-
न्मुकुलितमेव पुलकः संजातोऽस्येति तारकादित्वादितन् । ‘आम्रकूतः’ इलमरः ।
‘पर्यन्तभूः परिसरः’ इलपि ॥ ८ ॥ संप्रति गीतार्थमुपसंहृतरति । प्रेक्षावप्रपृत्यर्थ-

दरविद्दलितमल्लीचल्लिचक्षास्पराग-
प्रकटितपटवासैर्वासयन्काननानि ।

इह हि दहति चेतः केतकीगन्धवन्धुः

प्रसरदसमवाणप्राणवद्वन्धवाहः ॥ १० ॥^२

वाचकम् । ततः पाठावाचक्षरोत्तरः । ततः स्वरः वद्वजादिः । इदं
श्रीजयदेवभणितं सरसवसन्तसमयवर्णनमुदयति उद्दर्थं प्राप्नोति सर्वोल्लक्षणवेन
वर्तते । सरसं शुक्लरसयुक्तं वसन्तकालीनवनवर्णनं यत्र । सर्वोल्लक्षणवे
हेतुमाह । हरिचरणस्मृतिरेव सारं यत्र । वा हरिचरणस्मृत्या हेतुभूतया
सारम् । अथवा हरिचरणयोः स्मृतिविन्तनं सारमुरुक्षुं यत्र । सरस-
वसन्तत्वे हेतुमाह । अनुगतो मदनविकारो यत्र येन वा अनुगतोऽनुस्थूतः ॥
अस्यामष्टपद्यां जातिरलंकारः । मध्या नायिका । गुर्जरीरागेण ऋषभादिना ।
दक्षिणो नायकः । तुलक्षणं प्राशुकम् । विप्रलम्भभारुयः शुक्लारो रसः । लयो
नाम छन्दः । तदुक्षणम्—‘मुनियगणैर्लयमामनन्ति तज्ज्ञाः’ इति । तदुक्तं
छन्दशूदामणौ चलय हृति । विप्रलम्भभिभावप्रसङ्गाद्वायुं वर्णयति—‘रचितो
गच्छपद्यादैर्वसन्ते पार्थिवोत्सवे । वसन्तरागे शम्पारुपताले मध्यलयाद्विते ॥
गमकालसिभूयिष्टः पूर्णकल्पः प्रकीर्तिः । पूर्वौ उनसेन पादस्वराद्वित-
विराजितः ॥ माधवोत्सवः कमलाकरनामा प्रबन्धराद’ ॥ ९ ॥

इति माधवोत्सवकमलाकरनामा तुतीमः प्रबन्धः ॥

दरेति । इह वने वसन्ते वा गन्धवाहो वायुवेतो दहति । अर्थाद्
विरहिणाम् । किंभूतं चेतः ? प्रसरत्, अर्थान्मनोरथं प्रति । उनः किंभूतम् ?
असमवाणप्राणवद्वकामस्य जीवितमिव । अथवा प्रसरदसमवाणप्राणव-
स्मणिते उद्धर्यमाह—श्रीजयदेवेति । जयदेवकवेरिदं भणितं गीतमुदयति
तत्र हेतुः—इरिचरणयोः स्मृतौ स्मरने सारं श्वेषं, हरिचरणस्मृतिरेव सारो यत्र
तत् रसमयसंभन्धनो वनस्य वर्णनं यत्र । अत एव अनुगतमदनविकारं अनुगतः
संप्राप्तो मदनस्य विकारो यत्र तत् तादशम् ॥ ९ ॥ संप्रति वसन्तकालीनवायोरपि
विरहिणनसुंतापकारिलमाह—दरेति । इह हि असिंचेव वसन्ते गन्धवाहो
वायुवेतो दहति । अर्थाद्विरहिणाम् । किं कुर्वेन ? काननानि वनानि वासवन्मुर-
मीकुर्वेन । कै ? दरं इषद्विगलिता विकासिता मलीवलिर्मलिकालता तस्याः
सकाशाच्छन्तः प्रसरन्तो ये परागाः पुष्परेणवस्ता एव प्रकटिताः पठवासाः
पिष्टातकास्तैः । कीरतगन्धवाहः ? केतकीगन्धवन्धुः केतकीपुष्पसीरभवन्धुः ।
उनः कीरतः ? प्रसरतः प्रतिदिशं संचरतोऽसमवाणस्य कामस्य प्राणवद्वाणसदाशः ।
यदा,—प्रसरता असमवाणेन प्राणवान् शक्तिसंपत्तो यो गन्धवाह इत्येकं पदम् ।

पाठा०-१ ‘विगलित’ R.M.,

टिप्प०-१ ‘अद्वयसङ्क...।...पिक्कानां गिरः ॥ ८., D. २ ‘वायुः’ ८.

उन्मीलन्मधुगन्धलुभ्यमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-

कीडल्कोकिलकाकलीकंलरवैरुद्रीणकर्णज्वराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथंकथमपि ध्यानावधानक्षण-

प्राप्तप्राणसमासमागमरसोङ्गासैरमी वासराः ॥ ११ ॥

इन्धवाह इति पदम् । प्रसरता असमवागेन प्राणवांशासौ गन्धवाहः । वा प्रसरन्योऽसावसमवाणः तस्य प्राणवज्ञोवितमिव । प्राणवतो वा । किंभूतो वायुः ? केतकीगन्धसहचरः । किं कुर्वन् ? काननानि वासवन् । कैः ? ईषद्विकसितमहीनां जातीलतानां चञ्चन्तो गच्छन्तो ये परागासौः प्रकटिता ये पटवासाः ज्ञासचूर्णानि तैः । ‘ननमयवयुतेषं मालिनी भोगिलोकैः’ इति मालिनीछन्दः । अत्र समासोकिवर्णानुप्रासोपमालंकाराः । विप्रलम्भारूपः शुक्रारो रसः । पात्राली रीतिः । अत्र विरहिहृदयविद्वरण-पटीयसः पवनस्य त्रैविष्येन वेतोदाहकत्वोपन्यासेन युवतिजनस्य आत्मसाकर्तृत्वेन यत्सारप्राणवल्यमुदितं तदौचित्यसरणिसागरपूर्वनतरणित्वमातनोतितराम् । यद्भाग्नि लेमेन्द्रेण(औ६ वि. ११) ‘तिळकं विभ्रती सूक्ष्मभैर्येक-मुखितं पदम् । चन्द्राननेव कस्तूरीकृतं श्वामेव चान्द्रनम् ॥’ इति ॥ १० ॥ उन्मीलदिति । पथिकैरमी वसन्तसमवयवासराः कथंकथमिव महता कष्टेन नीयन्ते । कैः कृत्वा ? ध्यानावधानक्षणे प्रियानुनिम्ननैकाग्रताप्रस्तावे प्राप्तोऽयः प्राणसमासमागमरसोऽनुरागस्तस्य प्रकटीभावैः । अथवा रसस्योङ्गासो वेचिति पथिकविदोषयणम् । किंभूता वासराः ? उन्मीलन्योऽसौ मधुगन्धः पुण्यसगन्धस्त्रुत्रुभ्याधूता आन्दोलिता ये चूताङ्कुराशोपु कीडन्तो ये कोकिलाशोषां काकद्युपलक्षितकलरवैरुद्रीण उत्पादितः कर्णज्वरो दैस्ते तथा । कोकिलो वसन्तमासे पञ्चमं वदतीति स्थितिः । अत्र च चूतधूनेन मधुपे रोषावेदाच्चियादकाकलीमुक्तवानित्याशयः । अथवा कथंकथमपीति ध्यानेनेत्यादिना योज्यम् । ततो विरहिणो ह्यानवस्थितवित्तस्वाच्चातुमपि न शकुवन्ति । शार्दूलविकीर्तिं छन्दः । अत्र काव्यलिङ्गमलं ‘ईषद्वये दरोऽव्ययम्’ इति विश्वः । ‘परागः पुष्परजसि’ इति च, ‘पिष्ठात; पठवासकः’ इत्यमरः । ‘काननं वनम्’ इति च । ‘असवः प्राणः’ इत्यपि । ‘शक्तिः पराकमः प्राणः’ इति च । ‘गन्धवाहनिलाङ्गाः’ इति च ॥ १० ॥ संप्रति वसन्तदिवसानां दुरन्तत्वमाह—उन्मीलदिति । अमी वसन्तसंबन्धिनो वासरा-दिवसाः पथिकैः कथंकथमपि महता कष्टेन नीयन्ते सर्माप्यन्ते । कीरद्धा वासराः ? उद्रीणाः प्रकटिताः कर्णज्वराः श्रोत्रसंतापा येषु ताहशाः । कैः ? उन्मीलन्ति प्रकटीभवन्ति यानि मधूनि गन्धात्र तेषु लुभ्या लोभ्या ये मधुपा अमरास्तेव्याधूताः कम्पिता ये चूताङ्कुरा आम्रमुक्तानि तेषु कीडतां कोकिलानां

अनेकनारीपरिम्भसंभ्रमस्फुरन्मनोहारिविलासलालसम् ।

मुरारिमारादुपदर्शयन्त्यसौ सखी समक्षं पुनराह राधिकाम् ॥ १ ॥

कारः । गौडीया रीतिः । विप्रलभ्माख्यशुक्रारो रसः । अत्र कामोदीपनवि-
भावैः कोकिलकाकलीकलरवाचैः संजनितकर्णउवरत्येन प्राणसमसमागमाका-
हृत्येन विरहासहिष्णुत्वापेक्षया यद्वासराणां कर्मगतं बहुत्वमापादितं तत्सु-
तरामौचित्यकोटिमाटीकते ॥ ११ ॥

अनेकेति । असौ सखी राधां पुनर्वैक्षयमाणमाह । किं कुर्वती ? आरात्स-
मीवे समक्षं प्रवत्यक्षं यथा स्थान्तया मुरारिं दृश्यन्ती दण्डिपथमवतारयन्ती ।
अनेकनारीणां परिम्भसंभ्रमेण त्वया स्फुरन्तो मनोहारिणो ये विलासासेषु
लालसा यस्य, तेषु लालस उत्सुको वा । ‘बदन्ति वंशस्थमिदं जरती जरी’
इति वर्णसाम्यमनुप्राप्तः । दक्षिणो जायकः ॥ १ ॥ तदेव गीतेन दर्शयति
झम्यातालेन—चन्दनचर्चितेति । पदानां बाहुत्यात्पूर्वं ध्रुवपदं व्याकि-
यते—हरिरिति । हे रथे हे विलासिनि ! इह मुग्धवधूनिकरे हरिविलसति ।
कीदृशे निकरे । केलिपरे । पुनः कीदृशे ?, विलासिनि विलासो विद्यते यस्य ।
एकस्यैवोभयविद्येयणत्वम् । इति ध्रुवः । अथ पदानि । चन्दनेत्यादि ।
चन्दनेन चर्चितमनुलिप्तम् । चर्चिस्तु यथाप्यध्ययने वर्तते तथापि धातुनाम-
नन्तार्थत्वादुलेपे वर्तते इति । तथा चोकम्—‘क्रियावाचि समाग्यातुं
प्रसिद्धार्थप्रदर्शिनः । प्रयोगातोऽनुमन्तव्या अनेकार्थो हि धातुवः ॥’ इति ।
नीलं कलेवरं शरीरं यस्य, पीतं चसनं यस्य, बलमाला विद्यते यस्य, ततः
काकल्योऽव्यरुद्धवनयस्तामिः कृता ये कलकलाः कोलाहलास्तीः । केन प्रकारेण
नीयन्त इत्याह—ध्यानेति । ध्याने खप्रियविन्तने यदवधानं तत्परता तेन क्षणं
प्राप्तो यः प्राणसमाया जीवतुत्यायाः कान्तायाः समागमरूपो रसत्तस्यादुत्पच्चा ये
उलासा उत्साहस्तीः । ‘काकली तु कले सूक्ष्मे’ इति, ‘कोलाहलः कलकलः’
इति च ॥ ११ ॥

अनेकेति । असौ सखी राधिकां पुनराह पुनरुवाव । किं कुर्वती ? आराहूरतः
‘समक्षं प्रलवक्षं मुरारिमुपदर्शयन्तीति । कीदृशम् ? अनेकासां नारीणां परिम्भ-
संभ्रमेणालिङ्गनादरेन स्फुरन् यो मनोहारिविलासस्तस्य लालसौत्सुक्यं यस्य
तादशम् । ‘संभ्रमाख्यमिच्छन्ति भयमुद्गेगमादरम्’ । ‘सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः’
इत्यमरः । ‘आराहूरसभीपयोः’ इति च ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—
चन्दनेति । गीतस्यास्य रामकरी रागः । तालव्य रूपकः । ताललक्षणं प्रागेवो-
कम् । गीतार्थस्तु हे विलासिनि विलासशीढे ! चन्दावने मुग्धवधूनिकरे मुन्दर-
वधूनिचये हरिविलसति कीडति । कीदृशे वधूनिकरे ? केलिपरे कीडापरायणे ।
अत्र मुग्धवधूनिकरे हावभावायनभिहे खीचये केलिपरे सामान्यकीडापरायणे
विलसतीति ध्वनेरर्थः । तथा च हावायभिजां त्वा विना सकलकलाभिज्ञस्य-

रामकरीरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ४ ॥

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।

केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगस्मितशाली ॥ २ ॥

हरिरिह मुग्धवधूनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ ध्रुव०॥

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरम्य सरागम् ।

गोपवधूरनुगायति काचिदुद्घ्रितपञ्चमरागम् ॥ हरिं० ॥ ३ ॥

कर्मधारयः । अथवा चन्दनेन चर्चिते नीलकलेवरे पीतवसने बनमालाच्च विवर्णते यस्यासौ तथा । चन्दनेन चर्चिते ये नीलकलेवरपीतवसने तयोर्धनं संसकिरचनाविशेषस्तं मलते धारयतीति स तथा । केत्या चलन्ती ये मणिकुण्डले ताभ्यां मणिडतं गण्डयुगं यस्य स तथा । तथा स्मितशाली स्मिताल्यः ईषद्वसितयुक्त इति द्वे पदे । अथवा द्वे पदे कृत्वा कर्म-धारयः । अथवा ईटशं गण्डयुगं च स्मितं च ताभ्यांमाल्यः । अथवा गण्डयुगे स्मिताल्य इति तन्मात्रेणैवानुमेयं स्मितं नात्य प्रसारणेन ॥ २ ॥ अथ परस्परं गोपिकानां केलिचेष्टितमाह—पीनपयोधरेति । काचिद्वोपवधूर्हरिं गायन्तं हरिमनुगायति बंशाकुल्येन गायति । किं कृत्वा ? सरागं साभिलाप्य तमेव हरिं परिरम्य । किंभूता ? पीनपयोधरभारभरेणोपलक्षिता । अथवा विपुललनभारतिशयेन परिरम्य । किंभूतं हरिम् ? सरागं तदालिङ्गनसाभिलाप्यम् । पुनः किंभूतम् ? उद्घ्रित आ तारावच्यूर्ध्वं हरेविलासो न शोभत इति भावः । ‘मुग्धः सुन्दरमूर्ख्योः’ इति विश्वः । विलासो ह्रावविशेषस्तलक्षणं तु भरते—‘स्याने यानासुने वापि नेत्रवक्षादिकमैणा । उत्पादयते विशेषो यः स विलासः प्रकीर्तिः ॥’ इति । एतच्च धृपतयम् । कीदृशो हरिः ? चन्दनेन चर्चिते नीलकलेवरे इयामशरीरे पीतं वसनं वस्त्रं बनमाला च यस्य तादृशः । पुनः कीदृशः ? केलिपु चलन्ती कम्पमाने मणियुके कुण्डले ताभ्यां मणिडतमलंकृतं गण्डयुगं क्षेपलयुगमं यस्य तादृशः । पुनः कीदृशो हरिः ? स्मितेन ईषद्वास्येन शाली शोभमानः । ‘अथ कलेवरम् । गाढं वपुः संहननम्’ इत्यमरः । ‘गण्डे क्षेपलौ’ इत्यपि । स्मितलक्षणं दु भरते—‘ईषद्विकृतिर्गण्डः कटाक्षः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजं धीरमुक्तमानां स्मितं भवेत् ॥’ इति ॥ २ ॥ गोपीनां सौन्दर्यविलासानभिज्ञर्थं च कथयत्वेव केलिमाह—पीनेति । काचिद्वोपवधूः पीनपयोधरभारभरेण पीनस्तनगौरवातिशयेन सरागं सानुरागं यथा स्यादेवं हरिं परिरम्यालिङ्गव उद्घ्रित ऊर्ध्वमवितः पवमाल्यो रागो यत्र एवं यथा स्वात्तथानुगायति अनु पवाद्वरेगानानन्तरे गायति अत्र गोप्याः सौन्दर्ये पीनपयोधरेत्यादिना प्रतिपादितम् । अवैदरम्यं

कापि विलासविलोलविलोचनखेलनजनितमनोजम् ।

ध्यायति मुग्धवधूरधिकं मधुसूदनवदनसरोजम् ॥ हरि० ॥ ४ ॥

कापि कपोलतले मिलिवा लपितुं किमपि श्रुतिमूले ।

चारु चुचुम्ब नितम्बवती दयितं पुलकैरनुकूले ॥ हरि० ॥ ५ ॥

नीतः पञ्चमरागो येन वा, उद्गीतः पञ्चमस्वरोपलक्षितो रागो येन वा, उद्गीतः पञ्चमरागोऽनुरागो येन; अथवा उद्गीतपञ्चमरागं यथा स्यात्तथेति गाननियाविशेषणम् । शुद्धारे हि पञ्चमभूयिष्ठस्य गानस्य प्राधान्यात्, अथवा उद्गीतहृष्टरागं यथा स्यात्तथा ॥ ३ ॥ कापि विलासेति । कापि मुग्धवधूरधिकं सातिशयं यथा स्यात्तथा मधुसूदनवदनसरोजं ध्यायति । अधिकं मुखमधिकृत्य वा । किंभूतम् ? विलासेन चेष्टाविशेषेण विलोले चञ्चले ये विलोचने तयोः खेलनेनावर्तनेन जनित उत्पादितो मनोजो येन । अत्र सरोजे योजितो मधुसूदनशब्दजीवितीमावहति । ‘सूद श्रुतिहत्योः’ इति मुखसरोजान्मधु चवतीत्यतिशयाधानम् ॥ ४ ॥ कापि कपोलतले इति । कापि नितम्बवती दयितं श्रीकृष्णं कपोलतले गण्डप्रदेशे चारु मनोहरं यथा स्यात्तथा चुचुम्ब । किंभूते ? सखीषु चातुर्यादिकमपि कार्यान्तरं लपितुं श्रुतिमूले लग्ना । किंभूते श्रुतिमूले ? अनुकूलेऽभिमुखमानीते । किंभूते कपोलतले ? रोमाञ्चोपलक्षिते । इरे सारिकभाषेन रोमाञ्चोद्रमः । अत्रानुगन्तुमशक्ता कार्यान्तरकथनव्याजेन हर्ति स्यापयतीति नितम्बवतीत्युचितम् । सखीषु दयितचुम्बनं कृजाकरमिति कार्यान्तरव्याजीविती । अत्र ग्रीढा नायिका । तु कृष्णस्य, परिरम्भीदमं दिनैव स्वयं प्रथमं परिरम्भणात् । अन्योन्यकृते हि परिरम्भे शुद्धाररसः पुष्टो भवति । तदुक्तं दशरूपके(४१४८)—‘रम्यदेशकलाकाळ-वेषभोगादिसेवनैः । प्रमोदात्मरतिः सैव यूनोरन्योन्यसक्षयोः । प्रकृष्टमाणः शुद्धारे मधुराङ्गावचेष्टितः ॥’ इति । शुद्धारे पश्चमः स्वरो बाहुस्थेन भवति स पश्चात्र कथितः । यदाह भरतः—‘पञ्चमं मध्यभूयिष्ठं हास्यशुद्धारयोर्भवेत्’ इति ॥ ३ ॥ कापीति । कापि मुग्धवधूः मधुसूदनवदनसरोजं मुखपद्मधिकं यथा स्यात्तथा ध्यायति चिन्तयति । कीरदाम् । विलासेन विलोलंयोष्वशलयोर्विलोचनयोर्नेत्रयोः खेलनं च तेन जनित उत्पादितो मनोजः कामो येन अर्धात्तस्यामेव तादशम् । अत्र प्रत्यक्षस्यापि मधुसूदनस्य ध्यानादवैदर्घ्यं तस्या अवृगम्यते ॥ ४ ॥ कापीति । कापि नितम्बवती गोपी दयितं कृष्णं कपोलतले चारु मनोहरं यथा तथा चुचुम्ब चुम्बनं कृतवती । कीरशी॑ १ किमपि कार्यं लपितुं मध्ययितुं श्रुतिमूले मिलिता संलग्ना । कीदृशे । पुलके रोमाञ्चरुकूले प्रियविलाससूचके । वीतमुखचुम्बनं सहसा कान्तमुखचुम्बनं सखीजनहास्यकरं

केलिकलाकुतुकेन च काचिदमुं यमुनाजलकूले ।
मञ्जलवञ्जुलकुञ्जगतं विचकर्षं करेण दुकूले ॥ हरि० ॥ ६ ॥
करतलतालतरलवलयावलिकलितकलस्वनवंशे ।
रासरसे सहनृत्यपरा हरिणा युवतिः प्रशशंसे ॥ हरि० ॥ ७ ॥

अनुकूलो नायकः ॥ ५ ॥ केलिकलेति । काचिद्ग्रीषी केलिकलाकुतुकेन
कीडाविज्ञानकौतुकेनामुं कृष्णं करेण दुकूले विचकर्षं । किंभूतम् ? यमुना-
वनकूले मञ्जुलमनोहरवञ्जुलवकुञ्जगतम्, वेतसकुञ्जगतं वा यमुनाया
विपिनोपलक्षिततीर इत्यर्थः । अत्र चकारोऽनुकूलसमुच्चारार्थः । तेन परिहा-
साशुचीयते । 'यमुनाजलतीर' इति पाठः । अत्र यमुनातीर इति वक्तव्ये
'जल'अहं शैलपावनवसंनिकर्षादिद्योतनार्थम् ॥ ६ ॥ करतलेति । हरिणा
कृष्णेन कापि युवतिः प्रशशंसे स्तुता । किंभूता ? रासरसे गोपीनां कीडाजुरागे
सहनृत्यपरा कृष्णेन सह तुल्यकालं नृत्यन्ती । किंभूते रासरसे ? करतलयोस्ताल-
.स्तालिका तथा तरला या वलयावलिहस्तकटकभेनिस्तया कलितोऽनुगतः कल-
स्वनो वंशो यत्र यस्मिन्स्तथा । अथवा,—'अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवः' इमर्थं
प्रकटयति ॥ ७ ॥ एकस्मैव हरेः प्राकाम्यसिद्धा सर्वांभिः सहैककालं कीडममाह—

भवतीति व्याजेन तथा तदारब्धमिति भावः । अत्र प्रथमतद्य मुखस्पर्शेनेन
कृष्णकृपेष्ठे रोमाशमुत्पाद्य चुम्बने तस्या अत्राधीरत्वं अवनितम् ॥ ५ ॥
केलिकलेति । काचिद्ग्रीषी अमुं कृष्णं केलिकलाकुतुकेन दुकूले पद्मवन्धविषये
विचकर्षाकृष्टवती । दुकूलं गृहीत्वाऽसुं कृष्णं विचकर्षेति केचियोजयन्ति । कीरतम् ?
मञ्जुलो मनोहरो वञ्जुलो वेतसो यत्र तादृशो यः कुञ्जस्त्रयं गतं प्राप्तम् । कुञ्ज
विचकर्ष ? यमुनाजलकूले यमुनाया जलयुके रोधयि । वञ्जुलकुञ्जस्वं कृष्णं
यमुनाकूलं प्रति कीडार्थमाकृष्टवतीत्यर्थः । अत्र अन्यानुरक्तस्य कृष्णस्य
नायिकया वञ्जाकर्षणादधीरत्वं तस्या व्यक्तिम् । 'कुतुकं दु कुतहलम्' इत्यमरः ।
'मनोऽं मञ्जु मञ्जुलम्' इति च 'वञ्जुलो वेतसे' इति विश्वः । 'दुकूलं क्षौमे सूहमां-
शुकेऽपि च' इति ॥ ६ ॥ करतलेति । काचिद्युवतिहरिणा प्रशशंसे
स्तुता । कीरती ? रासरसो गोपीनां कीडाविशेषस्त्रत्र सहनृत्यपरा कृष्णेन सर्वं
नृत्यन्ती । कीरते रासरसे ? करतलयोस्तालेन परस्परं वादनेन तरला चशला या
वलयावलिः कृष्णपक्षिस्तया कलितो मिथितोऽव्यक्तमयुशब्दसहितो वंशो वेणुर्वत्र
तादृशे । अत्र 'रासरसे' इत्यादिना गोदुहां कीडास्मैव सा स्तुता, न दु सकल-
संगीतकलास्तिति अवनितम्; 'ठममेदे करास्त्राले तालं तु हरितालके' इति विश्वः ।
तरलवन्धश्चेदेत्तित्तेहामव्यमणी' इति च । 'वलर्यं कृष्णेऽपि च' इति । 'आवलिः
पक्षिः' इत्यमरः । 'वंशो वेणौ कुक्कुते वर्णे काष्ठस्यावयवेऽपि च' इति विश्वः ।
'रासस्तु वनरासे स्यात्' इति च । 'रासस्तु गोदुहां कीडा' इति हारावलिः ॥ ७ ॥

श्रिष्ट्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि रमयति रामाम् ।
पश्यति स स्मितचैरुतरामपरामनुगच्छति वामाम् ॥ हरि० ॥ ८ ॥
श्रीजयदेवभैणितमिदमद्भूतकेशवकेलिरहस्यम् ।

श्रिष्ट्यतीति । स हरिः रासरसे क्वचित्कामपि अन्यथाऽन्यथा सह उक्तरीत्या क्रीडति । रामेति रमणशीला तां रमयति । स्मितचारुतरेति रसदेवस्य-लक्षणम् । स्मिते हि रतिभाव उल्लब्धो भवतीति । 'वामाम्' इत्यनुवयेऽपि परामुखीत्यम् । वामनुगमनेन साधयतीति चातुर्थम् । अथवा,—नानारूपाणि विधाय तया तया सह तया तयावस्थया कीदितवान् । अथवा,—सममे-वैकामाश्रिष्ट्य तामाश्रिष्ट्यस्त्रे परां चुम्बति । तस्कुर्वेवान्यां रमयति । चेष्टाक्षिणेण तदैवान्यां पश्यति । अन्यामनुगच्छतीत्यनुकरोतीति योज्यम् । श्रिष्ट्यतीत्यादिपु क्रमेण शैठष्टष्टदक्षिणानुकूलभूतां नायकाः । नायिकास्तु अभिसारिका एव ॥ ८ ॥ उपसंहरति—श्रीजयदेवेति । अत्र खरा

श्रिष्ट्यतीति । कामपि रामां कीडाशीलां गोर्पीं शिष्ट्यत्यालिङ्गति, कामपि चुम्बति, कामपि रमयति, निमृतः संभोगेन कीडयति, स रुणः स्मितेन चाहत-रामतिशयेन मनोहरामपरां गोर्पीं पश्यति । कांचिद्वामां वामस्वभावां कोपवतीम-नुगच्छति अनुवयार्थमनुगतिं करोति । अत्र रुणेनालेषादौ किवमाणेऽपि तामिनै-कृतमिलप्यवैदरध्यं सूचितम् । 'मुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः । 'विद्या वामा अपि जियाम्' इति च ॥ ८ ॥ संप्रति गीतसमाप्तौ कविः खनाम निवाप्नेवाखिष्ठं प्रार्थयते —श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवक्षेरिदं ललितं गीतं शुभानि वितनोतु विस्तारयतु । कीरताम्? मुन्दामनेऽद्भूतं केशवस्य केलिरहस्यं गुप्तकीदा यत्र

पाठा०-१ रमयति कामपि रामाम् । P. २ 'चारुपरां' S. B. ३ 'देव-क्षेरिदमद्भूतं' RM., P.

४ 'केलिकलाकुतुकेन च काचिद्मुं यमुनाजलकूले ।

मञ्जुलबञ्जुलकुञ्जगतं विचकर्षं करेण दुकूले ॥' S.

टिप्प०-१ सर्वीरादे उक्तरीत्या प्राप्तान्यं तामिः केलिरुवगैरवान्वेषणायासि, न तु तासां गौरवम् । उक्तं चात्र—'रामामाधाय द्वये तत्याव ब्रजमुन्दरी' इति । लद्वौत्तरमेवाह—श्रिष्ट्यतीत्यादिना—संजीविनी । २ अत्राभिसारिकायाः भृष्टदक्षिण-नुकूलशृण्डय नायकाः; तत्र 'कामपि रमयति रामां संरामम्' इत्यनेन शृणः । तथाच—'अभिष्यक्तमयतहीनोगलकृमादि निर्मदः । मिष्ट्यावचनदक्षय शूष्टोऽर्थं रुक्त-कम्फये ॥ शृण्डस्तु यथा—'प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते शृशम् । निगूढमपरादं च शृष्टोऽर्थं कथितो तुभे: ॥' (शृ. वि. १२७-२८) इति दीपिका । ३ तासां परस्परकृतालिङ्गनादौ शृण्गाररसः पुष्टो भवतीति ग्राम्यमुखे प्रसिद्धिः—संजीविनी ।

वृन्दावनविपिने ललितं वितनोतु शुभानि यशस्यम् ॥ हरिं ॥ १ ॥
विश्वेषामनुरज्ञनेन जनयन्नानन्दमिन्दीवर-
श्रेणीद्यामलकोमलैरुपनयन्नज्ञैरनज्ञोत्सवम् ।

ऋषभाद्याः पाठाः । श्रीजयदेवकवेरिदमद्गुतकेशवकेलिरहस्यं अद्गुतं च
तत्केशवकेलिरहस्यं च तत्त्वरितं शुभानि वितनोतु । अर्याद्वायतां
कृष्णवतां च । किंभूतम् ? यशस्यं यशस्करम् । क ? वृन्दावनविपिने ।
अत्रैकेनानेकासामुपरज्ञनादद्गुतत्वम् । लयो नाम छन्दः । तत्त्वक्षणम्—
‘मुनियगणैर्यमामनन्ति तज्ज्ञाः’ । तदुक्तं छन्दश्वृदामणौ ‘चिलय’ इति
॥ ९ ॥ इदानीं काचित्सखीं राघां प्रति कृष्णस्यातिशयशृज्ञारथालिता-
दर्शनव्याजेन तदुन्मुखीकर्तुमाह—विश्वेषामिति । हे सखि राघे ! मधौ
वसन्ते मुग्धः सुन्दरो हरिः कीडति । क इव ? मूर्तिमान् शृज्ञाररस इव ।
‘पुरुषः प्रमदायुक्तः शृज्ञार इति संज्ञितः’ । किं कुर्वन् ? अनुरज्ञनेनानुरागेण
विशेषां सर्वेषां आनन्दं जनयन् हरिः शृज्ञारश्च । पुनर्ब्रह्म किं कुर्वन् ?
अज्ञैरनज्ञोत्सवमुपनयन्नुपस्थापयन् । किंभूतैरज्ञैः ? इन्दीवरपक्षिश्वामलकोमलै-
र्नीलोत्पलराजिवच्छयामलसुकुमारैः । पुनः किंभूतः ? ब्रजसुन्दरीभिरभितः
प्रत्यक्षमालिङ्गितः प्रतिप्रतीकमालिष्टः । अभितः सर्वतः । कथम् ? स्वच्छन्दं
यथा स्यात्तथा । अथवा यथद्वं यथा यथा समासादितं तत्तत्तथा तथा
समालिङ्गितमिति प्रतिप्रतीकशब्दाद्यः । अत्र दीपकमलंकारैः । वैदर्भीं रीतिः ।
शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । शृज्ञारो रसः । वाक्यौचित्यं च ‘चन्दनचर्चिते’त्वं
उत्कण्ठिता नायिका । तत्त्वक्षणम्—‘प्रिये कृतव्यलीकेऽपि विरहोत्कण्ठितोन्मनाः’

ताहशम् । अद्गुतत्वं ऐकेनैव कृष्णनानेककामिनीना कामपूरणात् । पुनः कीदृशम् ?
यशस्यं यथाः सहितम् ॥ ९ ॥ ननु सकलशृज्ञारकलाभिज्ञः श्रीकृष्णः कथं हावाद्य-
नभिज्ञाभिर्गोपीयीभिः सह केलि कृतवानित्यत आह—विश्वेषामिति । हे सखि
हे राघे ! मधौ वसन्ते मुग्धो मनोहरो हरिः कीडति । किं कुर्वन् ? विशेषां गोपी-
जनानामनुरज्ञनेनानुरागं जनयन्नुपस्थापयन् । कीदृशो हरिः ? अभित उभयतो
बाहैरवयवैरन्तवेतसा प्रत्यक्षं अहमङ्गं प्रति स्वच्छन्दं यथा स्यादेवं ब्रजसुन्दरी-
भिरालिङ्गितो मूर्तिमान् शरीरी शृज्ञार इव । शृज्ञारसाशरीरत्वाकीडारसो न संभ-
वतीति मूर्तिमानित्युक्तम् । अत्र शृज्ञाररसस्य श्यामस्वत्कृष्णसाददयम् । तदु-
क्तम् (ना. शा. ६।४२)—‘द्यामो भवति शृज्ञारः सितो हासः प्रकीर्तितः’
इति । यथा मुग्धो मनोहरः शृज्ञारसो मधौ वसन्ते कीडति सर्वत्र विलसति ।
किं कुर्वन् ? यूनोऽनुरज्ञनेन परस्परानुरागजननेन विशेषां प्राणिजनानामानन्द-

खच्छुन्दं ब्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः ॥

शृङ्गारः सखि ! मूर्तिमानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीढति १०
निख्योत्सङ्गवसन्द्वजङ्गकवल्लेशादिवेशाचलं

प्रालेयपूवनेच्छयानुसरति श्रीखण्डशैलानिलः ।

॥ १० ॥ श्रीखण्डशैलानिलो मलयाचलपवनः इशाचलं हिमाद्रिमनुसरति
याति । इशाव्रासावचलश्चति । अथवा,—इशायाः पार्वत्याः गुरुरचलः, मध्यमप-
दलोपाद् दाढिवधिनाद् वा इशोपलक्षिताचल इति । अथवा,—इशाचलं
कैलासमनु लक्ष्यीकृत्य सरति । क्या ? प्रालेयपूवनेच्छया हिमावगाहनेच्छया ।
अब्रोत्प्रेक्षिते हेतुमाह—निख्येति । निख्यमुखस्के वसन्तो ये भुजङ्गा पूर्व
भुजङ्गकासोपां वद्वलनं तमात्, तत्र वा वः क्षेत्रः तस्मादिव । अथ भुजङ्गका-

जनयन् । पुनः कि कुवेन ? अहैः शृङ्गाररसस्याङ्गभूतैः कटाक्षादिभिरनुभावैः
रोमाशादिभिर्वाच साहिवकभावैः शृङ्गास्यादिभिः संचारिभावैवानज्ञोत्सवमुपनयन् ।
केवलमेतैः पूर्वभावैरपीत्याह—इन्द्रीयरेति । इन्द्रीयरेणिभिः कमलपङ्कुभिः
इयामैगाढान्धकारनीलनिष्ठोलवनमालावनादिभिः कोमलैर्मृदुशब्द्यादिभिः । अत्र
हेतुगर्भविशेषणमाह—खच्छुन्दमिति । खच्छुन्दं यथा स्यादेवं ब्रजन् गच्छ-
न्मुन्दरीभिरज्जन्महं प्रह्ति आलिङ्गितः आश्रितः । शृङ्गाररसस्याङ्गिनो विभावादीनां
मध्ये कवाचित्ताम्बूलस्त्वचन्दनासुपनवनविभावरूपं कवाचित्सुसितकटाक्षायनु-
भावरूपं कवाचिच्छङ्गास्यादिसहचारिरूपं कवाचित्त रोमाश्रितत्वादिसात्त्विक-
भावरूपं शृङ्गाररसस्याङ्गभाश्रितमिति भावः । विभावादीनामङ्गत्वं प्रति भरतः—
(ना. शा. ६।६) ‘विभावैरनुभावैष्ठ भावः संचारिसात्त्विकैः । जनितो वोषितः
स्फीतो वृद्धः शृङ्गार इष्यते ॥’ इति विभावसामान्यलक्षणात् । रसरङ्ग-
प्रदीपिकायाम्—‘भावयन्ति विशेषेण ये रसान्वै मनोहरान् । ते विभावास्तु
कथन्ते नाव्यशास्त्रविशारदैः ॥’ इति । तत्र शृङ्गारविभावा भरतेनोक्ताः—
(ना. शा. ६।४७) ‘भ्रतुमाल्पालंकारैः प्रियजनगान्धवैकाव्यसेवाभिः । उपवन-
गमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्रवति ॥’ अनुभावसामान्यलक्षणं यथा—
‘व्याकुल्यन्ते वथा सम्बलोकानुभवयोचरा । तेऽनुभावावास्तु कथन्ते नाव्यशास्त्र-
विशारदैः ॥’ तत्र शृङ्गाराग्नुभावः—‘नयनवदनप्रसादैः सितमधुरवचोपृतिप्रमो-
दैष्व । मधुरैः खाङ्गविकारैस्तस्याभिनवः प्रयोक्त्वः ॥’ व्यभिचारिसामान्य-
लक्षणं दशारूपके—(४।७) ‘विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
शृङ्गारतिलके—(३।२८) ‘शङ्गाऽस्या तथा गलानिर्बाधिविन्ता
स्मृतिरूपिः । औसुक्यं विस्तयो हयों ग्रीढोन्मादौ भयं तथा ॥ विषादो

‘किं च लिङ्गधरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदया-
दुन्मीलन्ति कुहूः कुहूरिति कलोत्तालाः पिकानां गिरः ११

शद्वलनं तेन यो जायमानः क्लेशः तस्मादिव । अथवा,—कवलनं कवलो दशनं
तस्मात् । सर्वद्वषो हि तत्त्वापोपशान्तये शीतलेच्छुर्भवति । किं चेति विभावान्त-
रमाह । पिकानां कोकिलानां कुहूः हति गिर उन्मीलन्ति प्रादुर्भवन्ति । किंभूताः ?
कलोत्तालाः कलाश ता उत्ताला उदीणाः । कुतः ? हर्षोदयात् । किं कुत्वा ?
लिङ्गधानि यानि रसालमौलिमुकुलानि चूतशिरःसु कुम्भलासानालोक्य ।
अथवा,—लिङ्गधानि रसालानां मौलिमुकुलानि चूतशिरांसि अशोकानां च मुकुला-
नीत्यालोक्य । हर्षोदयादिति किययोरेककर्तृकत्वात्पूर्वकालता । शार्दूलविकी-
र्णितं शृच्छम् । अत्र बणीनुप्रासोपमाहेत्वोऽलंकाराः । वैदम्भीं रीतिः । अत्र
विप्रलङ्घभास्यशुद्धारसूचको रत्याक्षयः स्थायीभावः । अत्र विरहिमनःशरीरकर्तृ-
नकुशालानां लिङ्गधरसालमौलिमुकुलानामालोकनेन जातहर्षणां^१ पिकानां
सिरां तद्वैरीन्दुपिलुण्टाककुहूरूपेण यदुन्मीलनलक्षणं यथा कियास्तरूपनिरूप-
णमकारि तजितरामौचित्यकोटिमालम्बते । उक्तं च—‘सगुणतर्वं सुकृततर्वं
साखुता च विराजते । काम्यस्य सुजनस्येव यद्यौचित्यवती किया ॥’ इति ॥

अठता निद्राऽवहित्या चापलं मतिः । इति भावाः प्रयोक्तव्याः शक्तारे
व्यभिचारिणः ॥’ इति । सात्त्विकभावाः शृद्धारतिलके (११५) ‘तम्भः
सेंदोऽथ रोमाशः स्वरभज्ञोऽथ वैप्युः । वैवर्यमशु प्रलय इत्यहौ सात्त्विका
मताः ॥’ इति । एतेषामवान्तरलक्षणानि प्रन्यगौरवभयाज्ञ लिख्यन्ते । अत्र
सकलाभिश्चस्यापि ब्रजमुन्दरीभिः सह सुवधतामाभित्य तदनुसारेण कीडतोऽपि
हरेन दक्षत्वानिः; तासां तथेषानुरक्षनात् । अत एव ‘पिशेषामनुरक्षनेन-
स्यनेन विश्वानुरक्षकर्त्वं कुण्डस्योक्तमिति भावः ॥ १० ॥ इदानीं राधां शीघ्रं
गमयितुं मलयानिलादिदुःसंहतामाह—अद्युत्सङ्केति । श्रीकृष्णशीलानिलो मलय-
पर्वतसंबन्धी वायुरीशाचलं रुदस्याचलं हिमालयमनुसरति । कस्मादिव ?
अद्रेमैलयस्य उत्सङ्गे कोडे वसन्तो ये भुजज्ञाः सर्पसेषां कवलेनाश्लेषेण जनितो
यः क्लेशः संतापक्तस्मादिव । तद्विं हिमादिं किमिति ब्रजतीवत् आह—प्राले-
येति । प्रालेयस्तुषारलस्य ऊबनमयमाहनं तस्येच्छया । अत्र सर्वैः कवलितोऽग्नी-
जैस्य पवनस्य तद्विषयं पर्कादधिकं विरहिणां संतापकर्त्वं अविनितम् । न केवलमिद-
मेव दुःसङ्गे वसन्तेऽपरमपीत्याह—किं चेति । पिकानां कोकिलानां कुहूः कुहू-
रित्येवंकृपाः गिरः शब्दा उन्मीलन्ति प्रकटीभवन्ति । कीदृश्यः ? कलोत्तालाः
कला अव्यक्तिरो मधुराः, उत्ताला उद्गटाः । कस्मात् ? विभवा ये रसाला

१ ‘मौलिमुकुलानि’ B. २ ‘कियिलिङ्गाभ्यः’ P.

रासोह्नासभरेण विभ्रमसृतामामीरवामभ्रवा-

मेभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरसुरः प्रेमान्धया राधया ।

साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतसुति-

व्याजादुद्गृह्णितः सितमनोदारी हरिः पातु वः १२^१

इति श्रीजवदेवकृती गीतगोविन्दे सामोददामोदरो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

॥ १३ ॥ इदानीं सर्गान्ते कविराशिषमाशास्ते—रासोह्नासेति । हरिर्वो युप्मान्पातु । किंभूतो हरिः ? राधया गीतसुतिव्याजात् असृतमयमुखमिर्ण-तत्वात् इदं गीतमसृतमेवेति मिषेण व्याहृत्य उत्कर्त यथा स्वाच्छया चुम्बितः । इतीति किम् ? साधु युक्तमेतत् व्याहृतमसृतकल्पम् । यतस्त्वद्वदनं सुधामयम् । अत्र विकारे मयद् । अत्रान्यनारीसंनिधी चुम्बनमयुक्तमिति गीतसुतिव्याजोक्तिः । किं कृत्वा ? निर्भरं गाढं यथा स्वाच्छयोरः परिरभ्य । वा ? आभीरवामभ्रुवां गोपक्रीडा तस्योक्त्वासः संहर्षप्रादुर्भावस्तस्य भरेण विलासवतीनाम् । किंभूतो हरिः ? सितेनान्यनारीणां मनो हर्तुं शीलं यस्य स तथा । अथया,—अन्यनारी-समीपे भालिङ्गनं लज्जावहमिति तत्परिजिहीर्यं या राधाया हेतुगर्भं विशेषण-माह—प्रेमान्धयेति । ‘कामान्धः किंचित्प्र पश्यति’ इति वचनादुत्तिप्रेष्या व्याहृत्येत्यर्थः । अत्र विप्रलभ्मः शुक्लारः । आशीरप्रसृतप्रशंसान्याजोक्त्वा-क्षेपदेवोऽलंकाराः । प्रगङ्घमा नायिकाः । मुग्धो नायकः । अत्र ‘तत्त्वमिव कमितारं चुम्बनार्ताधिरोद्धुं यदभिलयति नारी तत्त्वं वृक्षाधिरूपम् ॥’ इति कृत्वा वृक्षाधिरूपमाक्षेपः । ‘आभीरजाशुम्बनहार्यंचित्ताः’ इति, ‘नमितकमि-दमाहुर्योषितो यद्वेत्रं प्रियमुखमभिवर्क्षं न्यस्य तिष्ठन्त्युदास्या’ इति रतिरह-स्यात् नमितकं नाम चुम्बनविशेषः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अत्र राधाया वीरायितेनोत्साहादमकस्य वीरतस्याविर्भावात्तदुपयोगिनी आरभटी वृत्तिः । द्विश्रिपदे तु पात्राली रीतिः । अर्धमागथी गीतिश्रेति । श्यितलयं गानम् ॥ १२ ॥

यत्सर्गं संविधातुं नृपतिगुणनिर्धिं सर्गंकर्तुनिसर्गां-

चिक्षाभूतसर्गवर्गः सकलकलित्याणां स्वर्गिणामभिन्नां च ।

आमृकृष्णास्तेषां ये. मौल्योऽप्रभागास्त्र यानि मुकुलानि तान्यालोक्य चीक्षय यो हर्षोदय आनन्दाविर्भावस्तस्मात् । अत्र कथित् ‘अशोस्तङ्क’ इति पाठः । तत्राच

पाठाऽ-१ ‘मभ्यर्ण’ S. २ ‘गीतसुति’ P.

टिंप्प०-१ इदं पदं रसनवरीव्याख्याकृता न दीक्षितं वा तटीक्ष्म लेखकादिप्रमादा-हुप्ता येति नाथगम्यते । २ उद्गृह्णित्वानं कामसर्वस्ये उत्कर्त् । तदृशम्—‘कान्ता चुम्बामालिङ्गं प्रेयसी प्रणयान्विता । सशब्दं नुवाति मुखं यत्तदुद्गृह्णित्वात् ॥’ श्वि संजी० ।

राजा कुम्भेन तेन व्यवरचि विवरणं नव्यसर्गे विसर्गे-
 उरीणां दक्षेण सर्गे प्रथमपरिमिते गीतगोविन्दसर्गे ॥
 यत्र स्याद्वृजरी रागस्तालो इन्द्रेति भागशः ।
 यथाशोभं प्रयोगोऽपि गच्छपद्याद्वितान्तरः ॥
 आभोगान्ते स्वराः पाटाः युनः पद्यानि कानिचित् ।
 सामोददामोददाचः प्रबन्धो अमरः पदम् ॥
 इति सामोददामोददरभरपदनामा चतुर्थः प्रबन्धः ॥
 पातिव्रतपरामपि प्रियतमां वीक्ष्यानुरागादहं
 चैतस्यामपि सूक्षिभिः समभवं मानादिरक्षापरः ॥
 नो जाने कलमैः युनर्भिजगुणस्तस्याः सप्तकीव मे
 कान्ताया रसमञ्जरीयमधुना चेतः समाकर्षति ॥

इति श्रीमेदपाठसमुद्दसंभवेन रोहिणीरमणेन कुम्भकर्णेन विरचिते
 गीतगोविन्दविवरणे सामोददामोददरनामा प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वसन्ते इत्यर्थः । ‘तुषारस्तुहिनं हिमम् । प्राणेयं मिहिका चाथ’ इत्यमरः ।
 उत्तालः स्यादेमकुम्भे यमें चोत्ताल उत्कटे । श्रेष्ठोऽपि विकरालेऽपि स्यादुत्तालं
 ‘लवंगमे’ इति विश्वः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायशीशकरमित्रविरचितायां श्रीशालिनायकारिलायां
 गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीयायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः

— अङ्के श के श वः —

विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ

विगलितनिजोत्कर्षादीर्घ्यावशेन गताऽन्यतः ।

कविदपि लताकुञ्जे गुजन्मधुव्रतमण्डली-

मुखरशिखरे लीना दीनाप्युवाच रहः सखीम् ॥ १ ॥

घज्जासीरागेण गीयते ॥

सुवनेशपादकमलं प्रणम्य कुम्भो नृपतिरतिविमलम् ।

जयदेवरचितमातुं सुनक्षि सुकेन धातुना गातुम् ॥

इदानीं हरेरभिलापेष्यांरूपदोलासुवित्ता राधा सखीमाह । पूर्वसर्वेऽभिलापयिन्तास्यं दशाद्युं निरूप्य स्मरणलक्षणदशाप्रदर्शनार्थं द्वितीयस-गाँरम्भः ॥ विहरतीति । राधा सखीं रहोऽपि गोप्यमप्युवाच । यद्यपि लताकुञ्जे स्वरहस्यं वकुं नोचितं तथापि स्मरपारवद्यविहृलतया गोप्यागोप्यं नाशासीत् । क सति ? साधारणप्रणये सकलगोपिकासु समानखेदे हरौ वने कृन्दावने विहरति सति । किंभूता राधा ? विगलितनिजोत्कर्षादीर्घ्यस्तीम्बो निजातिरेकापगमादीर्घ्यावशेनासहिष्युतयान्यतो गता । यत्र स्थिता अन्याभिः कीडन्तं न पश्यतीति । अत्रार्थे पुनर्विशेषमाह—गत्वापि कविदपि कुञ्जे लीना । किंभूते कुञ्जे ? कङ्कारपरभ्रमरथेष्या वाचालाप्रभागे । अत एव दीना; अत्रापि तैरधिककामोदीपनाद् । अत्र ‘रसयुगहैयैन्सौं झौं स्लौ गो यदा हरिणी तदा’ इति हरिणी छन्दः । विरहासहिष्युतालक्षणो विप्रलम्भो रसः । रत्नेरवायुदेकाङ्क्षवद्लंकारता । वर्णसाम्येनानुप्राप्तश्च । प्रौढा नायिका । अत्र गलितनिजोत्कर्षादीर्घ्य वचनादाकेर्तसखीं प्रति रहस्यकथने ‘अपि’-

एतद्वचनैः सरुया प्रतिबोधितायाः समक्षमन्याभिः सह निर्भरे कीडन्तं हरिं दद्वाऽसहमानाया अत एव कवित्कुञ्जान्तरगताया राधाया अवस्थान्तरं वर्णयितुमाह—विहरतीति । राधा सखीम् इति वक्ष्यमाणसुवाचोक्तवती । कीटस्ती ? ईर्घ्यविशेनान्यतोऽन्यत्र गता । ईर्घ्यां देतुमाह—विगलितेति । विगलितो गतिः लिजः स्त्रीय उत्कर्षोऽहमेव हरेः प्रणविनीलेवंरूपस्तस्मात् । क सति ? हरौ कुञ्जे वने विहरति सति । कीर्त्तो हरौ ? साधारणो राधायामन्यगोपाङ्गनार्यां च समानः प्रणयः प्रेम यस्य तादृशे । अत एव दीना दुःखिता । पुनः कीटस्ती ? कविदपि लताकुञ्जे लताभिर्वैहीभिरतिनिविदे कुञ्जे लीना निरूतं निलीय स्थिता । कीटस्ती कुञ्जे ? शुचन्तः शब्दायमाना मधुपा ऋमरास्तेषां या भज्ञली पद्मिस्तया

पाठा०-१ ‘मण्डलि’ P.

टिप्प०-१ विप्रलम्भोऽद्यं विभ्रमनालंभरः—इति संब्रीविनी ।

गुर्जरीरागेण यतितालेन गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ५ ॥

संचरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशम् ।

चलितदग्न्डलच्छलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ।

रासे हरिमिह विहितविलासम् ।

स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥ भूवपदम् ॥ २ ॥

शब्देन शोलते तश्चित्तरामौचित्यचमत्काराय । यदाह—‘उचितस्थानविन्य-
स्कैर्निपातैरथंसंगतिः । उपादेयैर्भवेत्व सचिवैरिव निश्चला ॥’ इति श्लोकोक्त-
मेवार्थं विशिनष्टि वर्णयति । तालेन—‘लहुच्छेदो हुतद्वयम्’ इति ॥ १ ॥
संचरदिति । तत्र पूर्वं भूवपदं व्याकियते—रासेति । हे सखि ! मे मनो
हरिं स्मरति । स्मरतीति स्मृते: पूर्वानुभूतार्थविषयत्वाहृष्टचरस्य हरेवरितं
साक्षात्करोति । इह कीडावने रासे गोपकीडायां विहितो विलासो विभ्रमो
येन स तं तथा । कर्थं ? यथा भवति कृतपरिहासं कृतनर्मकेति यथा स्यात्ययेति
भूवः । अथ पदानि । तत्रायं पदम्—संचरदिति । संचरन्या संक्रममाण-
याऽधरसुधया मधुरो ध्वनिर्यत्र तथया स्यात्यया मुखरितो मोहनो मोहकारी
तज्जामा वंशो येन । अत पूर्वं चलितदग्न्डले नेत्रप्रान्तं यथा स्यात्यया चल्लो यो-

मुखरं वाचालं विखरमप्रभागो यस्य तादशे । अत्र ‘कुञ्जपदेनैव लताच्छादित-
गृहप्रासौ ‘लता’पदमतिनिविडलसूचनाय । ‘प्रणवः प्रेमिण विश्वन्मे’ इति विश्वः ।
‘ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानदानायमर्थेणम्’ इति ॥ १ ॥ राधा किमुवाचेत्याह—
संचरदिति । गीतस्यास्य गुर्जरीरागः । तालस्तु प्रतिमंठः । गीतार्थस्तु—मम
मनोऽन्तःकरणं हरिं स्मरति । कीदर्शं हरिम् ? राघे गोपकीडाविशेषे विहितः
कृतो विलासो येन तादशम् । तथा कृतः परिहासो येन तादशम् । एतच्च
भूवपदम् । कीदर्शं हरिम् ? संचरता प्रतानकमेन स्फुरताऽधरेणौषेन सुधेव मधुरो
ध्वनिर्यस्य तादशो मुखरितो वारितो मोहनवंशो मोहनकारी वेणुर्येन तादशम् ।
तद्वेषुरवेण मोहितं मे मनः कृतैपराधमपि तं स्मरतीति भावः । तुनः कीदशम् ?
चलितः कर्थंचिन्मूच्छर्णी प्रति रोपे प्रकटीकृते तत्संमानाय घूर्णितो हगश्लोऽपाहो
यत्र एतादशव्यवलः स्वयमेव वेणुद्वारा प्रकटीकृतस्य स्वरविशेषस्यान्यैवाज्ञाना-
त्ख्यमेव परितो दोषादोलायमानो मौलिमैस्तकं यस्य, अत एव कपोले विलोल-

पाठा०-१ ‘रूपकताले’ P. ‘रागः प्रतिमंठतालः’ S., RM.

टिप्प०-१ ‘हुतप्रयेन गातम्बं कुंदक्ष प्रतिमण्डकः’ इति लालक्षण्यम्—इति
संजीविनी । २ तथा—‘केतकीकुमुमं गृहः खण्डमानीऽसि सेवते । दोषः किं
नाम कुर्वन्ति गुणाय द्रुतचेतसे’ इति ॥ संजीविनी ।

चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशम् ।

प्रचुरपुरन्दरधनुरजितमेदुरमुदिरसुवेशम् ॥ रासे० ३

गोपकदम्बनितम्बवतीमुखचुम्बनलभितलोभम् ।

वन्धुजीवमधुराधरपहुवमुहुसितस्मितशोभम् ॥ रासे० ४ ॥

मौलि: दोखरः शिरो वा तेन कपोलं योर्विलोलौ वर्तसौ यस्य स तथा । किमुक्तं भवति ? । शिरः कम्पदोषं विना दोखरकुण्डलचालने वादकवैचित्री । अथवा,— चंशक्षयणाचलितदग्नलाया यो गोप्यसासु चल्लो यो मौलिस्तेन कपोलविलोलवर्तसम् । अत्राधरसुधापानेन तदाननस्य चन्द्रादप्यानन्दकर्त्तव्योतितम् ॥ २ ॥ चन्द्रकेति । चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकानां मण्डले संघाते वलयाकारेण वेष्टिताः केशा यस्य । तथाऽप्यत्रुं घनं पुरं दरधनुषानुरजितो मेदुरः सान्द्रजित्यो मुदिरो मेषस्तद्वसुवेशो दर्शनीयस्ताम् ॥ ३ ॥ गोपेति । गोपसमूहल्यनितम्बवतीनां पृथुनितम्बानां मुखचुम्बनेन लभितः प्रापितो लोभो येन । अर्थान्मुखस्य । अथवा,— गोपाङ्गानां मुखचुम्बनेन लभितः लोभो येन; अथवा,— गोपवधुचुम्बने लभितः लम्बीकृतो लोभो येनेति पाठान्तरं युक्तम् । अपि च,— वन्धुजीववत् ममुरो मनोहरोऽधरपहुवो यस्य । अपि च,— उहुसिता मितेन शोभा यस्य तम् ॥ ४ ॥ विपुलेति । विपुलपुलकौ पृथुरोमाङ्गी यौ भुजी तौ पहुवाविव ताम्बां वलयितं वलयीकृतं अहवयुवतीनां गोपाङ्गानां सहस्रं व्यवस्थो वर्तसः कर्णभरणं यस्य ताहशम् । ‘पीयूषममृतं मुखा’ इत्यमरः । ‘चूडा किरीटं केशावं संयता मौलयस्त्रयः’ इति च । ‘पुंस्युतं सावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे’ इति च ॥ २ ॥ ननु व्यासज्ञादिना विस्तार्यताभिल्यत आह—चन्द्रकेति । चन्द्रकेण विचित्रविहेन चारुणा मनोहराणां शिखण्डकानां मयूरपिच्छानां मण्डणेन समृहेन वलयिता वेष्टिताः केशा येन ताहशम् । तथा चात्र मयूरादिदर्शनेऽपि तस्मैव दर्शनं भवतीति अवनितम् । पुनः कीहशम् ? प्रचुरैर्बहुलैः पुरन्दरधनुर्भिरनुरजितः संवलितो यो मेदुरः सान्द्रजित्यो मुदिरो मेषस्तद्वच्छोभनो वेश आकृतिर्यस्य ताहशम् । अत्र नानामणिखचित्तद्वारकेयूरादीनामिन्द्रधनुः साम्यम् । श्रीकृष्णस्य नेष्टसाम्यम् । इयं चामूलोपमा हैया । कुतः ? प्रचुरपुरन्दरधनुर्भिरनुरजितमेषस्याप्रसिद्धेः । ‘समौ चन्द्रकमेचकौ’ इत्यमरः । ‘वर्द्धकाण्ठसमे वर्जे मेचकं कृवते मुखाः’ इति कात्य । ‘शिखण्डस्तु पिच्छबहूनपुंसके’ इत्यमरः । ‘वेष्टितं स्याद्वलयितम्’ इति च । ‘मुदिरः कामुकोऽमुदः’ इति विश्वः । ‘वेशो वेश्यागृहे प्रोक्तो नेष्टये गृहमात्रके’ इति च ॥ ३ ॥ ननु एवं चैसिन्दनुरागिणि चेतस्तदा तं किमिति नानुसरखीखत आह—गोपकदम्बेति । गोपकदम्बस्याभीरसमूहस्य या नितम्बवलः प्रशस्तनितम्बशालिन्य

विपुलपुलकमुजपलववलयितवल्लवयुवतिसहस्रम् ।

क्रचरणोरसि मणिगणभूषणकिरणविभिन्नतमिक्षम् ॥ रासे० ॥ ५

जलदपटलचैलदिन्दुविनिन्दकचन्दनतिलकललाटम् ।

पीनपयोधरपर्विसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटम् ॥ रासे० ॥ ६ ॥

येन । पुनश्च करौ च चरणौ च उरश्च तेषां समाहारः करचरणोरः । प्राण्यहृत्वासमाहारः । ‘अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे’ (पा. ६३।१२) इति सहस्र्या अलुक्समासः । तत्र स्थितानां मणिगणभूषणां किरणैर्विभिन्नं तमिक्षं येन स तथा ॥ ५ ॥ जलदेवति । जलदपटकं घनसमूहः तं वलतः संभजमानसेन्द्रोऽशनद्रस्य विनिन्दकश्चन्दनतिलको ललाटे यस्य, वर्तुल इति यावत् । केविचलयिति पठन्ति, तत्र जलदपटकं गच्छत इति व्याख्येयम् । तत्पक्षे वंशो वायमाने मूर्खः कम्पेन ललाटे तिलकं चलदिव ददृश्यते । अत्र ललाटस्य इयामत्वात्तिलकस्य गौरवान्मेघचन्द्राभ्यामुपमानोपमेयभावः ॥ अपि च,—पीनौ घनौ चौ सासौ तन्मण्डलमर्दने निर्देयं हृदयकपाटं यस्य । चलदिव्यापि तथैव ॥ ६ ॥

विवत्तासां मुखचुम्बने लम्भितः प्रापितो लोभो येन तम् । तथा च मदग्रेडप्यन्याख्यनुरुक्तः स इत्येतावदहमसहमानः तं नाशुसरामीति भावः । यद्वा,—नन्वयं त्वय्यनुरागरहितोऽन्याभिगोपीभिः सह क्रीडतीति लं तद्वृणकीर्तनमपि किमिति क्षोरोपीलयत आह—गोपकदम्बनितम्बवतीभिर्मुखचुम्बने लम्भितः प्रापितो लोभो यस्य तादृशम् । तथा च तासु सहजलेहो नाश्चि, परंतु वलात्कारेण ताभिक्षम्बने लोभः कारितः । सहजस्तु प्रजयो मर्येव तस्येति भावः । पुनः कीदृशम् १ बन्धुजीवपुष्पवन्मधुरो मनोहरोऽधर एव पाहयो यस्य तम् । उलसितपृन्तरीषद्वासेन शोभा यस्य तम् । तथा च बैन्धूककुन्ददर्शनेनापि तदीयाधरहास्यसारकेण स एव सर्वत इति भावः । ‘रक्षकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः’ इत्यमरः । ‘सुरसो मधुरः प्रोक्तो मधुलेहो मनोहरे’ इत्यनेकार्थः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशम् ? विपुलेति । विपुलः पुलको रोमाशो यत्र ताभ्यां भुजपाहवाभ्यां पहववत्कोमलाभ्यां वाहुभ्यां वलयितं वेष्टितं बहवयुवतीनामाभीरपश्चीनां सहस्रं येन तम् । अत्र वलयितमिक्षनेनावज्ञया तासां वेष्टनमात्रं न तु गाढालिङ्गनं सरहस्यं चुम्बनालिङ्गनादिकं तस्य मर्येव सहेति तस्य स्मरणमुचितमेवेति ध्वनितम् । पुनः कीदृशम् ? करयोधरणयोहरसि च यानि मणिभयानि भूषणान्यलंकरणानि तेषां किरणैर्विभिन्नं नाशितं

पाठा०-१ ‘मणिमयभू’ B. २ ‘तमिक्षम्’ S. ३ ‘वलदिन्दु’ RP.
४ ‘परिसंमर्दन’ S.

टिप्प०-१ यदि बन्धुकपुष्परागेण मधुरपलवाधरतागरजितो भवति । स च सित्कुन्दकलिकया युतो भवति, लदाधरशोभामुपहरेत् इत्यभूतोपमेवम् । उपमारूपकालंकारः—इति संजीविनी ।

मणिमयमकरमनोहरकुण्डलमणिडतगण्डमुदारम् ।

^१पीतबसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारम् ॥ रासे० ॥ ७ ॥

विशदकदम्बवत्तें मिलितं कलिकलुषभयं शमयन्तम् ।

मामपि किमपि तरलतरङ्गदनङ्गदशा मनसा रमयन्तम् ॥ रासे० ॥ ८ ॥

मणिमयेति । मणिमये मकराकारे मनोहरे ये कुण्डले ताभ्यां मणिडतोऽलंकृते गण्डो यस्य । अपि च,—उदारं दक्षिणम् । किंच पीते वसने यस्य । किंच अनुगत आश्रितो मुनिमनुजसुरासुरलक्षणो वरपरिवारो यस्य तम् ॥ ७ ॥ विशदेति । विशदकदम्बवत्तें मिलितम् । अर्थान्मुन्यादिभिरुपस्थितम् । अत एव कलिकलुषभयं शमयन्तं पापं नाशयन्तम् । पुनः किं कुर्वन्तम् ? मनसा करणभूतेन तमिलं येन तम् । एतेन प्रथमाभिसारे खक्षीयालंकारकिरणैरुक्षोते सति लज्जाय परावर्तमानां मां समानीय तां चेष्टां कृतवान् येन तं क्षणमपि मनो न विसार-तीति अनुगतम् । ‘अन्धकारोऽलियां अवान्तं तमिलं तिमिरं तमः’ इत्यमरः ॥ ८ ॥ पुनः कीटशम् ? जलदपटलेति । जलदपटले मेघसमूहे चलन्सुचरन्य इन्दु-बन्द्रस्तस्य विनिदकस्तच्छोभातिशायी चन्दनविन्दुमैण्डलाकृति तिलकं यत्र ताहाये ललाटं यस्य तम् । पुनः कीटशम् ? पीती मांसस्लौ पयोधरी स्तनी तयोः परिसरस्य पर्यन्तभागस्य मर्दने निर्देष्यददयकपाठं कपाठवित्तीर्ण इदं यस्य ताहाशम् ॥ ९ ॥ पुनः कीटशम् ? मणिमयेति । मणिमये मणिसाचिते मकर-वन्मनोहरे ये कुण्डले ताभ्यां मणिदती कपोली यस्य तम् । पुनः कीटशम् ? उदारमौदार्यगुणयुक्तम् । अत्र रहस्ये मया यथोचितं तत्सर्वं तत्क्षणमिव पूरि-तवानिति स कथं च न सर्वत इति अनुगतम् । पुनः कीटशम् ? पीतं वसनं बलं यस्य तम् । औदार्योपपादकं विशेषणमाह—अनुगता आश्रितां ये मुनयो नारदादयः, मनुजा मनुष्या भीष्मादयः, शुरा इन्द्रादयः, अशुराः प्रहा-दादयस्त एव वरुः श्रेष्ठाः परिवाराः परिजना यस्य तम् । तथा च तैरप्यधिगतः सुमनःफलैः सततं सेव्यत इति तस्यौदार्यं ख्यातमेवेति भावः । ‘परिवारः परिजने साङ्गक्षोशे परिच्छदेदेऽपि इति विश्वः । ‘दानमभ्युपपत्तिष्ठ तथा च प्रिय-भाषणम् । खजनेऽपि परे वापि तदौदार्यमिति स्मृतम् ॥’ इति नायकौदार्य-गुणलक्षणम् ॥ १० ॥ पुनः कीटशम् ? विशदेति । विशदस्य कदम्बस्य तत्तें मूले मिलितं लम्पं, मत्सुकेतीकृतकदम्बवत्तें मदपेक्षयाऽप्रत एव गत्वा केचन न मां

पाठा०-१ ‘किमपि तरङ्गदनङ्गः’ ८.

टिप्प०-१ एतेन लव्येषाशुराग उक्तः । उक्तं च—‘अन्तर्गता मदनविद्विश्वावली या सा वापि किमिद चन्दनचर्चितापि । यत्कुंभकारदहनोपरि पंक्तेष्वापाव तापुनरसौ ननु तापशान्त्यै ॥’ इत्यादि—इति संजीविनी ।

श्रीजयदेवभणितमतिसुन्दरमोहनमधुरिपुरुपम् ।

हरिचरणस्मरणं प्रति संप्रति पुण्यवतामनुरूपम् ॥ रासे०३ ॥ ९ ॥

तरलतरङ्गदनङ्गदशा तरला चासौ तरङ्गदनङ्गा च, तरङ्गन्समूर्छाङ्गनङ्गो यत्र
तथाविधया दृष्ट्या मामपि रमयन्तम् । अपीति गोपीश्च । अत पूर्व कलिकलुप्त-
भयं कलहकालुप्त्यभयं शमयन्तम् । अत्र तरङ्गदनङ्गेति सरसदिगुरका ॥ ८ ॥
श्रीजयदेवेति । अत्रालापस्तेन पाठः । हरिचरणस्मरणं प्रति हरेः कृष्णस्य
चरणे रासकीडाचाचरणं तत्त्वं स्मरणं प्रति इदं श्रीजयदेवभणितम् । स्मरणा
अष्टपदादौ स्थाने भनो ममेत्यादि भणितम् । संप्रति इदानीमपि
पुण्यवतामनुरूपं योग्यम् । सतां हरिचरणस्मरणे हेतुभैरवतीति यावत् ।
किंभूतम् ? अतीव सुन्दरम् । तथा मोहनमधुरिपो रूपं यत्र तत्त्वा । अत्र
'मुनियगणैर्लेयमामननित' इति लयो नाम छन्दः । अत्र सर्वा अपि जातयो
रासा भवन्तीति केचित् । यदाह—'सयलाड जाईउ पृथ्यावसेण पृथ्य
वत्तंति । रासा बंधो रसायणं विघ्नोद्धीसु' ॥ ९ ॥ इदानीं राधा तदेव
रहस्यं भङ्गयन्तरेणाह—'रागो धन्यासिको यत्र तालो वर्णयति: स्मृतः ।
चम्पबन्धप्रयोगान्ते गमकानेकविक्षरः ॥ तदन्ते स्युः स्वराखेनाः पाठः
शुचिरसाक्षिताः । प्रबन्धोऽयं मुररिपोः पुरस्ताङ्गदकण्ठिका ॥' इति । स
चायं मधुरिपुरत्रकण्ठिका नाम पञ्चमः प्रबन्धो भैरवरामेण गीयते

पश्यन्त्वा तत्प्रतारणाय वा निलीय स्थितं कृष्णं मे भनः स्वरतीत्यर्थः । पुनः
कीरशम् ? कलिः प्रणयकलहस्तसगादृतकलुप्तं चित्तकश्मलं 'अहं संकेते समाप्ता,
असौ नागतः, प्रयशोऽन्यवलभासको भविष्यति, अतः परं यथायास्ति तदा
भया न संभाषणीयः' इत्येवंरूपम्, 'एकाक्षी कथं कथमत्र तिष्ठामी'ति च तद्वये
कदम्बसूलादुपेत्य चादृक्षिभिः शमयन्तमिल्यर्थः । यदा,—कलेः कलिकलुप्तस्य
यत्कलुप्तं पापं तद्वयं शमयन्तमिल्यर्थः । पुनः कीरशम् ? किमप्यनिवैचनीयमेव
यथा स्यात्तथा उद्गच्छक्षनङ्गः कामो यत्र एताहश्या दशा दृष्ट्या मनसा च
मामपि रमयन्तमिल्यर्थः । मामपीलपिशब्देन सोत्कण्ठोक्त्याऽहमपि हरेः कल्य-
स्त्रियोकोत्तरप्रणयपात्रमाद्यं, न लेताहृदयोऽन्या वध्व इति ध्वनितम् । 'कलिः
स्त्रात्कलहै श्वले कलिरन्यगुणे शुभिः' इति विश्वः । 'कलुप्तं लापिलैनसोः' इत्यपि
॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिदं भणितं पुण्यवतां कृष्णस्मरणानुकूलाद-
ष्टवतां हरिचरणस्मरणं प्रति संप्रति कलौ अनुरूपं योग्यम् । कीरशम् ? अति-
सुन्दरमोहनं मोपवधुमोहनकारि मधुरिपोः कृष्णस्य रूपं गृताम् । अनावासतो हरि-
स्मरणं भवतीति भावः ॥ ९ ॥ ननु कृष्णस्वां विहायान्यगोपीभिः सह विद्वरति,

गणयति गुणप्रामं भ्रामं भ्रमादपि नेहते
 वहति च परितोषं दोषं विमुच्चति दूरतः ।
 युवतिषु चलतृष्णो कुण्डे विहारिणि मां विना
 पुनरपि भनो वामं कामं करोति करोमि किम् ॥ १ ॥

गणयतीति । हे सखि ! भम विज्ञमद्यापि पुनरपि कुण्डे कामं करोति । तहि च द किं करोमि । किंविद्धिष्टे ? युवतिषु गोपीषु चलतृष्णो । चलन्ती संभज-
 माना तृष्णा स्पृहा यस्य तस्मिन् । अपि च मां विना विहारिण्यपि क्रीडाशी-
 लेऽपि । अत्र ‘अपि’शब्दः पुनर्योजयते । किंविद्धिष्टं चेतः ? वामं मयि विपरीत-
 चरितम् । विपरीतर्वे हेतुमाह—यतः कुण्डस्य सापराधस्यापि गुणसमूहं
 गणयति कृतानप्यपराधास्त्वक्त्वा; अपि च,—भ्रमादपि आर्नित प्राप्यद्यापि कोषं
 नेहते न चेष्टते । पुनरसंतोषकाले परितोषं वहति । अपि च,—सन्तमपि दोषं
 दूरतो विमुच्चति । नीरागजने सानुरागम् । अत एव वामम् । इयमुल्कण्ठिता
 नायिका । तद्वक्षणम्—‘उदाममन्मथमहाऽवरवेष्यमानां रोमाश्चकण्ठकितमङ्ग-
 कमावहन्तीम् । संवेदवेष्यधनोत्कलिकाकुलाङ्गीमुल्कण्ठितां वदति तां
 भरतः कवीन्द्रः’ ॥ ‘उदका भवति सा यस्या वासके नागतः ग्रियः ।
 वस्यानागमने हेतुं विन्तयन्त्याकुला यथा’ ॥ अत्र हरिणीकृत्तम् । यमकं

स्वं किमिति तं स्मरसील्यत आह— गणयतीति । मे भनः कुण्डे पुनरपि
 काममभिलाषं करोति तर्किं करोमि । कीदृशे कुण्डे ? युवतिषु बहीषु चलन्ती
 चर्धमाना तृष्णा यस्य तादृशे । अत एव मां विना विहारिणि वारंवारं विहरणशीले
 न दु विहरति । कीदृशं भनः ? अत एव वामं प्रतिकूलम् । वामे हेत्वन्तर-
 माह—गणयतीति । तस्य गुणानां सौदर्यर्थीनां प्रामं समूहं गणयति परि-
 संख्याति । आमं कोषं भ्रमादपि नेहते न वाङ्छति । दोषं वैरमवधीरणादिकं
 दूरतो विमुच्चति । तत्र हेतुमाह—चहृतीति । परितोषं संतोषं वहति । अत्र
 विभावनाविशेषोकी अलंकारौ । निजानुसरणरूपानुरागहेतुं विनाप्यनुरागप्र-
 काशनात् । अन्याङ्गनासकिरुपवैराग्यहेतुसरवेऽपि वैराग्याकथनाच । तथा च
 काव्यप्रकाशो—(१०।१०७) ‘कियायाः प्रतिषेषेऽपि कलब्यक्षिर्विभावना । विशेषोऽपि काशनात्
 कारणेषु फलावचः ॥’ इति । एषा च काव्यप्रकाशकृता व्याख्याता—
 हेतुरूपकियायाः प्रतिषेषेऽपि तत्कलप्रकाशनं विभावना । मिलितेष्वपि कारणेषु
 कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिरिति । ‘प्रामः खरे संवसये कृन्दे शब्दादिपूर्वके’ इति
 विश्वप्रकाशः । ‘आमः कोषे रवौ वीसी’ इति । ‘कामः स्मरेऽभिलाषे च’ इति च

प्रवन्धः ६] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्योपेतम् ५१

मालवगौडरागेण एकतालीतालेन च गीयते ॥ प्र० ६
 निभूतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम् ।
 चकितविलोकितसकलदिशा रतिरभसभरेण हसन्तम् ।
 सखि ! हे केशिमथनमुदारम् ।

रमय मया सह मदनमनोरथभावितया सविकारम् ॥ २

शब्दालंकारः । संशयदीपकावर्थालंकारौ कियौचिर्व च ॥ ३ ॥ इदानीं काम-
 ज्वरसंतसहृदया राधा सख्यां दृतीख्यमारोप्य कुण्डेन सहानुसन्धानम-
 भिलघन्ती आह वर्णयतितालेन—निभूतेति । पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते—
 सखि हे हति । हे सखि ! मया सह केशिमथनं कुण्डं रमय कामकेलीः
 कारय । किंभूतम् ? उदारं महान्तम् । किंभूतया मया ? सविकारं नानावि-
 कारसहितम्, विकारः कामजो भावः कुचोदरादिप्रकटनम्; तदुकं रसिक-
 सर्वैस्वे—‘नामीमूलकुचोदरप्रकटनव्याजेन यथोपितां साकाहं मुहुरीक्षणं
 स्खलितता नीवीनिवन्धस्य च । केशब्रंशनसंयमौ च कमितुर्मित्रादिसंदर्शनैः
 सौभाग्यादिगुणप्रशस्तिकथनैस्तसानुरागेऽङ्गितम् ॥’ इति । रतिचेष्टासहितं यथा
 स्यात्था मदनमनोरथभावितया कामकेलीच्छाभावितान्तःकरणया । अथवा,—
 कथोपलङ्घितं रमयेति कुण्डविशेषणत्वेनाह—मदनमनोरथानां भावो विचरते
 यस्मिन् स भावी तस्य भावो भाविता तथा । किमुकं भवति ? यथाऽहं तस्मि-
 नभिलापवती तथा सोऽपि मयि स्वादिति भावः । पूर्वं शुद्धारसः संपत्तो
 भवति । तथा चोक्तम्—‘चेष्टा भवति पुनार्यो रत्युत्थानातिसक्तयोः । संभोगो
 विप्रलभभव्य स शुंगारो दिधा भवतः ॥’ अथवा,—किंभूतं हरिम् ?
 सविकारम् । मानसभावसहितमिति कुण्डविशेषणम् । इति ध्रुवः । अथ
 ॥ ४ ॥ अथोत्कण्ठिता राधा सखीं स्वमनोरथमाह—निभूतनिकुञ्जेति ।
 गीतस्यास्य गौडमालवरागः, एकताली तालक्ष । गीतार्थस्तु—हे सखि ! मया सह
 केशिमथनं कुण्डं रमय । कीदृश्या मया ? मदनस्य यो मनोरथ इच्छा तसुको यो
 भावो रत्याख्यः स जातो यस्यात्तादृश्या । यद्वा,—मदनमनोरथेन भावितया प्राप्तया ।
 ननु को वेद मया प्रार्थने कृते कदाचिन्नायात इलत आह—उदारमौदार्थगुण-
 संयुक्तम् । तथा च त्वत्प्रार्थितमवश्यं स दास्यत्वेति भावः । कीदृशं कुण्डम् ?
 सविकारं, विकारो मानसो भावस्तत्सहितम् । एवमन्योन्यानुरागपूर्वकत्वेन शृङ्गार-
 रसपोषणमुक्तम् । अन्यथा रसाभासो भवतीति भावः । यद्वा,—सविकारमिति
 कियाविशेषणम् । विकारः तत्प्रान्तादिप्रकटनं तत्सहितं यथा स्यादेव मदनमनो-
 रथभावितयेत्यर्थः । तदुकं रसिकसर्वैस्वे—‘नामीमूलकुचोदरप्रकटनव्याजेन
 यथोपिता साकाहं मुहुरीक्षणं स्खलितता नीवीनिवन्धस्य च । केशब्रंशनसंयमौ च
 कमितुर्मित्रादिसंदर्शनैः सौभाग्यादिगुणप्रशस्तिकथनैस्तसानुरागेऽङ्गितम् ॥’ इति ।

पाठा०-१ ‘गौडमालव’ R.M., ‘पूर्वतालेमालवरागे’ S. २ ‘सखि
 हे……सविकारम् R.P., B. ३ ‘रभसरसेन’ P., S., D.

प्रथमसमागमलज्जितया पदुचादुशतैरनुकूलम् ।

मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलम् ॥ सखि० ॥ ३ ॥

पदानि । निभृतेति । तमेवोभवतिहं भावं सूचयन्त्याह—किंभूतया मया ? निभृतनिकुञ्जगृहं गतया विविक्तकुञ्जगेहं गतया । ‘वद्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रवित्ताः समाः’ इत्युक्तवाच्यथाप्यवसरोवितं च्यास्याच्यम् । एतेनाभिसारस्थानमुक्तम् । तदुक्तं भरतेन—‘विवाहे कीर्थेया-त्रादौ बन्धनोत्सवके तथा । नटनृत्ये तथा केलौ जागरोदानसंगतौ । असती-सङ्गमकुले रत्युत्पाताद्युपष्टुवे । चौरिकवाभिसारः स्वारस्वदारानिह रक्षयेत्’ ॥ निशि रात्रौ । अपि च किंभूतम् ? रहस्यि गुप्तस्थाने निलीय तिरोभूत्य वसन्तम् । अपि च किंभूतया ? चकितेन विलोकिताः सकलां दिशो यथा सा । ‘कुत्रं कृष्णो वसति’ इति गवेषितुमभिसरन्ती ‘सख्यो मां मा द्राष्टु’रिति लज्जया त्रासोरकम्पेनेति । अपि किंभूतम् ? रत्युत्साहवशेन हसन्तम् ॥ २ ॥ अपि च—प्रथमेति । उपभुक्त्वरेऽपि हरौ प्रथमसमागम इव लज्जितया तत्कालीना-भेष्टाः कुर्वन्त्या वा । बहुकालान्वरितमिलितेन प्रथमसमागमता अपि । किंभू-तम् ? पदुचादुशतैरनुकूलं सान्ववनक्षमप्रियवचनशतैरनुनयपरम् । एतदुक्तं भवति—‘प्रथममिह हि देयं पूर्णपुष्पादिकं स्वान्मृदुमधुरवचोभिर्योजयेत्संनि-धाने । करतलमध गाये आमयनश्चदस्याद्युरितमुदरपृष्ठे मन्दमाश्चित्य दधात्’ ॥’ प्रथमसमागमे कोमिन्दो लज्जन्त्यो मानमावहन्ति । तथा च—

अत्र ‘केविमथन’पदोपादानं सामर्थ्यस्यापनाव । तत्प्रबोजनं च निःशहूकेलि-प्रतिपादने । भावितेत्यत्र प्रथमे व्याख्याने तारकादिलादितच् । द्वितीये पक्षे ‘भाषितं वाहिते पक्षे’ इति विश्वः । पुनः कीदृश्या मया ? निभृतमेकान्तं यज्ञिकु-ञ्जरूपं गृहं तं प्रति गतया । कीदृशं कृष्णम् ? निशि रात्रौ रहस्येकान्ते निलीय तिरोहितीभूत् वसन्तं विष्णुन्तम् । एवंभूतं मां राधा पश्यतिति कुतोऽपि मत्प्रतारणाय संकुषितमात्मानं कृत्वावस्थितमिति भावः । पुनः कीदृश्या ? चकितं यथा स्यादेवं विलोकिताः सकला दिशो यथा तादृश्या । कुत्रं कृष्णो निलीय तिष्ठतीति कृत्वाऽभिसरन्ती मां मा कक्षन् पश्यतिति च शक्तिः पश्य-त्वैवेति च भावः । कीदृशं कृष्णम् ? रत्तौ यो रभस उत्साहत्युको यो रसः द्युत्तारास्यलेन हसन्तम् । कीदायां कालक्षेषासहिष्णुम् । तथात्मप्रकटनार्थं पुनः स्थितमपि मामिवं न पश्यतीति कृत्वा हसन्तमिति भावः । ‘निभृतं रह एकान्तम्’ इति धरणिः । ‘रभसो वेग उत्साहः’ इत्यमरः ॥ २ ॥ पुनः कीदृश्या मया ? प्रथमेति । प्रथमसमागमलज्जितया । एवमवधार्याद्युमागता संप्रति कथमेत्सामे प्रकटयास्यात्मानमिति लज्जाकारणम् । कीदृशं कृष्णम् ? पदु नायिकाप्रसादनदक्षं

टिष्प०-१ अत्र रसवद्धकारो विभावना वा—इति संखी० ।

किंसुल्यशयननिवेशितया चिरमुरसि ममैव शयानम् ।
कृतपरिरम्भणचुम्बनया परिरभ्य कृताधरपानम् ॥ सणि० ॥ ४ ॥

‘किंष्टुः कण्ठे किमिति न मया मूढया प्राणनाथद्वाम्बल्यसिमन्वदनविकृतिः
किं कृता किं न हृष्टः । नोक्तः कस्मादिति नववधूचेष्टितं चिन्तयन्ती पश्चात्तापं
वहुति तरुणी प्रेतिं जाते रसज्ञा ॥’ हृति भरतः ॥ अपि किंभूतया ?
अत एव सुतु मधुरं यथा स्यात्तया सिंतपूर्वं भाषणं ग्रस्याः सा तया । अपि
किंभूतम् ? शिखिलीकृतजघनदुकूलं शुधीकृतं जघनस्थितं पद्मसं वा ।
अन्तर्भाविताणिजर्थत्वात् शुधीकरणे सङ्गमस्य हेतुत्वम् । संगमादेव शुधयम-
भवदिति । तदुक्तं भरतेन—‘कान्ते तदपमुपागते शिखिलिता नीवी स्वयं
चन्दनादासो विशुधमेवलागुणाद्वारे विशिष्टिं तद्विशिष्टम् । एतावत्सखि !
वेधि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः कोऽसौ कामि रत्नं च कीर्त्तिमिति स्वल्पापि
मे न स्मृतिः ॥’ ३ ॥ अपि च,—किसलयेति । किसलयरथिते शयने निवेशितया ।
‘सङ्केतत्वेऽभिमुखोपविष्टा गाढं पतिः छिप्यति, सापि कान्तम् ।
अन्योन्यगात्रे विशतीव रागाद्वृन्दं तदाकृष्णजलाभिधानम् ॥’ अपि च,—ममै-
वोरसि चिरं शयानम् । एतचालिङ्गनमेदापेक्षयोक्तम् । तथा च कोकोक्तम्—
‘असकृदत्तनुगाढालेषलीलां वितन्वज्ञनितजघनवाहुव्यतयं स्पर्धते तम् ।
मिथुनमय मिथोऽङ्गे लीयते निलारङ्गं निगदति तिलपूर्वं तप्तुलुं तन्मुनीन्द्रः ॥’
अपि च,—कृते परिरम्भणचुम्बने यथा सा । एतदप्यालिङ्गनमेदापेक्षयोक्तम् ॥

यचादुक्षतं प्रियबन्धनशतं तेनानुकूलम् । पुनः कीदृशा मया ? मृदु कोमलं
मधुरं माधुर्यगुणयुक्तं भावितं यस्यात्तया । तरीयचादूकिभिरपहृतलब्धया ।
किंचित्स्वतभावितयेत्यर्थः । पुनः कीदृशं कृष्णम् ? शिखिलीकृतं सिंतानुराग-
गानुकूलां मां ज्ञाला शुधीकृतं जघनस्थितं दुकूलं पद्मसं येन तादृशम् । अशेष-
यनादकमणिश्चीकृणदर्शनेन ददृशन्धापि नीवी स्वयमेव स्वतिथ्यति ततो नेत्र-
लालमित्यं जघनस्थितमेव वासेतनापहरणीयमिति जघनेत्युपात्तम् । तदुक्तं रत्नि-
रहस्ये—‘ओहाप्रं स्फुरतीक्षणे विचलतः कूपोदरे मत्स्यवद्मिमः कुमुमाकूलो
विगलति प्राप्नोति बन्धं पुनः । प्रच्छन्नी व्रजतः स्तनी प्रकटता थोणीतदं हृशये
नीवी च स्वललति स्थितापि सुहृदं कामेज्ञिते योषिताम् ॥’ ‘चदु चादु प्रिये
याक्षये’ हृति कोशः । ‘जघनं कठेरधोभाग’ हृति हारावलिः ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशा
मया ? किसलयशायनेति । किसलयशयने नवपङ्गवशाव्यापी निवेशितया ।
कीदृशं तम् ? चिरं बहुकालं व्याप्तं ममैवोरति शयानं सुप्तम् । एतेनालिङ्गन-
विशेषं क्षीरनीराख्यमुक्तम् । तावक्षणं च पञ्चसायके—‘गात्रोपरिष्टादय तस्य
मध्ये संलीयते यन्मधुनं शरीरम् । कामाभिमानाकृतपूर्णचेष्टे तस्योरनीराख्य-

अलंसनिमीलितैलोचनया पुलकावलिलितकपोलम् ।

अमजलसैकलकलेवरया वरमदनमदादतिलोलम् ॥ सखि० ॥ ५ ॥

‘अधनकलितकान्तश्रोणिरथ्योपरिष्टाङ्गति यदिह नारी स्त्राकेशोत्तरीया । करजरदनहृत्यं चुम्बनं वा विधिस्तुः कलयति जघनोपच्छेषणं तन्मुनीन्द्रः’ ॥ अपि च,—आङ्गिक्य कृतमधरपानं येन । अत्रायं भावः—‘अधरदशनजिह्वापानमालिङ्ग तुर्याज्ञयनवदनपादेवेति जिह्वाप्रवारम् । अहणमथ विवृत्याद्वज्ञकेशस्तानोरः कुचयुगभगदेशे मर्दनं चोरुगमे’ इति ॥ ४ ॥ अपि च,—अलसेति । अलसे च ते निमीलिते च तादेशे लोचने यस्याः सा । पृतेनालिङ्गैः(ङिं)कामविकारः सूचितः । तथा च नायिकालक्षणे—‘अथ मूर्खानमारभ्य पादपर्यन्ततः कियाः । अङ्गेन विहिता यस्मात्तसादाङ्गिकमुच्यते’ ॥ अपि च,—पुलकावलया रोमाङ्गपञ्चया सुन्दरकपोलम् । अनेन सारिवकविकाराविभविः सूचितः । यदुकं भरतेन—‘सरणे संगमे चैव प्रियस्यालोकने तथा । हेतुत्रयं समासाय सारिवकः संप्रवर्तते ॥ स्वेदः कम्पोऽथ रोमाङ्गः स्वरभङ्गोऽथ वेष्युः । चैवर्ण्यमञ्चुप्रलयाविद्यौ सारिवका मताः’ ॥ अपि च अमजलेन गमनायासजनितेन स्वेदेन सकलं सशोभं शरीरं यस्याः सा । ‘अमजलसिक्कम्’ इति वा पाठः । अमजलशकलानि स्वेदविन्दवः कलेवरे यस्या इति वा । ‘सकलशब्दुः संपूर्णपर्यायो वा । मीदे प्रदिष्टम्’ ॥ इति । कीदृश्या मया ? कृते परिम्भणचुम्बने यस्या ताहश्या । एतच जघनोपच्छेषपूलपालिङ्गनाभिप्रायेण । तदुकम्—‘अधनकलितकान्तश्रोणिरथ्योपरिष्टाङ्गति यदिह नारी स्त्राकेशोत्तरीया । करजरदनहृत्यं चुम्बनं वा विधिस्तुः कलयति जघनोपच्छेषमेन मुनीन्द्रः’ ॥ इति । चुम्बनमपि प्रकृते समौष्ठालयं बोधयम् । तदुकं पञ्चसायके—‘ओषेन कान्तस्य मुखांष्टयुगमं निपीड्य जिह्वाश्चितताङ्गभागम् । चुम्बोत्सवं तृत्यति यत्र नारी प्रोक्तं समीड्यं कविभिः पुराणैः’ ॥ इति । कीदृशे कुण्डम् ? परिम्भ्यालिङ्गव कृतं मर्दीयाधरपानं येन ताहश्यम् । अनेन लालाटिकमुक्तम् । उक्तं च—‘अन्योन्यसंसक्तमुखं कपोलं नेत्रं ललाटं हृदयं च बाहुम् । सानन्दभावं अमीलिताक्षं लालाटिकं तत्त्वविदो वदन्ति’ ॥ इति । ‘पलबोऽङ्गी किसलयं’ इत्यमरः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृश्या ? । अलसेति । अलसे आलस्युके अत एव निमीलिते लोचने यस्या । अत्र निमी-

१ ‘विलोचनया’ P. २ ‘शकल’^० B. ‘सिक्ककलेवरया’ R.M., S., P., O., S., D.

टिप्प०—१ मुरलानन्दसेदजलेन सिंकं तुकं संपूर्णं वा कलेवरं शरीरं यस्याः । पठेन मुरलानन्दपूर्तिरुक्ता—संजी० । २ पृतेनाङ्गिकः कामोत्सव उक्तः; यस्य—‘यत्र मूर्खानमारभ्य पादपर्यन्तिक्षः कियाः । अङ्गेन विहिता यस्मात्तसादाङ्गिकमुच्यते’ ॥ इति संजी० ।

कोकिलकलरवकूजितया जितमनसिजतत्त्वविचारम् ।

श्लथकुसुमाकुलकुन्तलया नखलिखितघनस्तनभारम् ॥ ६ ॥

अपि च,—उत्तमकाममदादतिलोलम् अतिसतृष्णम् ॥ ५ ॥ अपि च । कोकिलेति । कोकिले कलरवयोः कूजितमिव कूजितं यस्याः । ‘कलरव’शब्दः पारावतपर्यायः । एतदपि सुरताधिकारायोक्तम् । तदुकं रसिकसर्वेष्ये—‘द्रात्र्यूहलावकमयूरकपोताहंसपारावतादिरुतवकूनितं रतान्ते । त्रनिमध्निःश्च-सितसीकृतहानिनादैः संयोजयेन्मदनचुम्बनमैशुनादौ’ ॥ इति । अपि च, न जितो न्यकृतः कामशास्त्रविचारो येन । वात्स्यायनादिभ्योऽपि कुशल इत्यर्थः । अपि च,—श्लथकुसुमा आकुला व्यस्याः कुन्तला यस्याः सा । अपि च,—नखेष्य-लिखितोऽक्षितो निविदः स्तनभारो येन । एतेन वात्स्यायनमुक्तम् । तदुकं

लितमित्युपादानादवपृष्ठाख्यचुम्बनमुक्तम् । उकं च—‘हस्तेन नेत्रे च निमील्य भर्तुः संगीलिताक्षी बदने खण्डिताम् । निशिप्य च कीडति यत्र लोला खण्डार्तं रसहैरवष्टुपसंज्ञम् ॥’ इति । कीडति? पुलकावल्या रोमावपकूपा ललिती मनोहरी कपोलौ यस्य तम् । पुनः कीटश्या मया? मदनविन्तया जनितं जलं प्रखेदस्तेन चिर्कमादृं कलेवरं यस्यास्तया । कवित् ‘अमजलसर्ककले-वरया’ इति सुगमः पाठः । कीटश्यं तम्? वर उल्लष्टो यो मदो हर्षस्तेनातिशयेन लोलं चवलम् । ‘काये च कलेवरम्’ इति विश्वः ॥ ५ ॥ पुनः कीटश्या मया? कोकिलेति । कोकिलस्य कलोऽव्यक्तमधुरो यो रवः शब्दस्ताद्वकूजितं शब्दितं यस्यास्तया । अनेन कूजिताख्यं वात्स्यायतमुक्तम् । तदुकं पञ्चसायके—‘पिकवित्तिकलहृसप्रायपशिवजानां स्वरितमनुकरोतीत्यज्ञना मन्मथार्ता’ । मुखदशन-विवर्ता तत्कवीन्द्रा बदनित स्तनितमिति समासाचित्रसंमोगकाले ॥’ इति । ननु वात्स्यायनादिशास्त्रेऽन्य एव ग्रन्थ उक्तः । तदुकम्—‘आलेखं प्रथमं कुर्याद्वितीयं चुम्बनं तथा । तृतीयं नखदानं च दंष्ट्राघार्तं चतुर्थंकम् । पद्मं क्षेपणं प्रोक्तं षष्ठं प्रहरणं तथा । सप्तमं कण्ठशब्दव्यवनाशाख्यं चाष्टमं रतम् ॥’ इति । तथा चात्र कण्ठशब्दस्य सप्तमरतस्यामे वक्ष्यमाणनखदानादिरतात्प्राकरणे श्रीकृष्णस्य रसिकताभ्यः स्वादिल्यत आह—जितेति । जितोऽवशातो मनसिजत-त्रस्य कामशास्त्रस्य विचारो येन तम् । अर्थं भावः—चतुःषष्ठिकलाकुशलस्यापि परमस्त्रीनायकस्य जगदीश्वरस्य खानुकूलोत्तमनायिकासंनिधौ रसमग्नतया कमस्तर-णाभावात् दोषः । तदुकम्—‘रतिचकप्रवृत्तस्य नैव शाखं न च कमः’ इति । पुनः कीटश्या? श्लथाः केशप्रहृणपूर्वकचुम्बनादिपानेन शिखिलाः कुमुमे-राकुला व्यापाथ कुन्तला यस्यास्तया । नखेन लिखितः क्षतयुक्तः कृतो घनस्तनभारो येन तम् । अत्र लिखितपदोपादानातपकृजपत्राख्यं नखदानमुक्तम् ।

चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।

सुखरविशङ्कुलमेखलया सकचमहचुम्बनदानम् ॥ सखि० ॥ ७ ॥

रतिसुखसमयरसालसया द्रमुकुलितनयनसरोजम् ।

निःसहनिपतितनुलतया भैघुसूदनमुदितमनोजम् ॥ सखि० ॥ ८ ॥

भरतेन—‘आङ्गेष्युम्बननखशतताङ्गानि संमदैर्भं प्रसरणं खलु शिक्षितानि ।

जिह्वाप्रवेशरसमग्रहणं तु नाभीक्षोभं रतं वदति वाद्यरतानि तज्जः’ इति ॥ ६ ॥

अपि च,—चरणेति । चरणयोः रणितौ शवितौ मणिनूपुरौ यस्याः । आम्बाल्य-

बन्धसूचनायोक्तमिदम् । तदुक्तं रसिकसर्वे स्वे—‘उत्तानितायाः सुरते पदोरु

सीशीर्थीर्थैकान्तोऽगतौ भवेताम् । आम्बं तदा स्यात्कटितो यदाख्या बहिर्भवेतः

किञ्च नागराल्यम् ॥’ परिपूरितः संपूर्णैर्तां नीतः सुरतवितानः सुखावसरां

प्रस्तावो वा येन । अपि च,—सुखरा वाचाला विशङ्कुला काङ्गी यस्याः । अथवा

‘सुखदविशङ्कुलमेखलया’ इति पाठः । अपि च,—सकचप्रहं केशग्रहणेन सहितं

मुम्बनदानं यस्य ॥ ७ ॥ अपि च,—रतिसुखेति । रतिसुखसमये द्रव्योरेक-

काळं रेतः कणक्षरणसमये यो रसः तदेकाग्रीभावलेन अलसा मन्थरा ।

पूरेन च्युतिसुखसाक्षिध्यं सूचितम् । उक्तं च रसिकसर्वे स्वे—‘मुहुर्भ स्वज-

नाश्चेषः सीत्कारो वीतलज्जता । अङ्गावधूनं नार्याङ्गुतिसाक्षिध्यसूचकम्’ ॥

तदप्युक्तं पञ्चसायके—‘अत्यूर्ध्वमेके स्फुरितोर्ध्वैरेखं प्राहुः क्षते पङ्कजपत्रसंशम् ।

दोमूलनामिलनयक्षसंधावित्यूर्ध्वयोगं मनुते महेशः ॥’ इति । ‘तत्रं प्रधान-

शास्त्रयोः’ इति विश्वः । ‘चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः’ इत्यमरः

॥ ६ ॥ एतावत्पर्यन्तं तुम्बनालिङ्गनादिना सक्षविद्यं वाद्यरतमुक्तम् । संप्रति

बन्धनाल्यमष्टमरतमाह—चरणेति । चरणयो रणितौ शब्दायमानौ मणिश-

वितौ नूपुरौ यस्याख्यया । एतच आमरिकं नाम विपरीतरताभिप्रायेणोक्तम् ।

तदुक्तं रतिरहस्ये—‘चकवङ्मति कुशिताङ्गिका आमरं गृजघने समुदिते’ इति । कीदृशम् ? परिपूरितं सुरतवितानं रतिविस्तारो येन तम् । अनेन नायक-

कर्तृका बन्धाः कविताः । आमरकबन्धश्चान्तां विदिका किञ्चलबशयनस्थितां

मां स्वयमपि रमयिष्यतीति भावः । कीदृश्या ? पूर्वं सुखरा चब्दायमात्रा

पक्षाङ्गुलिशङ्कुला त्रुटिशुणा मेखला काङ्गी यस्याख्यया । अनेन प्रेक्षोलितनामकं

विपरीतरतमुक्तम् । तदप्युक्तं पुरुषायितप्रकरणे—‘स्वज्ञनमेव दोलायमानं

सर्वत्र आमयेदिति प्रेक्षोलितम्’ इति । तत्र ‘सर्वत्र’शब्दो मनोरमाकारेण

व्याख्यातः मध्यात्मूर्ध्वपविमभागे दक्षिणोत्तरभागे चेति । रहस्ये—‘सर्वतः

टिष्प०—१] मधुयदने ममाधरपानकर्त्तरि दैत्यसूदने वा मुदित व्यानन्दं प्रापितो

मनोजः कंदपौ येन । उक्तं रतिरहस्ये—‘अवसानेऽपि च श्रीतिरूपचारैरूपकृता ।

सविभवक्षयायोगे रति जनयते पराम् ॥’ इति संज्ञी० ।

‘श्रीजयदेवभूषितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलम् ।

सुखमुत्कण्ठितगोपवधूकथितं वित्तनोतु सलीलम् ॥ सखि० ॥ ९ ॥

अपि च,—दरमुकुलिते ईपच्छिमीलिते नवनसरोजे यस्य येन वा । पृतच्छ
च्युतिकालसूचकम् । उक्तं च भरतेन ‘मूर्छना मीलनं चाक्षणोऽसुति
कालस्य सूचकम् । सर्वमेतत्परिज्ञाय साधयेत् स्वयं ततः ॥’ अपि च—
निःसहा असमर्थी निपतिता शयन पृथ तनुलता यस्याः । पृतेन विपरीत-
सुरतं सूचितम् । तदुक्तं कोकेन—‘सोऽच्छया मिलितवल्लभोऽथवा योगि-
दावरति पूरुषायितम् । आदितो घटितयज्ञमेव वा तं निपात्य नरवद्विचेष्टते ॥
चक्रवद्धमति कुञ्जितप्रिका आमयेव जघनेऽथ तद्वते । सर्वतः कटितद्वंसी
यदि प्रेष्ठापूर्वमिदमुक्तमुज्जलम् ॥’ पृतेन च्युतिकालोत्तरावस्था सूचिता । तदुक्तं
भरतेन—‘अङ्गे स्वेदः शुध्यत्वं च केशवस्त्रादिसंसृतिः । जाते च्युतिसुखे नार्या
विरामेच्छा च गम्यते ॥’ अपि च,—मधुसूदनं मधुविनाशिनम् । उदितमनोजम-
म्युदितकामम् ॥ ८ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । इदं गीतप्रतिपादितप्रमेयक-
कटितद्वंसो यदि प्रेष्ठापूर्वमिदमुज्जलितम्’ इति । अब्रापि ‘सर्वे’शब्दार्थः स
एव । कीदृशं तम् ? सक्तप्रहृष्टं केशप्रहणसहितं चुम्बनदानं यस्य तम् । केश-
प्रहणपूर्वकचुम्बनं विपरीतमेवोक्तम् । तदुक्तम्—‘शक्तारे चुम्बनं कार्यं पुंसालिङ्ग-
नपूर्वकम् । विपरीतरते नार्या सक्तप्रहृष्टचुम्बनम् ॥’ इति । ‘मेखला खड्डवन्धः
स्यात्काशीशैलनितम्बयोः’ इति विश्वः ॥ ७ ॥ पुनः कीदृश्या मया ? रति-
सुखेति । रतिसुखसमये सुरतसुखप्राप्तिकाले लोकोत्तरां काष्ठां प्राप्तो यः संभोग-
शक्ताराश्वयो रसलोभालसया मन्त्रयता । कीदृशं कुण्डम् ? दर ईपन्मीलिते
मुदिने नवनसरोजे नेत्रकमले यस्य तम् । एतेन युगपदेव द्वयोरानन्दावासिः
सूचिता । तदुक्तं रतिरहस्ये—‘मूर्छना मीलनं चाक्षणोऽसुतिकालस्य लक्षणम्’
इति । पुनः कीदृश्या मया ? निःसहाऽसमर्थी अत एव किसलयशयने निपतिता
तनुलता यस्यात्तया । अनेन गुरतान्तसमय उक्तः । तदुक्तम्—‘अङ्गे स्वेदः शुध्यत्वं
च केशवस्त्रादिसंसृतिः । जाते च्युतिसुखे नार्या विरामेच्छा च जायते ॥’ इति ।
नन्वभिसारे विश्वाहुस्यात्कथमेतावानिक्याकलापः संभविष्यतीत्यत आह—
मधुसूदनमिति । मधुनामानं दैत्यं सूचितवान् यस्तस्याभिसारविज्ञनिवारणे

पाठा०-१ ‘सुखमुत्कण्ठितराधिकया कथितं’. P.

टिप्प०-१ एवं मानादिप्रकरणेऽस्मिन्नसे मुनिराह हरिवंशे-जयदेवेन चावैव
श्रीकृष्णस्य रसास्वादलीलामयमूर्त्वेनुभा चेदितं निरूपितम्; तेन एष व्यास्यानेतु
कल्पना नाशकृतीया—दीपिका । २ अत्र राधामोहनावालंबनविमावैरनुकूलप्रतीकूल-
माववशीकारिणी रतिः स्वार्थीभावः; वनापुष्टीपनविभावाः; सितकटाक्षावनुभावाः;
‘सितमुधामुग्रधानन’मिति ‘दृग्नतवीक्षित’मित्यतेन च दक्षिताः । स्वेदकम्पादयः
सारित्यकाः । ‘अविसेदार्द’ इत्युद्दित्तवं च तेषां दक्षितम् । ‘इस्तालक्ष्यविलासवंशं’
इति वैष्णुनोदीप्तसारित्यकः; ‘साध्वसं’ इति व्यभिचारिभावः । लज्जाभवादिकाश
व्यभिचारिणः । इति महाकविना ओमदून्दावनेश्वर्याः परमविद्यायां वक्तव्यम
साक्षो रससत्राद शृंगारो वर्णितः—दीपिका ।

हस्तस्त्रविलासबंशमनुजुधूवलिमद्वल्ली-

वृन्दोत्सारिद्वगन्तवीक्षितमतिस्वेदार्द्रगण्डस्थलम् ।

स्वुतमिभतवकृत्वेनोत्कण्ठितगोपवधूकवितं राधाकथितं सुखं वितनोतु । अर्थात् गायत्रो शृण्वतां च । किंविशिष्टम् ? श्रीजयदेवेन भणितम् । जयदेव-भणितरूपमित्यर्थः । श्रीजयदेवेति सर्वत्र त्रियः पद्मावत्या आराधको जयदेवः श्रीजयदेव इति मध्यमपदलोपी समाप्तः । पुनः किंभूतम् ? अतिशयेन मधु-रिपोर्निःशुवनशीलं सुरतचरितं यत्र त्रृत्येति । उत्कण्ठितेत्यादि । उत्कण्ठिता नायिका । विप्रलभ्नः शुक्रारः । अत्र लयशङ्खन्दः ॥ ९ ॥ इदानीं मनसा भावितं परमेश्वरं द्वाहा सखेदमाह—हस्तस्त्रस्तेति । हे सखि ! ‘बत’ इति खेदे (?) । अहं कानने वृन्दावने गोविन्दं पश्यामि न्यलीकं हृष्व्यामि च । किंविशिष्टं गोविन्दम् ? ब्रजसुन्दरीगणकृतं गोपाङ्गनासमूहयुक्तम् । पुनः किंभूतम् ? भितसुधामधुरमाननं यस्य तेम् । पुनः किंभूतम् ? मामुद्दीक्ष्य मां द्वाहा हस्तात्तस्तः पतितो विलासबंशः केलिवेण्युर्यस्य । अत एव विलजितं विहृ-लीभूतम् । पुनः किंभूतम् ? अतिस्वेदेनाद्वै गण्डस्थलं यस्य । ‘गण्डस्थलाम्’इति कियान्परिश्रम इति भावः । कीदृशं मधुसूदनम् ? उदितस्तत्कालनुटितः मुक्ता-हारकाशीगुणत्वास्य स्थानम् । पुनः सचन्दनं संजातपयोधरश्चोणीपरिसरस्य रक्षनादिना भलजितस्मितराधाया अङ्गविलोकनादिना पुनराविर्भूतो मनोजः कामो यस्य तम् । तदुक्तम्—‘अधस्तने च्युते प्रीतिहपचारैरुपस्तुता । सविथमभकथा-योगैस्ते राति नयते पराम् ॥’ इति । अश्रोत्कण्ठिता नायिका । तदुक्तम्—‘नैवागतः समुचितेष्वपि बासरेणु प्राणेश्वरः खणुरुक्तार्थवेत्तेन यस्याः । दुर्वार-दृतविरहज्वरतापिताङ्गीमुत्कण्ठितां वदति तां भरतः कवीन्दः ॥’ इति ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति । इदं जयदेवकविना भणितं यदुक्तकण्ठिताया गोपवध्वा राधिकायाः कथितं दद्यन्ते सुखं तनोतु विस्तारयतु पठतां शृण्वतां च । कीदृशम् ? मधुरिपोः श्रीकृष्णस्य निषुवनं सुरतकीडां शीलयतीत्येवंहपम् । ‘आपोवनं निषुवनं सुरतेन समं त्रयम्’ इत्यमरः ॥ ९ ॥ लामनोरथान्तरमाह—हस्तेति । हे सखि ! अहं गोविन्दं कदा पश्यामि । कदाचिद्विविन्ददर्शनं भविष्यतीत्याशङ्कायां काङ्क्षः । अत एव हृष्यामि । तदृशेनजन्य आनन्दो नम कदाचिद्विष्यतीत्यप्रा-प्याशेसेव । पश्यामि हृष्व्यामीति भविष्यत्सामीप्ये वर्तमानप्रयोगः । कीदृशम् ? ब्रजसुन्दरीगणकृतं गोपवधूकदम्बपरिगृहतम् । ननु सप्तशीमिः परिवृतं द्वाहा कर्यं ते हर्यो भविष्यतीत्यत आह—मामिति । मामुद्दीक्ष्य द्वाहा विलजितम् । पुनः कीदृशम् ? ‘अन्यवधूमिः परिवृतोऽहमनया दृष्टः’ इति हेतोविष्यादसूचकं वत्सित्तं त्रैव शुभ्रलादतिस्पृहणीयत्वाच शुधा तया मुखं मनोहरमाननं सुखं ‘यस्य ।

मामुद्वीक्ष्य विलंजितं सितसुधामुग्धाननं कानते-

गोविन्दं ब्रजसुन्दरीगणवृतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ १० ॥

—दुरालोकस्त्रोकस्त्रबकनवकाशोकलंतिका-

विकासः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ।

पाठे मामित्यस्य विशेषणम् । संजातसारिवकभावां मां दृष्टा सोऽपि संजातसारिवकभाव इति हस्तास्त्रोति गुच्छम् । पुनः कीदृशम् ? अनुजुभूवहिमद्वलवीकृन्दोत्सारिदग्नत्वीक्षितम् । कुटिलभूवहिमद्वलवीकृन्दोत्सारिदग्नत्वीक्षितं कटाक्षेक्षणं वस्य । अथवा,—अनुजुभूवहिमद्वलवीकृन्देन उत्सारिणा दग्नतेन वीक्षितम् । एतावता राघां प्रति तत्त्वं स्वभावावलोकनं दृष्टाऽन्याभिरप्यसृतम् । अत्र शार्दूलविक्रीदितं छन्दः । तथा दीपेकमलंकारः । विप्रलङ्घनशृङ्खारो रसः । अत्र गोविन्दस्य ब्रजसुन्दरीपरिवृत्तरवेऽपि यत् आमौपाधिकदर्शनस्य लज्जिताहेतुव्येन हृष्वदर्शनकर्म अतोऽपादानमौषितीमावहति । पाञ्चाली रीतिः । लाटानुप्रासश्च । दक्षिणो नावकः । अन्यतस्य समानम् ॥ १० ॥ इदानीं पुनरेव विप्रलङ्घविभावानाह—दुरालोक इति । हे सखि ! दुरालोकस्त्रोकस्त्रबकनवकाशोकलंतिकाविकासः मां व्यथयति । दुःखेनालोक्यते विरहिभिरिति दुरालोकः । दुरालोकः स्त्रोकोऽवपकः स्त्रबको गुच्छो यस्याः सा । अशोकलंतिकायाः विकासः अशोकलंतिकाविकासः । नव एव नवकः । प्रशंसायां कः । नवकशासावशोकलंतिकाविकासश्च सः । अपि च,—अयं कासारोपवनपवनो व्यथयति । न केवलं सः पवनोऽपीति । ‘कासारः सरसी सरः’ । अथवा ‘दुरालोक’ इत्यादिपवनविशेषणव्येन पुनः कीदृशम् ? अदृजुः कुटिला भूलता यासामेताहश्यो या-बङ्गव्यो गोपवध्वस्त्रासां वृन्दमुत्सारयत्येवंशीलं दग्नत्वीक्षितं नेत्रान्तेनावलोकितं वस्य तम् । मध्यागतार्याभिया दग्नत्वीक्षित्यान्यगोपीरपसारात्मतीलर्थः । पुनः कीदृशम् ? हस्तास्त्रस्त्रोविगलितो गद्वीनेन साध्यसवशास्त्रस्त्रलितो विलासवंशः कीडावेण्यस्य तम् । पुनः कीदृशम् ? अतिशयेन सोदैरादै गण्डस्थलं यस्य तम् । सर्वेत्र मामुद्वीक्षेयस्यां संबन्धः ॥ १० ॥ हे सखि ! धैर्यमवलम्बस्य मिलिष्यत्येव त्वा हरिरिल्याश्वासयन्तर्त्तदृतीमेव लंबयितुमाह—दुरालोकेति । हे सखि ! स्त्रोकोऽल्पः स्त्रबको गुच्छो यस्या एतादशी या नविकातिनवाऽशोकलंतिकानुकम्प्याशोकशाखा तस्या विकास

पाठा०—१ ‘विलक्षितस्मितः’ C., विलंजितस्मितः’ D., B., P. २ ‘दुरालोकः स्त्रोकस्त्रबकनविकासः’ RM., B. ३ ‘कलिका’ D. ४ ‘विकासः’ P., C., D., S. *

टिप्प०—१ अत्र ग्रियोक्तिनानायमलक्ष्यारः । तदुकं दपिङ्गना—‘प्रीतिप्रकाशनं यत्तत्प्रेय इत्यनिर्विषयते’ इति बाढ० ।

अपि भ्राम्यद्भूतीरणितरमणीया न मुकुल-

प्रसूतिशूतानां सखि ! शिखरिणीयं सुखयति ॥ ११ ॥

योजनीयम् । दुरालोकसोकलवका चासौ नवकाशोकलतिका चेति तो विकासयति स इति कर्मण्यम् । अथवा,—अशोकलतिकाया विकासो यसादिति । पूतेन वायोखेविष्यमुकुलम् । अपि च,—न केवलं पवनः, अपि तु चूतानां मुकुलप्रसूतिरपि न सुखयति । कीदर्शी मुकुलप्रसूतिः ? शिखरिणी साम्रा । पुनः कीदर्शी ? आम्यद्भूतीरणितरमणीया । आम्यन्तः परितः स्फुरन्त्यो या भूत्त्वो भृहगङ्गनासासां रणितेन शब्दितेन रमणीया । अत्र नेत्रुलिङ्गनाम्रहणं उद्याम्तरामिलायनिवृत्या औषितीमावहति । अत्र शिखरिणी शृतम् । समुच्चोड़कारः । लाटानुप्राप्तः शब्दालंकारवा । किंयौचिलं च । विप्रलम्भः शङ्कारो रसः । सर्वत्र स्थितिलया गीतिः । मागधी गौदीया च रीतिः ॥ ११ ॥

उद्घोषो दुरालोको दुःखेनालोकयितुं शक्यः । नविकेल्यत्र हस्यः । लतिकेल्यत्राद्युकम्पायां कः । मद्दत्तपालिताऽत एवानुकम्प्याऽशोकलतिका दुरालोकेति भावः । किमपरम् ? कासारः सरस्तर्तुवनिष्ठ यदुपवनं तत्संघन्वी यः पवनो वायुः सोऽपि व्ययति । दुःखं ददातीत्यर्थः । ‘कासार’पदेन वायोः शैलं कथितम् । उपवनसुंबनिधेन ससौयन्त्यं मान्यं च अनितम् । यतो बनवृक्षैरुपहतगतित्येन मन्द एव वायुभेदतीति । यद्वा,—स्तोकेल्यादि वायोरेव विशेषणम् । तदा स्तोकलत्ववकनवकाशोकलतिकां विकासवतीत्येवंभूतः पवनो व्ययतीत्यन्त्यः । नन्वभिमुखमागच्छन्यवनथलनादिना निवृत्यतामिलत आह—दुरालोक इति । अतीन्द्रिय इत्यर्थः । तथा चाकसमादेवासौ न इत्यत इति भावः । अपि च इयं शिखरिणी गोवर्धनगिरीं वर्तमाना चूतानामामाणां मुकुलप्रसूतिरपि कुञ्जलोद्भोऽपि न सुखयति । विकासदशायां तु को वेद कि करिष्यतीति कविना अनितम् । प्रसूतिः शिखरिणी । प्रशस्ताग्रभागवतीत्यर्थः । शिखरिणीत्यत्र प्रशंसायामिन् । यद्वा,—इयं शिखरिणी महिका न सुखयतीत्यर्थः । कीदर्शी ? आम्यन्तीनां अमराज्ञनानां रणितिभिर्गुजिते रमणीया । शिखरिणीनामकं छन्द इत्यपि अनितम् । तलक्षणं तु दूतरत्नाकरे—‘स्तोकोऽल्पे चातके’ इति विश्वः । ‘साहृद्यकस्तु स्तवकः’ इत्यमरः । ‘लता ज्योतिष्मतीवृक्षशास्वाविप्रियमूषुपु’ इति विश्वः । ‘कासारः सरसी सरः’ इत्यमरः । ‘लीरं महिकायां च प्रोक्ता शिखरिणी दुष्टः’ इति विश्वः ॥ ११ ॥

पाठा०-१ ‘रणितिरमणीया’ B.M. B. २ ‘शिखरिणी’ B.

टिप्प०-१ भृतीनां चलनं नायकान्नेपणार्थमिति अनितम्—इति पद० ।

साकूतसितमाकुलाकुलगलद्वमिमहमुलासित-

भ्रूबह्नीकमेलीकदर्शितभुजामूलोधर्वहस्तस्तनम् ।

गोपीनां निभृतं निरीक्ष्य गमिताकाङ्क्षिरं चिन्तय-

अन्तर्मुग्धमैनोहरं हरतु वः क्लेशं नैवः केशवः ॥ १२ ॥

इति जयदेवकृतौ गीतगोविन्दे अक्लेशकेशवो नाम

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

इदानीं सर्गान्ते कविभेदजनानाशास्ते—साकूतेति । केशवो हरिवों सुधमाकं क्लेशं हरतु । किंलक्षणः ? गमिताकाङ्क्षः गमिता नाशं नीता आकाङ्क्षाऽभिलाषो येन स तथा । अर्थात् गोपीषु । किं कुर्वन् ? चिरं निभृतं यथा स्वात्तथा निरीक्ष्यान्तर्हृदये चिन्तयन् । किं निरीक्ष्येत्यपेक्षायामाह—साकूतसितं सामिप्रायमीषद्वसितम् । उनः किम् ? आकुलाकुलगलद्वमिमहम् । आकुलाकुलं कामोद्रेकाद्रोमाद्रोद्रमादिहेतुना गलद्वमिमहं विगलत्वेशवन्धम् । उनः किम् ? उलासितभ्रूबह्नीकमुरिक्षस्त्रवह्नीकम् । उनः किम् ? अलीकदर्शितभुजामूलोधर्वहस्तस्तनम् । भुजायाः मूळं भुजामूळं, भुजामूळे ऊर्ध्वां यौ हस्तौ भुजामूलोधर्वहस्तौ । अलीकं दर्शितौ भुजमूलोधर्वहस्ताभ्यां स्तानौ यत्र कर्मणि तत् । कासामित्यपेक्षायामाह—गोपीनाम् । तत्त्वतुष्टये हेतुगर्भवत्येन विदिनेष्टि—मुग्धमनोहरमिति । मुग्धानां मूर्खाणां मनो हरतीति न मत्सदशस्तेति गमिताकाङ्क्षये हेतु । तदेवाप्निमे सर्वे प्रकटयिष्यति । ‘राधामाधाय हृदये तत्याज वजसुन्दरी’ इसादिना । अत एव नवः सकलमुग्धपेक्षया चरितविद्येण नवोऽन्यादश इव ‘मुमाप्तिन गीतेन युवतीनां च लीलया । चेतो न भिद्यते यस्य स चै मुक्तोऽय चा पश्चुः ॥’ इति वचनात् । अथवा,—नूयते स्तूयत इति नवः । अथवा,—

पाठा०-१ ‘मूलाधर्वद०’ B., ‘वालाधर्वहस्त०’ C., ‘मूलाधर्वहस्त०’ S.
२ ‘दमिताकाङ्क्ष०’ C., ‘गमिताशङ्क०’ S. ३ ‘मनोहरो’ P.

द्विष्ट०-१ अलीकेन छलेन दर्शिता भुजा मूलाधर्वहस्तस्तनाः यत्र कर्मणि तत् । अथ ‘अधेर्वश्चदो हस्त-स्तनाभ्यां संबद्धते । हस्तौ च स्तानौ चेति द्वन्द्वस्तासः । गृनगादिव्याजेन मुजामूलाधर्वहस्तस्तनप्रकटनमिति भावः । किं चाधर्वमूलमध्यन्ते हेयम् ; यदुक्तम्—‘वामवाहुः शिरोलघ्नो यत्र वामस्तनोभ्रतिः । सा छस्त्रापिलासं च तदुक्तं त्वर्धर्वमितम्’ इति—दीपिका । २ निलनूतन इति वा निलानुभूतस्या अपि नानुभृतवत् प्रतीतेः । तथाय—‘कुलवरतनुभृतमेयामकृन्दानि भिद्वन् सुमुखिः । निहितदीर्घपाङ्गकण्ठच्छटाभिः । युगपदयमपूर्वः कः पुरो विश्वकर्मा मरकतमणिषङ्कैः कोडकश्चांचिनोहि—दीपिका ।

गीता० ६

नवस्तुरणः । तरुणं हप्ता कामिनीनां कामचेष्टा जायत एव । अथवा,—तस्मिन्पक्षे
गोपीनां निनृतं भावं निरीक्षयेति व्याख्येयम् ; तदा साकृतस्मितेत्यादि चतुर्णां-
मपि पदानां भावविशेषणपक्षे निषेपः । मुख्यमनोहरमिति क्रियाविशेषणम् ।
अत्र विद्यमधो नायकः । समुच्चयाहिषावलंकृती । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।
परिकरोऽलंकारश्च । अत्र यस्तकलकामिनीकामपूरकस्य कामजनकस्य विलास-
वतीविलासादिभिरुद्धरस्य यज्ञवत्यविशेषणेनान्यादशत्वमुपपादितं तद्विचार्य-
माणमौचित्यचारुतामाचरति । यदाहुः—‘विशेषणैः समुचितैर्विशेष्याद्य-
प्रकाशयते । गुणाधिकैर्गुणोदारः सुहन्दिरिव सज्जनः ॥’ इति ॥ १२ ॥

शक्तारोत्तरस्तप्तमेयभणितात्मुद्गीतगोविन्दके
प्रत्यर्थिप्रभुगच्छेष्वैतसुपर्वार्थीशाशोभानुता ।
श्रीषुभ्माणनरेशवंशबिशदङ्मान्त्रद्वितंसायित-
श्रीमरकुम्भधराधिपेन विवृतः सर्गं द्वितीयेऽन्वयः ॥

तथा च सङ्गीतराजे—

‘गीती भैरवरागेण ताले वर्णयतौ यथा ।
आभोगान्तस्थितैः पाटैः स्वरैः पदावित्तस्तः ॥
अक्षेषुशकेशवादिश्च कुञ्जरस्तिलकाभिषः ॥’

इति अक्षेषुशकेशवकुञ्जरस्तिलकनामा षष्ठः प्रबन्धः ॥ ६ ॥

इति श्रीराजाधिराजहृष्मीरवीरवंशकरीरेण श्रीकुम्भकर्णमहीमहेन्द्रेश विरचिते-
गीतगोविन्दविवरणे अक्षेषुशकेशवनामा द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

काव्यं गीतगोविन्दकाव्यम् स्फीतं प्रसादादिभि-
र्त्त्वं श्वेतदगूदरण्यरुदितं पदावतीवलभ-
स्वैरां चेदसमज्ञरौ न रचयेत्याशालिनाथप्रभुः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यावश्वीर्णकरमित्रविरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां
गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जर्णवयायां द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

—सुरध म शुद्ध नः—

कंसारिरपि^१ संसारवौसनावन्धशूलाम् ।

राधामाधाय हृदये तल्लाज ब्रजसुन्दरीः ॥ १ ॥

इतस्ततस्तामनुसृत्य राधिकामनङ्गवाणब्रणखिन्नमानसः ।

कृतानुतापः स कलिन्दननिदनीतटान्तकुञ्जे विषेसाद माधवः ॥ २ ॥

रोयानुगुणैरधिकैरधिगतं तनुते धातुं तुधसंमतम् ।

नत्वा विधिभिह सुरवरनतं कुम्भनरेशोऽहं कृतियुतम् ॥

इदानीं राधायाः कृष्णोऽनुरागं निरूप्य कृष्णस्यापि राधायामनुरागं दर्शयत्ताह गौडकृतिरागेण—कंसारिरिति । कंसारिरपि ब्रजसुन्दरीत्तालाज । न केवलं राधैव कृष्णसक्ता वभूव किंतु, कृष्णोऽपि राधासक्तो वभूवेत्पिशब्दार्थः । किं कृत्वा ? राधां हृदये आधायारोप्य । किंभूतं राधाम् ? संसारवासनावन्धे शूल्कुञ्जे शूल्कुञ्जे । अत्र ‘तकजोर्ज’ इति पश्या छन्दः ॥ १ ॥

इदानीं कृष्णस्य विरहावस्थाचेष्टितमाह—इतस्तत इति । स माधवोऽनङ्गवाणब्रणखिन्नमानसः सन् विषेसाद विषेसादं चकार । किं कृत्वा ? कलिन्दराधायाः कृष्णविषयिणीमुत्कृष्टामुक्त्वा संप्रति कृष्णस्यापि तस्यामुत्कृष्टामाह—कंसारिरिति । कृष्णोऽपि ब्रजसुन्दरीत्तापात्तालाज । लागे हेतुगम्भे-विशेषणमाह—राधामिति । राधां हृदय आधायारोप्य । ‘सुन्दरी’पदेन वहुवचनेन सौन्दर्यवतीरपि तल्लाजेति कथनेन कृष्णस्य राधायामनुरागातिशयो अनितः । कीदृशीं राधाम् ? संसारविषयिणी वासना संस्कारलस्य बन्धनेन शूल्कुञ्जे । अनेनाभिलाप्यात्यव्या प्रथमावस्था । एतदक्षणं च दशरूपके—(४।५३) ‘अभिलापः स्पृहा तत्र कामे सर्वाङ्गसुन्दरे । हष्टे शुरुते वा तत्रापि विस्यानेन्दसाध्वसम् ॥’ इति ‘शूल्कुञ्जे पुंस्करे वल्लवन्धेऽपि निमग्नेऽपि च’ इति पित्तः ॥ १ ॥ इतस्तत इति । स माधवः कलिन्दननिदन्या यमुनायास्तटान्तकुञ्जे तीरप्रान्तलतापिहितोदरगृहे निषेसाद न्यवसत् । अत्र ‘माधव’पदेन मा

पाठा०-१ ‘वासनावन्धशूलाम्’ P. २ ‘निषेसाद’ RM., C.

टिप्प०-१ सम्यक् सारः संसारः आनन्दविन्दिवयमनुराग्यरसः, तद्विषयिणी या वासना निरन्तरा हृदयवृत्तिः, तथा संभाव स्ववशीकारात् शूल्कुञ्जे । तथा च कंसुखं सारयति विस्तारवतीरिति कंसारिः, औजादिक इण्डप्रस्तवः; कंसोऽपि वस्त्राद्विमेतीरिति कंतारिरिति । उक्तं च—‘भयाद कंसः’—इति दीपिका । २ सौन्दर्यवतीर्हीरपि तल्लाजेति राधायां कृष्णस्यामनुरागातिशयो अनितः—इति पद० ।

गुर्जरीरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ७ ॥

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ।

सापराधतया मवापि नै वारिताऽतिभयेन ।

हरि हरि हतादरतया गता सा कुपितेव ॥ भुवपदम् ॥ ३ ॥

नन्दिनीतटान्तकुञ्जे इतत्ततसां राधामनुस्यत्याग्निवद्य । किंविशिष्टः ? कृतानु-
तापः पूर्वेनेव मया कथं नानुनीतेति कृतपश्चात्तापः । अत्र कुञ्जेभिति वक्तव्ये
वहुव्यपि परिभ्रमन् तदार्तिवशादेकमेवाज्ञासीदिव्येकवचनम् । वंशस्यवृत्तम्
॥ २ ॥ उक्तमर्थं गीतेन स्पष्टयति—तत्र पूर्वं भुवपदम् । हरीति । हरि
हरीति खेदे । सा राधा कुपितेव गता । कया ? हतादरतया । हतो विनाशित
आदरो बहुमानस्तस्य भावस्तया । इति भ्रुवः । अथ पदानि । मामियमिति ।
मां वधूनिचयेन वृतं विलोक्य गतेति भुवपदेनेकवाक्यत्वात्संबन्धः । किंभूता ?
ताटी मया चलितापि सापराधतया न वारिता न निविदा । इह साकृ-
लक्ष्मीस्तस्या अपि धवः स्थामी वहिरहव्याकुलो वभूतेति राधायाः सौभाग्याधिकर्यं
ज्ञनितम् । किं कृता ? इतत्ततस्तेषु स्थानेषु तां हृदगणिहितामनुस्यत्याग्नुलक्ष्य ।
कीरताः । अनङ्गस्य कामवाणीस्य यद्गृहं क्षतं तेन खिर्बं दुःखितं मानसं यस्य । पुनः
कीरताः ? कृतानुतापः कृतः किमिति मया तस्या अद्यावधीरणं कृतमिति पश्चात्तापो
यैन सः । अनङ्गवाणीस्यत्रानङ्गपदेनाऽपरहितसात एवालक्षितगतागतस्य कामस्याशेष-
दुष्टदमनेनापि कृतेन निवारणं कर्तुं न शक्यमिति ज्ञनितम् । अवद्य इति चिन्ता
भवेद्ययेति तेन श्वेकेन चिन्तारूप्या द्वितीयावस्था ज्ञनिता । तदुक्तं शूक्लार-
तिलके—(१८) ‘कथं स यज्ञमः प्राप्यः किं कुर्यादस्य चिद्देवे । कथं भवेदसौ
वश्य इति चिन्ता भवेद्यथा ॥’ इति ॥ २ ॥ कृतानुतापेव गीतेन कथयति—
मामियमिति । गीतस्यास्य गुर्जरीरागः । प्रतिमंठतालः । गीतार्थस्तु—हरिहरि
कष्टम् । सा राधा हतादरतया कुपितेव गता । ननु सा कुपिता गतेति लया
कथं ज्ञातमिल्यत आह—मामियमिति । मां वधूनिचयेन गोपवधूसमूहेन वृतं
येष्ठितं विलोक्य दहा चलिता प्रस्थिता । विलोक्येत्यवहितपूर्वकाले कला । तेन
गोपवधूयेष्ठितं मां दह्माऽव्यवहितकाल एव यतक्षलिता ततो ज्ञायते कुपितेवेति
भावः । ननु मा गच्छेति लया किमिति न निवारितेत्यत आह—सापराधत-
येति । मदातिभयेनातिशयितमील्या सा न निवारिता । भयहेतुगाह—सापरा-

पाठा०-१ ‘रागेण यतितालेन’ C., गुर्जरीरागे मंठताले’ S. P. २ ‘न
निवारिता’ P.

दिष्प०-१ मयापि कुण्णेनापि सापराधतया कृतापराधतेन हेतुनाऽतिभयेन न
निवारिता; यदा,—कथंभूतेन सया ? अतिभयेनातिशयितं मयं यस्येति—इति प्रद० ।

कि^१ करिष्यति कि वदिष्यति सा चिंत विरहेण ।

कि धनेन जनेन कि मम जीवितेन गृहेण॑ ॥ हरि हरि० ॥ ४ ॥

तम् । तस्या गमने हेतुं जानच्चपि सापराघोऽस्मि । कथमेतस्या अग्रे मयाति-भयेन वकुं पार्थं इति तुच्छा अतिशयितं भयं यस्येति मयेत्यस्य विशेषणम् । करणे तृतीया । अतिकान्तं भयमिति वधूनिच्यविशेषणं वा । अथवा,—मामेवं विलोक्य सा चालितापि मया न वारिता । हरि हरि गतेति विषादाभिनयेन योज्यम् ॥ ३ ॥ किमिति । इदानीं मदपराधे मक्षिमित्तमेव सा विषादं सुक्ष्मे इति आस्मसमत्वेन तामपि गणवक्षाह—सा कि करिष्यतीति । मयि मिलिते कोपेष्यादिकं कर्त्य विधास्यतीत्यर्थोक्त्या । तदनु कृतापराधं मां चरण-पतितं दद्धा कि वदिष्यतीत्यपि चार्थोक्त्या । अहमुत्तरं दास्यामीत्याह—कि जनेनेति । गोपीजनेन । कि धनेनेति । धनमप्यकिञ्चित्करं कृत्वा जीवितं निन्दति । जीवितफलं किम् ? सुखमपि स्वदते नान्यदिति वाक्यशेषः । किविशिष्टा सा ? विरहेण उपलक्षिता । अथवा,—मम विरहेणाकान्ता सा कि धेति । अपराघो राधां विहायान्यगोपीभिः सह कीडास्यताद्युक्ततया ॥ ४ ॥ कि करिष्यतीति । सा चिरं विरहेण चिरकालीनमद्वियोगेन कि करिष्यति । विरहताप-स्यात्यर्थं कुमुपार्थं करिष्यतीत्यर्थः । अथ च,—कि वदिष्यति ? कि मम सुहुणं वदिष्यति, दोषान्वा वदिष्यतीत्यर्थः । यदा,—काकुस्तरे कि वदिष्यति । मया सह (न) कदाचिद्दार्ता कथविष्यतीत्यर्थः । तया विना मम धनेन किम् ? न किवित्प्रयोजनमिलर्थः । ननु धनं विना परिजनसंप्रहः कर्त्य स्यादित्यत आह—तया विना मम जनेनाधितेन परिजनेन किम् ? न किमपि प्रयोजनम् । ननु परिजनं विना गोधनरक्षा कर्त्य भविष्यतीत्यत आह—तया विना मम गोधनेन किम् ? न किमपि प्रयोजनम् । ननु धनं विना परिजनाहते च गृहरक्षापि न स्यादित्यत आह । तया विना मम गृहेणापि किम् ? अपि तु प्रयोजनं

पाठा०—‘मम कि गृहेण सुखे न’ C., ‘कि जनेन धनेन कि मम कि गृहेण P. S.

टिप्प०—१ धनेन स्वविरहमदाज्ञालामवधार्थं तहुःसाक्षान्तत्वेन सुखप्रणयोक्त्रो दर्शितः । तथा—‘यते सुजात ! चरणाद्युर्हं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय ! दधीमहि कर्त्तव्येषु । सेनादीमदसि तदवधे न कि खित् कूर्षादिषु अभवति भीमंकाद्युत्तानः ॥’ इति दीपिका । २ अपि च धनेन किम् ? धनेन रितुः श्रीज्ञेयस्याखिलोकाति-शायिन्या संपत्त्या मम कि ? न किमपीत्यर्थः—बाळ० । ३ गृहेण किम् ? तया विना मम गृहेण कि प्रयोजनमिलर्थः; तद्वियोगेन वनवासीगीकाराव । ननु सुखास्पद गृहन्, वेन विना सुखं न स्यादत आह—मम सुखेन किमिति । तया विनाऽन्य-सुखेनापि मम कि प्रयोजनम् ? सेव मम सुखमिति भावः । अथवा,—मम सुखेनात्म-संबन्धिसुखेन कि ? मम सुखं तहुःसाक्षुभयेन सुखप्रशानामपि दुःखप्रदत्ताव, तस्मु-खेनैव मम सुखमिति भावः—दीपिका ।

चिन्तयामि तदाननं कुटिलभु 'कोपभरेण ।

शोणपद्ममिवोपरिभ्रमताकुलं भ्रमरेण ॥ हरि हरिं ॥ ५ ॥

तामहं हृदि संगतामनिशं भृशं रमयामि ।

किं बनेऽनुसरामि तामिह किं वृथा विलपामि ॥ हरि हरिं ॥ ६ ॥

वदिष्यतीत्यादि । ममापि तां विना किं धनादिनेति योजनीयम् ॥ ५ ॥
 चिन्तयामीति । अहं तदाननं चिन्तयामि । किंभूतमाननम् ? कोपभरे-
 णार्थान्मयि कुटिलभु । कुटिले कुशिते भुवी यत्र । किमिव ? शोणपद्ममिव ।
 उपरिभ्रमता भ्रमरेणाकुलम् । अत्र कोपारकमुखं पद्मेनोपमीवते । भ्रमरेण
 कुटिले कोपारेशपरिस्फुरमाणे भ्रुवाविति । अत्र वाक्यार्थोपमाळकारः । तथा
 च—‘तदाननमधीराक्षमाविदं शतदीधिति । भ्रमद्भूमिवालक्ष्य केसरं भाति
 पहुजम् ॥’ इति ॥ ५ ॥ तामहमिति । अहं अनिशमनवरतं हृदि संगतां
 हृदये मिलितां तां भृशमत्यर्थं रमयामि । इत्युक्त्वा पुनः प्रबुद्ध्याह—
 चारुतीत्यर्थः । ननु शुद्धं विना सांसारिका भोगाः कथं सेत्यन्तीत्यत आह । तया
 विना मम मुखेनापि किम् ? खक्चन्दनवनितादिजन्येनापि मुखेन किं प्रयोजन-
 मित्यर्थः । इयं च स्मृत्याख्या तृतीयावस्था । तदुकं रसार्थवसुधाकरे—
 ‘अर्थानामनुभूतानां देशकालानुवर्तिनाम् । सातलेन परामर्शो मानसः स्पादनु-
 स्मृतिः ॥ अत्रानुभावप्रविश्वासादीनं कृत्वा विहसता । राज्यासनादिविदेष्वेलाशाः
 स्मरकल्पिताः ॥’ इति ॥ ६ ॥ चिन्तयामीति । अहं तदाननं चिन्तयामि
 स्मरामि । कीरताम् ? रोपभरेण कोपातिशयेन कुटिलभ्र कुटिला चक्र भूर्येत्र
 तादृशम् । किमिव ? उपरिभ्रमता भ्रमरेणाकुलं व्याहं शोणपद्ममिव । अत्र
 रोपाशणे मुखे शोणपद्मसादृशं बोध्यम् । वारंवारं वक्षीभवन्त्योऽनुवोद्ध भ्रमद्भूम-
 रोपमा बोध्या । अनेन गुणकीर्तनाख्या चतुर्थावस्था । तदुकम्—‘अङ्गप्रलङ्घी-
 लाभिवाक्वेष्टाहसितेक्षणैः । न तस्य सहशः कविदित्यादिगुणकीर्तनम् ॥’
 इति । ‘शोणः कोक्तनदृच्छयिः’ इत्यमरः ॥ ६ ॥ तामहमिति । तामनुसरामि
 तस्या अनुसरणं करोमि । इह वृथा किं विलपामि किमिति वृथा विलापं करोमि ?
 हृदि संगतां हृदये संनिहितामनिशं निरन्तरं भृशमतिशयेन तां रमयामि
 कीरतामि । यदा,—‘किं वशदः प्रश्ने । अहं तां हृदि संगतामनिशं रमयामि

पाठा०-१ ‘रोपभरेण’ ८.

टिप्प०-१ अनेनाभ्यमिचारि सौन्दर्यं कवितम्; कुपापि शोभाप्रदत्ताद् । किं च
 पातुर्यं लामेतदेष । तदुकं—‘मातुर्यं नाम चेष्टितानां सर्वास्वरसात् चारुता’ इति—
 दीपिका ।

तन्वि ! खिञ्चमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।

तज्ज वेद्धि कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि ॥ हरि हरिं ॥ ७ ॥

हृदयसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि ।

किं पुरेव ससंभ्रमं परिरम्भणं न ददासि ? ॥ हरि हरिं ॥ ८ ॥

क्षम्यतामपरं कदापि तवेहशं न करोमि ।

देहि सुन्दरि ! दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि ॥ हरि हरिं ॥ ९ ॥

इष्टशून्यप्रदेशे वृथा किं विलपामि, तां वर्णेऽनुसरामि ॥ ६ ॥ तन्वीति । हे तन्वि ! तव हृदयं असूयया खिञ्चं खेदयुक्तं भविष्यतीत्याकलयामि । तत्त्वमादहं कुतो गतासीति न वेद्धि, अपि तु असूयात् एव गतासीति वेद्धि । अतो हेतोदर्शनाभावात् । ते तव संवन्धिना नतेन नमस्कारेणानुनयामि । अयवा,— तव हृदयं असूयया खिञ्चम् । तेन कारणेन ते तव हृदयं नानुवयामि । ‘प्रतस्त्वेव सहसा सर्पिष्ठस्त्रोयविन्दवः’ इति न्यायापातादिति भावः । अयवा,—तत्कुतो न वेद्धि ? अपि तु वेद्धि । अयवा,—त्वं गतासि यातासि । तव हृदयं नते नमस्कृतौ न अनुनयामि ॥ ७ ॥ हृदयस इति । हे तन्वि ! मे पुरतो गतागतमेव विदधासि यातायातमेव करोपीति इष्यते । अपरं, पुरेव ससंभ्रमं यथा स्यात्तथा परिरम्भणं न ददासि । विरहिषो हि वित्तानुषङ्गात्सर्वतसामेव पश्यन्ति । तथा चोक्तम्—‘प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्वेषु सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगानुरस्य । हंडो चेतः प्रकृतिरपरा नालिते कापि सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः’ ॥ ८ ॥ क्षम्यतामिति । हे तन्वि ! भवतु यर्किविन्मया किं वा वने तामनुसरामि । वृथा विलपामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तन्वीति । हे तन्वि ! तव हृदयं असूयवा मयि दोषाविष्कारेण खिञ्चं खेदयुक्तमाकलयामि पश्यामि । इयं चोद्देगावस्था । तदुक्तं शूङ्गारतिलके—(२।११) ‘यस्मिन्नरम्यमरम्यं वा न च इर्षायि किंचन । विद्वेषः प्रागितव्येऽपि स उद्देशः स्मृतो यथा ॥’ इति । तज्ज वेद्धीति । कुतो गतासि तदहं न वेद्धि । ते तव नतेन प्रणल्याऽनुनयामि लामित्यर्थः । कन्चित्तु ‘नुतेन’ इति पाठस्तदा ते तव नुतेन स्तुल्याऽनुनयामि लामित्यर्थः । यद्वा,—‘नु’ इति वित्तेऽपि ‘तेन’ इति लक्षणेऽव्ययम् । तथा च यं मार्गं लक्षीकृत्य गतासि तेन तं मार्गं लक्षीकृत्य गत्वा तेऽनुनयामि तवानुनयं करोमि । ते इति संबन्धमात्रविवक्षायां पष्ठी । अनेन विलापावस्था कथिती । तदुक्तं शूङ्गारतिलके—(२।१२) ‘बम्ब्रमीति मनो यस्मिन्नत्यौखूक्यादित्यतः । वाचः प्रियाश्रया एव स प्रलापः स्मृतो यथा ॥’ इति ॥ ९ ॥ इदानी भावनया प्रलक्षीकृतां प्राह—हृदयस इति । हे सुन्दरि ! पुरेव पूर्वमिव ससंभ्रमं सादरं परिरम्भणमालिङ्गनं किमिति न ददासि ? पुरतोऽप्ने हृदयसे गतागतं यातायातं विदधासि ॥ १० ॥ क्षम्यतामिति । हे सुन्दरि ।

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रबणेन ।

३५३ किन्दुविल्वसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन ॥ हरि हरि० ॥ १० ॥

हवि विसैलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलभ्रेणी कण्ठे न सा गरलयुतिः ।

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग ! कुधा किमु धावसि ? ॥११॥

अपरादं क्षम्यतां तत् । इदशमपरमप्रियं तदं कदापि न करिष्यामि । हे

मुन्दरि ! मम दर्शनं देहि । त्वद्दिनाऽहं मन्मथेन दुनोमि । इतस्तत्सामित्यादौ

धीरहलितो नायकः । परस्परानुरागजनिःो विप्रलम्भदृश्कारः ॥ ९ ॥

वर्णितमिति । इदं पूर्वोक्तं जयदेवेन वर्णितम् । किंभूतेन ? हरे: प्रबणेन

हरिपरायणेन । पुनः किंभूतेन ? ति(कि)न्दुविल्वं तच्छासनं निवासो वा

प्रामः समुद्र इव तत्संभवरोहिणीरमणेनेव चन्द्रेणेव ॥ १० ॥ इदानीं

स्वरशराहतिजर्जरेता आन्तः सत् काममपि भ्रान्तं विद्याह—हृदीति । हे

अनङ्ग ! हरभ्रान्त्या प्रियारहिते मयि न प्रहर प्रहारं मा कार्याः । पूर्विष्ठैर्हरो

उमिति चेतदप्यन्यथयति । हृदये भुजंगमनायको न, अपि तु विसैलताहारः ।

विसैलताहार इति रूपकाळकारः । शुश्रवात् हृदयवस्थानाच्च मृणाले वासु-

द्धम्यती भमापरमपरायं क्षमख । कदापि तवेऽशं विप्रियं न करिष्यामि । इवं

चोन्मादावस्था । तदुक्तं रसार्णवसुधाकरे—‘अतस्मिंस्तदिति आनितहन्मा-

दादेव जावते’ इति । पुनः किंचित्संजातविवेकः कथयति । हे मुन्दरि ! मम

दर्शनं देहि । मन्मथेन कामेनाहं दुनोमि तसो भवामि ॥ ९ ॥ वर्णितमिति ।

जयदेवकेन हरेवरित्रं वर्णितम् । कीदृशेन ? प्रणतेन । अर्थाद्विरिमित्यर्थः ।

कीदृशेन ? किन्दुविल्वो जयदेवकुलवृत्तिप्रामः, स एव महावात्समुद इव तत्र

संभवो यस्य ताहशेन रोहिणीरमणेन पूर्णचन्द्रेण तस्योच्चतिर्यथा कियते तथा

तत्कुलस्योच्चतिर्जर्जवेन कुरेति चन्द्रसादृश्यम् । ‘लौरिन्दुरेणतिलङ्घे हरिरोहि-

णीशो’ इति शारावडी ॥ १० ॥ इदानीं काम एव मे तुःयां प्रबद्धतीति

तमेवोपालभनेनाह—हृदीति । हेऽनङ्ग कन्दर्प ! मयि न प्रहर प्रहारं मा कुङ्क !

किञ्चिति वितर्के । मयि हरभ्रान्त्या महादेवप्रभमातुधा कोषेन त्वं धावसि इति किमु

सर्कयामि । यदा,—उ इति संबोधने । हेऽनङ्ग ! हरभ्रान्त्या मयि किमिति धावसि ?

पाठा०-१ ‘प्रणतेन’ R.M., ८. २ ‘तिन्दुविल्व’ A ‘किन्दुविल्व’.

३ ‘विसैलता’ C.

दिप्प०-१ किन्दुविल्वं नाम जयदेवकुलमेव । केवितु ‘किन्दुविल्वनामा क्षमिन्

भ्रान्त्यामागमतः समृद्धः कवित्य जयदेवस्म पूर्वपुरुष इति क्षमयन्ति’—इति द्विपिका ।

पाणौ मा कुरु चूतसायकमसुं मा चापमारोपय
 क्रीडानिर्जितविश्व ! मूर्छितजनाधातेन किं पौरुषम् ।
 तस्या एव सृगीहशो मनसिज ! प्रेष्ट्वक्ताक्षाशुग-
 श्रेणीजर्जरितं मनागपि मनो नाद्यापि संधुक्षते ॥ १२ ॥

किञ्चनः । अपि च,—कण्ठे हयं कुबलयदलश्रेणी, न प्रसिद्धा गरलघुतिः । इत्यमपि विरहातुरस्य मम गरलघुतिरिव विश्वते । परं यज्ञान्त्या मयि प्रहरसि सा प्रसिद्धा इंधरसंवन्धनी न । इदं मलयजरजोऽङ्गतापाच्छुष्कं चन्दनं विश्वते, न भस्म । ‘किमु’ इति वितर्के । सत्यम्, कुधा कोपेन भावसि । लोकोक्तिः । हरिणीवृत्तम् । ‘प्रकृतं यज्ञिविष्यान्यतसाध्यते सा त्वप्तुतिः’ (का. प्र. १०१६) इत्यपहुतिरलंकारः । विग्रहमभशुज्जारो रसः ॥ ११ ॥ इदानीं सरमुपालभते—पाणाविति । हे क्रीडानिर्जितविश्व काम ! पाणौ असुं चूतसायकं मा कुरु । चापमपि माऽऽरोपय मा सञ्ज कुरु । यतः क्रीडयैव निर्जितविश्वस्य केवं सामग्री नाम ? अथ चेत्सामग्री तर्हि कस्योपरीत्याह—मूर्छितजनाधातेन किं पौरुषं कोऽयं पराक्रमः ? अथवा,—कुसितं पौरुषं किंपौरुषम् । तर्हि किं क्रियताभित्याह—यद्यै मां कीदृशे मयि ? प्रियारहिते विरहिते । तथा च तदिष्ठेषादेवाहं संतप्तस्त्वं चूत-करुपस्य मम मारणं किमिति करोधीति भावः । यद्वा,—हरः सर्वेदा प्रियामुखः, अहं लघुना प्रियाविरहित इति मयि हरभ्रो न युक्त इति भावः । हरेण लच्छरीरं दग्धमतः कामस्य मद्द्वैरसूजनायानामपेन संशोधने भ्रमवीजं निरस्यति । अयं विसलताहारी सृणाललताहारस्तद्विरहजन्यसंतापशान्त्यर्थं भृतः, न तु भुजेगमनायकः । सर्पराजो वासुकिः । हयं कण्ठे कुबलयदलानां नीलोत्पलपत्राणां व्रेणिः पक्षिः शैल्याद्भूता, न तु सा गरलघुतिर्विष्यकान्तिः । इदं सर्वाङ्गे तापशान्त्यर्थं भृतं मलयजरजव्यन्दनधूलिः, न तु भस्म विभूतिः । अत्रोऽलितः प्रशिथिलचन्दनोऽपि विरहतापवशाद्गूडीभूत इति ‘रजः’पदेन सूचितम् । तथा च विसलतायां शैल्यवीर्यतादिदर्शीनात्तत्र वासुकिभ्रमात, नीलोत्पलदंलपक्ष्मौ श्यामलादिदर्शीनाद्वरलभ्रमात, चन्दनरजस्ति भस्मभ्रमात मयि महादेवभ्रमस्त्रव युक्तो नेति भावः । अयं च आन्तिमानलंकारः, ‘सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिर्घान्तिमात्’ इति तात्पर्यम् । ‘वितर्के किं किमूत च’ इत्यमरः । ‘कि संयुद्धो रुषोक्तो च’ इति विश्वः ॥ ११ ॥ कुरुम् सायकत्वेन प्रसिद्धो यः कामः स इमानेव चूतमज्जीरीरुपान्बाणान्धनुव्यारोप्य मां ताज्जिविष्यतीति शहया पुनरपि दैन्यं करोति—पाणाविति । हे मनसिज मदन !

भ्रूपहृष्टं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि
बाणा गुणः अवणपालिरिति स्मरेण।

तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवताया-
मखाणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥ १३ ॥

प्रहिणोपि तस्या एव मृगीदशो मनोऽशापि मनागपि न संधुक्षते, अपि तु संधुक्षतां नाम । किंविशिष्टं मनः? प्रेञ्चलकटाक्षानलज्वालाजर्जैरितम् । प्रेञ्चन्तो वलगन्तो ये कटाक्षा अर्थात् सपलीनां त एव अनलोऽग्निस्तस्य ज्वालासामिर्जैरितम् । अथवा, -हे मनसिज! तस्या एव मृगीदशः प्रेञ्चलकटाक्षानलज्वालाजर्जैरितं मनः, अर्थात् न्मैवादापि न दीप्यते । अतो मृतमारणं कथं दुक्षम्? शार्दूलविशीदितं छन्दः । आक्षेपोऽलंकारः । अत्र मनसिजवारा मनो विष्वनित इति कर्मत्वे विवक्षिते यस्त्वर्तुत्वमुपन्यस्ते तदौचित्यचमत्कारितामाविवक्षरोति । यथा 'साम्वर्यं शोभते वाक्यमुचितरेव कारकैः । कुलाभरणमैश्वर्यमौदार्यं चरितैरिद' इति ॥ १२ ॥ इदानीं राधायामेव सरवारावलित्वमारोपयज्ञाह—भ्रूपहृष्टमिति । स्मरेण तत्वां इति अख्यात्यर्पितानि । किंभूतानि? निर्जितजगन्ति । निर्जितानि जगन्ति यैस्तानि । किंभूतायां तस्याम्? अनङ्गजयजङ्गमदेवतायाम् । अनङ्गस्य जयाय जङ्गमदेवतेव तस्याम् । इतीति किम्? अमुं पुरःस्थितं चूतसायकमाङ्गपुष्परुपं बाणं पाणी हस्ते मा कुरु । चारं धनुर्मार्ड-रोपय मौर्विकुं मा कुरु । यदा,—चूतसायकं हस्ते मा कुरु । हस्ते चेत्करोदि तदामुं सायकं चाये च मारोपय । मा संधेहीलयैः । अत्र 'मनसिज'पदेन मन्मनसा जातस्य ते मत्संतापकारित्वमनुचितमिति खनितम् । हे कीडानिर्जितविश्व कीडया लीलया निर्जितं विश्वं जगयेन ताहशा! मूर्च्छितस्य मूर्च्छा प्राप्तस्य मादशजनस्यादेन प्रहारेण तद्व किं पौरुषम्? अपि तु न किमपीलयैः । यदा,—क्षेपे 'किं'शब्दः । मूर्च्छित-जनाद्यादेन तद्व किंपौरुषम्, कुत्सितं पौरुषमिलयैः । मूर्च्छितत्वे हेतुमाह—तस्या एवेति । तस्या एव मृगीदशो हरिणीदशः प्रेञ्चन्तो ये कटाक्षास्त एवाशुगा बाणालोपां भेणिभिः पञ्चमिर्जैरितं खण्डितं मनो मनागपि न संधुक्षते न स्वस्यं भवति । तथा च तत्कटाक्षस्तपस्यानेस्तवयाहं मूर्च्छितः कुतः, संप्रति मयि चूतमङ्गरीरूपसायकप्रहारे मा कुरु । मृतमारणं माचरोत भावः । येन लीलयैव 'संधुक्षयते' विश्वमयि जितं तस्य ते मूर्च्छितजनेषु प्रहारो यशोहानिकर इति खनितम् । 'सायकः शरवङ्गयोः' इति विश्वः । 'अथावियाम् । धनुधार्पा' 'इल्यमरः । किंपौरुषमिलत्र द्वितीयव्याघ्रानपक्षे 'किमः क्षेपे' इल्यनेन निन्दायां समाप्तः । 'आशुगो मादेन बाणे' इल्यमरः ॥ १२ ॥ ननु तलुकटाक्षादिसरणादेत्त्वैवं दुःखं भवति, कामस्य तत्र कोऽपराध इल्यत आह—भ्रूपहृष्टमिति । किमिलाक्षेपे । तस्यां राधायां स्मरेण क्षमेनाख्यात्यर्पितानीति तर्कयामि । नःवस्त्राणि वीरेण हस्ते स्वाप-

भूचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मर्मव्यथां ।

इयामात्मा कुटिलः करोतु कवरीभारोऽपि मारोद्यमम् ।

मोहं तावदयं च तन्वि ! तनुतां विम्बाधरो रागवान् ।

सैद्धृतः स्तनमण्डलस्ताव कथं प्राणैर्मम क्रीडति ? ॥ १४ ॥

भूपल्लवं धनुः । अपाङ्गतरङ्गितानि कटाक्षा वाणाः । ‘अपाङ्गतरङ्गित’शब्देन कटाक्ष उच्यते । तथा चोक्तम्—‘यद्रुतागतविश्वानितवैचिन्द्र्येण निवर्तनम् । तारकायाः कलाभिज्ञासुं कटाक्षं प्रचक्षते ॥’ इति । अवणपालिः गुण इति । अत्र ‘अस्म’शब्देनास्त्रविद्यासाधनस्योपकरणान्युच्यते । भूपल्लवं धनुरित्यन्न रूपकोषेष्व अलंकृती ॥ यथा—‘मुखपङ्गजरङ्गेऽस्मिन्नूलता नरीकी नवा । सीलानूर्वं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥’ अत्र कापि कार्यवर्लंकारद्वयन्न यस्त्रविद्यावेऽपि संस्थृतिसंकरनिरूपणं ग्रन्थविस्तरत्रस्तचिज्ञतया न कियते । तद्वितीस्तु पूर्वपदे दर्शितप्राप्येति ॥ १३ ॥ इदानीं इयामनिलितां राघां संभावयन्नाह—भूचाप इति । हे तन्वि ! भूचापे निहित आरोपितः कटाक्ष एव विशिखो वाणो मर्मव्यथां निर्मातु । यतश्चापारोपितवाणस्य मर्मवेदो युक्त एव । अपि च,—कवरीभारोऽपि मारोद्यमं मारायोद्यमं करोतु नाम । यतः इयामात्मा कुटिलश्च । इयामात्मनामन्तर्मलिनिलितानां च मारणं स्वभाव एव । अपि च,—अयं रागवान्विम्बाधरो मोहं यितुमर्पितानि, न त्वन्यत्रेत्यत आह—निर्जितानि जगन्ति वैसानि । तथा च हैरेवार्द्धर्जगद्वयं जित्वा तत्र स्थापितानीति भावः । तद्वान्यत्रं किमिति न स्थितानीत्यत आह—अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य जङ्गमदेवतायां गमनशीलदेवतायाम् । तथा च लघैव त्रैलोक्यजयायास्त्राणि दत्तानि । अतो जातप्रयोजनानि तवेव स्थापितानीति भावः । देवतया यदलां दीयते तत्केनापि न प्रतिहन्तुं शक्यत इत्यपि व्यनितम् । कानि तान्यस्त्राणीत्यत आह—भूपल्लवमिति । भूपल्लवं तदेव धनुः, अपाङ्गतरङ्गितानि कटाक्षस्य गताभ्यानि वाणाः, अवणपालिः कर्णेलताप्रान्ता एव गुणो मौर्वी । नीलङ्गिरधल्वाद्वृवः पल्लवत्येन निरूपणम् । वक्तव्याच धनुस्त्रेन निरूपणम् । अपाङ्गस्य परमभेदकत्वाद्वाणत्येन निरूपणम् । अवणपाल्याच दीपत्यान्मौर्वीत्येन निरूपणम् । ‘अपाङ्गोऽव्यज्ञाहीने स्यांक्षत्रान्ते नीलकेऽपि च’ इति विश्वः । ‘पालिः कर्णेलताप्रे स्यात्सक्तावेसप्रमेदयोः’ इति विश्वः ॥ १३ ॥ संप्रति राघाङ्गविलसितान्येव स्मरणरूपाणि मां पीढवन्तीति तस्या एवोपालम्भनं करोमील्याशयेन व्यामुपेक्ष्य तां च स्थितामिव शाला राघां संबोध्याह—भूचाप इति । भूचापे भूरुषे धनुषि निहितोऽर्पितो चः कटाक्षविशिखः कटाक्षवाणो मर्मव्यथां मर्मपीडां निर्मातु करोतु ? धनुष्यारोपितस्य वाणस्य परमर्मपीडनमेव धर्मे इति तदुचितमेव ।

तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः ज्ञिग्धा हृशोर्विभ्रमा-
स्तद्वक्त्राम्बुजसौरभं स च सुधास्यन्दी गिरां वकिमा ।

तनुताम् । अस्याप्येवंविद्यत्य मोहविद्याने औचिती; परं तु तव सदृच्छः
स्तनमण्डलः स मम प्राणैः कथं कीडति? इयमस्यानीचिती । यतः
सदाचारवतां परप्राणविद्यासनं न कापि इष्टमिति भावः । अत्र विरोधालंकारः ।
शार्दूलविक्षीचितं छन्दः ॥ १४ ॥ इदानीं वक्रोक्त्या स्वगतत्वेन विरहयामतां
वदति—तानीति । ‘हन्त’ इति खेदे । विषयासङ्गेऽपि मानसं चेत्स्यां
लभ्यस्यमाधिः तर्हि विरहयाधिः कथं वर्धते? समाधौ व्याघ्रेन्द्रुत्वात्,
यियासङ्गे विरहानुपत्तेश्च । इतीति किम्? तानि स्पर्शसुखानि सन्ति ।
अप्रत्यक्षायामपि तस्यां ध्यानवशादनुभूयमानानीव; एवं सर्वत्र । अपि च,—
तरलाभजालाः ज्ञिग्धाः प्रेमाद्री हृशोर्विभ्रमा विलासात् एव; वज्राम्बुज-
सौरभं तदेव; अपि च, सुधास्यन्दीमृतस्यावी गिरां वकिमा वैदग्ध्यविदेशः
स एव; अपि च, विम्बाधरमाखुरी विम्बाधरसौरुमायं तदेव; चर्तूर्वानुभूतं
अथ च तव कुटिलो वकः इयाम आत्मा खरूपं च यस्यैतादृशः कवरीभारोऽपि
प्रचित्यवेणीकेशसुंचयोऽपि मारोद्यमं मारणायोद्योगं पराक्रमं करोतु । यदा,—मारस्य
कामस्योद्यमं करोतु । योऽन्तमैङ्गिनः कुटिलव्य भवति सोऽन्यमारणाव यतत
इत्यपि नाशुचितम् । अथ च हे तन्मि । अयं विम्बाधरो विम्बफलतुरुल्योऽधरो मोहं
मूर्छा तनुता तनोतु । कीरणः ॥ रागवान्मालसर्वयुक्तः स परमोहं करोत्येव । अयं तव सदृतो वर्तुलः स्तनमं-
डलः कुचविलारो ममं प्राणैः कथं किमिति कीडति प्राणप्रहणरूपां कीडां किमिति
करोति? सदृच्छत्य सच्चरितस्य परप्राणआहिलमनुचितमिति भावः । विरोधना-
मायमलंकारः । सदृतत्वरूपयुग्मस्य परप्राणप्रहणियत्वा विरोधकथनात् । तदुर्क्षं
काव्यप्रकाशो (१०११०) ‘विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धलेन यद्द्वचः’
इति । ‘विशिखस्तोमरे शारे’ इति विश्वः । ‘इयामो निन्दितकृष्णयोः’ इति धरणिः ।
‘आत्मा देहे मनोब्रह्मस्वभावश्चित्तुदिषु’ इति विश्वः । ‘विम्बं फले विम्बिकायाः
प्रतिविम्बेऽर्कमण्डले’ इति च । ‘रागोऽनुरक्तमात्सर्वे’ इति च । ‘वृत्ते तु वर्तुलं
यूजम्’ इति शाश्वतः । ‘कवरी केशवेशः’ इत्यमरः । ‘मारो चृतौ विषेऽन्ते’ इति
विश्वः ॥ १४ ॥ ननु तस्यापि नापराधो न वा स्मरस्य, किं तु तदङ्गस्पर्शादि-
विषयालाभाचालं लब्धेतस्यां दुःखीकरोतीति भावनया पुरःस्थितां मलाह—
तानीति । स्पर्शसुखानि तदङ्गस्पर्शजन्यानि सुखानि इदानीमनुभूयमानानि तान्येव
पूर्वानुभूतान्येव । एतेन लघिनिद्रयविषयलाभः कथितः । हृशोर्विभ्रमोस्तरलाभश्चलाः
ज्ञिग्धाः ज्ञेहगर्भा विभ्रमा विलासात् एव विषयाः । अनेन चक्षुर्विषयलाभ उक्तः ।
तस्या वकाम्बुजसौरभं तस्यामुखपद्मसौरभं तदेव । अनेन प्राणस्य विषयप्रा-

सा विम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्मानसं

तस्यां लग्नसमाधि, हन्त विरहव्याधिः कथं वैर्धते ॥ १५ ॥
तिर्यक्कण्ठविलोलमौलितरलोचंसस्य वंशोचर-

‘दीप्तिस्थानकृतावधानललनार्लक्ष्मीन् संलक्षिताः ।

तदेवेति विषयलाभेऽपि विरहो वैर्धत इति तस्य वामता । शार्दूलविहीडितं
छन्दः । समुच्चयोऽलंकारः । रसादि प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥ इदानीं सर्गार्थं-
संवरणव्याजेनांशिष्माशास्ते—तिर्यक्कण्ठठेति । मधुसूदनस्य कटाक्षोर्मयो
वो युधमन्धं ल्लेमं ददतु । ऊर्मयो वेगा लेखा वा । कटाक्षाणामूर्मयः
कटाक्षोर्मयः । ‘ऊर्मिः पीडालबोत्कण्ठाभक्षिप्राकाश्यवीचिषु । वस्त्रसंकोच-
लेलायाम्’ इति । किंलक्षणाः? राधामुखेन्द्रौ प्रेमणा कन्दलिता उपरागं
गमिताः । ‘कन्दलं तु नवाहुरे । कलाप्वनामुपरागे च’ इति । किंविशिष्टे
मुखेन्द्रौ? संमुख्ये मधुरे । सम्यक् मुख्यं संमुख्यं, संमुख्यं च तन्मधुरं च तत्त-
सिन् । रम्ये नवप्रिये । ‘मुख्यं मूर्खं तथा रम्ये’ इति । ‘मधुरस्तु प्रिये सादौ’
सिहका । विरां तद्वस्तां मुधास्यन्वी मुधाममृतं स्यन्दते खवतीत्येवंशीलो वकिमा
वकलमिदानीं श्रोत्रेण प्राप्तमाणः स एव पूर्वानुभूत एव । अनेन श्रोत्रेन्द्रियविषयसा-
क्षिप्तमुच्चम् । विम्बाधरमाधुरी तस्या विम्बफलप्रायदोरपरयोरोष्टयोर्माधुरी मधुर-
ताऽधुना भयाऽस्त्वायमानैव पूर्वानुभूतैव । अनेन रसनेन्द्रियस्य विषयलाभ
उक्तः । इत्येवंप्रकारेण विषयासङ्गेऽपि खस्त्रविषयसंबन्धेऽपि मानसं यत्तस्यां राधायां
लग्नसमाधि तदेकाग्रं यदि । हन्तेति लेदे । तदा विरहव्याधिः कथं वैर्धते? १
‘अपि’शब्दो विरोधाभासालंकारसूचनार्थः । बाष्पेन्द्रियविषयासङ्गे समाधेरसंभवात् ।
शार्दूलेन्द्रियसूचिनिरोधे सति मनस्य एकाग्रतावा एव समाधिशब्दार्थात् ।
तथा च तत्तदिन्द्रियाणां खस्त्रविषयसामान्यनसत्त्वचिन्तनैकपरत्वात्या सह
विलेप एव नाशीति कथं विरहजन्वव्याधिसंभव इति भावः । ‘गन्धरुपरस-
स्पर्शशब्दाव विषया अमी’ इत्यमरः ॥ १५ ॥ इदानीं सर्गान्ते आशिष-
माशास्ते—तिर्यग्निः । मधुसूदनस्य श्रीकृष्णस्य कटाक्षोर्मयो तदृशन-
तरङ्गा अनिश्च वो युधमाकं ल्लेमं ददतु कल्याणं प्रयच्छन्तु । दुरितासद्गवेन
क्षेमदातुलं संभवतीति दुरितदारजसामर्थ्ययोतनाव ‘मधुसूदन’पदोपादानम्,
अतिचापल्यसूचनायेति वा । किंलक्षणः? मधुरेऽमृतादपि मधुरिमाशये
राधाया मुखमिन्दुमिव तस्मिन्मृदुस्यन्दं ईषच लर्म संमुख्यमवर्कं मुन्दरं
वा यथा स्यादेव कन्दलिताः पाङ्गविताः । तथा चेन्तुदर्शनात्तरङ्गा अतीव

पाठा०-१ ‘वर्तते’ P. २ ‘अपलुवं’...॥...॥ १६ ॥^३ B. ३ ‘दीत-
स्थान०’ C., ‘दीतिस्थान०’ RM., S., B., D., P. ४ ‘लक्ष्मीरसंलक्षिताः’ S.
गीत० ७

‘संमुग्धे मधुसूदनस्य मधुरे राधामुखेन्द्रौ सुंधा-
सारे कन्दलिताश्चिरं दैदतु वः क्षेमं कटाक्षोर्मयः ॥ १६ ॥
इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे^५ मुग्धमधुसूदनो^६
नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

इति । पुनः किंभूते ? सुधाकरे सुधादीनां सारे, सुधायाः सारे वा । पुनः किंभूताः ? वंशोचरहीसिस्थानकृतावधानललालक्ष्मैन् संलक्षिताः । वंशे उच्च-
रथहीसिस्थानं तारस्त्ररस्थानं तत्र कृतावधानं याभिस्थानथा, तात्र ता लल-
नाथ तासो लक्षणि तैः । चतुर्थ्यपि स्वस्थानेषु रागालसौ क्रियमाणायां क्रमेण
दीप्तिस्थानारोहे कोऽप्यतिशयो जायत एव । तत्र दत्तावधानत्वात् वल्मुस्तने
प्रियकटाक्षादपि प्रियत्वादित्यर्थः । किंभूतस्य मधुसूदनस्य ? तिर्यक्षण्ठविलोल-
मौलितरलोत्तंसस्य, तिर्यक् कण्ठो यस्यासौ तिर्यक्षण्ठः, विलोलश्चासौ मौलित्र,
विलोलमौलितरलोत्तंसश्च स तस्य । अत्र ‘मौलि’शब्दस्य शिरःकिरीटयोः
समानवाचकत्वेऽपि वेणुवादकस्य शिरःकम्पितादिदोषपरिजिहीर्यथा किरीटे
पर्यवसानम् । शीर्णि अकम्पिते किरीटकम्पनं वैचित्र्यायेति । शारूल-
विकीर्तिं तृतीयम् । रूपकमर्लकारः ॥ १६ ॥

पहविता भवन्तीति कटाक्षाणां तरङ्गसाम्यम् । कविच-‘त्रेमणा कन्दलिताः
मधुमुग्धमधुरे राधाननेन्द्रौ सुधासारे चो मधुसूदनस्य ददतु क्षेमं कटाक्षोर्मयः’ इति
वा पाठः । तत्र किंविष्टे मुमुक्षे ? मुहु मुग्धं च तन्मधुरं च तत्सिन्, रम्ये
प्रिये चेत्यर्थः । ‘मधुरस्तु प्रिये खादौ’ इति चोक्तः । पुनः कीदृशे ? सुधासारे
सुधायाः सारे । ननु सर्वानु पद्यन्तीषु कर्थं राधामुखचन्द्रे एव पहविता ऊर्मयः
इत्यत आह—वंशे उच्चरत् गीतिस्थानेषु गानपदेषु खरप्रामादिषु कृतावधानैः
समर्पितवित्तहृतिभिः ललनालक्ष्मैः कामिनीकदम्बैः न संलक्षिताः नावलोकिताः ।
तथा च सकल एव कलत्रकर्दवो वंशवनिमोहितो न किञ्चिदपद्यदिति तत्रैव
पहविता इति भावः । वंशपूर्णे खभावमनुवर्णयति—किंभूतस्य ? तिर्यग्वकः
कण्ठो यस्य विलोलश्चालो मौलिः किरीटो यस्य । तरलध्वन्त उत्तेषः कर्णभरणं

पाठा०-१ ‘संमुग्धं’ C., S., B., P. २ ‘मृदुस्पन्दं’ RM., ‘मृदुस्पन्दं’
D., C., B., P. ३ ‘दधतु’ C. ४ ‘महाकाम्ये’ P. ५ ‘मुग्धमनोहर-
मधुसूदनो’ RM.

टिप्प०-१ अत्र ‘मधुसूदन’शब्दो अनरपवार्यः, ‘खद लक्षणिहस्तोः’, महु खद-
चति क्षरतीति मधुसूदनः । तदेव विशेषेण रपहविति—उदितमनोजमिति । उदितस्तत्का-
क्षणुटितमुक्ताश्चारकाश्रीगुणलक्ष्यानसंवृत्तसंबातपयोधरेणिपरिसरपत्तादिना पुनरा-
शिर्णैर्तो ननोजो यस्य । तदुकं वातस्थाने—‘अवसानेऽपि च प्रीतिरूपचारैरुपस्तुता ।
सविष्वेमक्षयोगै रत्ति जनयते पराम्’ इति दीपिका ।

रत्नो गौडाकृतिर्यन्त्र प्रतिमण्ठपुरस्त्वतः ।
 आभोगान्ते तथा पाटस्तरैः पद्मगणांचितः ॥
 शुद्धारससंपूर्णकृष्णकेलिविराजितः ।
 मुख्यमधुसूदनस्यो हंसकीडननामतः ॥
 श्रीगोविन्दपद्मारविन्दमकरन्दास्तादचलाद्विरे-
 केण श्रीनृपसिंहमोक्तकुलाभ्योजप्रकाशेनदुना ।
 श्रीमत्कुम्भनुपेण कृष्णविवृतौ श्रीमीतगोविन्दके
 सङ्गीतकमदीपिकास्तमुख्यं सर्गस्तृतीयो गतः ॥
 इति मुख्यमधुसूदनहंसकीडननामा सप्तमः प्रवन्धः ॥ ७ ॥
 इति श्रीगुरुरधरित्रीपरिवृद्धपराजयप्रसरत्प्रतापशोषिताशेष्यवनपलवलेन
 राजाविराजश्रीकुम्भकर्णेन विरचिते गीतगोविन्दविवरणे
 मुख्यमधुसूदनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

यस्य सः । तिर्यक्षण्ठविरहमौलिक्षासौ तरलोक्तंसंबोधेति कर्मधारयः । तथाविधस्ये-
 ख्यः । गीतिगनिम् । ‘ललना तु नितम्बिनी’ इत्यमरः । ‘उत्तंसः कर्णपूरेऽपि
 मुन्दरे नायकेऽपि च’ इति धरणिः । ‘कंदलं तु नवाङ्करे । कल्पनामुपरागे च’
 इति । ‘कर्मिः पीडालबोत्कण्ठाभिप्राकाश्यवीचिषु । वस्त्रसंकोचलेखायाम्’
 इति ॥ १६ ॥

अप्युद्दिग्मपारकर्मणि लक्ष्मीकृष्णामुजडीविष-
 उवालालीडमपि व्यसन्यपि सदा संशुष्कतकोऽक्षिषु ।
 मचेतो मुरवैरिसद्गुणमुख्यातिन्धाविहांसुक्षणं
 सम्यक्ष्मापयता न मध्युपहृतं किं शालिनाथ । लया ॥
 इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरभिरविरचितायां श्रीकालिनाथकरितायां
 मीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जर्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः

- ख्रिग्ध म तु सूदनः -

यमुनातीरवानीरनिकुञ्जे मन्दमास्थितम् ।

प्राह प्रेमभरोद्धान्तं माधवं राधिकासखी ॥ १ ॥

कर्णाटरागैकतालीतालाभ्यां गीयते ॥ प्रवन्धः ॥ ८ ॥

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनु विन्दति खेदमधीरम् ।

व्यालनिलयसिलनेन गरलसिव कलयति मलयसमीरम् ।

माधव ! मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना ।

सा विरहे तव दीना ॥ भ्रुवपदम् ॥ २ ॥

मधुमयनं हृदि कृत्वा परं जयदेवीये मातौ वरम् ।

तनुते धातुं श्रुतिसुखकरं कुम्भो नृपशतवन्यविरम् ॥

हृदानीं तयोः पृथक्कामावस्थां निरूप्य संयोजयितुमिच्छुर्दूतीयोगं निरूप्यति—यमुनातीरवानीरेति । राधिकासखी माधवं प्राह—किंविशिष्टं माधवम् ? प्रेमभरेण ज्ञेहोद्देशेणोद्धान्तमुद्दिग्नविच्चम् । तुनः किंभूतम् ? यमुनातीरस्ये वानीरनिकुञ्जे वेतसनिकुञ्जे मन्दं निरुत्साहं यथा स्यात्तथा आस्थितमासीनम् । अथवा, अमन्दमिति वचनविशेषणम् । अतिशयव्याकुलां राधां दद्वा अमन्दं सबेगमाह । पञ्चावकं छन्दः ‘युजोर्जेन स’ इति । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—अत्र गीते विरहोत्कण्ठिता नायिका वर्णनीया ‘नायिका लक्षणैर्युक्ता गीतकाव्येषु दर्शिता । पृकैव नायिका वापि हरमूर्तिरिवाएष्ठा । याससज्जा समुत्कण्ठा स्वाधीनभर्तुका तथा । कलहान्तरिता वापि विप्रलङ्घाभिसारिका । खण्डिता प्रोपिता चैव नायिकाश्राष्ट संमताः ।’ तत्र समुत्कण्ठितालक्षणमुक्तं भरतेन—‘यस्याः समुचितेऽप्यहि प्रवासी नैति वल्लभः । सा अरानलसंतसा विरहोत्कण्ठिता भवता’ ॥ १ ॥ निन्दतीति । पूर्वं भ्रुवपदं व्याकि-

पूर्वसर्गे कृष्णस्य विरहननितावस्था वर्णिता । अत्र तु राधावास्तापमाह—यमुनेति । राधिकायाः सखी माधवं कृष्णं वक्ष्यमाणमुवाच । राधिकेलत्रानुकम्पायां कः । कीदर्शं कृष्णम् ? यमुनातीरवानीरनिकुञ्जे वेत्रलताच्छङ्गप्रदेशे मन्दं खैरमास्थितमासीनम् । तत्र हेतुगर्भजिशेषणमाह—प्रेमेति । प्रेमभरेण राधिकाविषयस्त्रहाधिक्ये-

पाठा०-१ ‘कानर(ड. C.)रागे पृकृताले’ RM., ‘कर्णाटरागे’ B., ‘कर्णाटकरागे’ P., ‘कर्णाटरागे पृकृतालीलाले’ S. २ ‘सा विरहे...’। माधव... लीना । C., S., B., P. ३ ‘तव विरहे दीना’ B., S., P.

टिप्प०-१ ‘कृपाणपाणिर्गजदन्तपत्रमेकं वहन् दक्षिणकणीपूरे । संस्तूपमानः सृचारजोपैः कर्णाटरागः शिखिकण्ठनीकः ॥’ इति कर्णाटरागलक्षणम्—बाल० ।

अविरलनिपतितमदनशरादिव भवद्वनाय विशालम् ।

खहुदयमर्मणि वर्म करोति सजलनलिनीदलजालम् ॥ सा वि० ३

यते—सा विरहे इति । हे माधव ! सा राधा भावनया त्वयि लीना त्वचानेन त्वन्मयत्वं प्राप्ता इति तुत्त्वा त्वयि लीनेति । त्वामन्तरा स्थिता । उत्प्रेक्षते—कामशरभीलेव । यथा त्वामन्तरा स्थितायां ते कामशरास्त्वद्येव पतन्ति, न तस्यामिति तुत्त्वेति भावः । किंविहिष्टा सा ? तव विरहे सति दीना दैन्यमाप्ता । इति भ्रुवः ॥ अत्रोद्येक्षालंकारः । किं किं करोति तत्कर्मांह—चन्दनं निन्दति चन्दनस्य निन्दां करोति । सराहुदकल्पाद्विपक्षपक्षमात्रितमिवाभातीति । तत एव इन्दुकिरणमनु खेदं विन्दति लभते । कथम् ? अधीरं यथा भवति तथा । अधीरमिति चन्दनविद्वेषणं वा । अधिकं इत्यति प्रेरयति कामशरामिति निन्दार्थः । अपि च,—मलयानां व्यालनिवासानां समीरं गरलमिव कलयति । केन हेतुना ? व्यालनिलयमिलनेन व्यालनिलयानां व्यालनिवासानां चन्दनानां मिलनेन सङ्गात् । अत्र रूपकोद्येक्षाविरोधालंकारः ॥ २ ॥ अ्यानादेकतामापलत्वं प्रकटयति—अविरलेति । सा सजलनलिनीदलजालं खहुदयमर्मणि वर्म करोति । किंभूतं तत् ? विशालम् । उत्प्रेक्षते—अविरलनिपतितमदनशराद्वद्वनायेव । अविरलं निपतितं निपातो येषां ते च ते मदनशरात् । जातावेकवद्वावादेकवचनम् । खहुदयासक्ततया ‘त्वयि मृतेऽहमेव मृता’ इति हृदयमर्मत्वं त्वद्येव विधाय भवद्वनायेति तुकम् । खहुदयमर्मणि भवद्वनाय भवद्वक्षणाय सजलनलिनोऽन्तमुदिमम् । तथा च प्रेमभरेण अ्यानपरम्परया तां साक्षात्कृत्य तदन्वेषणं विहाय लतागृहस्थितमिति भावः । ‘अथ वेतसे । रथाप्रपुष्पविदुलवेत्रवानीरवकुलाः’ इत्यमरः । ‘मन्दः खले मन्दगते नूर्खे खैरिणि रोगिणि’ इति विश्वः ॥ १ ॥ निन्दतीति । गीतस्यास्य कानर(ड)रागः एकतालीतालक्ष्य । गीतायेस्तु—हे माधव ! सा राधा तव विरहे लद्विष्टेष्ये चन्दनं निन्दति । अथ च इन्दुकिरणमनुलक्षीकृत्याधीरमनल्वं खेदं तुःस्तु विन्दति प्राप्नोति । मलयसमीरं मलयपर्वतसंबन्धिनं वातं व्यालनिलयमिलनेन व्यालानां सर्पणां निलयो निवासथन्दनवृक्षस्तस्य मिलनेन संसर्गेण गरलमिव विषमिव कलयति मन्यते । चन्दनवृक्षस्थितैः सर्पैः पीलोद्वीणाः । एते मलयजवायवोऽत एव विषमयाः कथमन्यथा शारीरसंपर्कादेव मूर्च्छां मे जनयन्तीति मन्यत इति भावः । कुतस्तथा मन्यत इत्यतो देहुगर्भविषेषणमाह—दीनेति । दीना दुःखिता । तथा च दुःखितस्य मुखहेतुरपि दुःखायैव भवतीति भावः । पुनः कीदृशी ? भावनया अ्यानेन त्वयि लीना भमा । कस्मादिव ? मनसिजस्य कामस्य ये विशिखा बाणास्त्रद्वयादिव । ‘व्यालो भुजङ्गमे प्रोक्षः श्वापदे दुष्टदन्तनि’ इति विश्वः । ‘गरलं तु विषे माने गरले तृणपूरके’ इति च ॥ ३ ॥ अविरलेति । सा सहुदयरूपमर्मस्थाने विशालं सजलनलिनी-

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयम् ।

अतमिव तब परिरम्भसुखाय करोति कुसुमशयनीयम् ॥ सा वि० ४
वहति च चलितविलोचनजलभरमाननकमलमुदारम् ।

विषुमिव विकटविषुन्तुददन्तदलनगलितामृतधारम् ॥ सा वि० ५

नीदलजालं पिधानमिव करोति हृदयान्मा निरगादिति बुचेति युक्तिलेशः ।
उषेषालंकारः ॥ ३ ॥ कुसुमेति । सा कुसुमशयनीयं कुसुमशयर्यां करोति ।
किंभूतं कुसुमशयनीयम् ? अनल्पविलासकलाकमनीयं बहुतरविलास-
रमणीयम् । किमिव ? कुसुमविशिखशरतल्पं व्रतमिव । किमर्थम् ? तब
परिरम्भसुखाय । अतोऽपि सुखैषी व्रतमाचरति । दुर्लभभवदाञ्जेषावाहै
मारेण दूयमाना सा दुष्करं तस्यैव शरशयाव्रतमाचरतीत्यर्थः । अतो-
थेषालंकारः ॥ ४ ॥ वहतीति । सा आननकमलं वहति । किंभूतम् ?
चलितविलोचनजलभरम् । चलितः संभक्तः विलोचनेन जलभरो यत्र । वा
चलिते संभक्ते विलोचने जलभरेण यत्र । अथवा,—चलितविलोचन एव
जलभरो मेघो यत्रेति पाठः । किंविशिष्टं आननकमलम् ? उदारं मनोहरम् ।
कमिव ? विषुमिव । किंभूतं विषुम् ? विकटा विकराला विषुन्तुददन्तासौर्द-
हनेन पीडनेन गलितामृतधारा यस्मिन् । अनेन भवद्विरहेणानवरतं रुदत्या
सुखमिन्दुकान्ति विभर्तात्याशयः, अस्तित्वर्णमभूदित्यर्थः । अत्रोपमालंकारः
दलजालं जलसहितं कमलिनीपत्रसमूहं यमं कवचं करोति । किमर्थमिव ? अविरलं
यथा स्यादेवं निपतितो यो मदनशरः कामवाणस्तसाद्वदवनाय भवतो रक्ष-
णायैव । तस्या हृदये तर्वं सर्वेदा तिष्ठति, अतोऽविरलनिपतितद्विभैर्देनशरस्ते पीडा
मा भूदिति पदिनीपत्रैस्ते सञ्चाहमिव सा करोतीति भावः । केचित्तु—कीदर्शं
यमं ? अविरलनिपतितमदनशरादवनाय खरकणाय भवदिव संपदमानमिवेति
व्याकुर्वन्ति । ‘अवनं रक्षणे प्रीताँ’ इति विष्वः ॥ ५ ॥ कुसुमेति । सा कुसुम-
शयनीयं पुष्पशयर्यां करोति रचयति । कीदर्शम् ? अनल्पविलासकलायां बहुतर-
कीदाकलायां कमनीयं काङ्क्षणीयम् । न दैवस्य गतिर्जार्हुं शक्यते । को वेदाक-
स्यादेव भवानागच्छत्तीत्याशयेन कुसुमशयामारचय्य लन्मार्गदलदृष्टिरेकनिष्ठैव
तिष्ठतीति भावः । किमिव करोति ? कुसुमविशिखः कामस्तस्य ये शराः कुसुमस्य-
रूपास्तेषां तर्लं शय्या तत्र तत्खरूपं व्रतमिव । तब परिरम्भसुखाय तवालिङ्गन-
जन्यसुखप्राप्तये करोति ? ‘तर्लं च शयनीये स्यात्तर्लं वृन्दकलत्रयोः’ इति विष्वः ।
एतैतिभिः पदैरुद्देशाख्या प्रपदावस्था कथिता । तत्क्षणं प्रागेवोक्तम् ॥ ६ ॥
वहतीति । सा उदारमाननकमलं थेष्ठं मुखपद्मं वहति धारयति । कीदर्शम् ?

पाठा०-१ ‘वलितविलोचनजलधर’ R.M., C., S. ‘वहति च गलित-
विलोचनजलभर’ B., P.

विलिखति रहसि कुरज्ञमदेन भवन्तमसमशारभूतम् ।

प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ॥ सा वि० ६
ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य भवन्तमतीव दुरापम् ।

विलंपति हसति विषीदति रोदिति चक्रति मुद्दति तापम् ॥ सा वि० ७

॥ ५ ॥ अपि च,-विलिखतीति । हे कृष्ण ! सा मर्तसर्थी रहसि एकान्ते
कुरज्ञमदेन भवन्तं विलिखति । किंभूतं भवन्तम् ? असमशारभूतं कुमुम-
शारवामापञ्चम् । स्वामेव दुर्क्षमत्वात् वाहकत्वेन कुमुमशरोऽयमिति बुद्धा ।
किं कृत्वा विलिखति ? करे नवचूतशरं विनिधाय । अत्र चूतपुष्पधारणेन
पूजोपयुक्ता । अनन्तरं प्रणाम उचित पूर्व । पीडाकरे कामे स्वरक्षार्थमर्दन-
प्रणामयोरपि युक्तत्वमेव । अयं च विरहिणीव्यापार उक्तः । तदुक्तं भरतेन—
‘देवतापूजनं कुर्याद्याद्यलिभुजे बलिम् । लिखेत्काम्तप्रतिकृतिं पाठयेष्टुक-
सारिकाः ॥ गणयेद्वावधिदिनं गीतं गायेतदद्वितम् । पूर्वविधविनोदेन नयेत्कालं
विद्योगिनी’ ॥ च पुनः अथः वाहनदेशो मकरं विनिधाय पूर्वं साङ्गोपाङ्गकाम-
रूपं भवन्तं विनिधाय मा दुहेति प्रणमति । अत्र लिखित्वा प्रणमतीति वक्तव्ये
विरहिणो हि कृत्वा कृत्वज्ञानं भवन्तीति पौनःपुन्येन यत्र तत्र गच्छन्तीति
चोतनार्थम् । अत्रोपमालंकारः ॥ ६ ॥ अपि च,-ध्यानलयेनेति । हे कृष्ण !
सा मर्तसर्थी भवन्तं विलिखति । किंविशिष्टं भवन्तम् ? अतीव दुरापं दूतीये-
षणादिना दुरापं दुर्लभम् । किं कृत्वा विलिखति ? ध्यानलयेन ध्यानेकाप्रतया

बलिते त्वमार्गविलोकनाय तिर्यकप्रसारिते विलोचने नेत्रे एव जलधरौ मेघौ यत्र
तादृशम् । अत्र निरन्तराशुष्यर्थित्वेन नेत्रयोर्जलधरत्वेन निरूपणम् । कमिव ?
शिषुमिव । कीदर्शं विषुम् ३ विकटाः कराणा विशाला वा ये विषुन्तुदस्य राहोर्द-
न्तास्तैर्दलनं खण्डनं तस्माद्विलिता प्रच्युताऽमृतस्य धारा यत्र तादृशम् । अत्र
मुखस्य विषुना नेत्रजलस्य चामृतधारालूपसादृशाक्यार्थोपमा चोद्या । ‘विकटः
सुन्दरे प्रोक्तो विशालविकरालयोः’ इति विश्वः । ‘तमसु राहुः स्वर्भाग्निः
सैंहिकेयो विषुन्तुदः’ इत्यमरः । इयं चोन्मादाख्या सप्तमावस्था । तदुक्तं
श्टङ्गारतिलके—(२।१३) ‘शासः प्रोदनोत्कम्पवसुधालेषणैरपि । व्यापारो
जायते यत्र स उन्मादः स्मृतो यथा ॥’ इति ॥ ५ ॥ किंच, विलिखतीति ।
रहस्यकान्ते कुरज्ञमदेन कस्तूर्या भवन्तं विलिखति । कीदृशम् ? असमशरभूतं काम-
खलपिणं तव करे नवचूतं शरं निधाय तवाधः आसनस्थाने मकरं निधाय
धूत्वा प्रणमति । कुमुमशरो मकरवाहनस्त्वमेवासीलनेन ‘चूतपुष्पधारेण किमिति मां
संतापयति ?’ इति प्रणम्य त्वां याचत इति भावः ॥ ‘मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरीगन्ध-
केशरे’ इति हाराबलिः ॥ ६ ॥ ध्यानेति । ध्यानं विन्तनं तत्र यो लयस्तपरतर्वं

प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव ! तब चरणे पतिताहम् ।
त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहम् ॥सा वि०८

ुरोऽप्ये परिकल्प्य । लिखित्वा च इष्टो मयेति हसति । आर्णेषादिकं न करो-
तीति विषीदति । तज्ज कुरुतो नाम; प्रेमणा हृष्टिमपि न प्रयच्छतीति रोदिति ।
इत्यायामपि नास्य संतोष इति चञ्चलि स्थानात्थान्तरे गच्छति । उन्नरागत्य
शृण्वेत्स वश्यो भविष्यतीत्याशयेन तापं मुच्छति इति । अत्र दीपकमलंकारः ॥७॥
प्रतिपदमिति । हे माधव ! सा मत्सखी प्रतिपदं प्रतिचरणम्यासं प्रतिस्थाने
वा इदमेव निगदति । अत्रापिरेवार्थे । इदमिति किम् ? अहं तब चरणे
निपतिता । सपदि मयि विषये त्वयि विमुखे सति सुधानिधिरपि सुधानि-
धानमपि तनुदाहं करीरदाहं तनुते । अथवा, सुधानिधिवन्द्रोऽप्यतनुदाहं
सरतापं तनोति । अतनु यथा स्थादिति च । अत्रातिशयोक्तिरलंकारः ॥ ८ ॥

तेनातीवातिशयेन दुरापं दुःखेन प्राप्यं भवन्तं उरोऽप्ये परिकल्प्य सा राघा विलपति
'शठ ! इयत्कालं यामि: सह कोडां कृतवानभिः, तत्रैव गच्छ' इत्याधुक्त्वा रोदिति ।
भावयवशादागतोऽप्यतिनिर्भर्त्तनात्को वेद पुनर्बातीत्यनुरागप्रकटनाय हसति । पवा-
सुरःस्थितोऽप्यर्थं मामालिङ्गादिना न संभावयतीति विषीदति विषादं प्राप्नोति । पुनः
कृष्णमयं वश्यः स्थादिति विचार्यं रोदिति । यतो नायिकानां नायकस्य पुरतो रोदनं
परमवशीकरणं जायत इति । तदुक्तम्—'रुदितमुदितमर्जु योषितां विमोहु' इति ।
पवाद्वादने तदीदासीन्यमालश्यं गच्छन्तीं मामयमनुनेष्वतीत्यभिप्रायेण चञ्चलि
स्थानान्तरे गच्छति । पवाद्यानेनैव तत्सङ्गपरिकल्पनया तापं मुच्छति ।
किलकिलिताद्यो चाऽयं भावः । तदुक्तं दशरूपके—(३।३९) 'कोधाञ्जु-
हर्षभीत्यादेः संकरः किलकिलितम्' इति । इयमप्युन्मादारुचावस्था ।
अलंकारवेद शीपकमिति । तदुक्तम् (का. प्र. १०।१०३)—'सैव कियामु बहीपु
कारकस्येति शीपकम्' इति । अस्यार्थः—बहीपु कियामु कारकस्य सैव
सहृदृतिरेव शीपकमिति ॥ ७ ॥ प्रतिपदमिति । प्रतिपदमित्स्तत्त्वलन्ती
पदं पदं प्रतिपदं निगदति । हे माधव ! तब चरणेऽहं पतिता त्वयि विमुखे
विषिष्टे सति सुधानिधिरमृतलिधिवन्द्रोऽपि तनुदाहं मच्छरीरसंतापं तनुते
विलारयति । त्वं माधवा लक्ष्म्या धवः स्थामी । चन्द्रव समुद्रोत्पत्त्वात्त्वात्त्वाः
सहोदर इति त्वयि निकटस्थिते सति सपद्यपि मे किमपि न कर्तुं शकोति ।
त्वयि प्रतिकूले च सति स्थानिनीकापद्यं मयि सरन्मुधानिधिरपि मे तनुदाहं
तनुते इति 'माधव'पदेन च्वनितम् । सुधानिधेत्तापकारित्वे विरुद्धमिति

टिप्प०-१ अथ 'माधव'पदेन या लक्ष्मीः, तस्या धवः स्थामी यद्विलक्ष्माकुलो
बभूव इति राघवाः सौभाग्यं अनितम्-दीपिका ।

श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ।

हरिविरहाकुलवल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयम् ॥ सा वि० ॥ ९ ॥

आवासो विपिनायते प्रियसखीमालापि जालायते

तापोऽपि श्वसितेन दावदहनज्वालाकलापायते ।

श्रीजयदेवेति । हे वैष्णवाः ! इदं श्रीजयदेवभणितं यदि मनसाधिकं नटनीयमभिनेतव्यम् । 'नट'शब्देनात्र नाव्यस्याभिनयप्राधान्यादभिनयो विवक्षितः ।

अथवा,—नटनीयमित्यास्वादनीयम्, रसनीयमिति यावत् । 'नाव्यशब्दो रसे मुख्यः' इति भरतीये । किंभूतमिदम् ? सखीमधिकृत्य वर्तमानम् । तर्हि हरिविरहाकुलवल्लवयुवतेरा राधायाः सख्याः वचनं पठनीयम् । जयदेवभणितविवदमेव सारमित्यर्थः ॥ ९ ॥ 'प्रतिमण्ठकतालेन रागे देशाङ्कसंजिते ।

पदात्मांकरैर्युक्तः पदात्संगमतस्याय ॥ आकारोपचितालापगमकाकुलविग्रहः । आभोगासेनकैः पाठैः प्रनुरौतिपेशलः ॥ हरिवलभृत्योऽयमशोकपलुषः समृतः ॥' इति हरिवलभाशोकपलुषनामाष्टमः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ किं बहुना, इदानीं मत्सख्यास्त्वदते त्वयि विपरीते सर्वमेव विपरीतमित्याह—आवास इति । 'हन्त' इति खेदे । हे माधव ! सा मत्सखी त्वद्विद्वर्हेण हरिणीरूपायते सूरीरूपमित्याचरति । स्वभावतो विरहेण पाण्डुवर्णो भवत्येवेति तथाविष्वं रूपमधिकृत्य हरिणीरूपेणोपमीयत इत्युक्तम् । कथमिति प्रथेहरिणीविरोधजेनाह—आवासो विपिनायते । हरिण्यः किल बने बसन्ति, तस्या मे सख्या आवासो विपिनायते । अत्र 'आवास'शब्देन निलय उच्यते । प्रियसखीनां माला श्रेणिः जालायते; इतस्तो गमनाय तद्रोधकत्वात् । अथवा,—प्रियसखीदत्ता मालापि

विरोधनामायमल्लक्षणः ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति । जयदेवमणितं जयदेवकवित्वमतिशयितं यदि मनसा नटनीयं नर्तितव्यं तदा इदं हरिविरहेणाकुला

व्याकुला या बलवयुवतिस्याया या सखी दूतीत्वेन प्रेषिता तस्या वचनं पठनीयम् । इयं विरहोत्कृष्टिता । नायिका । तलक्षणं तु प्रागेवोक्तम् ॥ ९ ॥ सा लां विना कुत्रापि न निर्दृश्यं लभत इत्यत आह—आवास इति । तस्यास्त्वद्विरहेणावासो मनिदर्श विपिनायतेऽरूपमित्याचरति । प्रियसखीनां माला पङ्कूरपि जालायते आनायवदाचरति । यदा त्वद्विलेषद्वासहिष्युताया जीवितमपि ल्वकुं प्रवृत्ताभवति तदा सखीभिन्निवार्यत इति स्वच्छन्दव्यवहारप्रतिबन्धकतया जालवदाचरतीति भावः । अथ तापो विरहजनितस्यापो निःश्वसितेन निःश्वासेन दावदहनज्वालाया दावामित्यिखाया यः कलापः समूहः स इवाचरति । अपरोऽपि दावामित्युना प्रचण्डो भवतीति च्चनिः । सापि हरिणीरूपायते हरिणीवदाचरति । हा कष्टम् । कथम् ? कन्दपोऽपि कामोऽपि परानन्दजनकोऽपि लद्विरहे यमायते

सापि त्वद्विरहेण हन्त हरिणीरूपायते हा कथं
 कन्दर्पोऽपि यमायते विरचयन्नार्दूलविकीडिवम् ॥ १० ॥
 देशांखरागैकतालीतालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ ९ ॥
 स्तनविनिहितमपि हारमुदारम् ।
 सा मनुते कृशतनुरिव भारम् ।
 राधिका तव विरहे केशव ! ॥ श्रुतपदम् ॥ १ ॥

जालायते । हरिणीवन्धनार्थं जालं शिष्यते तद्वदाचरति । अपि च,—तापोऽपि देहतापोऽपि शस्तितेन निःशस्तितेन दावामिज्वालावलीवाचरति । एवं तस्या हरिणीत्वं निरूप्य खेदमभिनन्दन्त्याह—‘हा’ इति कष्टे । सा मत्सखी कथं बत्तते ? यतः कामोऽपि शार्दूलविकीडितं विरचयन् यमायते यम इवाचरति । शार्दूलः किल हरिणी हन्तीत्युक्तिः । अत्र च हरिणीवन्मत्सख्यास्वयमि छानुरागोऽस्मि । निःस्तेहे स्तेहवत्या पशुरूपत्वेन हरिणीरूपमीचित्तीमावहति । निःस्तेहे॒स्तेहवति॑ सैवेत्यवधारणार्थः । कृतमपि शार्दूलविकीडितम् । अत्र लुप्तोपमा । विरोधाभासव्यालंकारः ॥ १० ॥ इदानीं राधासखी स्तनविनिहितमप्युदारं मनोहरं हारं भारमिव मनुते कृतान्त इवाचरति । कि कुर्वेन ? शार्दूलस्य व्याघ्रस्य विकीडितं कोङ्डां कुर्वन् । यथा हरिणी सुमन्ततः प्रदीपदावामिज्वालयोद्दिप्ता व्याघ्रेण त्रासिता अत्रे व्याघ्रजालं विततं पद्यन्ती दशदिवं चकितं विलोक्माना क्वापि न निर्वृतिं लभते, तथेयमपि व्याघ्रलुपेण कामेन त्रासिता सखीव्यावसेषु क्वापि निर्वृतिं न लभत इति भावः । अत्र शार्दूलविकीडितनामकं छन्द इत्यपि श्वनितम् । अत्र प्रथमपादे उद्गोगरूप्यावस्था कथिता । तद्वक्षणं तुलं प्रालृ । रोधे चाष्टमी व्याघ्रवस्था कथिता । तदुक्तम्—‘अभीष्टसंगमाभावाव्याधिः संतापलक्षणः । अत्र संतापनिःश्वासौ श्वीतवस्तुनिषेवणम् ॥ नोत्तरं भाषते प्रश्ने नेक्षते न शृणोति च ॥’ इति । ‘शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुमेदे च’ इति विश्वः ॥ ९ ॥ मुनरपि व्याघ्रिहपामहमीमवस्थां संप्राप्य तां च गीतेन कथयति—स्तनेति । गीतस्यास्य देशाखरागः । रूपकतालः । गीतार्थस्तु—हे केशव ! तव विरहे सा राधिका अनुकम्प्या राधा स्तनविनिहितमपि स्तनयोरूपरि इठात्सखीजनैर्ष्टमप्युदारमुत्कृष्टं हारमतिभार

पाठा०-१ ‘देशाग’ C., ‘देशाप’ S., P. २ ‘रतिभारम्’ BM.
 ३ ‘राधिका विरहे तव’ P., RM., RP.

टिप्प०-१ कं सुखं, तस्येषो नियन्ता केशः, सर्वेषां सुखमद इत्यर्थः; वं अमृतं सुखित्तीवनं तद्रूपः, केशव्यासौ वशं केशवः; पलाहयेन त्वयैर्भूता प्रणयिनी मत्सखी कुःस्तिं भवति, तस्मोचितमिति ‘केशव’ इति संबोधनेन श्वनितम्—दीपिका ।

सरसमसूणमपि मलयजपङ्कम् ।

पश्यति विषमिव वपुषि सशङ्कम् ॥ राधिका० ॥ २ ॥

श्वसितपवनमनुपमपरिणाहम् ।

मदनदहनमिव वहति सदाहम् ॥ राधिका० ॥ ३ ॥

दिशि दिशि किरति सजलकणजालम् ।

नयननलिनमिव विगलितनालम् ॥ राधिका० ॥ ४ ॥

विरहाधिक्याकृशतनोहर्षोऽपि भारोपमो भवति ॥ १ ॥ अपि च,—सर-
सेति । सा मरसखी वपुषि वर्तमानं मलयजपङ्कं सशङ्कं यथा स्वात्मा
विषमिव पश्यति । किंविवम् ? सरसमसूणमपि सरम् च तन्मसूणं च सरस-
मसूणं ब्रह्मपात्क्रियग्रथकोमलमपि ॥ २ ॥ अपि च,—श्वसितेति । सा
मरसखी श्वसितपवनं मदनदहनमिव कामाप्निमिव वहति । किंभूतम् ? सदाहं
दाहसहितम् । विरहेणान्तस्तापो विद्यते तेन सहितम् । किंभूतम् ? अनुप-
मपरिणाहम् ; निःशासनामतिशीर्षत्वाद् ॥ ३ ॥ अपि च,—दिशि दिशीति ।
सा राधा नयननलिनं दिशि दिशि किरति विश्रिपति । त्वदर्शनाकाङ्क्षेति
शेषः । सजलकणजालं जलकणसमूहेन सह वर्तमानम् । उप्रेक्षते—
विगलितनालमिव विश्रितं नयनं विनालेन नलिनेनोपमीयते । अथवाऽत्र
उच्छूनत्वात्कलरहितत्वादीनत्वाच विनालेन कमलेनोपमीयते ॥ ४ ॥

मनुवे । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—कृशतनुरिति । कृशा ततुरङ्गं यस्याः सा
॥ १ ॥ किंच,—सरसेति । मलयजपङ्कं चन्दनपङ्कं वपुषि देहे सशङ्कं शङ्कासहितं
यथा स्वादेवं विषमिव पश्यति । कीदृशम् ? सरसमसूणमपि, आर्द्धिक्याणम-
पीत्यर्थः । ‘पङ्कः कर्दमपापयोः’ इति विश्वः । ‘मसूणः कर्कशो लिंघेऽपि’ इति मेदिनी
॥ २ ॥ किंच,—श्वसितेति । सा श्वसितपवनं शासवायुं वहति धारयति ।
कीदृशम् ? अनुपमपरिणाहं उपमारहितः परिणाहो दैर्घ्यं यस्य तादृशम् । कमिव ?
मदनदहनमिव कामाप्निमिव । कीदृशम् ? सदाहं दाहसहितम् । ‘परिणाहो विशालता’
इत्यमरः । एषा चला व्याघ्रवस्था कथिता । ताङ्गेष्वर्णं तु प्रागेषोऽस्मृ ॥ ३ ॥ दिशि
दिशीति । सा दिशि दिशि नयननलिनं नेत्रपद्मं किरति विश्रिपति । कीदृशम् ?
विगलितनालं विगलितरूपितो नालो दण्डो यस्य । पुनः कीदृशम् ? सजलकण-
जालं जलकणजालैरक्षुजलकणिकासमौहैः सहितम् । अत्र ‘इव’शब्दो वाक्या-
लंकारे । अत्र नेत्रस्य नलिनलेन निरूपणात्तिलमितलं बोध्यम् । तेन जडता नवम्य-
वस्था व्यनिता । तदुक्तं रसार्णवसुधाकरे—‘यथ व्यायति निःशङ्कं जडता
सा प्रकीर्तिंता । अत्र स्वर्णानभिश्वलं वैरप्यं विशिलाङ्गता ॥ अकीडाङ्गकृतिः

त्यजति न पाणितलेन कपोलम् ।
 बालशशिनमिव सायमलोलम् ॥ राधिका० ॥ ५ ॥
 नैयनविषयमपि किसैलयतल्पम् ।
 कलयति विहितहुताशविकल्पम् ॥ राधिका० ॥ ६ ॥
 हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।
 विरहविहितमरणेव निकामम् ॥ राधिका० ॥ ७ ॥

त्यजतीति । सा राधा पाणितलेन कपोलं न त्यजति; चिन्तावशात् । किंभूतं कपोलम् ? अलोलम् । क ? सायम् । सायं हि विशेषविरहोद्रेको भवति । कमिव ? बालशशिनमिव । अलोलमिति बालचन्द्रो हि सायं पाण्डुर्निःश्रीकब्द भवति । कपोलस्य हस्तेनाच्छादितस्वादालशशिनोपमा ॥ ५ ॥ अपि च,-नयनेति । सा राधा किसलयतल्पं विहितहुताशविकल्पं कलयति हुताशमिव जानाति । किंभूतं तदपम् ? नयनविषयमपि । अनुमितार्थे संसर्गे वा 'आनितर्जीयते । नयनविषयेऽपि अमेरिनिर्निमित्तस्वाच्छयन्योस्ववर्यारोपितल्पं चोत्यते ॥ ६ ॥ अपि च,-हरिरितीति । सा मत्सखी निकाममतिशयेन सकामं सामिलायं यथा स्यात्यथा हरिरिति जपति त्यजाम गृह्णन्त्यास्ते । किंभूता ? विरहविहितमरणेव विरहेण विहितं मरणं यस्याः सा । अर्थात्तत्त्वैव । अन्योऽपि विहितमरणो हरिरिति हरिरिति जपत्येव ॥ ७ ॥

स्तम्भनिःश्चासकुशतादयः ॥' इति ॥ ४ ॥ त्यजतीति । सा सायं संध्यासमये पाणितलेन करतलेन कपोलं न त्यजति । कीदृशम् ? अलोलमचञ्चलम् । 'अहस्तु यथाकलयंचिन्नीतं, रात्रिस्तु युगायमाना कर्पं नेतव्या ?' इति कपोलतले पाणि कुला सायं चिन्तयतीति भावः । कमिव ? बालशशिनमिव द्वितीयाचन्द्रमिव । मुखार्धस्य करतलचञ्चलेनार्धदद्यमानतया विरहपाण्डुतव्या मुखस्य द्वितीयाचन्द्रसाम्यम् । इवमपि जडतावस्था ॥५॥ नयनेति । किं च, सा नयनविषयमपि चक्षुर्योचरमपि किसलयतल्पं नयपालवशयनीयं विहितो हुताशनस्याम्रेविकल्पः संशयो यत्र तादर्थं कलयति । अत्र किसलयेषु ताम्बलसुंतापकल्पादिसमानभर्मदर्शनादप्रिलसंशयः । इयं चोद्दिप्रावस्था । ताङ्क्षणं प्रागेवोक्तम् ॥६ ॥ हरिरितीति । सा निकाममतिशयेन हरिरिति हरिरिति जपति । केव ? विरहेण तद्विष्टेषेण विधातुमारन्धं मरणं यत्या सा । कर्म ? सकामं सामिलायं यथा स्यात् तथा । अमिलायादिपुनयस्वाख्यतास्तीतासपि लदौदासीन्यमालक्ष्य मरणालयापि दशम्यवस्था अवश्यं भवितव्येति निषिद्धयं प्रपञ्चानां क्लेशादरित्युच्यते इति को वेद प्रसञ्चस्त-

पाठा०-१ 'नयनविषय...॥...॥ ५ ॥' RM., S. २ 'त्यजति न पाणि...॥...॥ ६ ॥' RM., S. ३ 'किसलयं' S.

श्रीजयदेवभणितमिति गीतम् ।

सुखयतु केशवपदमुपनीतम् ॥ राधिका० ॥ ८ ॥

सा रोमाङ्गति सीत्करोति विलपत्युत्कम्पते ताम्यति

ध्यायत्युद्धमति प्रभीलति पतत्युद्याति मूच्छैत्यपि ।

अपि च,—श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवभणितं वर्णितं हरेः कृष्णस्य गीतं सुखयतु । भक्तानित्यध्याहारः । किंविशिष्टं गीतम् ? केशवपदमुपनीतं प्रापितम् । इदं श्रीजयदेवभणितं हरिर्गीतं केशवपदं सुखयतु । केशवः पदं स्थानं यस्यासौ केशवपदः, तं केशवपदं वैष्णवं सुखयतु । किंभूतं गीतम् ? उपनीतम्; उप समीरं नीतं प्रापितमित्यर्थः । अत्र मात्राचतुर्पदी छन्दः । सर्वत्रोपमालंकारः ॥ ८ ॥ इदानीं भक्त्याख्या भावितमरणांशसनमिपेण तन्मनः प्ररोचयति—सेति । हे स्वर्वैर्यप्रतिम अविनीकुमारसदाशरूप ! युतावत्यतनुज्ञरे पुत्रावतीमवस्थां प्राप्तुवत्यतनुज्ञरे । पक्षे,—अतनुज्ञरे भहति उवरे सति यदि प्रसीदति ततः सा वरतनुः तब रसात शूक्राराकिं न जीवेत् ? अपि तु जीवेदेव । अन्यथा चेत् प्रसीदति तदा अन्तं पूर्वान्तकः मरणमसि, मरणहेतुवास्त्रमेव मरणमिति । अथवा,—हे स्वर्वैर्यप्रतिम अविनीकुमारतुस्य वैद्य ! यदि प्रसीदति तत्क्षेत्रे रसात्पारदादिनिष्पत्तौषधात्सा वरतनुर्न जीवेत् ? अपि तु जीवेदेव । अन्यथा अन्तको यमो नासि ? अपि तु यम एव । ‘वरतनुः’ इति हेतुगर्भं विशेषणम् । तेन सा तनुरुपेति कृत्वा उद्दृश्यं जीवनीयेति तात्पर्यम् । सा राधा न केवलं बाह्यवृत्त्या त्वच्यनुरुक्ता, किंतु सात्त्विकभावेनापि त्वदायत्तजीवितेति दर्शयन्त्याह । तानेव सात्त्विकाभावान्विवृणोति—सा रोमाङ्गतीति । ‘स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाङ्गः स्वरभङ्गोऽथ

स्मित्यपि जन्मन्यागाल्य मे क्लेशं हरिष्यति, मा आयातु तथापि ‘अन्ते या मतिः सा गतिः’ इति जन्मान्तरेऽपि स एव वह्नभो भूयादिति सामिलार्थं नामान्तरं विहाय हरिरिलेवं जपतीति भावः । विहितेलत्र ‘आदिकमैणि चक्षः कर्तृरि च’ (पा. ३।४।७१) इति चक्षः ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति । इत्यमुना प्रकारेण जयदेवेन भणितमुच्चारितं सुखयतु । अर्थाच्छ्रेत्नगायकांश । कीरकाम् ? केशवपदमुपनीतम् ॥ ९ ॥ सा रोमाङ्गतीति । सा राधा रोमाश्वति रोमाश्वानश्वति प्रफुल्लयति । उद्गमयतीलयर्थः । यद्वा,—रोमाश्वोऽस्या अस्तीलर्द्धादित्वादच्चप्रलये रोमाश्वः चिद् इवाचरति रोमाश्वयति । यद्वा,—रोमाश्वपदं लक्षणया रोमाश्वतीपरम् । तथा च ओजस्वीवाचरतीलादिवद्रोमाश्वतीवाचरतीलयर्थः । अनेनामिलाशः कथितः । सीत्करोति सीत्करं करोति । अनेन विन्तास्मृती कथिते । अथ च विलपति, ‘स वाहः मुन्दरक्ष’ इत्यादिनायकगुणान्विवेणालपति । अनेन गुणकीर्तनमुक्तम् । उत्कम्पते कथं विरहदुःखं सोडव्यमिति कम्पयुक्ता भवति । ताम्यति रालाना गीत० ८

ऐतावत्यतनुज्ञवे वरतनुर्जवेन किं ते रसा-
त्खर्वेयप्रतिम ! प्रसीदसि येदि त्यक्तोऽन्यथा हैस्तकः ॥ ९ ॥

वेषधुः । वैवर्ण्यमधुप्रलयाविद्यहौ सार्थिका मताः । सा राधा रोमाङ्गति ।
रोमाङ्गो विद्यते यस्य स रोमाङ्गः, रोमाङ्गित इत्यर्थः; तद्वाचरति
रोमाङ्गति । अकारोऽन्न मत्वर्थायः । रोमाङ्गतीत्यादिना रोमाङ्ग उक्तः ।
सीखरोतीति वैवर्ण्यम्, विलपत्युच्यातिभ्यामधु, उच्यातीति निःसरति;
उत्कम्पत्युद्गमतिभ्यां वेषधुः, ताम्यतिना स्वेदः, उच्यातिपततिभ्यां स्वम्भः,
पततीति वैपरीत्येन तपतिवैवर्ण्ये योजनीयः । प्रभीलतिना स्वरभः, मूर्च्छतिना
प्रलयः, इत्येवमहौ सार्थिका भावाः प्रदर्शिता भवन्ति । सन्मनस्त्रयभवाः
सार्थिकाः । इदमाकृतम्—त्वद्यारोपितमनस्का त्वया जीवनीयेति;
अन्यथा आश्रितत्यागलक्षणं दूषणमपीति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं कृतम् ।
अत्र दीपकमल्लकारः । विप्रलभ्मालयः शुङ्गारो रसः । अत्र पूर्वार्धेन
स्थायिभावा उक्ताः । तदुक्तम्—‘रतिहासश्च शोकश्च क्रोधोरसाहौ भवते तथा ।
शुगुप्ताविस्तयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥’ इति । सार्थिकाश्च पूर्वत
एव उक्ताः ॥ अहमिलायनुकूलो नायको दक्षिणो वा । उत्कण्ठिता नायिका ।
सखी दूतीरवेन सहायिनी । तहुक्षणम्—‘प्रवृत्तिकुशला धीरा गृहमञ्चाद-
ग्रिया । स्वतंत्रा विभवा दासी दुष्टा प्रवजिता सखी । मालाकारादिनारी च

भवति । उच्याति तव उच्यानं करोति । ऐतैविशेषणैहृदेगावस्था कथिता ।
उद्गमति कीटादिस्थलं निर्दिशती भ्रमति । अनेन प्रलापः कथितः । प्रभीलति
उद्यानकल्पितातदालिङ्गनादिजन्यसुखभावेन चकुपी निमीलयति । अनेनोन्मादः
कथितः । पताति काइयेन स्थातुमशक्यतया भूमौ पतति । पश्चाद्यावनया लं दद्वा
कर्त्तव्य कृष्णमधुयाति लद्यभ्युद्गमनं करोति । अनेन व्याधिः कथितः । ततो मूर्च्छति
मूर्च्छा प्राप्नोति । अनेन जडता कथिता । कियादीपकोऽयमलंकारः । तहुक्षणमुक्तं
प्राक् । ननु जडतापर्वन्तावस्था यदि जातैव तदा किमङ्गस्तेनेत्यत आह—
ऐतादृशीति । हे स्वर्वेद्यावश्विनीकुमारौ तपत्रतिम तत्सदृश ॥ ऐतादृश्यतनुज्ञवे
स्वं यदि प्रसीदसि तदा सा वरतनुः कमनीयदेहा ते तव रसाच्छृङ्गाररसालिं
न जीवेत् ॥ अपि तु जीवेदेव । अन्यथा लं चेन्न प्रसीदसि तदा तया हृत्यकोऽपि
लक्षकप्राय इत्यर्थः । संप्रति मूर्च्छितायात्मस्या वक्तुमपारयन्त्या हृत्याच्छृङ्गैव सखीपु-
व्यवहारो भवति, सोऽपि तया लक्ष्य इत्यर्थः । अन्यत्रापि ज्वरे सति ज्वरी
रोमाङ्गति शीतादिना रोमाङ्गानिवाचरति । वेदनया शीतकृमात्मीत्कारं करोति ।
मोहायात्किञ्चिद्ददति । उत्कम्पते कम्पयुक्तो भवति । ताम्यति विहुलो भवति ।

पाठा०-१ ‘ऐतादृश्यतनुः’ RM. २ ‘न चेत्यक्तो’ S. ३ ‘थास-
क्तकः’ RP.

स्मरातुरां दैवतवैद्यहृष्टं ! त्वदद्वज्ञासृतमात्रसाध्याम् ।
निवृत्तबाधां कुरुषे न राधामुपेन्द्रे ! वज्रादपि दारणोऽसि ॥ १० ॥
कन्दपूज्वरसंज्वरातुरैतनोराश्र्यमस्याश्चिरं

चेतश्चन्दनचन्द्रमः कमलिनीचिन्तासु 'संताम्यति ।

कार्या दूतीष्टसिद्धये' ॥ ९ ॥ तदेव पूर्वसूचितदूषणमुज्जावयति—स्मरेति । हे उपेन्द्र ! दैवतवैद्यहृष्टं अशिनीसुतसुन्दर ! ततोऽप्यधिकचिकित्सक ! यदि त्वं पूर्वोक्तलक्षणां राधां निवृत्तबाधां निवृत्ता बाधा यस्यास्तां न कुरुषे तर्हि वज्रादपि दारणोऽसि कठिनोऽसि । कठिनः खलु कथमपि न लिङ्गतीति । किंविशिष्टां राधाम् ? स्मरातुराम् । युनः किंभूताम् ? रोगिणां चिकित्सा भविष्यतीत्याशङ्काह—त्वदद्वेष्टति । त्वदद्वज्ञासृतकल्पस्तन्मात्रसाध्याम् । अतोऽल्पप्रयासे बहुतरमुण्डे च प्रयोजने महान्तो नावसीदन्तीति । वृत्तम-
च्युपेन्द्रवज्रा ॥ १० ॥ इदृशीमवस्थां प्राप्तापि त्वदद्वज्ञमाकाङ्क्षैव प्राप्तिरी-
ल्याह—कन्दपूंति । हे माधव ! अस्याश्चेताश्चिरं चन्दनचन्द्रमः कमलिनी-
चिन्तासु यसंताम्यति तदाश्र्यम् । किंविशिष्टायाः ? कन्दपूज्वरसंज्वराकुल-

उयाति वायुवेगाद्यावति । मूर्ढ्छति मूर्ढ्छां प्राप्नोति । एतादृशतनुज्वरे महति साज्जिपातिके ऊंचरे कल्पचित्तलवैद्यप्रतिमस्य प्रसादेन रसात्पारदादितो ज्वरी किं न जीवेत् ? अपि तु जीवेदेव । ननु साज्जिपातिकज्वरे सहसा रसदानं निषिद्धमिल्यत आह—अन्यथेति । अन्यप्रकारेण संहितामार्गेण हस्तकोऽपि वैद्यानां हृत्यप्रक्रियाविशेषो 'हृथवटी' इति लोके प्रसिद्ध उक्तः । संहिताप्रक्रिय-
योपचारे कुरुते विशेषप्राप्ते रसदानमुचितमिति भावः । कन्तित 'लतोऽन्यथा नान्तकः' इति पाठः । तदान्यथा यदि न प्रसीदति लततवापेक्षयान्तको न, अपि तु लगेवान्तक इत्यर्थः । रोमाशति । द्वितीयव्याख्याने किप्प्रस्त्रये तलो-
पेऽपि रूपं बोध्यम् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे तिकादौ विषरागयोः । शशारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्रम्बुपारदे' इति विश्वः ॥ ९ ॥ स्मरातुरामिति । हे दैवत-
वैद्यहृष्ट ! दैवतानां यी वैद्यावश्चिनीकुमारौ तदद्वृष्ट मनोऽह । स्मरातुरो मदनहस्तां
त्वदद्वज्ञासृत एव यदमृतं तन्मात्रसाध्यां राधां विमुक्तबाधां लक्षणीडां न कुरुषे ।
अतो हेतोरुपेन्द्रवज्रादपि दारणोऽसि कठिनोऽसि । यतो वज्रमिन्द्रेण विसमझ-
संबद्धं सद्यथयति, त्वं तु विश्वेषे सख्ये व्यथयसीति वज्रापेक्षयापि दाहनज्वमिति

पाठा०-१ 'विमुक्तबाधाम्' R.M., S., D., C. २ 'मुपेन्द्रवज्रादपि'
R.M., D., S., C. ३ 'उवराकुलतनोः' R.P. ४ 'यत्ताम्यति' D., C.

टिप्प०-१ त्वं स्मरातुरा क्षमसंतप्तां राधां विमुक्तबाधां लक्षणीडां न कुरुषे न
करोपि वदा तदोपेन्द्रवज्रादपि कठिनोऽसि; वयेन्द्रो वयेण वृश्च दृढवांसताथा त्वं वहमा-
मिति ध्वनिः—संज्ञीशिनी ।

किंतु क्षान्तिवशेन शीतलतनुं त्वामेकमेव प्रियं
ध्यायन्ती रहसि स्थितां कथमपि क्षीणा क्षणं प्राणिति ॥११॥
क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे
नयननिमीलनखिज्ञया यया ते ।

ततोमैदनसंतापाकुलशरीरायाः । तापे सति शीतवस्तुषु स्पृहा नास्तीत्याश्रयम् ;
किंतु आश्रयान्तरमपि । क्षान्तिवशेन क्षीणा रहस्येकान्ते स्थिता त्वामेवैकं
प्रियं शीतलतनुं कथमपि ध्यायन्ती क्षणं क्षणमात्रं प्राणिति जीवति । अत्र
शीतलेषु द्वैषः, शीतलाद्यपि जीवतीति विरोधालंकारः । अनुत्तम रसः ।
शाद्मूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥ इदानीं त्वदागमनहेतुं मनसि स्थिरीकृत्य
प्राणितीत्याह—क्षणमिति । हे माधव ! यया राघवा पुरा ते विरहः क्षणमपि
न सेहे न सोऽः । किंभूतया ? नयननिमीलनखिज्ञया नयननिमीलनेनापि
खिजा सा तया । भवहर्शनान्तरे निमिषेऽपि या दुःखं प्राप्नोति, असौ सांप्रतं
विरविरहेऽपि रसालशाखां चूतशाखां विलोक्य, कथं शसिति प्राणिति तत्र
जाने । किविधां रसालशाखाम् ? एुधिताप्रभागाम् ।

भावः । उपेन्द्रवज्राभन्दः ॥ १० ॥ ननु शीतोपचारैरेव तनुज्वरशान्तिर्भविष्य-
तीति कि शपल्यत आह—कन्दैर्येति । अहो आश्रयम्, अस्याखेतविक्षितं
चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तामु चन्दनचन्द्रपद्मिनीवाराख्यपि सखीभिः किय-
माणामु संताप्यति रलाभिं प्राप्नोति । कीदृशाः ? कन्दर्पज्वरेण कामज्वरेण यः
संज्वरः संताप्लेनात्पुरतनो रुग्मदेहायाः । विरोधोऽयमलंकारः । तत्प्रश्नमुक्तं
प्राक् । नन्वेताहशे संतापे कथं जीवतीत्यत आह—किंत्यति । हे इन प्रभो !
त्वामेकमेव प्रियं शीतलतनुं ध्यायन्ती सती क्षणं प्राणिति जीवति । कीदृशी ? क्षणं
रहस्य स्थिता । पुनः कीदृशी ? उत्कान्तिवशा उत्कान्तेः प्राजोत्क्रमणस्य वशा
आयता । तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—क्षीणा काश्यादितिदुर्बला । तथा शीतलं
चाङ्गस्पदं ध्यायन्ती संप्रति जीवतीति लवा शटिति गन्तव्यं, पुनरुत्तमा दर्शनमपि
ते दुर्लभं भवतीति भावः । ‘संतापः संज्वरः समौ’ इत्यमरः । ‘इनः सूर्ये चुपे
पल्लौ’ इति विश्वः ॥ ११ ॥ ननु इथन्तं कालं यथा जीवति, तथाप्रेऽपि जीवतीत्यत
आह—क्षणमिति । अनया राघवा ते विरहः पुरा तत्सङ्गदशायां क्षणमपि न
सेहे न सोऽः । कीदृश्या ? नयनयोनिमीलनं निमेषलेन खिज्ञया दुःखितया ।

प्राठा०-१ ‘किन्तु क्षान्तिवशेन’ P., C. ‘किंतूकान्तिवशेन’ RM., ‘किन्तु
क्षान्तिरसेन’ S. ‘किन्तूकान्तिरसेन’ D. २ ‘शीतलतरं’ D. ३ ‘क्षण-
मपि क्षीणा क्षणं’ RM., S. ४ ‘इति शीतगोविन्दे चतुर्थः सर्गः’ ४.
‘खिज्ञयाऽनया ते’ RM.

टिप्प०-१ नन्वीदृशी सा कथं जीवति इत्यत आह—हे उत्कान्तिरस सन्ताप-
लोकनरस ! हे विष्णो ! किन्तु त्वामेवैकं प्रियं गहनं ध्यायन्ती क्षणं क्षणमात्रमपि
जीवति । कीदृशी ? रहस्येकान्ते क्षणमपि स्थिता—संजीविनी ।

श्वसिति कथमसौ रसालशाखां

चिरविरहेण विलोक्य पुष्पितामाम् ॥ १२ ॥

कृष्टिव्याकुलगोकुलावनरंसादुदूल्य गोवर्धनं^१

विभ्रद्वल्लववल्लभाभिरधिकानन्दाचिरं चुम्बितः ।

अत्र पुष्पितया चूतशाखया वसन्तो लक्ष्यते । वसन्ते हि विरहिणो न जीवन्तीत्यत्राकूतम् । सा कथं शासितीति चिरविरहेऽपि रसालशाखां विलोक्य । रसालो रससमूहो भवान्, तस्य शाखां अन्तिकं समीपं तां विलोक्य । किंविदां शाखाम्? पुष्पितामां पुष्पितं संजातपुष्पमग्रमुत्तरकालो यस्याः सा ताम् । तचान्तिकं लप्स्ये इत्यभिकाङ्क्ष्या श्वसिति । अथवा,—पुष्पितामां चूतशाखां दद्वा श्वसितीति युक्तार्थः । एवंविदां चूतशाखां दद्वा स्वरशरजर्जितशरीरः सोऽवश्यं मामेव्यतीति ॥ चृत्तमपि पुष्पितामाः ॥ १२ ॥ इदानीं ‘मङ्गलाम्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते’ इति न्यायमाचरन् कविराशिषमाह—कृष्टिति । कंसद्विषः कृष्णस्य बाहुर्भवतां श्रोतृणां श्रेयांसि तनोतु । किं कुर्वन्? उद्वृत्य गोवर्धनं विरिं विभ्रत् । कसात्? कृष्टिव्याकुलगोकुलावनरसाद् । कृष्णा व्याकुलं वद्वोकुर्वते तस्य वद्वनं पाठनं तत्र रसो रागो वीर्यं वा तस्मात् । पुनः किंभूतो बाहुः? वल्लववल्लभाभिर्गोपाङ्गानाभिरधिकानन्दाचिरं चुम्बितः । पुनः किंभूतो बाहुः? तदर्पिताधरतटीसिन्दूरमुद्रा कितः । ताभिन्द्रुमवनार्थमपिता या अधरतटी तस्याः सिन्दूरमुद्रयेव शोणितल्येनाक्षितः । उद्वेष्टते—गोवर्धनोद्वरणलक्षणजातगर्वेणेव शोणितः । किंविदस्य कंसद्विषः? गोपतनोः गोपस्य तनुरिव तनुर्यस्य किमिति धात्रा नयनयोर्निमेषः यष्टः? यतः क्षणोऽपि जगदीश्वरमुखारविन्ददर्शीने प्रत्यहो भवतीति खेदयुक्तेति भावः । असौ राधा चिरविरहेण कथं श्वसिति । जीवतीत्यर्थः । किं कृक्षा? पुष्पितामां पुष्पितोऽप्रभागो यस्यालादशीम् । रसालशाखां चूतशाखां विलोक्य दद्वा । श्वसितीत्यत्र ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ (पा. ३।३।१३१) इति लद्व । छन्दोऽपि चेदं पुष्पितामानामकमिति ध्वनितम् । तदक्षणं तृतरलाकरे—‘अयुजि नयुगरेकतो यकारो युजि च नजौ जरणाथ पुष्पितामाः’ इति ॥ १२ ॥ कृष्टिव्याकुलेति । कंसद्विषः श्रीकृष्णस्य बाहुः भवताः शुश्रूषोः कल्याणानि श्रेयांसि तनोतु विश्वारयतु । अन्योऽपि हस्तेनैव दितिस्तं प्रवच्छतीति बाहोः कर्तृत्वम्; सामर्थ्यसूचनार्थमन्नं ‘कंसद्विद्’ पदोपाठा०-१ ‘चिरविरहेऽपि’ R.P. २ ‘वनवक्षात्’ O., B.

टिप्प०-१ पुष्पितामामिति । वसन्ताणमेन कामोदय उत्पन्न इति ध्वनिः संजीविनी । २ गोवर्धनपर्वतमुदूल्य चिरं सप्ताहं विभ्रद्वत् । कीदृशो बाहुः? वल्लवल्लभाभिर्गोपसून्दरीभिरधिकानन्दादतिहर्षादधरो रासरसादी गोवर्धनोद्वरणसमये वा तुंवितः—संजीविनी ।

दुर्योगेवं तदर्पिताधरतटीसिन्दूरमुद्राक्षितो
बाहुगोपतनोस्तनोतु भवतां श्रेयांसि कंसद्विषः ॥१३॥
इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे^१ क्षिरधमभुसूदनो
नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

सः; गोपवेषस्तेत्यः । अत्राद्गुतो रसः । उत्प्रेक्षोपमे जलंकृती । शार्दूल-
विकीर्णिते वृत्तम् ॥ १३ ॥

“मालवश्रीः स्मृतो रागस्तालो निःसारसंज्ञकः ।
वासनोवकारनामाद्गुपदत्त्वेन सन्ततिः ॥

ततः पाटा: पदानि स्युः पद्मवाणि रसोऽत्र यः ।
शुक्रारो वासुदेवस्य कीडनं रासकादिभिः ॥

छन्दोऽपि रासको शेषं स्वेच्छाया वा कृतं भवेत् ।
क्षिरधमभुसूदनोऽयं रासावलयनामकः ।

प्रबन्धः पृथिवीभूत्रा प्रवदः प्रीतये हरेः ॥

इति क्षिरधमभुसूदनरासावलयनामा नवमः प्रबन्धः ।” इत्यर्थं नवम-
प्रबन्धस्य टीकांशो शेषः ॥

एकस्तावदन्तन्धन्विषयस्त्रीकारलक्ष्योऽपरः
स्फूर्जहुर्जरशूरनायकजयप्रोद्धामितादम्बरः ।

हृष्यन्मालवमूलकोषणविधौ सर्गस्तृतीयः कृत-
स्तुर्यः कुम्भमहीभूतात्र विवृतौ श्रीगीतगोविन्दतः ॥

इति श्रीगीतगोविन्दविवरणे क्षिरधमभुसूदनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पादानम् । कर्वन् ? तस्य गोपतनोः परमोदारश्चीयोपराजकुलोत्पन्नस्य दातृत्वं
दर्शयति—उज्ज्वलं गोवर्धनगिरिं विभ्रत् । कृतः ? वृष्णा व्याकुलं यद्वौकुलं तस्य
यद्वनं पालनं तत्र रसो रागो वीर्यं वा तस्मात् । कर्त्तभूतो वाहुः ? वहववलभा-
मिर्येत्रियाभिरधिकानन्दाचिरं चुंचितः । पुनः कीहशः ? दर्पेण सीमाशयमदेन
ताभिर्वृत्तनार्थमपिता या अधरतटी तस्याः सिन्दूरवदक्षमुद्रास्ताभिरकितविहितः ।
शार्दूलविकीर्णिते वृत्तम् ॥ १३ ॥

क सर्वशाश्वार्यविचारचातुरी क काव्यटीकाव्यसनैर्दिनव्यवः ।

तथापि कृष्णसारणोत्सवो बलादिधातुमसान्वयवसायवल्पदः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमित्रविरचितायाः श्रीशालिनायकारितायाः
गीतगोविन्दटीकायाः रसमञ्चयविष्यायाः चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

५

१ ‘दुर्योगेव’ । C., S., D. २ ‘महाकाव्ये’ D.

टिप्प०—१ दर्पेण कन्दर्पेणवेणीव ताभिरपिता दत्ता अधरतटी एव सिन्दूरस
मुद्राः सिन्दूरचिह्नानि तैरहितः, अधरलोदित्वात्संभोगचिह्नाक्षित इत्यर्थः । तया
श्रीराघवाऽनुरागेन चिह्नित इति वा सखीपदे—संजीविनी ।

पञ्चमः सर्गः

— सा का कुण्डली का क्षः —

अहमिह निवसामि याहि राधा-

मनुनय मद्वचनेन चानयेथाः ।

इति मधुरिपुणा सखी नियुक्ता

ख्यमिदमेत्य पुनर्जगाद् राधाम् ॥ १ ॥

देशीवरादीरागेण रूपकतालेन गीयते ॥ प्रबन्धः १०

वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुमुमनिकरे विरहिहृदयदलनाय ॥ १ ॥

तव विरहे बनमाली सखि ! सीदति ॥ ध्रुवपदम् ॥

पुरीमिव पालयिताखिलभुवं कुम्भनरेशो नत्वा शिवम् ।

गायति धातुं रसिकामृतं जयदेवोदितं मातौ वृतम् ॥

इदानीं सखीनिवेदितो माधवलदभिसुखीभूय तदाननदनाय सखीं
प्रहितवान् । अथमिति । सेवयाहार्यम् । या पूर्वं प्रहिता राधया सखीं
सैव ख्यमेव उना राधामेत्य वद्यमाणं जगाद् । किंभूता सखी ? मधुरिपुणा
इति नियुक्ता इत्यादिष्टा । इतीति निम् ? अहमिह यमुनाकुञ्जे निवसामि ।
'यावदागमिष्यति तावत्प्रतीक्षां करिष्ये' इति । त्वं याहि, मद्वचनेन राधा-
मनुनय, अनुनीय च आनयेथाः । पुणिताप्राकृतम् ॥ १ ॥ तदेव
वद्यमाणमाह—अन्नाभिसारिका नायिका वर्णनीया; 'संस्कृताव्याकृतमिदं
ततोऽपञ्चश्चाभाषणम् । ततः प्रियतरा वेश्या सर्वतश्चाभिसारिका' इति
भरतः ॥ २ ॥ तदृक्षणमुक्तं भरतेन—'लज्जां हित्या समाकृष्टा वौवनेत वजेतु
या । अभिसारगतं कान्तं कीर्तिता साऽभिसारिका ॥' अत्र पूर्वं 'तव विरहे'
इति भ्रुवः । अथ पदानि । वद्यतीति । क सति ? मदनमुपनिधाय मदनस्य
सृष्टामुत्पाद्य मलयसमीरे वहति सति । पुनः क सति ? विरहिहृदयदलनाय

अहमिति । मधुरिपुणा इति 'पदंप्रकारेण नियुक्ता आशसा सखी ख्यमेलागल्य
राधां वद्यमाणं जगादेवाच । इति किम् ? त्वं राधां याहि मद्वचनेन तामनु-
नय । कुतापराधेन मया साक्षाद्वृक्षं न शक्यते, अतो माधवेनैवमेवमुक्तमित्युक्त्वा
खमनुनयेति भावः । तां च मदन्तिकमानयेथां आनय । ननु कुत्र मयानेवा इत्यत
आह—अहमिह निवसामि, इहैव कुण्डेऽहं तां प्रतीक्षमाणसिष्ठामीलर्पः ॥ १ ॥
यत्तसखीं जगाद् तदेव गीतेन कथयति—वद्यतीति । गीतस्यास्य देशीवरादी-

पाठा०-१ 'वरादीरागे रूपकताले' ८.

टिप्प०-१ 'विनोदयन्ती ददितं चुकेशी शुक्लगां चामरचाळनेन । कर्णे दधान
शुरुप्यगुच्छं वर्तमनेयं कविता वरादी ॥' इति वरादीरागलक्षणम्—वाळ० ।

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति ।

पतति मदनविशिखे विलपति विकलतरोऽति । तब वि० ॥ २ ॥

ध्वनति मधुपस्तमूहे अवणमपिदधाति ।

मनसि कलितविरहे निशि निशि रुजमुपयाति । तब वि० ॥ ३ ॥

बसति विपिनविताने त्वजति ललितधाम ।

लुठति धरणिशयने वहु विलपति तब नाम । तब वि० ॥ ४ ॥

कुशुमनिकरे स्फुटति सति विकसति सति ॥ १ ॥ अपि च,—दहतीति । शिशिरमयूखे हिमरझमौ दहति सति मरणमनुकरोति मृतकल्पो भवति । तत पूर्वं मदनविशिखे पतति सति विकलतरोऽतिशयेन विकलः सङ्गततीव विलपति ॥ २ ॥ अपि च,—ध्वनतीति । मधुपस्तमूहे ध्वनति सति अवणमपिदधाति आच्छादयति । निशि निशि प्रतिरात्रौ मनसि कलितविरहे सति शटिति रुजं पीडामुपयाति प्राप्नोति ॥ ३ ॥ अपि च,—बसतीति । विपिनविताने बनविस्तारे चण्डविषकल्पे बने बसति संतिष्ठते । त्वद्विरहेण ललितं मनोहरमपि धाम त्वजति । पुनः किं करोति ? धरणिशयने रागे रूपकतालः । ताललक्षणमुक्तं प्राह । गीतार्थस्तु—हे लक्षि ! बगमाली कुल्यः सीदति । क सति ? मलयसमीरे मलयसंबन्धवाते वहति, कुशुमनिकरे पुष्पसमूहे विरहिणां हृदयदलनाय विदारणाय स्फुटति विकसति सति । किं कुल्य ? मदनं काममुपनिधाय समीपवर्तिनं कृत्वा । तथा च कुशुमनिकरैरेव बाणेस्तस्मिन्निहितेन कामेन विरहिणां हृदयं विदारणीयमिति भावः ॥ १ ॥ किं च, दहतीति । शिशिरमयूखे हिमकिरणे दहति सति मरणं मरणावस्थामनुकरोति । मरणावस्थायां याहशी मूर्च्छादिरूपा चेष्टा वां स्त्रीकरोति । अथ च,—मदनविशिखे कामबाजे पतति मृति विकलतरोऽतिविहलतरोऽति विलंपत्यतिशयेन विलापं करोति ॥ २ ॥ किंच ध्वनतीति । मधुपस्तमूहे भ्रमरसमूहे ध्वनति शुश्राति सति श्रवणं थोर्यं हस्ताभ्यामपिदधाति मुदयति । अथ च,—निशि निशि प्रतिरात्रौ चिते रुजं पीडामुपयाति प्राप्नोति । कीहवे मनसि ? कलित उद्भूतो विरहे यत्र तादृशे ॥ ३ ॥ किंच, बसतीति । स विपिनविताने बनविस्तारे बसति तिष्ठति । ललितं मनोहरं धाम मन्दिरं त्वजति । ‘धाम देहे शुहे रहमौ स्थाने जन्मप्रभावयोः’ इति शिश्वः । किंच, स धरणीशयने भूशादयायां लुठति । तब नाम ‘हे प्राणेश्वरि, हे प्रिये, हे राखे !’ इत्येव वहु वारे वारे विलपति विशेष-

पाठा०-३ ‘कलितविरहे’ (=संदीप्तवियोगाम्बी) S., D., B. ‘विलितविरहे’ P., C.

टिप्प०-१ ललितं सुन्दरं धाम गृहं त्वजति । नेतादृशस्य त्वामन्तरा सुखलेश इति भावः । ‘धाम’शुभद्वाच्यान्सर्वान् त्वजतीति ध्वनिः—संज्ञीविनी ।

भणति कविजयदेवे विरहविलसितेन ।

मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन । तव वि० ॥ ५ ॥

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरासादिताः सिद्धय-

स्तसिम्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे पुनर्माधवः ।

तव नाम कृत्वा परिदेवनं करोति ॥ ४ ॥ अपि च,—भणतीति ।
 कविजयदेवे भणति सति विरहविलसितेन वियोगविलासेन रभसविभव
 उत्साहसंपत्ते मनसि । अर्थात् तव सुकृतेन हरिरुदयतु उदयं प्राप्नोतु
 तव मनसि हरेरुद्गागो वसन्तु ॥ ५ ॥ अत्र वाक्याचिती सङ्खीतराजे—‘निःसा-
 रतालरचितो रागे केदारसंज्ञके । कविनामाङ्गितपदात्पाटः स्वल्पतरैवितः ॥
 ततः पद्मं विलासे सोऽुडासते जगतीपतेः । इत्यं हरिसमुदयागरुदपदनामा
 दशमः प्रबन्धः ॥ १० ॥ इदानीं त्वयेव माधवमनोऽस्तीति तां राधां प्रगु-
 णीकरोति—पूर्वं यत्रेति । हे राधे ! माधवस्तसिम्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे
 भूयो बाहुदयेन पुनरपि त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भभासृतं वाङ्छति । त्वत्कुच-
 योर्भिर्भरो यः परिरम्भः स पूर्वामृतमिव तत्त्वीर्थादसृतं जलम् । जलं हि
 कुम्भेनैव आद्यं भवतीस्युक्तिलेशः । किं कुर्वन् ? अनिश्चमनवसरतं त्वां ध्वायस्त-
 वैवालापमञ्जावर्णीं जपन् । पृकान्तध्यानजपाभ्यां हि देवताप्रतो जाप्रतः पुरः
 स्फुरत्येव । तस्मिन्निति कस्मिन् ? यत्र निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे कामतीर्थे पूर्वं
 रतिपतेः कामस्य त्वयोपलक्षितास्त्वयेव प्रसन्नायां लभ्याः सिद्धयः समं
 समकालमविलम्बेनैव प्राप्नाः । ‘रतिपतेः’ इत्यत्र कामस्याभिलिपितस्येति वक्तव्ये
 येण जल्पति ॥ ४ ॥ भणतीति । श्रीजयदेवकवी भणति कथयति सति
 यस्तुकृतं पुष्प्यं जातं तेन मनसि । अर्थाद्वायतां द्यूपवतां च हरिः कुण्ड उदय-
 ल्लाविर्भवतु । कीदृशे मनसि ? रभसस्य कुण्डकीर्तनविषयोत्साहस्र विभवः प्राचुर्य
 यत्र तादृशे हरिविरहविलसितेन विलासेनोपलक्षिते । वस्तुगल्या तस्य कालान्त-
 यामिरूपतत्वा न केनापि सह विलेषः, अपि तु लीलया तस्य विरहविलासमात्रमिति
 भावः । विरहिविलसितेत्यन्त्र ‘कर्तुकरणयोः’ (पा. २।३।१८) इति सूत्रेण तृतीया
 ॥ ५ ॥ ॥ १० ॥ पुनः कुण्डस्य राधाविषयिणीमुकुण्डं लोकेनाह—पूर्वमिति ।
 हे सखि । माधवः कुण्डो भूयस्तस्तीयौ यौ कुम्भाविव कुचौ सानौ, त्वोर्निर्भरं गाढं
 यः परिरम्भ आलिङ्गनं तदेवामृतं मोक्षत्वं वाङ्छति । सान्द्रानन्दसन्दोहाविर्भाव-
 जनकत्वेन तत्कुचकुम्भपरिरम्भस्य मोक्षत्वेन निरुपणम् । वेदान्तिनां भाष्मानां
 च मते परमानन्दावासेतेव मोक्षत्वात् । किं कुर्वन् ? तस्मिन्नेव निकुञ्जरूपे मन्म-
 थस्य कामस्याभिष्ठानभूते महातीर्थेऽनिश्च निरन्तरं सामेवेष्टदेवतां ध्यायन् ।
 तवैवालापात्म एव मञ्जालेषामेवावर्णीं पर्णिं जपन् । महातीर्थे देतुगर्भं विशेषण-
 माह—पूर्वमिति । पूर्वं पुरा यत्र त्वया सह रतिपतेः कामस्य चुम्बनालिङ्गना-

ध्यायंस्त्वामनिशं जपन्नपि तवैवालीपमञ्चावली

भूयस्त्वलुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भामृतं बाञ्छति ॥ २ ॥

गुर्जरीरागेण एकतालीतालेन गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ११ ॥

रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरेषम् ।

न कुरु नितम्बिनि ! गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम् ॥ १ ॥

‘रति’प्रहणं तस्यामतिशयितप्रीत्युपादानाथेम् । अथवा,—रतिपते: कामात्मया सहायभूतया सर्वं सिद्धय आसादिताः । तदापये पुनः सहायभूतां स्वामेव वाञ्छति । अथ च यत्र निकुञ्जादौ कामपूरकतीर्थे येन यसालिसद्विराप्ता स वमेव ध्यायअपन् निर्भरपरीरम्भामृतं मोक्षं वाञ्छतीत्युक्तिलेशः । शार्दूलविकीर्दितं कृतम् । अत्र काम्यलिङ्गमलंकारः ॥ २ ॥ सांप्रतं तमभिसुखमभिसर्तुं राधां त्वरयति ॥ तत्र पूर्वं ध्रुवपदं ध्याक्षियते—धीरसमीर इति । इति पदार्थेषाठः कुत्रिदिल्लिः । गोपीपीनपयोधरमर्दनचपलेन करयुगलेनात्म इत्यर्थः । ‘आध्यः शालिनि विलयातः’ । हे राधे ! यमुनातीरे बने । यमुनातीरविषये बने । अथवा,—वेतसवने बनमाली श्रीकृष्णो वसति । किंभूते बने ? धीरसमीरे मन्दवायुनि । एतेन वायोर्खेविध्यमुक्तम् । तस्यात्म स्थानेनोत्कण्ठा जनिता । इति ध्रुवः ॥ रतिसुखेति । हे नितम्बिनि ! तं बनमालिनमनुसर । गमनविलम्बनमनिसाराय कालातिकमं न कुरु, नितम्बिनी हि हृषितम्बदिष्पाः सिद्धय आसादिता माधवेन प्राप्ताः । तथा शटिति वाञ्छितफलप्रदत्वेन महातीर्थं तदपि बोध्यम् । अन्योऽपि साधको मोक्षममृतं बाञ्छतन् यत्र सिद्धं पूर्वं प्राप्नोति तत्रैव सिद्धनिकुञ्जादिमहातीर्थे कस्याखिदेवताया मञ्चावलीं जपति, तामेव देवतां ध्यायति । अत्र ‘आवली’पदोपादानान्मालामञ्चलमस्य प्रतिपादितम् । तद्वयोजनं च सिद्धमुक्तिलादिन्द्रगचनादिक्षोधनमच्छेषेव फलसामर्थ्यं प्रतिपादितम् । तदुकं योगरक्षावल्याम्—‘खप्ते प्राप्ते लिया दत्ते मालामच्छ तपैव च । वैदिकेषु च तर्वेषु सिद्धाशीर्खेव शोधयेत् ॥’ इति । निकुञ्जादिमहातीर्थे मञ्चादिजपञ्चटिति फलसिद्धिर्भवतीति भवनितम् । तदुकं मञ्चूपायाम्—‘यहशोहवनारामनदीनगमुरालये । समीपे वा गुरोक्तस्य सिद्धिः स्यादुत्तरोत्तरा’ इति । ‘मुक्तिः कैवल्यनिवाणिश्रेयोनिःश्रेयसामृतम्’ इत्यमरः ॥ २ ॥ किञ्चितप्रसादोन्मुखीं राधां वैगेन गमनाय खरयितुमाह—रतिसुखेति । गीतसास्य गुर्जरीरागः एकतालीतालः ।

पाठा०-१ ‘नाममञ्चावलीम्’ B., ‘जपश्चिह्न तवैवावालाप’ S. २ ‘वैशाम्’ R.P., P.

टिप्प०-१ तामेव नान्यागिह तीर्थेऽनिशं निरन्तरं तवालपा पव मञ्चाः परमामिदिपदा मञ्चास्तेषामावलीं परम्परां जपत्रवर्तीयन् त्वामिष्टदेवतेनावर्तयन् इति लेहाशिशब्दः सूक्षितः । शमावोक्तिर्लंकारः—संजीविनी ।

धीरसमीरे यमुनातीरे वसति बने बनमाली ।

गोपीपीनपयोधर्मदेनचञ्चलकरयुगशाली ॥ श्रुतपदम् ॥

नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते मृदुवेणुम् ।

चहु मनुतेऽतैनु ते तनुसञ्ज्ञतपवनचलितमपि रेणुम् । धीर० ॥ २ ॥

स्वाचलितुं न शकोतीति तां स्वरयति । किंभूतम् ? अभिसारे संकेतस्थाने गतम् । किंभूतेऽभिसारे ? रतिसुखसारे रतिसौख्यप्रधाने । किंभूतं तम् ? मदनवत्कामवन्मनोहरवेशम् । पुनः किंभूतम् ? हृदयेषां मनस इंशम् । तव मनस्तद्वधीनभिलयः । अथवा,-हृदये वत्तमानं तं वनमालिनभिति योज्यम् । किंभूतम् ? आयुरेवेदभितिवसुखहेतुत्वाच्छमेव ॥ १ ॥ अपि च,-नामस-मेतमिति । हे राधे ! स हरिमृदुवेणुं कोमलवंशी वादयते । मृद्विति किया-विशेषणं वा । कथम् ? नामसमेतं यथा स्यात्तथा च नामाक्षरसंयुक्तं कृत-संकेतं यथा स्यात्तथा च । पुनर्स्ते तव तनुः शरीरं शरीरसंगतपवनचलितं गीतार्थस्तु-हे नितमिति प्रशान्तनितम्बवति ! हृदयेषां कृष्णमनुसर गच्छ । गमनविलम्बनं गमने कालक्षेपं मा कुरु । कीदृशं तम् ? अभिसारेऽभिसरजस्थाने गतं प्राप्तम् । कीदृशेऽभिसारे ? रतिसुखस्य सारसुक्तहृफलं यत्र तादृशे । पुनः कीदृशम् ? मदनस्य कामसेव मनोहरवितहरणक्षमो वेशो यस्य तम् । 'आकल्प-वेशी नेपथ्यं' इत्यमरः । 'वेशो वेश्यागृहे प्रोक्तो नेपथ्ये शृहमात्रके' इति विश्वः ॥ १ ॥ अभिसारस्थलमेवाह—धीरसमीर इति । यमुनातीरे बने बनमाली बनमालाशाली कृष्णो वसति । कीदृशो बने ? धीरो मन्दः समीरो वायुर्यत्र तादृशे । अत्र 'धीरे' इति पदेन वाचोमन्दत्वं, 'यमुनातीर' इत्यनेन शैलं, 'बने' इत्यनेन सौगम्यमुक्तम् । कीदृशो बनमाली ? गोपीनां पीनपयोधर्मदेन चञ्चलस्थलं यत्करयुगं तेन शाळते शोभत इति तथा । पाठान्तरे तु गोपीपीनपयोधरपरिसरस्य मांसलस्तनप्रान्तस्य मर्दनं यत्करयुगं हस्तयुगलं तेन शाळितं शोभितं शीर्लं यस्य तादृशः । 'समीरन्मारुतमरुजगतप्राणसमीरणः' इत्यमरः । 'धीरः पण्डितमन्दयोः' इति घरणिः ॥ इति श्रुतः ॥ यदि मद्वचने न प्रख्येति तदा कृष्णेन वायमानं वेणुमेवाकांगेलाह—नामसमेतमिति । नामसमेतं लज्जामाक्षरसहितं यथा स्यादेवं मृदुवेणुं वादयते । हे राधे, प्राणेश्वरि, हे लुन्दरि ! इत्येवं कृष्णेन वायमानाद्वेणोः खर आविर्भवतीत्यर्थः । कीदृशं वेणुम् ? कृतसंकेतं यदा यत्र मया वेणुर्वायते तदा तत्र त्वं सधां नयेत्यर्थः । यद्वा,—मया कृतो यः संकेतस्त्वं लज्जामसमेतं लज्जामाक्षरसहितं वेणुं वादयते । अहमेतस्मिन्निकुञ्जे तिष्ठामि, राधे ! खरितमेहीति कृष्णेन वायमानो वेणुर्वदतीत्यर्थः । किं च ननिष्टति

पाठा०-३ 'धरपरिसरमर्दनकर' B., 'मर्दनचञ्चलकर' B.M. २ 'मनुते तनु ते' C., B.

पतति पतंत्रे विचलति पत्रे शङ्कितभवदुपयानम् ।
 रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पन्थानम् । धीर० ॥ ३ ॥
 मुखरमधीरं ल्यज मझीरं रिपुमिव केलिसुलोलम् ।
 चल सखि ! कुञ्जं सतिमिरपुञ्जं शीलय नीलनिचोलम् । धीर० ॥ ४ ॥

रेणुमपि बहु मनुते । कथम् ? अतनु अनवर्यं यथा भवति तथा ॥ २ ॥ अपि च,-पततीति । हे राखे ! हरि : शयनं रचयति । तव पन्थानं पश्यति । कथम् ? सचकितनयनं यथा भवति तथा । किंभूतं पन्थानम् ? शङ्कित-भवदुपयानम् । शङ्कितं भवत्या उपयानमागमो यस्मिस्तत् । क सति ? पतत्रे पश्चिपत्रे पतति सति । पुनः क सति ? पत्रे बृक्षपत्रे विचलति सति ॥ ३ ॥ अपि च,-मुखरमिति । हे सखि राखे ! कुञ्जं चल । अभिसारा-मुख्यां सामग्रीं शिक्षयति—मझीरं नूपुरं ल्यज । किंभूतं मझीरम् ? अपीर-मज्जम् । अत एव मुखरं वाचालमभिसारोचितं न जानाति । अथवा,—साध्येतन्मझीरस्य मुखरत्वं यतो निभित्तनैमित्तिकं, कुतो मझीरप्पनाविलयत उत्पत्तेः । पुनः किंभूतम् ? केलौ कीढायां सुलोलमतिलोलम् । अत एव रिपुमिव । अपि च,—नीलनिचोलं नीलं रक्तकृष्णं वर्णं शीलय परिषेहि ।

संबोधने । वे तनुसंगतरत्वदासंबन्धी यः पवनो वायुस्तेन चकितमागतमपि रेणु धूलीं बहु मनुतेऽधिकं यथा स्यादेवमाश्रीयते । अर्यं रेणुर्घन्यो यस्तदहसङ्गिना महता स्पृश्यते, अहमपि घन्यो यस्तेन रजसा स्पृश्ये' इत्येवं बहु मनुत इति भावः । 'रेणुर्द्योः जियां धूलिः' इत्यमरः ॥ २ ॥ किं च,-पततीति । स कुण्ठणः शयनं शय्यां रचयति । कथम् ? यथा पतत्रिणि पश्चिणि पतति गच्छति सति शङ्कितं तर्कितं भवत्या उपयानं सभीपे गमनं यत्र एवं यथा स्यात् तथा । कीदर्शे पतत्रे ? विचलितं पतत्रं पत्रं यसात्तत्र । कचित् 'विचलति पत्र' इति पाठः सुगम एव । सचकितनयनं यथा स्यादेवं तव पन्थानं त्वदागमनवर्तम् पश्यति । पत्रे ममैरचशलताभ्यामायाता ने प्राणेश्वरीति शङ्कुयो चकितं पन्थानं पश्यतीति भावः । 'पतत्रं पश्चपश्चिणोः' इति धरणिः । तदुपयानभिलयत्र 'सर्व-नामो वृत्तिमात्र' (वा. १३७६) इति पुंवद्ग्रावः ॥ ३ ॥ गमनोत्कण्ठितां दद्धाह—मुखरमिति । हे सखि ! मझीरं नूपुरं ल्यज । कीदशम् ? केलौ मुखोलं चशलमत एवाधीरमन्दं यथा स्यादेवं मुखरं शब्दायमानम् । कमिव ? शत्रुमिव । रिपुरप्पधीर उत्तरलो मुखरो वाचालः केलौ मुखोलथं भवतीति मझीरे तत्साम्यम् । हे सखि ! तिमिरपुञ्जेनान्धकारसमूद्रेन सहितं कुञ्जं चल गच्छ । नीलं निचोलं प्रच्छुदपटं शीलय परिषेहि । 'मझीरो नूपुरोऽश्रियाम्' इत्यमरः ।

उरसि मुरारेरुपहितहारे घन इव तरलबलाके ।

तडिदिव पीते ! रतिविपरीते राजसि सुकृतविषाके । धीर० ॥ ५ ॥

विगलितवसनं पैरिहृतरसनं घटय जघनमणिधानम् ।

किसलयशयने पङ्कजनयने निधिमिव हर्षनिदैनम् । धीर० ॥ ६ ॥

किंभूतम् ? कुञ्जे तिमिरपुलेन सहितं । अथवा,—सतिमिरपुञ्जं यथा स्थात्तथा चल ॥ ४ ॥ उरसीति । हे राखे ! हे पीतवर्णे गौरि ! त्वं मुरारेरुरसि सुकृतविषाके पुण्यपरिणामे राजसि राजिष्यसि । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । किंभूत उरसि ? उपहित आरोपितो हारो यस्मिन् । का कस्मिन्किंव ? तरलबलाके चञ्चलपक्षिविशेषे घन इव मेघ इव । केव ? तडिदिव । कदा ? रतिविपरीते पुरुषायितरतिसमये । उपहितहारमुरस्तरलबलाकघनेनोपमीयते । सा पीता तडित् । तस्याः पुरुषायिते चञ्चलस्वम् ॥ ५ ॥ विगलितेति । हे राखे ! किसलयशयने शश्यायां वर्तमाने पङ्कजनयने पुण्डरीकाङ्क्षे जघनं घटय ।

‘निचोऽः प्रच्छदपठः’ इति यादवः ॥ ४ ॥ राधाया अत्युत्कृष्टो जनयितुमाह—
उरसीति । हे पीते गौराञ्जि । । पुनः कीदृशे ? मुकृतविषाके मुकृतस्य पुण्यस्य
विषाकः । परिणामो यस्यात्तादशी । पुनः कीदृशे ? उपहितहारे उपहितोऽपितो
हारो यथा तादृशे । रतिविपरीते रत्नौ सुरते विपरीते वैपरीते तुंसीभवनाय त्वं
मुरारेरुरसि हृदये राजसि । अधुनैव राजिष्यति । राजसीत्यन्न भविष्यत्सामीप्ये
वर्तमानः । यदा,—‘मुकृतविषाके’, ‘उपहितहारे’ इति द्वयमणि ‘उरसि’हत्यसैव
विशेषणम् । तदा त्वमुकृतस्य विषाकस्यहपे, उपहितः हारो यत्र तादृशे उरसी-
खर्षः । केव ? तडिदिव विशुद्धिव । उरसि कीदृशा इव ? तरलबलाके । तरला
चञ्चला बलाका बकपक्षिर्यन्त्र तादृशे । घन इव मेघ इव । अत्र पीतविशुद्धो राधाया
उपमानान्मेघस्य सजलत्वं विवक्षितम् । तदुकम् ‘पीता चर्याय विहेया’ इति । अत्र
कुण्डलहृदयस्य इयामत्वेन सजलमेघसाम्यम् । राधायाचञ्चलबलाकाप-
क्षिर्यन्यम् । राधायाच तदानीं तरलतया पीततया पीतविशुद्धसाम्यम् । अत्र
यद्यपि बलाकाया मेघसाधः स्थितत्वाद्विशुद्धतयोपरि वर्तमानलादारविशिष्टकृष्णो-
रःस्वलसदाधोपमानं च तरलबकपक्षिविशिष्टमेघोपरिस्थितविशुद्धो विशुद्धं, तथापि
मेघोपरि बकपक्षिर्यदि भवति तदुपरि च विशुद्धतादां राधाया उपमानं भवती-
त्यभूतोपमा चोष्या । तदुकं दण्डिना (का. २।३८)—‘सर्वेषद्वप्रभासारः समाहृत
इव क्वचित् । तवाननं विभातीति तामभूतोपमां विदुः ॥’ यदा,—‘तरलबलाके’
इत्यपि राधाया एव विशेषणम् । तथा च हे तरलबलाके ! हे चञ्चलकामुकीखर्षः ।
तस्मिन्कोटिकन्दर्पलाकप्ये दृष्टे त्वमेव कामुकी सती पुरुषायितमाचरिष्यसीति
भावः । ‘बलाका बकपक्षिर्य स्वचलाका विसकण्ठका । बलाका कामुकी हेया
चलाकक्ष बको मतः’ इति शाश्वतः ॥ ५ ॥ पुरुषायितमुखोत्कृष्टां कारविला
संप्रति नायककृतरतोत्कृष्टां जनयितुमाह-विगलितमिति । हे पङ्कजनयने

हरिरभिमानी रजनिरिदानीमियमपि याति विरामम् ।

कुरु मम वचनं सत्त्वररचनं पूरय मधुरिपुकामम् । धीर० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ।

प्रसुदितहृदयं हरिमतिसदयं नमत सुकृतकमनीयम् ॥ धीर० ॥ ८ ॥

किंभूतं जघनम् ? विगलितवसनम्, स्वयमेव ततः परिहृतरसनं त्वक्मेखलम् । अत एव वसनपिधानरहितम् । अत एव निधिना उपमीयते । कमिव ?

निधिमिव । किंभूतं निधिं जघनं च ? हर्षनिदानं हर्षस्यादिकारणम् ॥ ६ ॥

हरिरभिमानीति । हे राधे ! सत्त्वररचनं शीघ्रसाधनं यथा स्यात्तथा मम वचनं कुरु । किंभूतं वचनम् ? मधुरिपुकामं कृष्णवाङ्छां पूरय । न पूर्यते चेत् किं स्यात् ? हरिरभिमानी, त्वतो लाघवं न सहते, पश्चात्त्वां त्वक्ष्यति ।

पश्चादपि करिष्यसि चेदिदानीमेव कुरु । अन्यथेदानीमिव रजनिरपि विरामं याति । अभिसारकालोऽपि यास्ति-। वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानवत् ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवेति । हे वैष्णवा ! हरिं नमत नमस्कुरुत । किंभूतं हरिम् ? जयदेवे अतिसदयम् । किंभूते जयदेवे ? परमरमणीयमिदं पूर्वोक्तं भणति ।

पश्चनदने राधे ! किसलयशायने नवपङ्गवशयावां कृष्णेन रचितायां जघनं घटय आरोपय । कीदर्शं जघनम् ? विगलितं कोटिकन्दर्पेलावर्ष्यश्रीकृष्णदीनेन

स्वयमेव स्वलितं वसनं यस्य तत् । अत एव पिधानमावरणं तदहितम् । पुनः कीदर्शम् ? परिहृता दूरीकृता रसना शुद्धघण्टिका येन तादशम् । पुनः कीदर्शम् ? हर्षस्यानन्दस्य निधानं गृहम् । कमिव ? निधिमिव । ‘रसना काव्यजिह्वोः’ इति विश्वः ॥ ६ ॥

हरिरिति । हरिः कृष्णोऽभिमानी मनस्ति । तथा चैतावता दैन्येनापि दुर्ग्रहमलजन्मां लविं को येदौदास्यमेवाचरेदिति भावः । इयं रजनिरपि रात्रिरपीदानीं विराममवसानं याति । तथा च मम वचनं ‘चल सखि कृष्णम्’ इत्यादि महाकव्यं कुरु । कीदर्शम् ? सत्त्वरं लरया वेगेन सहितं गमनं रचयेति सत्त्वररचनम् । मधुरिपोः कृष्णस्य कामं वाङ्छां पूरय । नायिका चात्राभिसारिका । ताङ्क्षणं च रसाणीवे-‘मदनानलसंतप्ता याऽभिसारयति प्रियम् ।

ज्यौत्कीतमस्त्रिनीयानयोग्याम्बरविभूषणा ॥ स्वयं चाभिसरेवा तु सा भवेदभिसारिका ॥’ इति ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवे कवौ । कृता हरेः सेवा येन तादशे परमरमणीयं यथा स्यादेवं भणति सति । हे जनाः ! हरिं कृष्णं नमत । कथम् ? प्रसुदितमानन्दयुक्तं हृदयं यथा स्यात्तथा तादशम् । कीदर्श-

पाठा०-१ ‘सत्त्वरगमनं’ RM.

टिप्प०-१ यतस्त्वयेवातिशयेन प्रेमणाऽभिमानवान्, अतो मधुर्वसनोऽपीह शोभक्षयेन यस्य तस्य मधुरिपोः कामं कामाभिलापं पूर्वं पूर्णं कारव । रिपुर्द्वितिः प्रियेन वशीकृतो भविष्यतीति भावः—संजीविनी ।

विकिरति मुहुः शासानांशाः पुरो मुहुरीक्षते
 प्रविशति मुहुः कुञ्जं गुञ्जन्मुहुर्बहु ताम्यति ।
 रचयति मुहुः शश्यां पर्याकुलं मुहुरीक्षते
 मदनकदनकुन्नान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्तते ॥ ३ ॥

तत पृथ प्रमुदितहृदयम् । पुनः किंभूते जयदेवे ? कृतहरिसेवे । किंभूतं हरिम् ?
 मुकुतमिव कमनीयं मनोहरम् ॥ ८ ॥ इदानीं सत्वरागमनाय प्रोत्साहयति—
 विकिरतीति । हे कान्ते ! तव प्रियो मदनकदनकुन्नान्तो वर्तते मदनेन कुन्नित
 प्राप्तो वर्तते । तथाविषः सन्निक करोतीत्याह—तदं नागतैवेति कृत्वा मुहुः
 शासान्विकिरति निःशासनारां मुख्यति । नागतैवेति कृत्वाग्रे मुहुर्वारंवारमाशा
 ईक्षते विलोक्यति । न्याकुलतया कल्या दिशः समेव्यतीति सर्वां पृक्कालमि-
 वायकोक्यति । तत्राप्यदद्वा आन्तः सन्कुञ्जं प्रविष्टा भविष्यतीति मुहुर्वारं-
 वारं कुञ्जं प्रविशति । मुहुर्मुहुरिति कोऽर्थः ? तत्राप्यदद्वा वहिर्निर्यातसत्रैव
 निहुत इव लिङ्छतीति मुहुर्मुहुः प्रविशतीति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं ‘कुतो नागता,
 किं केनविकिरिता, उत कुतो भयाद्वा ?’ इत्यादि तत्या अनागमनहेतुं
 विमुश्य मुहुर्वारंवारं बहु बहुधिं गुञ्जन् अव्यक्षाददं कुर्वन् ताम्यति
 रक्षयति । अथवा,—वृथेदं विमशीनम्, आगमिष्यत्येवेति मुहुः शश्यां रचयति ।
 तथाप्यदद्वा पर्याकुलं यथा स्यात्तथा ममानुरागादागमिष्यत्येवेति मुहुरीक्षते
 हरिम् । सदयं दयासहितम् । पुनः कीरतम् ? मुहुतेन पुण्येन कमनीयं
 वाञ्छनीयम् ॥ ९ ॥ शोकेनापि नायकस्योत्कण्ठामाह—विकिरतीति । हे
 क्षन्ते ! तव प्रियो मदनकदनकुन्नान्तः । मदनः कामत्तजनितं कदनं दुःखं तेन
 कुन्नान्तो रक्षानो वर्तते । मुहुर्वारंवारं शासान्संतापनिःशासान्विकिरति क्षिपति ।
 नासापुरो नासाग्रं मुहुर्वारंवारमीक्षते । ध्यानेनापि प्रियो पश्चामीति नासाप्रं
 वीक्षमाणस्त्वां ध्यायतीति भावः । ध्यानसमये नासाप्रवीक्षणेन मनःसंयमो
 भवतीति ‘नासापुर’ इत्युक्तम् । क्षणित् ‘शासानाशा’ इति तालव्यशकारवान्पाठ-
 स्तदा शासान्विकिरति । अथ पुर आशाः पुरोभागस्थदिशः अनेन वर्तमेनागमि-
 ष्यतीत्याशयेन दद्वा मुहुरीक्षत इत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं कुञ्जं प्रविशति गुञ्जशब्दं
 कुर्वन्कदाचिदनेन वर्तेनागल्य निलीय तिष्ठतीत्याशयेन ध्याने खां दद्वा केलये
 वा कुञ्जं प्रविशतीत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं बहुधिकं यथा स्यादेवं ताम्यति रक्षानो
 भवति । ध्यानविच्छेदे खां तत्रापश्यस्ताम्यतीति भावः । क्षणित् ‘कूजन्मुहुस्ता-
 म्यति’ इति पाठः । तदा कूजचार्तनादं कुर्वस्ताम्यतीत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं शश्यां
 रचयति । एतावत्कालं गुरुजनभीत्या नायतोऽतः परमायास्तीति शश्यां
 रचयतीति भावः । मुहुर्वारंवारं परित आकुलं यथा स्यादेवमीक्षते । ‘नासा
 तु नासिकायां स्यात्’ इति विश्वः । ‘आशास्तृष्णा दिशः प्रोक्षाः’ इति च ॥ ३ ॥

त्वद्वाम्येन समं समप्रमधुना तिग्मांशुरसं गतो
गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम् ।

कोकानां करुणस्वैनेन सहशी दीर्घा मदभ्यर्थना

तन्मुग्धे ! विफलं विलम्बनमसौ रम्योऽभिसारक्षणः ॥ ४ ॥
आश्रेषादनु चुम्बनादनु नखोङ्गेखादनु स्थान्तज-
प्रोद्भोधादनु संभ्रमादनु रतारम्भादनु प्रीतयोः ।

इति 'कदन'शब्दतात्पर्यम् । हरिणी छन्दः । दीपकालंकारः ॥ ३ ॥ इदानीं सांप्रतमेव गन्तुं सांप्रतमिति हेतुमाह—त्वद्वाम्येनेति । हे मुग्धे ! समद्यथा स्यात्तथापुना त्वद्वाम्येन समं तव बक्ततया सहितं रविरसं गतः (रविः) तवाभिमानश्चोभ्यमेवाभिसारविलम्बकर्तुं गतमित्यर्थः । च पुनर्गोविन्दस्य मनोरथेन सह तमः सान्द्रतां प्राप्तम् । तिग्मांशावसं गते चन्द्रे चानुविते तमः सान्द्रं भवत्येव । अयं कालोऽभिसारत्वार्थैः । अनु च सान्द्रे तमसि मतिप्रयाऽगमिष्यतीति गोविन्दस्य मनोरथो चृद्धिं प्राप्तः । अनु च मम प्रार्थना कोकानां चकवाकानां करुणस्वैनेन सहशी दीर्घा जाता । सहशीति विरहाधिक्यात्करुणनियेदक्षवरत्वाच । तत्त्वात्कारणाद्विलम्बनं विफलम्, अभिसरणक्षणातिपातो निरर्थकः । असावभिसारक्षणो रम्यो चर्तते । इदशी प्रियवादिनी प्रियसही, सान्द्रान्धतमसं चानुकूलं, नीलनिचोलादि साधनं, प्रियतमस्त्वदेकतानः । एवं सति गमनविलम्बने 'मुग्धे' इति संबोधनमौषितीमावहति । सहोकिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं चृतम् ॥ ४ ॥ तत्रागतायाम्भे बहुविधकामकौतुकं भविष्यतीति प्रलोभयति—आश्रेषादिति ।

पुनरपि लरवितुमाह—त्वद्वाम्येति । हे मुग्धे ! असावभिसारक्षणोऽभिसारयोऽयः क्षणो रम्यलतो विलम्बनं विफलं निष्फलम् । रम्यलहेतुमाह—त्वद्वाम्येन लवीयनेत्रजलेन सह तिग्मांशुः सूर्यः समद्यथा स्यात्सामस्येन यथा स्यादेवमसं गतः । त्वद्वीयवाम्यमप्यस्तुं गतं सूर्योऽप्यस्तुं गतं इत्यर्थः । कचित् 'वाक्येन समम्' इति पाठः । तदा त्वद्वीयवाक्येन लवीयवचनेन समं तिग्मांशुरसं गतः । मयि गमनाय लरयन्त्यामुत्तरमप्रवच्छन्त्यास्ते वाक्यं मुखाक्षोपलभ्यत इत्यर्थः । तमस्तिमिरं गोविन्दस्य मनोरथेन समं वाञ्छयां सह सान्द्रतां निविडतां प्राप्तं गतम् । गोविन्दस्य मनोरथोऽन्धकारव्य निविडो जात इत्यर्थः । कोकानां चकवाकानां करुणस्वरेण करुणरसगम्भेण (भवनिना) सहशी दीर्घा विस्तीर्णा मदभ्यर्थना संपन्ना । यथा कोकानां करुणस्वरो नानाप्रकारः शूयते, एवं मदीया वागुक्योऽपि संप्रति तवाये भवन्तीति भावः । अयं सहोकिनामालंकारः । तदुक्तं दण्डना (का. २।३५१)—‘सहोकिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम्’ इति ॥ ४ ॥ पुनरप्यन्धकारस्य नैविज्ञप्तकथनेनाभिसारक्षणस्यातिरम्यतामेवाह—आश्रेषादिति ।

अन्यार्थं गतयोर्भीमान्मिलितयोः संभाषणैर्जीनतो-

द्वैष्पत्योरिहै को न को न तमसि ब्रीडाविमिश्रो रसः ॥ ५ ॥

इह तमसि वर्तमाने द्वैष्पत्योर्भीमाविमिश्रः कः को रसो न इति न, अपि तु सर्वं पूर्वं रसो भवतीति । ब्रीडाविमिश्रत्वे हि सर्वमपि सर्वरसागमं भवतीति । किंभूतयोर्द्वैष्पत्योः ? अन्यार्थं गतयोः परस्तीपरपुरुषत्वेन प्राप्तयोः । मुनः किंभूतयोः ? अमान्मिलितयोः प्रतिकुञ्जमितस्तः परिभ्रमणान्मिलितयोः । सान्दे तमसि परस्परालाप्तेव जानतोः । अथवा,—आलापैरिल्यत्र सात्त्विकभावेन स्वरभङ्गादेवावगमात् । अथवा,—अन्यमर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य गतयोः । परस्तीपरपुरुषौ हि व्याजान्तरेणैव मिलतः । अन्येषां आनन्दमुख्याद्य मिलितयोः । तसेव रसमाह—आश्लेषादनु भवस्थायिभावो भवयामकः प्रादुर्भावमासाद्यति । चुम्बनादनु मा मेति क्षामाक्षरोह्लापिनीं कान्तां कामलप्य कृतं हठतृप्त्येति शोकमिवानुभवन्करुणाकलितान्तःकरणो भवति । तदनु प्रोत्साहनार्थमुख्याद्यात्मा नखोह्लेखादनु धीरोऽवतरति । पूर्वं साधने संमिलिते किमिदमपूर्वं सुखमन्वभवमिति भावान्तरं गमितयोर्विक्षयसहचरोऽद्गुत उद्गटतामार्दीकते । पूर्वं च कोमोद्वेषे नानाविलासविलसितादनु हाससहावस्थानो हास्यः समुखसति । पूर्वं कृतपरिकरसंकरः सकलरसचक्रवर्तीं आनन्दमधुसम्बोहमधुरो हतिसहचरः शुद्धाररसः समुन्मिषति । तद्वितिकरादनु प्रीतयोहकरसः सर्वोऽपि ब्रीडासंबलितः शुद्धारत्वे समुन्मिषति । अश्लेषानन्तरं चुम्बनं, ततो नखस्तं, ततः कामविकाराः, ततो मैथुनं, ततः प्रीतिः, ततो रसभावनेति क्रमोऽपि कामशास्त्रकथितः । तदुकं भरतेन—‘आश्लेषचुम्बननखस्तकाद्य तमसि द्वैष्पत्योर्जीयापत्योः को न ब्रीडाविमिश्रो लज्जासमन्वितो रस आविभवतीत्यर्थः । कीदृशोर्द्वैष्पत्योः ? अन्यार्थं गतयोरन्यां नायिकामन्यनायकं चोहिश्य गतयोः । मुनः कीदृशोः ? आश्लेषादनु आलिङ्गनात्पथाचुम्बनं, तदनुयो नखोह्लेखः, तदनुयः संभ्रमः संमोगादरः कामोद्वेषः, तदनुयो रतारम्भः चुरतारम्भः, तदनु प्रीतयोर्लंबधानन्दयोः संभाषणैर्जीनतोरन्यनायिकानामप्राहिपत्युरन्यनायकनामप्राहिपक्ष्यावालापैः कथं पतिः कथमिदं मे पश्चीति स्वरविशेषेण जानतोरिल्यर्थः । रतान्ते परम्परै झटतेऽपि न तुल्यापराधात्परस्परदोषोद्ग्रावनम् । किंतु लज्जासहितः शुद्धाररस एवाविभवतीत्यर्थः । अथ प्रथममालेषः, ततो चुम्बनं, ततो नखस्तं, ततः कामोद्रेकः, ततः संभ्रमः, ततो रतान्तः, ततः प्रीतिः, ततो रसभावनमिति कामशास्त्रसिद्धः क्रमोऽपि कथितः । तदुकं भरतीये—‘आश्लेषचुम्बननखस्तक्षमबोधशीघ्रत्वमैयुनमन्तसुखप्रबोधम् । प्रीतिस्तोऽपि रसभावनमेव कार्यमेवं नितान्तचतुराः सुचिरै रमन्ते’ इति । नन्वष्टधा सुरंतरतमप्युक्तं कामशास्त्रे, तत्र च दन्तकृजितकेशप्रहणादिकमप्युक्तम् । तथा च कामशास्त्रोक्तमरक्षा नेति न वाच्यम् । तस्य निःशब्दकेलिङ्गमाधायकत्वात्; इह तु परपुरुषं परनारीं चोहिश्य

सभयचकितं विन्यस्यन्तीं हैशं तिमिरे पथि

प्रतिवरु सुहुः स्थित्वा मन्दं पदानि वितन्वतीम् ।

कथमपि रहः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः

सुमुखि ! सुभगः पश्यन्स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥ ६ ॥

मयोधशीघ्रत्वमैषुनमनन्तसुखप्रबोधम् । प्रीतिस्तोऽपि रसभावनमेव कार्यमेवं नितान्तचतुराः सुखिरं रमन्ते ॥' शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । दीपकमलंकारः समुखयो आन्तिमांश्च ॥ ५ ॥ इदानीं त्वद्विष्णुरेव श्रीकृष्णस्य सर्वेस्वमिति दर्शयन्त्याह—सभयेति । हे सुमुखि राधे ! स सुभगः श्रीकृष्णस्त्वां पश्यतानन्तकृतार्थतामुपैतु कृतकृत्यो भवतु । अत्र इशिक्षिने वर्तते । किंभूतां त्वाम् ? तिमिरे तिमिरवति पथि मार्गे सभयचकितं यथा स्यात्यथा हैशं विन्यस्यन्तीम् । सभयचकितमिति भयविस्तरस्यायिभावौ भयानकाद्वताखुकौ भवतः । तिविदे हि तमसि भयं भवत्येव । ताटशी च भावितभयानके पथि संकेतस्यानं यामीति विसायः । एवं प्रियस्यापि प्रियतमेन समं समागमो भविष्यति न वेति शङ्कावकाशोऽपि । किंभूतां त्वाम् ? प्रतितरु तरु तरु प्रति स्ताननितम्यभारभरालसतया मुहुर्वर्तिवारं स्थित्वा कोऽपि मां मा द्राक्षीदिति मन्दं पदानि वितन्वतीम् । प्रतितरु अत्र वा स मे प्रियो भविष्यतीत्याशङ्क्या सुहुः स्मित्येति योजनीयम् । किंभूताम् ? कथमपि केनविष्टकारेण पूर्वोक्तसखीवचननील-

गतयोः शङ्काकुलचित्तत्वात्संक्षिप्तपूर्वोक्तमेणैव सुरतारम्भ उच्चित इति भावः । तथाह रुद्रः (शु. ति. १।६९) —‘ईर्षी कुलक्षीषु न नायकस्य निःशङ्ककेलिनं पराङ्मनामु’ इति । तस्मादेतादशे गाढान्धकारे ते गमनविलम्बनमनुचितमिति भावः । ‘दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ’ इत्यमरः ॥ ५ ॥ पुनरपि लरवितुं कृष्णोत्कण्ठामाह—सभयेति । हे सुमुखि ! सुभगः शोभनः श्रीकृष्णस्त्वां पश्यन्तकृतार्थतामुपैतु प्राप्नोतु । कीदृशीम् ? तिमिरेऽन्धकारे सति पथि वर्तमेनि तदा भयचकितं भयसहितं यथा स्यादेवं हैशं नेत्रं विन्यस्यन्तीमर्पयन्तीम् । पुनः कीदृशी लाम् ? प्रतितरु तरु तरु प्रति सुहुः पुनः पुनः स्थित्वा मन्दं यथा स्यादेवं पदानि वितन्वतीम् । गाढान्धकारे तामालविटपेषु को वेदात्र कृष्णः स्थितो भविष्यतीत्याशयेन वाऽयमेव कृष्ण इति अमातदन्तिकमुपेत्य पश्यद्विशेषदर्शने सति तत उत्थाय पुनरप्य तथेत्येवं प्रतितरु स्थित्वा यच्छन्तीमिति भावः । पुनः कीदृशीम् ? कथमपि शनैः शनैवरणव्योवादिना रह एकान्तस्थलं प्राप्ताम् ।

पाठा०-३ ‘विन्यस्यन्ती’ B. २ ‘हैशी’ C., S. ३ ‘मुपैति’ P. ४ ‘कृतार्थाम्’ C.

टिप्प०-१ कथमपि महता कषेनाहै रह एकान्तगृहै प्राप्ता सुमुखी । अन्धकारे प्रकाशवहुलमुक्तम् । अत्र रसवदलक्ष्मारः—संजीविनी ।

राधामुग्धमुखारविन्दमधुपस्त्रौलोक्यमौलिस्थली-

नैपथ्योचितनीलरत्नमैवनीभारावतारान्तकः ।

स्वैच्छन्दं ब्रजसुन्दरीजनमनस्तोषप्रदोषोदैयः

कंसध्वंसनधूमकेतुरवतु त्वां देवकीनन्दनः ॥ ७ ॥

इति श्रीजयदेवकुतौ श्रीगीतगोविन्देऽभिसारिकावर्णने

साकाङ्गपुण्डरीकाक्षो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

निचोलादिसाधनसंपत्त्याऽभिमानपरित्यागेन मध्यनुकम्पया वा रहःप्राप्ताम् ।
 पुनः किंभूताम् ? अनज्ञतरक्षिभिः कामक्षेलकलैरङ्गैरूपलक्षिताम् । अत्र
 तमसो नैविद्याहश्चनायोदयत्वेऽङ्गस्पर्शनादेव शास्त्रिति कृत्वा दशोर्जानार्थो
 व्याख्यात इत्याकृतम् । अत्र हरिषी वृत्तम् । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ६ ॥
 इदानीं संभोगालयं शुक्लारमवतारयंस्तदापातनिकाद्वारेण सर्वान्ताशिषमाह—
 राधामुग्धेति । देवकीनन्दनः श्रीकृष्णस्त्वामवतु रक्षतु । किंभूतो देवकी-
 नन्दनः ? राधामुग्धमुखारविन्दमधुपः । मुखमरविन्दमिव मुखारविन्दं, मुग्ध-
 च तत् मुखारविन्दं च मुग्धमुखारविन्दम् । राधाद्या मुग्धमुखारविन्दं तस्मि-
 न्मधुप इव मधुपः । अनेन भावी संभोगो चोतितः । पुनः किंभूतो हरिः ?
 त्रैलोक्यमौलिस्थलीनां किरीटदेशादीनां नैपथ्योचितं भूषणोचितं नीलरत्न-
 मिव । पुनः किंभूतो देवकीनन्दनः ? अवन्धा भूमेभाँरायावतारो जन्म येषां
 शिशुपालदन्तवक्ष्यादीनां लेपामन्तक इवान्तकः । यमसर्त्तोऽभूदिलयः । पुनः
 किंभूतो देवकीनन्दनः ? वजे सुन्दर्यः ब्रजसुन्दर्यः । ब्रजसुन्दरीणां जनसत्स्य
 मनस्तोषप्रदोषोदय इव । पुनः किंभूतो हरिः ? कंसध्वंसनधूमकेतुः कंसस्य
 ध्वंसनं विनाशस्त्र धूमकेतुरिव विनाशसूचकस्ताराविशेष इव । जातमात्र
 धूव कंसविनाशं सूचितवानित्यर्थः । अत्र कंसध्वंसने गोपीनां परमेश्वरादन्यत्र
 गतिविनाशे धूमकेतुर्बहानुरिव प्रकाशकत्वात् । प्रकाशे हि स्वेच्छाविहारभज्ञे
 जायते । अथवा,—कसे: शातनार्थेत्वाद्राधायाः कामेन यच्छातनं तत्र धूम-
 पुनः कीदृशीम् ? अनज्ञतरक्षिभिरनज्ञस्य कामस्य यत्तराः पुनः पुनरुद्वैष्टस्त्रासुकै-
 रत्नैरूपलक्षिताम् । अज्ञैरित्यत्र विशेषणे तृतीया ॥ ६ ॥ सर्गावसाने कवि-
 राशिषमाशाले—राधेति । देवकीनन्दनः श्रीकृष्णस्त्वामवतु रक्षतु । कीदृशः ?
 राधाद्या मुग्धं रमणीयं यन्मुखारविन्दं तत्र मधुपः भ्रमर इव । मुखारविन्दे माधुर्य
 पाति रक्षति, निलानुकूलतया चादिं प्रापयतीत्यर्थः । माधुर्यमात्रं तु ज्ञया पिबतीति
 च । त्रैलोक्यस्य या मौलिस्थली वृन्दादी तदलंकारायोचितनीलरत्नं, श्यामसुन्द-
 रतामित्यर्थः । त्रैलोक्ये एवाखिलकान्तानां मौलिस्थलीति च । उक्तं च—‘अहो

केतुरिव । सच्छन्दप्रदोषोदय इति यदा यदा प्रदोषोदयं चान्तरित तदा तदा
स्म षुवेति । अथवा,—प्रगतो दोषोदयो यस्मातेन सह कीडतीनां दोष षुव
नास्तीति । अय च राधासुरघमुखारविन्दे मधु माधुर्यं पाति रक्षतीति । चिरं
विप्रलभ्मे हि प्रियदर्शनान्माधुर्यसुपपथत पूवेति पदानामौचिती । अत्र श्लेष-
खुप्रोपमापरिकरवर्णोपमालंकाराः । शार्दूलविकीर्तिं कृत्तम् । पाञ्चाली रीतिः ।
आरभटी वृत्तिः । गीतादि पूर्वोक्तमेव ॥ ७ ॥

प्रस्ताहवं पञ्चतयारसिन्वं यो योजयत्याहवकुम्भकर्णः ।

स कुम्भकर्णो रसिकप्रियायाः समस्करोत्पञ्चतयात्र सर्गम् ॥

इति कुम्भकर्णेन विरचितायां गीतगोविन्दटीकायां

रसिकप्रियायां सर्गोऽगात्यज्ञमः ॥

मधुपुरी धन्या पैकुण्ठाच गरीयसी ।' इति । पृथिव्या भारूपोऽवतारो येषाम-
सुरानां तेषामन्तको नाशकः; अत एव केसरवंसने भूमकेतुस्तद्विनाशपिशुनग्रहः,
जातमात्र एव तस्य नाशं सूचितवानिलयं । तदेव—सच्छन्दं ब्रजसुन्दरीजन-
मनस्तोषाय चित्ताभिलाषपूरजाय विरमपारं प्रदोषो रजनीमुखमेव । चिरं निल-
मेवावविलिति वा ॥ ८ ॥

नो भूपाः कर्ति सन्ति तेषु विरला विद्वुणमाहिण-

स्तुन्मध्योऽपि नवप्रबन्धगणनानिर्बन्धिनो दुर्लभाः ।

द्वित्रास्तोषपि केटभद्रिद्वयस्त्रेमानुवन्धाः शिता-

चेतेषां धुरमेक एव वहति श्रीशालिनाथप्रभुः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरस्त्रिविरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जर्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ९ ॥

षष्ठः सर्गः ६

- घन्य वै कुण्ठकुह्मः—

अथ तां गन्तुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा ।

तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥ १ ॥

शुणकरीरागेण रूपकतालेन गीयते । प्रबन्धः ॥ १२ ॥

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् ।

तदेवरमधुरमधूनि पिवन्तम् ॥

नाथ हरे ! सीदति राधाऽवासगृहे ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

इदानीं कुत्रिष्ठिकुले राधां संस्थाप्य दूती तच्चरितं कृष्णे विनिवेदयति—
अथ तामिति । अथानन्तरं राधासखी तच्चरितं राधायात्तच्चरितं गोविन्दे
निवेदयामास । किंभूते गोविन्दे ? मनसिजमन्दे । किं कृत्वा ? तां राधां
गन्तुमशक्तां ज्ञात्वा । शरीरान्तर्यातन्याः शक्तेदैश्चानाविषयत्वेन द्वृतिं दृशिरत्र
ज्ञानार्थः । किंभूताम् ? तां चिरं गोविन्देऽनुरक्ताम् । अथवा,—लतागृहे इति
तस्याधिकरणत्वेन व्याख्येयम् । अत्रैव लतागृहे सङ्केतस्य कृतत्वात् ।
आर्याङ्गन्दः ॥ १ ॥ पूर्वं ध्रुवपदं व्याकियते—नाथ हरे इति । हे नाथ !
आवासगृहे सङ्केतस्याने राधा सीदति अवसादं प्राप्नोति ॥ अथ पदानि—पश्य-
तीति । सा राधा रहसि रहोनिमित्तान्तरनिमित्तं एकान्तनिमित्तं वा दिशि
दिशि भवन्तं पश्यति । सर्वां दिशस्तत्त्वास्त्वन्मया युव जाता इत्यर्थः । त्वद-
द्वैतमभवदित्यर्थः । ‘सङ्कमणिरहविवेके वरमिव विरहो न सङ्कमस्त्वायाः । सङ्के
सापि तथैका ग्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥’ किं कुर्वन्तम् ? तदेवरमधुरमधूनि
अथेति । अथानन्तरे सखी तच्चरितं गोविन्दे गोविन्दं विषयीकृत्य प्राहोवाच ।
कीरते गोविन्दे ? मनसिजेन कामेन मन्दे मन्दगती । किं कृत्वा ? तां राधां
लतागृहे कृष्णितामप्त्वये चिरं बहुकालं व्याप्यानुरक्तां दक्षुस्मित्तेव लतागृहे केलिः
कर्तव्येति चिरकालीनं तस्यानुरागं ज्ञात्वेत्यर्थः । पुनः कीरतीम् ? गन्तुमशक्तां
कृष्णान्तिकं प्रयातुमसमर्थम् । ‘मन्दः खण्डे मन्दगते मूर्त्ते खैरेऽल्परोगिनोः’
इति विश्वः ॥ १ ॥ भाषया यदुवाच तद्रीतेन कथ्यति—पश्यतीति । गीत-
स्यास्य शुणकरी रागो रूपकतालः । गीतार्थस्तु—हे नाथ हे हरे ! राधा
वासगृहे लज्जन्तः सकाशात्सीदत्यवस्त्रा भवति । विशेषतस्तत्त्वमेव तस्या अवसा-
दकारणमिति भावः । रहस्येकान्ते दिशि दिशि भवन्तं पश्यति । कीरती भवन्तम् ?
तदेवरमधुरमधूनि लक्षीयावररूपाणि मधुरमधूनि पिवन्तमाख्यादयन्तं, भावनया
लक्षीयावरपानं कुर्वन्तं लाभेव दिशि दिशि पश्यतीति भावः । यद्वा,—त्वच्छब्दस्त-
न्यवाचकः । तथा च—तदेवरमधुरमधूनि लक्षीऽन्यसा नायिकाया अधरमधुर-
मधूनि पिवन्तं दिशि दिशि पश्यतीति भावः । लक्ष्मण्डस्तकारान्तोऽन्यपर्यायः

पाठा०-३ ‘गोण्डकी०’ R.P., ‘गोण्डकी०’ O. २ ‘त्वदेवर’ P.,
RM. ३ ‘राधा वासगृहे’ RM.

त्वदभिसरणरभसेन चलन्ती ।

पतति पदानि कियन्ति चलन्ती ॥ नाथ हरे० ॥ २ ॥

विहितविशद् विसकिसलयबलया ।

जीवति परमिह तव रतिकलया ॥ नाथ हरे० ॥ ३ ॥

मुहुरवलोकितमण्डनलीला ।

मधुरिपुरहमिति भावनशीला ॥ नाथ हरे० ॥ ४ ॥

पिवन्तम् । तस्या राधाया एव अधरमधूनि पिवन्तम्, एवमवस्थमेवेत्यर्थः । तदधररसंसर्गान्मधुराणि मधूनि यान्वक्षराणि तानि शृण्वन्तम् । अत्यादरं श्रवणं पानमुच्यते । तस्यादरश्रवणेन तस्यालीकल्पं योत्पत्ते । प्रतिब्रह्मनाभावात् ॥ १ ॥ त्वदभिसरणेति । हे माधव ! सा राधा त्वदभिसरणे रभसेन चलन्ती संभजमाना । अर्धांदभिसारवेगम् । कियन्ति पदानि चलन्ती सती पतति । तस्याल्पानादधिकं गन्तुमशक्तेत्यर्थः ॥ २ ॥ विहितेति । सा परं तव रतिकलया रतिविशानेन रतिविश्वपेन परं जीवति, नान्व उपायः । किंभूता सा ? कृतपाण्डुरमृणालाङ्करकटका ॥ ३ ॥ मुहुरिति । सा मुहुर्वारमवलोकिता मण्डनानां लीला विलासो यथा सा । इमानि तानि मण्डनानि तस्युरतसमारम्भयोग्यानीति मुहुर्मुहुः कानिचित्परिदधाति । किंभूता सती ? अहं मधुरिपुरिति भावनशीला ध्यानस्वभावा । यतेन स्त्रीयोग्यानि मण्डनानि मुक्तवा त्वद्विरहदुःखापनोदाय पुरुषायितसुरतयोग्यानि मण्डनानि दधाना स्वयमेव स्वद्वूपीभूय काळमतिवाहयतीत्यर्थः । अथवा त्वदलाभाल्पयमेव एवं च राधा च भूत्वा ।

सर्वेनामगणे पठितः । तदुकं सर्वादिगणव्याख्याने प्रक्रियाप्रसादे ‘लच्छब्दोऽन्यवाची द्विःपठितः स्वरमेद एक उदात्तोऽनुदात्तः’ इति काशिकाकारमतम् । प्रन्थान्तरमते तु ‘एकोऽकारान्तोऽन्यस्तकारान्तो द्वावप्यानुदात्ती’ इति । ‘भोगावासो वासगृहम्’ इति हाराली ॥ १ ॥ ननु किमिति सीदति ? अत्रैव किमिति नायातीत्यत आह—त्वदिति । तवाभिसारे यो रभस उत्साहसेन चलन्ती प्रसाधनादौ व्याप्रियमाणा कियन्ति पदानि कृतिपव्यानि पदानि चलन्ती त्वदन्तिकमागन्तुमसमर्था ॥ २ ॥ नन्वेवं चेदशक्ता तर्हि कथं जीवतीत्यत आह—विहितेति । सा परे केवलं तव रतिकलया पूर्वानुभूतायाल्पव रतेराकलनेन जीवति । कीदक्षी ? विहितानि विशदैनिमेलंविसैर्मृणालैः किसलयैवपलवैष्व वलयानि कहुणानि यस्याः सा । ‘कलनाकालयोः कला’ इति विश्वः । ‘वलयं कहुणेऽपि च’ इत्यपि ॥ ३ ॥ पुनः कीदक्षी ? मुहुरिति । मुहुर्वारमवलोकिता वीक्षिता मण्डनैमुकुटकुण्डलवनमालाभिर्लीला तवानुकृतिर्या सा । पुनः कीदक्षी ? अहं

त्वरितमुपैति न कथमभिसारम् ।

हरिरिति वदति सखीमनुवारम् ॥ नाथ हरे० ॥ ५ ॥

क्षिण्यति चुम्बति जलधरकल्पम् ।

हरिहरपगत इति तिमिरमनल्पम् ॥ नाथ हरे० ॥ ६ ॥

भवति विलम्बनि विगलितलज्जा ।

विलपति रोदिति वासकसज्जा ॥ नाथ हरे० ॥ ७ ॥

‘खीणां प्रियालोकफलो हि वेशः’ इति त्वचेतोहराणि मण्डनानि आदृधाना वर्तते ॥ ४ ॥ त्वरितमिति । सा राधा अनुवारं वारंवारं सखीमिति वदति । इतीति किम् ? हे सखि ! हरिस्त्वरितं शीङ्गं अभिसारं सङ्केतस्थानं कथं नोपैति कथं न चाति ? ॥५॥ क्षिण्यतीति । हे हरे ! सा हरिहरपगत इति कृत्वा स्त्रिघनी-लत्वसाम्यादनल्पं स्थूलं तिमिरमन्धकारं क्षिण्यति चुम्बति च । किंभूतं तिमिरम् ? किंविजालधरसदशम् ॥ ६ ॥ भवतीति । हे हरे ! सा वासक-सज्जा नाम नायिका । भवति त्वयि विलम्बनकारिणि सति विलपति विलापान्करोति । रोदिति अशूणि विमुब्रति । ‘दूतीमहरहः प्रेष्य सज्जिते वासवेशमनि । यथा न मिलति प्रेयाम्सा हि वासकसज्जिका ॥’ इति ॥ ७ ॥

मधुरिपुरिति भावनशीला चिन्तनपरा । रहसि तव वेशं विधायानुरागातिशयेनाहमेव मधुरिपुरिति चिन्तयन्तीति भावः । लीला च हावविशेषत्वादाह चात्स्यायनः—‘प्रयोजनस्य चेष्टा याऽनुरागातिशयेन या । कियतेऽनुकृतिः सेयं लीलोका मुनि-सत्तमैः’ इति ॥ ४ ॥ त्वरितमिति । हरिस्त्वरितमभिसारकुञ्जं कथं नोपैत्या-पाद्धतीति सखीमनुवारं सा वदति ॥५॥ क्षिण्यतीति । सा हरिः कृष्ण उपगत आगत इति बुद्ध्याऽनल्पमधिकं तिमिरमन्धकारं क्षिण्यत्यालिङ्गति चुम्बति च । कीदृशं तिमिरम् ? जलधरकल्पं इयाममेष्टसदशम् । यदा यदोत्थाय तथानिकं चलति तदा तदा निकुञ्जद्वारि पुज्जीभूतमन्धकारं दद्वा लक्ष्मातस्यैव चुम्बना-लिङ्गनादिकमाचरतीत्यागन्तुमेव न पारंयतीति भावः । ब्रान्तिमानयमलंकारः । तद्वक्षुं प्रागेवोक्तम् ॥ ६ ॥ भवतीति । पथाद्विशेषदर्शने सति, भवति त्वयि विलम्बनि विलम्बं कुर्वति सति विगलितलज्जा । सती सा वासके लीलानुहे श्वन्ताभिसरणाय सज्जा संगृतसकललीलोपकरणा विलपति । हे निष्ठृप ! कथ-मेतावदौदास्यं मवि त्वया रचितमिति विलापं करोति । रोदिति रोदनं करोति । वासकसज्जालक्षणं तु रसार्णवसुधाकरे—‘भरतायैरभिदधे खीणा वासस्तु वासकः । खवासकवशात्तान्ते समेष्यते यहं प्रति । चुम्बीकरोति चात्मानं या सा वासकसज्जिका’ इति । शूङ्गारतिलके (१७६)—‘मवेद्रासकसज्जासौ

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।

रसिकजनं तनुतामतिमुदितम् ॥ नाथ हरे० ॥ ८ ॥

विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमन्त-

जैनितैजडिम काकुव्याकुलं व्याहरन्ती ।

तब कितब ! विधायामन्दकन्दर्पचिन्तां

रसजैलनिधिमग्ना ध्यानलग्ना मृगाक्षी ॥ ९ ॥

श्रीजयदेवति । श्रीजयदेवकवेरिदमुदितं रसिकजनं अतिमुदितं हृष्टरं तनुताम् । अथवा,-रसिकजने मुदितं हृष्टं तनुताम् ॥ ८ ॥ तथा च सङ्कीर्त-
राजे—‘मालवीयः स्मृतो गौडो रागस्ताळोऽद्वृतालकः । शुद्धारो विप्र-
लभ्मालयो रसो देवादिवर्णनम् । पदसंततितलेनाः पाठाः स्वरसमुच्चयः ॥
ततः पदानि यत्र स्युर्लयमध्यममानतः । स प्रबन्धवरो शेषो धन्यवै-
कुण्ठकुहुमः ॥’ इति धन्यवैकुण्ठकुहुमनामा द्वादशः प्रबन्धः । शठो
नायकः । गूढविप्रियकृच्छठः । चिन्तात्वरावती वासकसज्जा नायिका ।
तद्वक्षणं—‘केलीगृहमथात्मानं भण्डयत्येष्यति प्रिये । सखी दूती……
समाहिं समग्रादिति’ (?) ॥ ९ ॥ इदानीं तस्यास्तदेकपरत्वमाह—
विपुलेति । हे कितब भूते ! सा मृगाक्षी तब अमन्दकन्दर्पचिन्तामति-
शयितकामचिन्तां कृत्वा विधाय ध्यानलग्ना सती स्वरजलतिधिमग्ना
शुद्धारसागरे लीना । किंभूता सा ? विपुला महती रोमाशपद्मिर्यस्याः
सा । अपि किंभूता ? स्त्रीतसीतीकारं प्रहृदसीतीकारं यथा स्यात्तथा । अन्तः
अर्थात् विरहेनैव जनिताभ्यां जडिमकाकुव्यां व्याकुलं यथा स्यात्तथा व्याह-
रन्ती भाष्यमाणा । ‘ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’ इति मालिनी
सञ्चिताग्रतालया’ इति ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवति । श्रीजयदेवकवेरिदमुदितं
कवितम् । रसिकजनं शुद्धारसालादपुरःसरभगवद्गुर्जिहपरसालादप्राहिणमति-
मुदितमविशयेनानन्दितं तनुतां वित्तारयतु ॥ ८ ॥ विपुलेति ।……इत्यादि-
कन्दर्पचिन्तां विधाय तथापि लं चेष्ट मिलसि तदा तब ध्यानमेवाचरतीत्यर्थः ।
कीदृशी ? विपुला प्रचुरा पुलकपालिः रोमाशपद्मिर्यस्याः । ध्यानकलिपतलत्तकर-
स्पशोऽद्वृतरोमाशवतीत्यर्थः । किं कुर्वती ? काकुव्याकुलं यथा स्यात्काका व्यनि-
विकारविशेषेण व्याकुलं यथा स्यादेवं व्याहरन्ती । ध्यानेनैव तब करं नीवीदन्धनो-
म्मोचनासकं परिकल्प्य कुट्टमितास्यहावमाधित्रा ‘मुश माम्’ इत्यादिनिषेधकं वाक्यं
कवयन्तीति भावः । मुनः कर्थं यथा स्यात् ? स्त्रीतः प्रहृदः सीतिकारं करोतीति भावः ।
मुनः कर्थं यथा स्यात् ? अन्तविते जनितो जडिमा जाकर्थं यत्रैवं यथा स्यात् ।
ध्यानकलिपतलिलासधादिसमयस्तत्त्वास्यः (लत्मास्यः) सालिको भवति ।
अन्यसापि जलनिधिमग्नान्तर्जाक्षीतवंशात्तीत्कारो व्याकुलं त्रुव्यद्वर्णं यथा

अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेऽपि संचारिणि

प्राप्तं त्वां परिशङ्कुते वित्तनुते शब्दां चिरं ध्यायति ।

इत्याकल्पविकल्पतल्परचनासङ्कल्पलीलाशत-

व्यासकापि विना त्वया वरतनुनेवै निशां नेष्यति ॥ २ ॥

छन्दः । रसवदलंकारः ॥ २ ॥ इदानीं सा राधा ध्यानादिना त्वया सह रममाणापि साक्षात्त्वामलभमाना न कथंचिद्विर्वृतिमेल्यतीत्याह—अङ्गेष्विति । हे माधव ! एषा मलसखी । एतेति एतत्पदप्रत्यक्षे अपापाराद्युद्धौ प्रत्यक्षी-कृत्याह । पृष्ठा वरतनुरितेवंक्रमेण आकल्पविकल्पतल्परचनासंकल्पलीलाश-तद्यासकापि नेष्यवित्तकंकिसलयशब्दयाविरचनत्वध्याहयुषितविलासशय-नेष्यवासकापि सती त्वया विना निशां न नेष्यति निशां नेतुं न शक्ता भविष्यतीति । इतीति किम् ? तान्येव कानिचिदाह—अङ्गेषु अवयवेषु त्वविकृतापहारि आभरणं करोति । कथं ? बहुशः । बहुश इति अनुरूप-परित्यागेन त्वविकृतिकरपरिग्रहो खोल्यते । अपि च,—पत्रे कृक्षपत्रे पत-शिपलेऽपि वा । ‘अपि’शब्दाऽङ्गादिपरिस्पन्दो लभ्यते । तस्मिन्संचारिणि संचरणशीले त्वामेव प्राप्तं परिशङ्कुते विचारयति । अत्र एवकारं विनापि ‘पाथो धनुर्धरः’ इतिवरत्सर्वाणि वाक्यानि सावधारणान्येवेति कृत्वा एव-काराक्षेपः । अपि च अवश्यमागमिष्यतीति कृत्वा शब्दां वित्तनुते । तत-स्यादेवं भवतीति खनिः । इयं च जडतारुद्या पश्यन्यवस्था । तद्दृश्यं चोकं प्राक् । कुरुमितलक्षणं रसार्णवसुधाकरे—‘केशाधरादिप्रहणे मोदमानापि मानसे । दुःखितेव बहिः कुप्येवत्र कुरुमितं तु तत्’ इति । ‘स्तम्भवेष्टा प्रतिष्वनिः’ इति शृङ्खारदीपिका । ‘काकुः खियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्व्यनेः’ इत्यमरः ॥ २ ॥ पुनः कृष्णं लरवितुमाह—अङ्गेष्विति । हे कृष्ण ! त्वया नैका वरतनुः सुन्दरी रात्रिं न नेष्यति न प्रभातं प्रापयिष्यति । कीदृशी ? इति अनेन अकारेणाकल्पोऽलंकारः विकल्पस्त्वदागमनशङ्का, तल्पं शब्दा, तद्रचना संकल्पस्त्व-वीयसङ्गादिष्यानभिल्यादिलीलाशत्यासङ्गेऽपि त्वत्सङ्गाभिलापिष्यात्तस्या न कुत्रापि मनो रमत इति भावः । अलंकारादिव्यासङ्गमेवाह—अङ्गेष्विति । अङ्गेष्वाभरणं करोतीति भावः । अनेनाकल्प उक्तः । अथ च बहुशो वारंवारं पत्रेऽपि संचारिणि पक्ष्यादौ चरणघातेन चलति सति त्वां प्राप्तमागतं परिशङ्कुते । अनेन विकल्प उक्तः । अथ च,—शब्दां शब्दनीयं वित्तनुते विस्तारयति । अनेन तल्परचनांका ।

पाठा०-१ ‘व्यासङ्गेऽपि’ RM. २ ‘नैका’ RM.

टिप्प०-१ ननु मया सह रमणं जातमेव; किमर्दं मम तत्र गमनम् ? चेदेवं रममाणापि साक्षात्त्वां विना वश्यमागम्यापारकृत्यापि निशां नेतुं न समर्था भविष्यती-लाह-दीपिका ।

किं विश्राम्यसि कृष्णभोगिभवने भाण्डीरभूमीरुहि
आतर्यासि न हृष्टिगोचरमितः सानन्दनन्दास्पदम् ।

स्वामपश्यन्ती चिरं स्वामेव ध्यायति । शब्दां विरचय्य तेन सह मयात्रैव कामकेलयः कर्तव्या इति चिरं ध्यायति । अन्योऽपि यः कश्चिन्मानसव्ययान्विभूतो रजन्यतिवाहनेऽसमर्थः स तदतिवाहनार्थं कार्यान्तरव्यासक्षया वेतो रमयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, समुच्चयोऽलंकारः ॥ २ ॥ इदानी-माशीव्यजिन सर्वान्तमाविष्करोति—किमिति । गोविन्दस्य गिरो जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । भावगर्भतया वक्तुर्वैदरव्ययलयापनेन सर्वोत्कृष्टत्वम् । तत्येन च नमस्कार्यत्वम् । किंभूता गिरो वाचः? सायमतिथिप्राशस्त्व-अथ च,—चिरं बहुकालं व्याप्य त्वां ध्यायति चिन्तयति । अनेन संकल्प उक्तः । तथा च तवागमनप्रलयाशया एतैर्व्यापारैः संप्रति कालं नयति । यदि च सर्वेषां त्वया न गम्तव्यं तदा त्वत्सर्वं प्रति निराशा सर्वी रात्रिं नेतुं न शक्यतीति भावः । अल्पतास्त्वय हावो वर्णितः । तदुक्तम्—‘अल्पता सा तु कथिता प्रियस्यागमने सति । दिवक्षयोभयोस्तद्विष्वसेभ्रमलंकृतिः’ इति । ‘आकल्पवेष्यौ नेपथ्यम्’ इत्यमरः । ‘तक्तो विकल्पः शङ्खा च’ इति च । ‘तल्पं च शवनीये स्यात्तल्पमद्वक्लञ्चयोः’ इति विश्वः । ‘संकल्पः कर्म मानसम्’ इत्यमरः ॥ ३ ॥ सर्वान्ते जयदेवः शामाशाले—गोविन्दस्येति । गोविन्दस्य गिरो वाष्पो जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । कीदृशाः? सायमतिथिप्राशस्त्वयगर्भाः सायंकाळे येऽतिथयस्तेषां प्राशस्त्वां स्वागतादिप्रशंसा ‘धन्वोऽयमतिथिर्गृहिणां पुष्पोत्पादकः’ इतिरूपा । वस्तुतस्तु प्रियाभिसारसंकेतशापनादयं बहुसुख-प्रदातेति गर्भेऽन्यन्तरे यासां ताः । प्रशंसयाऽन्यन्तरेऽभिप्रायविशेषयुक्ता इत्यर्थः । व्याजोकिरलंकृतिः । कीदृशस्य गोविन्दस्य? नन्दानिति के पितुः समीपे तादृकसंकेतस्त्वनाहर्यं अथगमसुखादिःसृतं श्रीराधाया वचनं गोपतः संगोपनं कुर्वतः । किं तद? हे आतः पथिक! ‘आतः’ इति कोमलामध्ये, भाण्डीरभूमीरुहि बटकृष्णो किं विश्राम्यलि? विश्रामं मा कृथाः । तत्र हेतुः—कृष्णभोगिभवनेति । कृष्णासौ भोगी च कृष्णभोगी, तस्य भवने बालसर्पवासे । पक्षे—शृण्गारिणः इयामसुन्दरस्य विलासगृहे । पक्षद्वये नेह स्येयमिति वेति ‘आतृ’पदोपादानम् । ऐशालंकारक्ष । ‘कृष्णः केशवकृष्णयोः’ इति धरणिः । ‘भोगी कामुकसर्पयोः’ इति विश्वः । तर्हि क यामि इत्यत आह—इतो बटात् सानन्दं आनन्दसहितं नन्दगृहं न यासि, अपि तु याहि इति शून्यसर्पवासपरिल्यागेन श्रीमद्भूहातिथ्येन च निर्षितो भविष्यसीलर्थः । तदूरे भविष्यतीत्यत आह—हृष्टिगोचरमिति । आसङ्गमेव पथिकवचनेन संकेतस्त्वनात् श्रीकृष्णस्य

राधाया वचनं तदध्वगमुखान्नन्दानितके गोपतो
गोविन्दस्य जयन्ति सायमतिथिप्राशस्त्वगर्भा गिरः ॥ ३ ॥
इति श्रीगीतगोविन्दे वासकसज्जावर्णने धन्यवैकुण्ठो
नाम पष्टः सर्गः ॥ ६ ॥

गर्भाः । सायंकालेऽतिथयः सायमतिथयः तेषां प्राशस्त्वं स्वागतादिसंभारेण
प्रशंसा, तद्भैर्यो यासीं ताः । तथा—किंविशिष्टस्य गोविन्दस्य ? नन्दानितके
नन्दसमीपे तत्त्वादक्षेत्रस्तुत्यनास्त्रूपमध्वगमुखाद्विःस्तुतं राधाया वचनं
गोपतः गोपायितुः । गां पालयतीति गोपः, गोपायते: पचाच्यन् । ‘आदायः—’
इति तलोपे सार्वविभक्तिकलास्ति: । तस्य गोपतः । अत्र एतुः सङ्केताशङ्का
मा प्रासादीक्षिति गोपने तात्पर्यम् । अत्र तदपहृवादपहृतिरलंकारः ।
प्रशंसाद्वधना द्वयाजोक्तिरपि । एतुः समीपे ताहगवचो लज्जावहमिति
तदपाकरणार्थं अप्रस्तुतप्रशंसापि । तदिति किम् ? हे भातः परिक !
भाण्डीरभूमीरुहि इतः वटवृक्षे । किं विश्राम्यसि ? अत्र विश्रामं मा
कुथाः । कुत इति हेतुगर्भविशेषणमाह । किंविशिष्टे वृक्षे ? कृष्णभोगिभवने ।
कृष्णश्वासौ भोगी च कृष्णभोगी, तस्य भवनं तस्मिन् । कृष्णसर्ववासे
इत्पर्यः । अत्र ‘आतु’पदेन आतुव्यत्वम् । तेन च मत्सङ्केतस्यानमेतदिति
व्यज्यते । परे,—कृष्णश्वासौ भोगी शृङ्गारी च तस्य निवासः । अत्रार्थद्वया-
स्त्रेषुकृष्णश्वादेन श्लेषोऽलंकारः । तर्हि किं कृविद्याशङ्काह—इतो वटादसानन्द-
नन्दास्पदं न यासि अपि तु याहि इति लोडर्येलक्षणो लद । सानन्दमृदिमव-
तस्मान्दास्पदं चेति । अनेनात्र अन्यपरित्यागेन यत्प्राप्यते तत्सुलभमिति ।

ताहमभावप्रकटनेन श्रीराधाया वचांसि जयन्तीलपि व्यनितम् । अत्र चातुर्यादि-
गुणविशिष्टौ राधामोहनावालम्बनौ, स्वयं दृढी नायिका, वटाशुदीपनविभावाः ।
एवं रसरात् शंगारो निरुपितः ॥ ३ ॥

पाठा०-१ ‘नन्दानित केचिन्मुहुर्गोँ’ १. २ ‘सायमतिथेः सुचिन्नग्धगर्भा’ ०.

टिप्प०-१ केचित्तु श्रीमद्दन्दावनैषदां विश्रङ्गमसहमानाः पूर्वसर्गान्ते संयोगगतु
वर्णयन्ति; अत्र सप्तमे च वैचित्र्यविप्रलंभास्त्वगमन्नुतरस्तविवर्तं निरूपयन्ति; तत्रैवं
संगतिः—पूर्वसंगे स्वयं दौलेन संयोगः, अग्रिमाष्टपदा प्रेमविलापः, तत्र भवनस्या
दूल्या विपादव्यज्ञनेन स्तीयमेव रमितमन्यामुद्दिश्य प्रकन्धद्वयेन श्रीराधाया निरूपितम् ।
संगान्ते प्रज्ञामृतं निवीय तत्संगमचिह्नेत्र नागरमौलेः तस्यामे प्राक् भीक्षनिचो-
लेत्यादि, ततोऽहम उद्धक्षमावमदविहुलया नागर्या कृतानुनयविनीतस्यापि ‘याहि याहि’
इति तिरस्कारः, तद्भैर्यो मुगम पव । तदीयानां परितोषायैवेदं व्याकृतं, तत्कृतव्यम्—
इति दीपिका ।

तहि दूरे भविष्यतीत्याशङ्काह—दृष्टिगोचरं आसन्नमेव । सामन्देति पश्यि-
विशेषणं वा । सांप्रतमानन्देऽपि सर्पदशादकुशलतामाप्स्यसीति औचितीमाह ।
अत्र कुण्डवटायैरालम्बनैर्विभावैस्तदपाकृतिनिवेद्याभिव्यक्तो रतिस्थायी विप्र-
लम्भार्थः शुद्धारो रसः । आशीर्वतरे अलंकृती ॥

निसर्गविश्वोज्जलयुक्तिसर्गं व्याचष्ट षष्ठं रसिकप्रियायाः ।
सर्गं नृपग्रामकिरीटरक्षं श्रीकुम्भकर्णस्तृणितमरोऽत्र ॥

इति श्रीमहाराजाविराजाभिनवभरतश्रीकुम्भकर्णविरचिते श्रीकुम्भस्थामि-
मन्दरस्वादरे गीतगोविन्दविवरणे वासकसज्जावर्णने
धन्यवैकुण्ठो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

गुणेषु ये दोषहरः परेषां ब्रूमः स्वदोषावरणाव किं तान् ।

स्वतः पिधास्यन्ति ममात्र दोषान्सन्तत्स्वानपि किं ब्रवीमि ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीकंकरमिश्रविरचितायां श्रीशालिनायकारितायां
गीतगोविन्दटीकायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७

— ना गरना रायणः —

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्त्मघाते-

संजातपातक इव स्फुटलाङ्घनश्रीः ।

बृन्दावनान्तरमदीपयदंशुजालै-

दिक्षुन्द्रीवदनचन्दनविन्दुरिन्दुः ॥ १ ॥

प्रसरति शशधरविम्बे विहितविलम्बे च माधवे विषुरा ।
विरेचितविविधविलापं सा परितापं चकारोऽहैः ॥ २ ॥

नृपः कुम्भकर्णः श्रुतं वाचि धते
मनोऽधीक्षरासेवने सञ्जिधते ।
हृदीर्थं परं वासुदेवं निधते
वरं गीतगोविन्दगानं विधते ॥

इदानीं मानिनीमानखण्डनाखण्डमण्डलं चन्द्रोदयं वर्णयत्ताह—अत्रान्तर इति । अत्रान्तरे पूतमित्रवसरे हन्दुर्हृन्दावनान्तरमंशुदीपैरसीपयत् प्रकाशितवान् । किंविषिष्टः ? स्फुटलाङ्घनश्रीः स्फुटकलङ्घशोभः । उत्प्रेक्षते—कुलटाकुलवर्त्मघातसंजातपातक इव । अन्योऽपि यः कश्चन यस्य कस्यचन मार्गघातं करोति स कलङ्घी भवत्येव । किंभूत हन्दुः ? दिक्षुन्द्रीवदनश्री-खण्डतिलक इव । वसन्ततिलक । अत्र रूपकोट्येष्व अलंकृती ॥ १ ॥ इदानीं विप्रलब्धायास्तस्या विषुररथं कथयति—प्रसरतीति । सा राधा उच्चैः परितापं चकार खेदं चकार । कथं यथा भवति ? विरेचितविविधालापं यथा स्यात्तथा । किंभूता सा ? अतिशयविषुरा । क सति ? शशधरविम्बे प्रसरति उद्गच्छति सति । माधवे च कृतविलम्बे सति । ‘प्रेष्य दूर्तीं स्वयं दस्वा निकेतं

अत्रान्तर इति । अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसरे । इन्दुष्वन्द्रोऽशुजालैः हिरण्यसमूहेर्हृन्दावनान्तरे बृन्दावनमध्यमरीपयत्वकाशितवान् । दिक् पूर्वा, दिक्सैव मुन्दरी कामिनी तस्या वदनस्य मुखस्य चन्दनविन्दुमण्डलाकारचन्दनतिलकम् । अत्र पूर्णचन्द्रो वर्ष्यतेन बोध्यः; खण्डचन्द्रे चन्दनविन्दुसादस्याभावात् । मुनः कीदृशः ? स्फुटीभूता प्रकटिता लाङ्घनस्य कलङ्घस्य श्रीः शोभा यत्र तादृशः । कुलटाकुलस्य व्यभिचारिणीसमूहस्य यो वर्त्मपातः संकेतगमनमार्गप्रतिरोधतेन संजातं पातकं यस्य सः । अपरस्यापि कृतपात्रस्य कलङ्घः स्फुटीभवतीति व्यनिः ॥ १ ॥ प्रसरतीति । शशधरविम्बे चन्द्रविम्बे प्रसरति सति । माधवे कृष्णे विहितविलम्बे कृतकालक्षेष्ये सति । विषुरा दुःखिता राघोऽहैः परितापं चकार ।

मालवरागयतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ १३ ॥
 कथितसमयेऽपि हरिरहह न ययौ बनं
 मम विफलमिदैममेलरूपमपि यौवैनम् ।
 यामि हे कमिह शरणं सखीजनवचनविक्रिता ॥ भ्रुवपदम् ॥ १ ॥
 यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितं
 तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितम् ॥ यामि हे० ॥ २ ॥

नागतः प्रियः । यस्यासेन विना दुःस्या विप्रलब्धा तु सा मता' । आर्थी
 ॥ २ ॥ पूर्वं भ्रुवः । यामीति । हे सखि ! हह अस्मिन्द्वावसरे कं शरणं यामि ?
 किंभूताहम् ? सखीति । सलय पूर्वं जन इतरजनवत् तद्वचनेन 'खमत्र संके-
 तस्थाने तिष्ठ तमहमानयामि' हति कथनेनात्रैव स्थिता या विप्रलब्धा ।
 हति भ्रुवः ॥ अथ पदानि-कथितेति । आत्मगतं कथयति-मम हृदं यौवनं
 विफलम् । किंभूतम् ? अमलरूपमपि । अथवा,-यौवनं रूपं च द्वयमपि
 निष्प्रकलम् । अत्र 'अपि'शब्दे भूषणकलादीनामनुकानां समुच्चयार्थः । अत्र
 कारणमाह—'अहह' हति कष्टे । हरि: कथितसमयेऽपि संकेतिकालेऽपि
 बनं न ययौ न प्राप्तवान् । यतः 'प्रियेषु सौभाग्यफला हि योवितः'
 ॥ १ ॥ अपि च,-यदिति । यद्यसाहेतोर्निशि रात्रौ अनुगमनाय ।
 अर्थात् हरेनुगमनाय । गहनमपि, 'अपि'शब्देन यत्कथमपि न कियते
 विरचितो विविधो नानाविधो विलापो यत्रैवं यथा स्यात् । पूर्वं तदागमन-
 शाहृपाण्यासीत् । चन्द्र उदितेऽभिसारिणां कुत्र संचार हति तदागमनं प्रति
 निराशयाधिकं विलापेति भावः ॥ २ ॥ विविधविलापमेव गीतेन कथयति—
 कथितेति । गीतस्यास्य गौडमलवरागः । प्रतिमण्ठतालः । गीतार्थस्तु—इह
 विधिने कं जनं यामि शरणम् ? वहा,—कं जलमन्त्रं यमं च शरणं यामि । तेन
 विना जलप्रवेशमपि प्रवेशं यमगृहं यामीत्यर्थः । कीदृशी ? सखीजनानां वचनेन
 वशिता प्रतारिता । मया हरिरानीयत एवेति सखीजनेन प्रतारितेत्यर्थः । सख्योऽ-
 प्येवं प्रतारिकालदा कोऽन्यो विश्वासपात्रं भवेदिति भावः । 'को ब्रह्मात्मानि-
 लाकेषु शमने सर्वनाम्नि च । पावके च मयूरे च मुखशीर्षजलेषु कम् ॥' इति
 विश्वः । 'शरणं यहरक्षित्रोः' हत्यमरः । सखीवचनमेवाह—कथितेति । कथित-

पाठा०-३. 'गौडीमालवरागे प्रतिमण्ठताले' R.M., S., P. २ 'लिति-
 समये'. ३. 'मेतदनुरूपमिति'.

टिप्प०-१ अमललक्षणं चोक्तम्—'भूषणं भूषणाभ्यां हि चमत्कारेण नेत्रयोः ।
 परस्परस्तृप्तमुदममलं तत्प्रकीर्तितम् ॥' हति बाल० । २ यौवनलक्षणम्—'नितम्यो
 विषुलो मध्यं कुशमहं वरचुति । पीनी कुचावूरुकुं रेनामं पूर्णयौवने ॥' हति
 दीपिका ।

मम मरणमेव वैरमिति वितथकेतना ।

किमिति^१ विषहामि विरहानलमचेतना ॥ यामि हे० ॥ ३ ॥

मौमहह विषुरयति मधुरमधुयामिनी ।

कापि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी ॥ यामि हे० ॥ ४ ॥

तदपि शीलितमनुभूतम् । तेन कारणेन मम इदं हृदयमसमशारकीलितं वर्तते । अथवा,—यदित्यव्ययं सर्वनामप्रतिरूपकं चलेत्यर्थं । यस्यानुसारणाय एवं कृतं तेन हेतुना तमेव हेतुं कृत्वा मम हृदयमसमशारकीलितं वर्तते । अथवा,—यदिति वद्वच्चनेनाव्यवहितमेव सखीवचनं परागृह्यते । यद्वच्चनानु-सरणाय गहनं शीलितं तेन तद्वचनहेतुना मम हृदयमसमशारपीडितं । वर्तते । अत्र यच्छब्दस्याप्राधान्यात्समालेन निर्गुणत्वाच्च न प्रधानत्वेनाभ्यः संभवी, विविशितार्थासमर्पकत्वात् ॥ २ ॥ अपि च,—ममेति । इहाचेतनाहं चेतन्यरहिता विद्वलत्वमाप्ना विरहानलं विषहामि । कथमिति विषहामीति । धात्वन्तरमप्यसीत्यवधार्यताम् । तदसन्नावे आन्तिमास्तु । तत्संदेहनिराकरणार्थं कामधेनांवीक्ष्यताम् । अत्र विषहा किं शक्तावित्यस्य (?) दिवादित्यचुरादित्यभ्यादित्यपरस्मैपदिनो न सन्ति । किंविशिष्टा अहम् ? इतीव हेतोः वितथकेतना वितथं केतनमावासो यस्याः । ग्रियशून्यत्वात् । अथवा,—वितथं निमद्वाणं यस्याः सा । सखीमात्रवचनेन हि तामनुसरणेन वा ईदप्रस्य साहस्रानुपथातात् । अथवा,—वितथं केतनं देहो यस्याः ग्रियाप्राप्तेः ॥ एवं सति मम मरणमेव वरं, न देहधारणम् ॥ ३ ॥ अपि च,—मामद्वहेति । मधुरमधुयामिनी कोमला सरसा वसन्तरात्रिमां विषुरं करोति । अपि च,—कापि कृतसुकृतकामिनी कृपया हरिमनुभवति । एतासुमयेऽपि सख्यमेव सख्यमेव कथितो यः समयः कालोऽस्मिन्नवस्त्रे मया सङ्कृतस्यलमागन्तव्यमिति । यदा,—सख्या मदभ्ये चः समयः कथितस्तदपि वनं सङ्कृतनिकुञ्जं न ययौ न गतवान् । इदमारुढमेव मे यौवनं तारुण्यमलरूपमपि निर्मलसौन्दर्यमपि विफलम् । पूर्वं तदागमनप्रत्याशया स्थितं, संप्रलयविलङ्घने निरवधिदुःखाहं भोगेऽसमर्था शरीरं ल्यक्ष्याम्येव, मम यौवनं यास्यतीति भावः ॥ १ ॥ यस्य कृष्णस्यानुगमनायानुसरणाय निशि रुत्री गहनमपि शीलितं तेन कृष्णेन निमित्तभूतेन मम हृदयमसमशारेण कामशारेण कीलितं विद्म् ॥ २ ॥ मम मरणमेव वरमुत्कृष्टम् । तत्र हेतुमाह—इह वनेऽचेतना समूर्छा । यदा,—अचेतना नूर्च्छया ज्ञानरहिता । यदा,—अः कृष्णस्त्र चेतना बुद्धिर्स्यालादशी । विरहानलं विरहामि किमिति विषहामि सहे । तथा च—इह मम दुःखस्य कोऽपि ज्ञातापि न, इतरप्यरुदितं किमिलाचरा-

पाठा०—१ “०मतिवितथ” R.M., S., P., C. २ ‘किमिह वि०’ R.P., D.

३ ‘यामि हे कमिह’ C.; ‘मामिह’ P.

अहह कलयामि वलयादिमणिभूषणम् ।

हरिविरहदहनवहनेन वहुदूषणम् ॥ यामि हे० ॥ ५ ॥

कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया ।

स्त्रगपि हृदि हन्ति मामतिविषमशीलया ॥ यामि हे० ॥ ६ ॥

अहमिह निवसामि नगणितवनवेतसा ।

स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥ यामि हे० ॥ ७ ॥

वताऽहं मन्दभाग्या यतस्तप्राप्यर्थं मया प्रयतः कृतः, अन्यया च हरिरत्सुखमनुभूयते ॥ ४ ॥ अपि च,—अहहेति । ‘अहह’ इति खेदे । हरिविरहदहनवहनेन वलयादिकं मणिभूषणं वहुदूषणं कलयामि । यतः ‘स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः’ इति ॥ ५ ॥ अपि च,—कुसुमेति । हे कान्त ! हृदि वर्तमाना स्त्रगपि मामतनुशरलीलया कामवाणस्वाभाव्येन हन्ति । मया पुष्पक्षणिति धार्यते; तस्याश्र स्वरशरमयत्वात् हननस्वभावः । अत पूर्व विषमशीलया अन्यशरेभ्यो विषमस्वभावया । तथा च ‘अपूर्वं धनुर्विद्या मन्मथस्य महात्मनः । शरीरमक्षतं कृत्वा भिनत्यन्तर्गतं मनः ॥’ किंभूतां ? कुसुमादपि सुकुमारतनुम् । यो हि यस्माद्वीनवलः स तं सुखेन हन्ति ॥ ६ ॥ अपि च,—अहमिति । हे कान्त ! अहमिह कुञ्जे नगणितवनवेतसा निवसामि मीति भावः । कीदृश्यहम् ? अतिवितयकेतनातिशयेन वितर्थं मिथ्याभूतं केतनं यद्युं यस्यास्तादृशी । यदा,—अतिवितर्थं केतनं शरीरं यस्याः सा । तथा च—निरुपमसौन्दर्यालयमपीदं शरीरं तेन विना विफलमित्यर्थः । अतिवितयकेतनमिमं स्वपति विहायान्युरुषमभिसूतवतीलेवेष्टलाङ्घनं यस्यास्तादृशी । तस्मिन्मिलिते लक्षणमपीदं न मे दुःखाय स्नात् । संप्रति तु मृषालक्षणमात्रं मे दुःखदमिति भावः । ‘केतनं लाङ्घने काये यहे चोपनिमच्छने ।’ इति विश्वः । ‘यह मर्यादे’ इति चुराचन्तर्गणयुजादौ परस्पैषी विकल्पेन गिजन्तः पठितः । तस्य गिचीऽभावे विषहामीति प्रयोगः ॥ ३ ॥ मामिल्यादि । अहहेति खेदे । इयं मधुरा मनोहरा मधुयामिनी वसन्तरात्रिमी विषुरयति विकलयति । कापि कृतं पुष्पं यया एतादृशी कामिनी हरि कृष्णमनुभवति । केलिसमये पद्यति । ‘विषुरे स्नातप्रतिष्ठेये विषुरो विकलेऽन्यवत्’ इति विश्वः । ‘मधुरं सरसे हेयं खादुन्यपि मनोहरे’ इति धरणिः । ‘साद्दर्ममित्रियां पुष्पत्रेयसी मुकुतं वृषः’ इल्यमरः ॥ ४ ॥ अहहेति । अहहेलद्वृते । वलयादिमणिभूषणं कटकादिमणिखचितमलंकारे हरिविरहदहनवहनेन कृष्णविरहामित्यारणेन वहुदूषणमनेकदोषं पद्यामि । स्त्रीणां प्रियाण्याभरणानि, तान्यप्यधुना भारभूतामीखद्वृतमिति भावः ॥ ५ ॥ कुसुमेति । स्त्रगपि पुष्पमालापि । अतनुशरलीलया अतनुः कामस्तस्य ये शरासेषां

हरिचरणशरणजयदेवकविभारती ।

वसतु हृषि युवतिरिव कोमलकलावती ॥ यामि हे० ॥ ८ ॥
तटिक कामपि कामिनीमभिसृतः किं वा कलाकेलिभि-
र्बद्धो वैन्धुभिरन्धकारिणि वनाभ्यर्थे किमुद्ग्राम्यति ।

न गणितानि वनानि वेतसाऽथ यथा । ‘वनवेतस’ प्रहणमन्येषामपि वनस्पति विषमाणामुपलक्षणार्थम् । तेन दुर्लभमप्युल्लङ्घन न चिन्तामहमागता, परं मधुसूदनस्तु मां चेतसापि न स्मरति । अतीव युद्धाभिनिवेशः संभोगपरामुखो-भवतीति व्यञ्जनम् । नगणितेत्यादौ निषेधार्थकनकारेण समाप्तः । ‘अनुनीतश्च खणः स नैकधा’ इतिवत् । शेषविवक्षाभावान्मां स्मरतीत्यत्र न यष्टी ॥ ७ ॥ अपि च, -हरिचरणेति । हरिचरणौ शरणं गृहं यस्याः, सा चासौ जयदेव-कविभारती च । अथवा, -हरिचरणेति जयदेवविशेषणम् । तत्र शरणं रक्षितु । हृषि वसतु । अर्थात् कानाम् । किंलक्षणा ? कोमला कलावती च । तथा च सङ्कीर्तराजे—‘रागः स्वातस्यानगौडाख्यस्तालो वर्णयती रसः । शूक्रारो विप्र-लम्भार्थः प्रसदा मदनाकुला ॥ पक्षनामावलेः पाठा गुरुकिता यत्र गीतके । खिरधमधुसूदनोऽर्थं रात्सावलयनामकः ॥ प्रबन्धः पृथिवीभव्रां प्रबद्धः प्रीतये हरे: ॥’ इति खिरधमधुसूदनरात्सावलयनामा प्रबन्धस्त्रयोदशः ॥ ८ ॥ राधा तदनामने खणतान्हेत्तन्वितर्क्षयति—तटिकमिति । यथामालाकाम्तः कामुकः सङ्केतीकृतमञ्जरुभुल्लताकुलेऽपि यज्ञागतः मनोहरवेतसलतागृहैऽपि लीलया मां हृषि हृन्ति ताडयति । कामवाणा अपि पुष्पाण्येव खणपि पुष्पमर्थीति तलीलया हृन्तीति भावः । कीहृश्या अतनुशरलीलया ? अतिविषमशीलया अतिशयेन विषमं शीर्ळं खभावो यस्यात्साहृश्या । अन्यवाणा हि श्लिष्टाः सन्तः खलमुत्पाद्य ग्रन्ति । कामवाणास्तु हृषि संगताः खतमहस्तैवान्तरे ग्रन्तीति विषमशीलतेति भावः । कीहृशी माम् ? कुमुमसुकमारतनुं पुष्पकोमलाग्नीम् ॥ ९ ॥ अहमिति । अहमिह निकुञ्जे वसामि । कीहृशी ? न गणिता न संभाविता वनवेतसा विपिनस्य वेत्रलता यथा सा । मधुसूदनः कुण्डो मां चेतसा न स्मरति । अपि च चेतोमात्रसार्थं त्वया खयं सरणमपि न करोति, अन्यस्य का वार्तेति ‘चेतसा’ इत्यनेन अवनितम्; अन्यथा सरणस्य चेतोजन्मत्वेन चेतसेत्यस्य वेयर्थ्यपतेः । नगणितेत्यत्र नशन्देन निषेधवाचकेन समाप्तः, न तु नशस्यन्देन । नवा सह समासेऽगणितेति स्पात् । यदा,—नम् शिरक्षालने । तथा च गणिताः प्रतिलंतं कृष्णमन्वेष्यन्त्या परिसंख्याता वनवेतसा यथा सा । यदा,—अहमिह वने कि नातिवसामि ? अपि तु निवसाम्येव । शेषं पूर्ववत् । विप्रलक्ष्या चेयं नायिका । तालक्षणम्—‘कृत्वा संकेतमप्राप्ते दयिते व्यविता दुया । विप्रलक्ष्येति सा ग्रोका बुधेरस्यास्तु विकिताः । निर्वेदविन्तायेषास्तु मूर्ढानिःश्चितादयः’ इति ॥ ७ ॥ हरिचरणेति । हरेवरणी शरणं यस्य-

कान्तः कुन्तमना मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः

— सङ्केतीकृतमज्जुव बुल्लताकुखेऽपि यज्ञागतः ॥ १ ॥
अथागतां माधवमन्तरेण सखीमियं वीक्ष्य विषाद्मूकाम् ।
विशङ्कमाना रमितं कयापि जनार्दनं दृष्टवदेवदाह ॥ २ ॥

यज्ञायासीचत्तस्मादहमिति वितर्केचामि । तमेव वितर्कमाह—कामपीति ।
कांचित्कामिनीमभिसृतः किमन्यकामिन्यर्थं गतः ? अथवा,—मामग्र संकेतस्थाने
विहाय कथमन्यत्र विहरिष्यतीत्याशङ्काह—कलाकेलिभिर्बन्धुभिर्बन्धः किम् ।
कलेति । विलासकीडापरैः । मामभ्युपगच्छङ्कन्तरापि क्रीडावशो जातः ।
अथवा,—मां विहाय अन्यत्करोतीति विचारेणाप्यलम् । किंतु मामेवाभिसरन्
मामलभमान इतस्ततः सान्द्रेऽन्धकारे बनसमीपे परिआम्यति । अथवा,—
तदपि न घटते । अथवा,—कुन्तमना: सन् पथि मार्गे प्रस्थातुमेवाक्षम इति
सुस्थितम् । शार्दूलविक्रीडितं शृणु । संशब्दोऽलंकारः ॥ २ ॥ अथ सखीवि-
षादानुमितं कृष्णस्यान्यासकलं वितर्कयज्ञाह—अथेति । इत्यं राधा अथान-
तावशो जयदेवकविस्तस्य भारती वाणी हृदि हृदये वसतु । अर्थात्कृष्णस्य भक्ता-
नाम् । कीदृशी भारती ? कोमलाऽनिष्टुरवर्णा कलावती विचित्रकलायुका । केव ?
युवतिरिव । कीदृशी ? कोमला शृङ्खली । कलावती चतुःषष्ठिकलाकुशला ॥ ८ ॥
तटिकमिति । कान्तः कृष्णः संकेतीकृतो मञ्जुर्मनोहरो बुल्लताकुखो वेत्रलता-
श्यहं तत्रापि यत् यतो हेतोर्नागतस्तत्क्षमपि कामिनी किमभिसृतः ? अन्यस्याः
कस्याखिदभिसारभूमिं प्राप्त इति किमु इत्यर्थः । यदा,—वन्युभिर्गोपभूमिं प्राप्तः
कलाकेलिभिः कौतुककलाभिर्बद्धो नियज्जितः किमु ? यदा,—अन्धकारिणि घन-
तरतश्चायामां निविदान्धकारे बनोपान्ते संकेतीकृतविपिनसमीपे संकेतस्थ-
लमप्राप्य आम्यति किमु परिश्रमणं करोति किम् ? संशयान्तरमाह—कुन्तमना
इति । प्रकृतकिमुशब्दोऽत्रापि संबध्यते । तथा च—कुन्तं मद्विश्वेषे दुःखे-
नोपतां मनो यस्य एतादशः । प्रस्थातुमक्षमः । ततव्यलितुमेवासमर्थः इति किमु
इत्यर्थः । उत्का चेयं नायिका—(शृ. ति. ११७५) ‘उत्का भवति सा यस्या:
संकेतं नागतः प्रियः । तस्यानागमने हेतुं चिन्तयत्याकुलं यथा ॥’ इति ॥ १ ॥
अथेति । अथानन्तरमियं राधा एतदृश्यमाणं दृष्टवदाह उच्चवती । यथा कस्य
कियदृशान्तः केनपित्साक्षाहृष्टः कथयति तद्दित्यर्थः । कि कृत्वा ? सखी
माधवमन्तरेण कृष्णं विनाऽऽगतां वीक्ष्य दृष्टा । अत एव विषादेन गूकां
मीनाम् । कीदृशी ? जनार्दनं कृष्णं क्याविज्ञायिक्या रमितं शङ्कमाना तर्क्षयन्ती ।

पाठा०-१ ‘प्राप्य’ B., S.

टिप्प०-१ संशयादेष्यालंकारोऽयम् ; तदुक्तं दण्डना (का. २।३५३-४)
‘किमर्य शरदम्भोदः कि वा हंसकदन्धकम् । रुदं नूपुरसंवादि श्रूते तत्र तोवदः ॥’ इत्येष
संशयादेष्यालंकारो यश्चित्वते । भर्मेण हंसमूलमेनास्तृष्णवनज्ञतिना ॥’ इति दीपिका ।

वसन्तरागंयतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ १४ ॥

स्मरसमरोचितविरचितवेशा

गलितकुसुमदरविलुलितकेशा

कौपि मधुरिपुणा विलसति युवतिरधिकगुणा ॥ भ्रुवपदम् ॥

हरिपरिम्भणवैलितविकारा ।

कुचकलशोपरि तरलितहारा ॥ कापि० ॥ २ ॥

न्तरं कुण्ठं विना आगतां सखीं वीक्ष्य दध्ना तथ्यत्वशीकृतमिव यथा सात्तथा
तदृक्षयमाणमाह—किंभूतां सखीम् ? विवादमूकामकृतकार्यत्वाद्विपण्णतया
प्रतिवकुमक्षमाम् । किंभूता राधा ? जनार्दनं कयापि कान्तया रमितं विशङ्क-
माना । सखीविवादाच्यथानुपत्त्वाऽन्यासङ्गो व्यज्यते । उपेन्द्रवत्त्राचृच्छम् ॥ ४ ॥
इदमेव प्रथयति—तत्र पूर्वं भ्रुवपदम् ॥ कापीति । सखि ! कापि युवतिः
मधुरिपुणा सह विलसति । किंभूता ? अधिका गुणाः सौन्दर्यादियो यस्याः ।
अर्थान्मस्तकाशाव् । मां विहाय यथा रमत इति । ‘मधुरिपुः’ इत्यनेन तस्य
माधुर्यानभिज्ञत्वं घोत्वते । तेन ‘अधिकगुणा’ इत्यनेन मत्तो हीनेति व्यज्यते ॥
अथ पदानि । स्मरेति । किंभूता कापि ? स्मरसमरोचितो विरचितो वेषः प्रसाधनं
यथा सा । स्मरसमरः कामकेलिः । अथवा,—स्मरोपलक्षितः स्मर इव समरः ।
अपि किंभूता ? रतिविमर्दनेन विगलितपुष्पैरीषद्विलुलिताः केशा यस्याः सा ।
अनेनोक्तेनास्याः उरुषाखितत्वं व्यज्यते ॥ १ ॥ अपि च,—हृरीति । पुनः
जनस्यार्दनस्यभावोऽयं, अतस्य मम संतापकलमुचितमित्यभिप्रायेण ‘जनार्दनं’
इत्युचित पदोपादानम् । तथा च जनानामर्दनस्यभावो यस्तस्य मम तापजन-
कलमुचितमेवेति भावः ॥ २ ॥ तदेव गीतेन कथयति—स्मरेति । गीतस्यास्य
वसन्तरागः । एकताली ताळः । गीतार्थस्तु—कापि युवतिमधुरिपुणा कुण्ठेन
विलसति रमते । अत एवाधिकगुणा अधिकः सौन्दर्यादिगुणो यस्याः सा ।
मत्संकेतागमनोमुकमपि कुण्ठं गुणैरपद्वलं रमितवती । मत्तोऽप्यधिकगुणेति
भावः । ‘युवती विलसति’ इत्यनेन कामिकर्तृकविलासाकथनाद्विपरीतरतमुक्तम् ।
कीदृशी ? स्मरसमरः कामसंप्राप्तः । मुरतमिति यावद् । तत्रोचितो योग्यो
विरचितः कृतो वेष आभरणं यथा सा । पुनः कीदृशी ? गलितः सखलितः
कुमुमभरो यस्यास्तादृशी । विलुलिताः कुण्ठेन कचमहपूर्वकं चुम्बनादानेन
सत्त्वाः केशा यस्याः सा । विपरीतरते च नायिकावाः केशप्रहणपूर्वकमेव
चुम्बनं कार्यमित्युक्तं प्राक् । ‘अत्रियां समरानीकरणा’ इत्यमरः । ‘वेशो
वेश्याएहे प्रोक्तो नेपथ्ये शृहमात्रके ।’ इति विश्वः ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशी ?
हृरीति । हरे: परिम्भणेनालिङ्गनेन चलितो जातो विकारो रोमाशादिर्यस्याः ।

पाठा०-१ “रागे एकतालीताले” R.M., S., P. २ “कुमुमभरति”
R.M. ३ “कापि चपला मधु” P., C. ४ “णचलित” R.M., S., P.

विचलदलकलिताननचन्द्रा ।

तदधरपानरभसकुततन्द्रा ॥ कापि० ॥ ३ ॥

चञ्चल्कुण्डलदलितकपोला ।

मुखरितरसनजघनगतिलोला ॥ कापि० ॥ ४ ॥

दयितविलोकितलजितहसिता ।

बहुविधकूजितरतिरसरसिता ॥ कापि० ॥ ५ ॥

किंभूता ? हरिपरिमभणेन बलितः संभक्तो विकारः कामोपलक्षितो मानसो
भावो यस्याः । कुचकलशयोरुपरि तरलितशब्दलो हारो यस्याः । अत्रापि
हारतरलर्व पुरुषायितमभिव्यनक्ति ॥ २ ॥ अपि च,—विचलदिति । पुनः
किंभूता ? विचलदलकलितो मनोहरो मुखचन्द्रो यस्याः सा तथा । पुनः
किंभूता ? तदधरपानरभसेन हर्षेण कृता तन्द्रा सुखजनितालीकनिद्रा यथा
॥ ३ ॥ अपि च,—चञ्चलेति । किंभूता ? चञ्चलकुण्डलाभ्यां ललितौ
दलितौ कपोलौ यस्याः । पुनः किंभूता ? मुखरितरसना या जघनगतिः
जघनस्य गतागतं तथा लोला ॥ ४ ॥ अपि च,—दयितेति । किंभूता ?
लजिता चासौ हसिता च लजितहसिता । दयितविलोकितेन लजितहसिता ।
अपि च किंभूता ? बहुविधानि कूजितानि पारावतादीनामव्यक्तशब्दानुकरणानि
पुनः कीदृशी ? कलशायिव कुची तत्र तरलितशब्दलो हारो यस्याः सा ॥ २ ॥
पुनः कीदृशी ? विचलदिति । विचलदित्वशब्दलैरधिकैष्टुङ्कुन्तलैरलितो मनोहर
आननचन्द्रो यस्याः सा । लालिलं चालकानां कलङ्कसादस्यान्मुखे चलत्कलहृवर्वं
चन्द्रमसः प्रतीयते । पुनः कीदृशी ? तस्य कृष्णस्याधरपानरभसः तेन कृता
चमुर्निमीलनेनायिष्कृता तन्द्रा रतिमुखानुभवजनिता निद्रा यथा सा ॥ ३ ॥
पुनः कीदृशी ? चञ्चलेति । चवलाभ्यां कुण्डलाभ्यां दलितौ मृदितौ कपोलौ
यस्याः सा । कुण्डलयोध्याद्यर्थं पुरुषायितस्यकलनायिकातनुचाक्षये भवत्येव ।
पुनः कीदृशी ? मुखरितेति । मुखरिता शब्दायमाना रसना शुद्धपिण्ठका
यस्य तादृशस्य जघनस्य गल्या गतेन लोला चञ्चला ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशी ?
दयितेति । दयितस्य कृष्णस्य विलोकितेन वीक्षणेन लजितहसितं लजाहासं
यस्याः सा । यद्वा,—दयितविलोकिते च लजिता लजायती हास्ययुक्ता चेष्यर्थः ।
पुरुषायमाणायाद्यस्या अथःस्थितस्याज्ञानायमानस्य कृष्णस्य दर्शनेन लजा हास्य
च तस्या अभूदिति भावः । लजितहसितेत्यत्र प्रथमव्याख्याने नर्तुसके भावे एकः ।
द्वितीयव्याख्याने लजाधातोहसितवाचकस्य धातोव्याकर्मकलात् ‘गलयर्थाकर्मक—’
(पा. ३।४।७२) इत्यादिना एकः । कीदृशी ? बहुविधं पिक्किलिक्कलहृसादीनायिव
नानाप्रकारं कूजितं शब्दितं यत्र एतादृशो रतिरसः मुरतरसलेन रसिता दृष्टा ।

विपुलपुलकपृथुवेपथुभङ्गा ।

श्वसितनिमीलितविकसदनङ्गा ॥ कापि० ॥ ६ ॥

अमजलकणभरसुभगशरीरा ।

परिपतितोरसि रतिरणधीरा ॥ कापि० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितहरिरमितम् ।

कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् ॥ कापि० ॥ ८ ॥

यत्र तथ्या स्यात्तथा रतिरसेन रतिरागेण रसिता शब्दिता । अथवा,—बहुविधं
कूलितमन्ध्यकः शब्दो यत्र लेन रतिरसेन शब्दिता ॥ ५ ॥ अपि च,—विपु-
लेति । विपुला वहवः पुलका रोमाङ्गा यत्र असौ विपुलपुलकः पृथुयो वेपथुस्तस्य
भङ्गस्तरङ्गो यस्याः, भङ्ग हृव भङ्गः । श्वसितनिमीलिताम्यां विकसन्ध्रकटीभवच्छ-
नङ्गः पृतलक्षणः कामो यस्याः ॥ ६ ॥ अपि च,—अमजलेति । किंभूता ? स्वेद-
विन्दृक्षितशरीरा । अपि च किंभूता ? उरसि परिता । अर्थाद्वरे : । रती रण हृव
रतिरणः तथा धीरा स्थिरा ॥ ७ ॥ श्रीति । हृदं श्रीजयदेवभणितं विपरीतर-
तानि—(योग-)-कीडितं कलिकलुषं परिशमितं जनयतिवति शार्नित नयतु ॥
यद्वा,—बहुविधं नानाप्रकारं पारावतादीनां वत्कूलितं तदृतिरसे रसितं शब्दितं
यस्याः सा । ‘रसितं शब्दिते हृष्टे’ इति कोशः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशी ?
विपुलेति । विपुलाः प्रत्युरा ये पुलका रोमाशास्तेषां पृथुमहान्यो वेपथुः कम्पस्तस्य
भङ्गस्तरङ्गो यस्याः सा, रोमाशकम्ययोरुत्तरोत्पत्त्या तरङ्गसाम्यम् । ‘भङ्गस्तरङ्गे
हृमेदे भङ्गो जयविपर्यये’ इति विश्वप्रकाशः । पुनः कीदृशी ? श्वसितं
सुरतायासजनितो निश्चासो निमीलितं परमानन्दावासिजनितं नेत्रिनिमीलनं ताम्या
विकसन्ध्रकटीभवच्छनङ्गः कामो यस्याः सा । ‘श्वसित-’ इलनेनानन्दावासिसाम्निध्यं
कथितम् । तदुकं रतिरहस्ये—‘सुहृथ स्वजनाशेषः सीत्काराशित्तलजितम् ।
कुङ्कारोच्छसितं नार्या वीर्यसाम्निध्यसूचकम् ॥’ इति । ‘निमीलित-’ इलनेन
च्युतिकालः कथितः । तदुकं तत्रैव—‘मूर्ढना भीलनं चाक्षोद्युतिकालस्य
लक्षणम् ।’ इति ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशी ? अमजलेति । अमजलकणेन सुरतायास-
जनितप्रस्तेदविन्दुसमृहेन सुभगं मनोहरं शरीरं यस्याः सा । त्रुटितहारेऽपि वक्षति
स्वेदविन्दुमिर्मुक्काहारोभाजनतात्पुभगशरीरेति भावः । पुनः कीदृशी ? उरसि
कृष्णस्य वक्षति परिपतिता । पुनः कीदृशी ? रतिरणे सुरतसंप्राप्ते धीरा पण्डिता ।
अनेन सुरतान्तकाल उक्तः । तदुकं रतिरहस्ये—‘अहो स्वेदः श्लथर्वं च
केशवल्लादिसंस्मृतिः । जाते च्युतिसुखे नार्या विरमेच्छा च जायते ॥’
इति । बन्धवायं ईसलीलघात्यः । तदुकं रतिरहस्ये—‘नारी पादद्वयं
दत्तवा कान्तस्योरुगोपरि । कटिमान्दोलयेदाङ्गु बन्धोऽयं हंसलीलकः’ इति ।
‘लवलेशकणाणवः’ इलमरः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवेन भणितं

विरहपाण्डुमुरारिमुखाम्बुजशुतिरयं 'तिरयन्नपि वेदनाम् ।

विधुरतीव तनोति मनोभुवः सुहृदये हृदये मदनव्यथाम् ॥ १ ॥

स्थात्र सङ्कीर्तराजे—‘श्रीरागो चत्र रागः स्थात्ताळस्तु द्रुतमण्ठकः । वर्णं चासुदेवस्य रतिसत्त्वये लियाः । पदेभ्यः पाटसन्तानं स्वरासेनासात्यैव च । प्रयोगश्च भवेत्यत्र स प्रबन्धवरः स्मृतः ॥ हरिरमितचम्पकवर्णेभ्यः शेखराभिधः’ इति । हरिरमितचम्पकशेखरनामा चतुर्दशः प्रबन्धः ॥ ६ ॥ इदानीं विरहातुरा राघा चन्द्रमुहित्याह—विरहेति । ‘अये’ कोमलामञ्जने । ‘हे सखि ! अयं विषुः हृदये अर्थात् मम अतिमदनव्यथां तनोति । किंभूतः ? मनोभुवः मदनस्य सुहृन्मित्रम् । मुरारेविरहावस्थास्मरणेनाह । किंभूतः ? विरहेण पाण्डु यन्मुरारिमुखाम्बुजं तस्य शुतिरिव शुतिर्यस्य । अत एव वेदनां तिरयन्नपि आच्छादयन्नपि । एतदुकं भवति—पूर्वं मदीयविरह-पाण्डुमुरारिमुखकानितमस्येन मम वेदनां नाशयन्नपि कामसुहृत्येन वेदनां करोत्येव । तदप्राप्यापि मदवेक्षया तस्य लिततत्त्वाहुःखं नाभूत, साप्रतम-न्यासकं तं ज्ञात्वा मया स्थातुं न शक्यत इति भावः । द्रुतविलम्बितं शृतम् ॥ ५ ॥ इदानीं राघा विहृष्टिते मनसि तत्त्वरूपमेव निरूपयति—अत्र पूर्वं ध्रुवपदम् ॥ रमत इति । अयुना मुरारियमुनापुलिनवने रमते । अत्र ‘मुरारि’पदं कामुकस्य कार्केश्येन रत्नभावं योत्यति । किंभूतः ? विजयी-मां पराभूय जयवान् । इति ध्रुवः । अथ पद्मानि । तमेव रमणप्रकारमाह कथितं चदरे: कृष्णस्य रतिरमितं कीडितं कले: कलियुगस्य कलुषं पापमर्था-च्छ्रोतुं आपाकानां च परिशमितं जनयतु नष्टं करोतु ॥ ८ ॥ संप्रति चन्द्रोऽप्ययमधिकतरं व्यथयतीत्याह—विरहेति । ‘अये’ इति विषादे । अयं हृयमान-वन्द्रो मम हृदये मदनव्यथां कामपीडां तावदधिकं यथा स्थादेवं तनोति विलार-यति । कीटशः ? विरहेण भंडिकेष्येन पाण्डु धूसरं यन्मुरारे: कृष्णस्य मुखाम्बुज-माननपद्मं तद्वृत्युतिर्यस्य सः । तथा च—तादशकृष्णमुखाम्बुजसदाशचन्द्रदर्शने कृष्णमुखाम्बुजस्य स्मरणादिव्यथा जायत इति भावः । किं कुर्वन् ? वेदनामपि तिरयलितोहितां कुर्वन् । तथा च—चन्द्रदर्शने तथा विवेषोन्मूलनं भवति यथा कृष्णमुपायेन कृतापराधमपि तमेव मनः स्मरतीति भावः । व्यथाजनकर्त्त्वे हेतु-माह—मनोभुव इति । मनोभुवः कामस्य सुहृन्मित्रम् । तथा च निकृतस्थितस्यापि कृष्णस्यानुसरणं मया न कुतमिति मदनाज्ञालङ्घनात्कामो मे वैरी जातः । सख्यु-खस्य साहाय्यं चिकीर्षता चन्द्रेणापि व्यथा जन्यत इति भावः । चन्द्रस्य कृष्णम-नोजन्यवेन कामस्य मनसिजत्वेनैव प्रसिद्धेः । सोदरत्वेन कामचन्द्रयोः सौहृदयि ‘मनोभय’पदेन कामसोपादानम् । तथा च श्रुतिः ‘चन्द्रमा मनसो जातव्यक्षोः सूर्यो अजायत ।’ इति । ‘वेदना ज्ञानदुःखयोः । भये कोषे विषादे च संभ्रमे स्वरणेऽपि च’ इति विश्वः । ‘तिरोऽन्तर्धाँ तिर्यगर्थे’ इति च ॥ १ ॥ पूर्वं गीतेन कस्याखिदि-

गुर्जरीरागैकतालीतालेन गीयते । प्रबन्धः ॥ १५ ॥

समुदितमदने रमणीवदने चुम्बनवलिताधरे ।

मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे ॥ १ ॥

रमते यमुनापुलिनवने विजयी मुरारिरघुना ॥ ध्रुवपदम् ॥

धनचयरुचिरे रचयति चिकुरे तरलिततरुणानने ।

कुरबककुसुमं चैपलासुषमं रतिपतिमृगकानने ॥ रमते० ॥ २ ॥

—समुदितेति । रमणीवदने मृगमदतिलकं कस्तूरीतिलकं लिखति । रमते—
स्यामिति रमणी । लिखितत्र लेखनसामान्याद्विन्यासे वर्तते । किंभूते वदने ?
अत एव सम्युदितः कामो यतः । पुनः किंभूते ? सतिलकं मुखमुझीइय
दीसस्यरत्वात्सपुलकं यथा भवति तथा चुम्बनाद्वलितः संभक्तोऽधरो यत्र ।
कमिन्नक हव ? रजनीकरे मृग हव । पूर्णचन्द्रनिमे मुखे कस्तूरीतिलकेन राधा-
निःशासैककाइमलयं घोलते । अत्र ‘रजनीकर’ ग्रहणेन तयोः क्षणरागित्वं घोलते
॥ १ ॥ अपि च,—धनचयेति । स तस्या इति प्रकरणलभ्यौ । चिकुरे कुन्तले ।
जातावेकवचनम् । कुरबककुसुमं शोणसैरेवकुपुष्यं शोणाम्लानपुष्यं
वा रचयति । किंभूते ? रतिपतिः मृग हव तस्य कानने । किंभूते चिकुरे ?
धनचयरुचिरे मेघपटलमनोहरे । पुनः किंभूते ? तरलिततरुणानने । तरलि-
तानि तरुणामामाननानि वेन । काननपक्षे तरलितानि तरुणानां कुरबककुसु-
परीतरतमुक्तम्, अघुना कस्यावित्स्याधीनभर्तुच्या नायकर्तुको कीडामाह—समु-
दितेति । गुर्जरीरागेऽस्यैकतालः । गीतार्थस्तु—विजयी जयस्तीलो मुरारिर्यमुना-
पुलिने बने यमुनायाः सैकटे बदने तत्र रमते कीडति । निःशब्दकेलिप्रतिपादताय
‘विजयी’ इत्युक्तं । कीडमेवाह—समुदितेति । रमणीवदने कामिनीमुखे सपुलकं
सरोमार्बं यथा सादेवं मृगमदतिलकं कस्तूरीतिलकं लिखति । कीटशे ? चुम्बनाय
वलितः संमुखीकृत संकोचितोऽधरो यत्र तादृशे । कुत्र कमिव ? रजनीकरे चन्द्रे
मृगमिव । कीटशे चन्द्रे ? समुदितः सम्युदितो मदनो यसातादृशे । पूर्णचन्द्रस्य
कामोहीपक्त्वादिति भावः । पुनः कीटशे चन्द्रे ? चुम्बनाय वलितः संमुखीकृतोऽधरो
यसातादृशे । चन्द्रदर्शनायनोऽयम्बनादौ प्रकृतिः । अत्र मुखस्याहादकारित्वादिना
चन्द्रसाम्यं, कस्तूरीतिलकस्य च मृगसाम्यं घोलयम् ॥ १ ॥ केल्यन्तरमाह—धन-
चयेति । चिकुरे तस्याः केशाणशे कुरबककुसुमं शोणाम्लानपुष्यं, क्षणमिन्नीपुष्यं वा रचयति । यथाविन्यासमर्पयतीत्यर्थः । कीटशे चिकुरे ? धनचयवस्त्रेष-

पाठा०-१ ‘घटयति……भूषिते ॥ २ ॥’ ८. २ ‘कुरबक’ B., P.

टिप्प०—१ अन्यथा सह रमणमार्दिक्य किमर्थं खोद प्राप्तस्तीति भवनिः । कीटशे ?
चपलावत् चिकुरिव मृगमा शोभा वस्त्र तत् । यथा नेत्रे चिकुरे माति तथा चिकुरे कुसु-
मानीति भावः—संजीविनी ।

चैटयति सुघने कुचयुगगगने मृगमद्रुचिरुपिते ।

मणिसरममलं तारकपटलं नखपदशशिभूषिते ॥ रमते० ॥ ३ ॥

मानां वा बातारिवृक्षाणामग्रभागा यस्मिन् । रमणीपक्षे कुलटानां सुखरूपम् ।
यथा मृगः कानने बली तथात्र कामः । अत्र ‘मृग’शब्देन तत्र रममाणस्य
हरे: परुषत्वं (पशुत्वं) व्यज्यते ॥ २ ॥ अपि च,—घटयतीति । स
तस्याः कुचयुगगगने कुचयुगं गगनमिव बृहस्त्वात् । अमलं मणिसरं
हीरकहारं तारकपटलं तारकासमूहं घटयति योजयति । किंभूते ? सुघने
सुतरां घने पीने । गगनपक्षे शोभनघने । किंभूते खानयुगे ? मृगमद्रुचिरुपिते ।
कस्तर्हीपरिव्यङ्गेन निवारितसुरतथ्रमजले । गगनपक्षे मृगमद्रुचिरुपिते । रुद्धे
च भावेन । पुनः कथंभूते ? नखपदं शशीव तेन भूषिते । पक्षे—नखपदमेव
शशी तेन भूषिते । अत्र तस्मिन्नभिलावश्चन्यत्वं गगनपदव्यञ्जयम् ॥ ३ ॥ अपि

समूहवहुधिरे मनोहरे । पुनः कीदृशे ? रतिपतिः कामः स एव मृगस्य कानने
नने । पुनः कीदृशे ? तरङ्गितानि विलोक्नेन चबलीकृतानि तरुणानां बूनामान-
नानि मुखानि येन ताहशे । कीदृशं कुसुमम् ? चपला इव रक्षितुदिव सुषमादि-
शयिता शोभा वस्त्र ताहशम् । यद्वा,—चपलावत्सुषमं चारु । अत्र विरहतापशा-
मकतयातिश्वामलतया चिकुराणां सुजलमेघसाम्यम् । केशप्रथितकुरवकुमुमानां
चान्तरान्तरा इश्यमानतया विरहिणां सुंतप्तजनकतया ‘रक्षतया लोहितविषुत्सा-
म्यम् । ‘निकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः चिरोहहः’ इत्यमरः । ‘स्मृतः कुर-
वकः शोणाम्लानक्षिप्तीप्रमेदयोः’ इति विश्वः । ‘कुमुमं पुष्पफलयोः’ इत्यपि ।
‘चपला कपिलाविशुतुं वलीपिप्पलीषु च’ इत्यपि । ‘सुषमं चाहुसमयोः सुषमा परमा
सुतौ’ इति च ॥ २ ॥ केल्यन्तरमाह—घटयतीति । कुचयुगं गगनमिव ? बृहस्त्वात् ।
तत्रामलं निमैलं मणिसरं मुकाहारं तदेवतारकपटलं तारकासमूहं घटयति प्रापयति ।
कीदृशे कुचयुगगगने ? सुहु अतिशयेन घनो विलारो यत्र ताहशे । मृगमदस्य
कस्तर्ही रुच्या धीस्या रुपिते व्याप्ते । पुनः कीदृशे ? नखपदं नखाङ्गतदेव शशी
तेन भूषितेऽलंकृते । नखक्षतं चेदर्थेन्दुसाम्यं बोध्यम् । तदुक्तं पञ्चासायके—‘अर्धेन्दु-
संकाशमिदं नखक्षतमर्थेन्दुसंज्ञं कथितं समाप्ततः । कक्षानितम्बखनपार्षदमध्ये दात-
न्यमेतत्करं सदैव’ इति । अत एवात्र ‘शशी’पदमप्यर्थचन्द्रपरं बोध्यम्; पूर्णच-
न्द्रस्य तस्याम्याभावात् । अत्र कुचयुगस्य विलीर्णलालकस्तूरिक्षया इशामलाङ्गूल्य-
चन्द्रवस्त्वाद्गगनसेन निरूपणम्; गगनस्यापि कविसंप्रदावे इशामत्वेनैव प्रसिद्धेः ।
अत एव ‘सुघन’ इत्यादिभिलिभिशेषणीयगगनस्यनिरूपणौ पविरुद्धिशेषणोपादाना-
त्साक्षमेतद्रूपकम् । ‘घनः सान्द्रे दृढे धीर्घे विलारे लोहमुद्रे’ इति विश्वः ।
‘गुणितस्त्रिते’ इत्यमरः । एतत्याख्यानसमये क्षीरस्यामिनाप्युक्तम्—‘रुपिते
क्षीकिरुच्यापृथ्येलर्थः ।’ ‘यत्रान्तरिगिरेणरुपितः ॥’ ‘नक्षत्रे चापि मध्ये च तारक-

जितैविसशकले मृदुभुजयुगले करतलनलिनीदले ।

मरकतवलयं मधुकरनिचयं वित्तैरति हिमशीतले ॥ रमते० ॥ ४ ॥

च,-जितैति । स कृष्णस्तस्या जितैविसशकले मृणालखण्डसरदो मुजयुगले वर्तैमाने । करतलनलिनीदले कराद्यपत्रे । शोणे करतले नीलमरकतसंचयः सञ्चमरपद्मशोभामनुकरोति । तेन तयोः यावकमण्डनकमनीयतान्यादेन औपाधिकस्तेहो रसाभावत्वेन अवित्तिः । मरकतवलयं मधुकरनिचयमेव वित्तैरति प्रयच्छति । किंभूते करतले ? हिमशीतले । अत्र ‘हिमशीतल’शब्द-सामिन्कामाभावं योत्त्वति । तथा चाह—‘अनुरागोऽनुरक्षायां रसावह इति तारकापि च’ इति विश्वः ॥ ३ ॥ किंच,-जितैविसेति । मृदुभुजयुगले तस्याः कोमले बाहुयुगे मरकतवलयमिन्द्रनीलमणिकद्वयं तमेव मधुकरनिचयं अमरसमूहं विकिरति अर्पयति । कीदर्शे मुजयुगले ? जितं निजमार्दवेन कीदेन चाभिभूतं विसूक्षकलं मृणालखण्डं येन तादर्शे । पुनः कीदर्शे ? करतलमेव नलिनीदलं पद्मं यत्र तादर्शे । यद्वा,—करतलमेव नलिनीदलं पद्मिनीपत्रं यत्र तादर्शे । पुनः कीदर्शे ? हिमवच्छीतले । अत्र यथपि करतलस्य पद्मिनीपत्रलहरणं न विहृदमिति द्वितीयव्याख्याने मरकतवलयस्य अमरसमूहत्वेन रूपणात्करस्य पद्मरूपणमाव शोपलभ्यमित्येकदेशविवरितरूपकम् । तदुकं काव्यप्रकाशे (१०१४)—‘श्रौता आर्थाव ते यस्मिन्नेकदेशविवरितं तत् ।’ अस्यार्थः—केचन पदार्थः श्रौताः श्रुतिपठिताः साक्षाच्छब्दाः, केचन आर्थाः, तदन्यार्थानुपपत्तिगम्या यत्र रूपके तदेकदेशविवरिताति । ‘नलिनी पद्मिनी पद्मवेमसिन्धुसरोवरे’ इति विश्वः । ‘मरकतो नीलमणिः’ इति ॥ ४ ॥ किंच,-रतिगृहेति । रते: श्वासारस्य गृहे आश्रये मणिमयरसनं मुखामयीं भेदलां विकिरति स्थिपति । अत्र विकिरतीत्यनेन काशीवन्धनसमये श्रोणीस्पर्शजनितसाध्वसुवशाहकम्प्यमानकरः क्षिपति, न तु क्षात्रातीति घ्वनितम् । कीदर्शे ? विपुलापद्मने विपुलो विस्तीर्णोऽपघनोऽवयवो यस्य तादर्शे, अतिमांसल इलार्थः । पुनः कीदर्शे ? मनसिजस्य कामस्यासने कनकनिर्भितसिंहासन इव विस्तीर्णलादति गोरखाच जघनस्य कनकासनसाम्यम् । अत्र जघनस्य कनकासनलवरूपणमनुपव्यमानमनसिजस्य महारजलमाजीवतीत्येकदेशविवरितं रत्यादिरूपकमिति । कीदर्शं मणिमयरसनम् ? तोरणस्य मङ्गलस्य सज्जो हसुनमुपहासो यस्मात्ताहशम् । अन्योऽपि यदि सिंहासने उपविशति तदा तत्र परिजनैर्वेन्दनमालिका यथ्यते । मनसिजसिंहासनीभूते तस्या जघने शुद्रमणिकारूपमाङ्गल्यसर्वं ब्रातीति भावः । पुनः कीदर्शे जघने ? कृतं वासुरं वर्णं समाहृत्यापि काशीं चभ्रति कृष्णोऽतिलज्जया नाथिक्या कृतं शादिकादिरूपं

पाठा०-१ ‘जितैविष्य०’ C. २‘विकिरति०’ RM.

टिप्प०-१ हिमवत् शीतले संतापहरत्वाद् पद्मिनीपत्रयुके विसूक्षकले अमरसमूहसिंहतीति रूपकालंकारः—पद्मयोत्तमिका ।

रतिगृहजघने विपुलापघ्ने मनसिजकनकासने ।

मणिमयरसनं तोरणहसनं विकिरति कृतवासने ॥ रमते० ॥ ५ ॥

चरणकिसलये कमलानिलये नखमणिगणपूजिते ।

बहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते ॥ रमते० ॥ ६ ॥

स्थितिः । अभावे व्वनुरागस्य रसाभासं जगुर्बुधाः' ॥ ५ ॥ अपि च, रतीति । स वसा रतिगृहजघने मणिमयरसनं भेष्यलं विकिरति । रतिगृहं च तजघनं च । जघनस्य रतिगृहेति नाश्चिं सल्येव रतिं गृहति । रतेरावासप्रस्थापितत्वेन विशेषणपरता । किंभूते ? विपुलापघ्ने विपुलावयवे । पुनः किंभूते ? मनसिज-कनकासने कामस्य हेमपीठे । किंभूतं रसनम् ? तोरणहसनम् । रतिगृहं चोरणसद्वामिति यावत् । किंभूते रतिगृहे ? कृतवासने कृतं वासनं गन्धादि-यस्य । गृहं च अधिवासपरिकल्पितासनादि रमणीयं भवति । अत्र 'कनक'-शब्दः सारहरप्रियत्वेन कामस्योद्देशको भवतीति ज्ञव्यते ॥ ५ ॥ अपि च,—चरणेति । हरिस्तस्याश्वरणकिसलये यावकभरणं पूरणं जनयति । किंभूते ? हृदि योजिते योगं प्राप्तिते । अर्धाद् श्रीकृष्णस्य हृदि । किंविषिष्टे चरणकिस-लये ? कमलानिलये लक्ष्मीनिवासस्थाने । पुनः किंभूते ? नखा एव मणि-गणाः आरक्षवात् । तैः पूजिते । किंभूतं यावकभरणम् ? चरणस्य स्वभा-वलोहितवाहृतमाच्छादकम् । किंभूते हृदि ? कमलानिलये लक्ष्मी-निवासस्थाने । पुनः किंभूते ? नखमणिगणपूजिते । तया दत्तनखत्वात् ॥ ६ ॥

वस्त्रं यत्रेवर्थः । यद्वा,—कृतं वासनं श्रीकृष्णवशीकरणाय धूपविशेषो यत्र तादृशे । अत एव तया वशीकृतः सन् मामवधूय तया सह रमत इति भावः । धूपविशेषं खदेहे नायकवशीकरणाय च नायिकया कर्तव्य इति कामशास्त्रे उक्तम् । तदुक्तं रतिरहस्ये—'वरयुक्तीमलयोद्भवसूक्ष्मैलासर्जकृष्ण-सिद्धार्थः' । सर्वाङ्गीगो धूपः सर्वजनानां वशीकरणम् ॥' इति । यद्वा,—कृता तत्कान्तिदर्शनात्कृष्णेन वासना भोगेच्छा यत्र तादृशे । यद्वा,—कृतं वासनमर्यात्कामेन स्थानं यत्र तादृशे । यद्वपि 'मनसिजकनकासन' इत्यनेनैव काम-स्थानं प्राप्तं तथापि निल्यं तत्साज्जिधसूचनायैतदुक्तम् । 'अहं प्रतीकोऽवयवोऽ-वशनोऽथ कलेवरम्' इत्यनरः । 'सिंहासनं तदैवमम्' इत्यपि । 'रसनं खादने पाने रसना काशिजिह्वयोः । रसनं चापि' इति विश्वः । 'मङ्गलशक्तिरणोर्ध्वे भवेद्वन्दनमालिका' इति द्वीरस्यामिलिखितकोषः । 'वासनं वसने चाथ स्थाने ज्ञाने च धूपने' इति विश्वः ॥ ६ ॥ किंच,—चरणकिसलये चरण एव किसलयमाता-मलात्कोमलस्त्राच । तत्र यावकभरणं जनयति । कीदृशे ? कमलायाः श्रियो निलय अश्रये । पुनः कीदृशे ? नखा एव मणिगणा मणिसमूहस्ते : पूजिते ऽलंकृते । कीटशं यावकभरणम् ? बहिर्मूर्तं दूरीभूतमपवरणं यस्य तादृशम्, स्पष्टमिलर्थः । पुनः कीदृशे ? हृदि हृदये योजिते । अनुरागातिशयारपापितं स्वहृदये तथरण-

रमयति सुभृशं कामपि सुदृशं खलहलधरसोदरे ।

किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि ! विटपोदरे ॥ रमते० ॥ ७ ॥

इह रसभणने कुतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके ।

कलियुगर्चितं न बसतु दुरितं कविनृपजयदेवके ॥ रमते० ॥ ८ ॥

अपि च,—रमयतीति । हे सखि ! मौनं विसूज । विरसं यथा स्थातया चिरमिह विटपोदरे निकुञ्जे फलप्रासिलक्षणरहितं चिरं किं अवसं किमुचितासि । क सति ? खलहलधरसोदरे दुष्टे बलभद्रभातरि कामपि आत्मसदृशं खलां सुदृशं लक्षणया विरूपनेत्रां रमयति सति । अत्र ‘हलधर’शब्दो मामनुकूलां विहायान्यासकोऽन्यां रममाणस्य तस्य पामरस्वं खोतयति । इत्यास्यास्य प्रतीक्षायां विद्यग्धया न स्थातव्यमिति भावः ॥ ७ ॥ अपि च,—इहेति । कविराजजयदेवके कलियुगेन रचितं दुरितं न बसतु न तिष्ठतु ।

किसलयं कुला यावकं च रचयतीलर्थः । यद्वा,—हृदि तस्यैव विशेषणम् । कीदृशे हृदि ? कमलाया लक्ष्म्या निलये आथये । लक्ष्म्याः कुणावक्ष्येव सर्वदा स्थितिः । पुनः कीदृशे ? नक्षा एव मणिगणास्तैर्भूयिते । लक्ष्म्या अपि यहे तरीयन्तरणकिसलयं ददाति । तेन तस्य सौभाग्यातिशयो अनितः । अत्र ‘चरणकिसलये नक्षमणिगण’ इत्यत्र रूप्यमाणयोः किसलयलमणिगणलयोः परस्परमयोगादयुक्तं नाम रूपकम् । तदुकं दण्डना (२।७८)—‘इदमार्द्वसितं ज्योतरं निरधनेत्रोत्पलं मुखम् । इति ज्योतरोत्पलायोगादयुक्तं नाम रूपकम्’ इति । ‘कमलापीवरयोः’ इति विश्वः । ‘लक्ष्मा राक्षा जतु क्षीवे यावकालक्षकामयाः’ इति विश्वः ॥ ६ ॥ रमयतीति । एवं खयमेव तत्तदाभरणं विधाय कामपि सुदृशं शोभने हशी नेत्रे यस्यात्ताम् । खलो दुर्जनो यो हलधरो बलभद्रस्तस्य सोदरो भ्राता कुणासुसिन्मुखशमितिशयेन रमयति । हे सखि ! वद कथय । इह विटपोदरे कुञ्जमध्ये विरसं रसशून्यं यथा स्यादेवमत एवाफलं यथा स्यादेवं चिरं बहुकार्लव्याप्य किं किमिलेवं संस्थितास्तीलर्थः । अत्र च हलधरसोदरलेन कृष्णस्योपादानम् । हलधरो ग्राम्यः, तत्सोदरोऽयमपि तथैव भविष्यतीति तस्य मा विहाय क्याचिद्ग्रोपिक्या सह केलिकरणमुचितमेवेति सूचनाय । ‘विटपः पलवे पित्रे वित्तारे स्तम्भशाखयोः’ इति विश्वः । अवसमिति ‘बस निवासे’ इत्यस्य भातो-शतमपुरुषैकवचनम् । लह । स्वाधीनभर्तुकेवं नायिका । तदुकं शूक्षारतिलके (१।७४)—‘यसा रतिगुणाकृष्टः पतिः पार्श्वं न मुखति । विवित्विभ्रमासुका स्वाधीनपतिका यथा’ इति ॥ ८ ॥ इहैतत्काव्यकर्तृरि कविनृपजयदेवके कलियुगेन

पाठा०-१ “चरितं” RM., T., S., B., P. C.

टिप्प०-१ इह विटपे भूर्तीलतानिकुञ्जेऽकुलं निष्प्रयोजनं विरसं रसरहितं यथा चिरं बहुकार्लव्य किमवसं किमर्थमुचितासि, वद कथय, मौनं त्वक्त्वा न संतोषापेयमनं प्रति सानुकृत्यवायं कथयेत्वर्थः—संज्ञी० ।

नायातः सखि ! निर्दयो यदि शठस्त्रं दूति ! किं दूयसे ?
स्वच्छन्दं बहुबहुभः स रमते, किं तत्र ते दूषणम् ? ।

किंभूते ? रसभणने रसोहीपके । कर्तृरि ल्युः । पुनः किंभूते ? कुतहरिगुणने कुतहरिकथाभ्यासे । पुनः किंभूते ? मधुरिपुपदसेवके । अथ च,—इह रसभणने हृति प्रबन्धविदोपणत्वेन योजनीयम् । हृषमष्टपदी सुतिनिन्दापरत्वेन बोद्ध्या ॥ तथा च सङ्गीतराजे—‘दुतमण्ठेन तालेन दुतेनैव लघेन च । महारे रसराजे स्वाध्यदानां संततेः पुनः । स्वरप्रामलया पाटाखेना अपि यथाकमम् । हरिरसमन्मयाद्यतिलकाक्षयः प्रबन्धराह ॥’ हृति हरिरसमन्मयतिलकनामा पञ्चदशः प्रबन्धः ॥ कृष्णानामामने हेतुं दूर्तीं विषादोपनय-पुरःसरं सोलकण्ठा राधा प्रकटयति—नायात हृति । हे सखि राधे ! स मया बहुप्रेयसापि आहूतः परं निर्दय हृति नायातः । अथ राधाह—हे दूति ! स यदि शठः धूर्तः तर्हि किं दूयसे ? त्वं मा विषादं कार्षीः । त्वं दूर्तीकर्मण्येव प्रभुः । दूल्याह—हे राधे ! अहं अत पुव दूर्ते । स बहुबहुभः सन् बहुयो बहुभाः प्रेयसो यस्य सः स्वच्छन्दं यथा स्वात्मया रमते कीदति । पुना राधाह—तत्र ते किं दूषणं ? न हि त्वं विषरीताचरणेति मदीयमेव दैवं बलवत्तरमित्याह—हे सखि ! पश्य जानीहि । बहुतरं ज्ञास्यसि वा । इदं दृदयं चेतो यास्यति । किंभूतं चेतः ? स्वयं स्फुटदिवदलत् । उत्प्रेक्षते—उत्कण्ठार्तिभरताविव विषमिलनेष्ठापीदाभरताविव । जन्योऽपि आर्तिभरतापितो विदीर्यत पुव । किंभूतं चेतः ? अथ प्रियसङ्गमाय दयितस्य गुणैः आकृष्यमाणं मया निरुद्ध्यमानमपि नीयत पुव । आदानि च तानि प्रियाणि च तेषां तैर्वा सङ्गमः तस्यायः प्राप्तिः तस्मै, तेन वा दयितः, सत्य वा । आद्यप्रियसङ्गमे निमित्ते अयेन शुभावहेन विधिना दयितस्य ।

चरितमाचरितं कृतं दुरितं न वसतु न तिष्ठतु । कीदेहे ? रसस्य कृष्णविषयशृजार-रसस्य भणनं कथनं यस्य तादेहे । अत एव कृतं हरेण्यनं विनतनं येन तादेहे । अत्र हेतुमाह—मधुरिपोः कृष्णस्य पदसेवके ॥८॥ पूर्वमन्यस्याः कस्यावित्कृष्णोन सह केलीमुत्प्रेक्ष्य सख्या अप्रे वर्णितवती । संप्रति दूर्तीं कृष्णोनोपभुकां शङ्खमाना चकोत्त्वा दूर्तीं प्राह—नायात हृति । हे सखि दूति दूल्यकर्मकुशले ! स निर्दयो दयारहितोऽत एव शठः कृतगूडमदपराधो यदि नायातस्वदा किं दूयसे किमिति दुःखिता भवति ? स तु शठो न भवति; किं तु धृष्टः स्वच्छन्दमेव रमतोऽतः किं दूयसे इत्याह—स्वच्छन्दमिति । स कृष्णो बहुबाहमोऽनेकनाविकाप्रियोऽत एव स्वच्छन्दं निःशङ्खं रमते । यया कृयाचिद्विषिक्या सह केलिं करोति । तत्रार्थे ते तव किं दूषणम् ? अपि च,—आर्थरम्बस्य प्रियस्य कृष्णस्य संगमाय भिस्त्वायेदं मम चेतोऽन्तःकरणं यास्यति । कीदेहम् ? दयितस्य कृष्णस्य गुणैः सौन्दर्यादिभिराकृष्यमाणं चलात्कारेणानीयमानम् । अपरमपि गुणैः रजुभिरा-

पश्याद्य प्रियसंगमाय ददितस्याकृष्णमाणं गुणे-

रुत्कण्ठार्तिभरादिव स्फुटदिवं चेतः स्वयं यास्यति ॥ १ ॥

देशावरंडीरागेण रूपकृतालेन गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ १६ ॥

अनिलतरलकुवलयनयनेन ।

तपति न सा किसलयशयनेत ।

सखि ! या रमिता बनमालिना ॥ भ्रुवपदम् ॥ १ ॥

अथवा,—आद्यप्रियसङ्गमावेति चतुर्थ्येन्द्रं निजपदम् । पृष्ठदुर्कुं भवति—हरिसंगमे पूर्वानुभूतस्मरणादिवं चेतो यास्यलेव, न ते दूषयं न मम । सोऽपि नोपाळम्भमर्द्देति; विषेः पराञ्जुखत्वाद् । अथवा,—एवंविषमिदं चेत एव यास्यति हजास्यति इदमेव हजातास्यादं निकृचित्तेष्यतीत्युपरम्यते । अथाच पश्य । तदुण्डीराकृष्णमाणं सत् प्रियसङ्गमाय यास्यति ॥ अत्र शार्दूलविक्षीदितं दृत्तम् । काव्यलिङ्गमलंकारः । उत्प्रेक्षोत्तरे च ॥ ६ ॥ तानेव ददितस्य सुरतसौशील्यादिकान्युगानन्यनायिकामभवेन निन्दास्तुतिपरत्वेनाह—अनिलेति । तत्र पूर्वं भ्रुवपदं यथा—सखि येति । हे सखि ! या गोपिका कृष्णमाणमन्यत्र नीवत इति भवनितम् । कीदृशं चेतः ? उत्कण्ठार्तिभरादिव स्फुटत् । उत्कण्ठा औत्सुक्यमार्तिः पीडा तयोर्योऽतिशयस्तस्मादिव बहिर्भवत् । अपरमपि वस्त्वन्तरसंकुले स्थाने स्थितं वस्तु शक्तया बहिर्भवतीति भवनितम् । तथा च अतःपरं विरद्धुःखं सोऽनुभवकृतया तदुण्डानेव स्वरन्त्या प्राणा एव त्याज्यात्मातः ‘अन्ते या मतिः सा गतिः’ इति स्वयमेव चेतस्तत्र यास्यतीति किमतः परं तवात्र गतागतायासेनेति भावः । अथ वक्तुविशेषाद्वोदव्यविशेषाच्छठादिपदाच्च अनितेऽयमर्थः—हे दृति ! यदि स नायातलदा लं कि दूषसे ? तदनागमनं ममोत्तास्ये सुख्यते, न तत्र । लं तु तस्माद्भोगेनैव कृतार्था जातेति सखीमपि सोत्कण्ठामाह । समीचीनं सख्यमाचरितमिति भावः । यदि च निर्दयकुचोपमर्देन—गाढालिङ्गनादिना लद्वात्रपीडने ददारहितलदापि लं कि दूषसे ? नायकस्य तादृशं ददाराहिल्यं नायिकया भास्येन लभ्यत इति भावः । यदि च शठलदापि कि दूषसे ? शठचेनैव मध्यस्नेन कृतवता लमुष्मुकेति शठतेति भावः । यदि च बहुवल्लभः स्वच्छन्दं रमते स तदापि ते कि दूषणम् ? कि च बहीषु वलभासु मध्ये संप्रति लमेका शिया जातेति भावः । पश्याद्येति । तथा च भवादशीनामुपमोगमात्रमुदयमिति तस्य बहुवल्लभत्वेऽपि न क्षतिः । मम तु प्रथमानुरागसम्बन्धमारभ्य प्रियेणान्या मनस्यपि न कृता । ममापि लग्नेऽपि तदन्यो नेच्छादिष्योऽभूत, अपुना तु विधिवशार्दूपरीत्ये प्राणानेव त्यक्यमानीति भावः । अत्र प्रथमपदे शठो नायक उक्तः । ‘सच्छन्दम्’ इत्यादिना च भृष्टः । तदुभयलक्षणं रसार्णवसुधाकरे—‘अनुकूलस्यकजातिः शठो गूढापराघकृत् । भृष्टो व्यक्तान्युपुष्टिमोगलश्योऽपि लिर्मेयः’ इति ॥ १ ॥ संप्रति कृष्णेन रममाणायाः सौभाग्यसुखं तद्विरहिष्यात्वं संतापमष्टपद्या कथयति—अनिलेति । गीतस्यास्य देशाखारगो

विकसितसरसिजललितमुखेन ।

स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन ॥ सखि ! या० ॥ २ ॥

बनमालिना हरिणा रमिता । रमणमिता रमिता । अथवा,—रमः संजातो यस्य
इति बनमालिना सह कीडितेत्यर्थः । अथवा,—उच्चानविहारादिभिर्हरिणा वा
रममाणा गोपिका हरिणैव तद्विदेशक्रीडने नियुक्ता । आत्मना सह क्रीडनार्थं
प्रेरितेति यावत् । अथवा,—बनमालिना सह कामेन रन्तुं प्रेरिता, तत्रैव साभि-
लाषा कीडापरा वभूवेत्यर्थः । निन्दापक्षे तु—बनमालिनेति मालाषाः सद्गा-
वात्स्याः संभोगपरामुखत्वं सूचितम् । बनलक्ष्म्या मलिनेव; इत्सातः उप्पर-
सास्यादात् । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । अनिलेति । तत्र प्रतिपदमेकैकं विशेषणम् ।
तृनीवान्तं बनमालिनः, प्रथमान्तं च या इति पदोपलक्षितायास्यस्याः ।
तत्रापि च भ्रुवपदाद्विदेशयणानां वैपरीत्येन । पक्षे—पृतद्विपरीतोऽर्थः सूचितो
भवति । किंभूतेन बनमालिना ? अनिलेन तरले ये नीलोत्पले ते इव । नीले
कमले इव नयने यस्य । सा गोपिका किसलयशयनेन न तपति नोपतसा भवति ।
पक्षे—या किलान्यमनस्केन प्रियान्तरनिरीक्षणप्रहितचञ्चललोचनेनोपभुज्यते
सा किसलयशयनेऽपि न तपतीति न, अपि तु तापं प्राप्नोत्येव ॥ १ ॥ अपि
च,—विकसितेति । किंभूतेन हरिणा ? स्फुटितारविन्दमिव मनोहरानेन सा
गोपिका कामवाणेन विद्वा न भवति । पक्षे—विलासकलाविमुखेन । केवलं
प्रसारितमुखेन संभोगमाप्नोति । सा मदनवाणीमनसि न विष्यते ? अपि तु
रूपकतालः । गीतार्थस्तु—हे सखि ! या बनमालिना कुण्डेन रमिता कीडिता
सा किसलयशयने पहलवशायायां न तपति नोपतसा भवति । कुण्डाङ्गसज्जे
तस्युखपदमेव भवतीति भावः । कीदेशेन बनमालिना ? अनिलेन वायुना
तरलेऽनिलवदा तरले चश्चले कुवलये तद्वजयने यस्य तेन । नायिकासनिधौ
साध्यसवशाच्चवलनेत्रेत्यर्थः । अथवा,—याऽरमितेत्यत्र अश्लेषः । तथा च या
बनमालिना अरमिता सा किसलयशयने न तपतीति, अपि तु तपत्येव । नद्ये
प्रकृतस्येवार्थस्य प्राप्नोति । यद्वा,—किसलयशयनेत्येवं तृतीयैव । नव् शिरधाक्षे ।
तथा चायमर्थः—या रमिता बनमालिना किसलयशयनेन न तपति ? अपि तु
तपत्येव चेति काका लभ्यते । ‘अनिलो वसुवातयोः’ इति विश्वः ॥ १ ॥ अथ
च,—विकसितेति । या बनमालिना रमिता सा मनसिजविशिखेन कामवाणेन न
स्फुटति न द्विधा भवति । कीदेशेन बनमालिना ? विकसितं पुष्टितं यत्सरसिञ्चं पर्यं
तद्वालिनीं मनोहरं मुखं यस्य तेन । मुखहास्येन विकसितपद्मसाम्यं षोध्यम् ।

टिप्प०—१ अपरमपि वस्त्रवनारसंकुले स्थाने स्थितं वस्तु सांकर्यादहिर्भवतीति
स्फुटदिलदिति वा । अन्योऽपि शुणै रञ्जनिराकृष्टः सन् प्रयावीति । अश्रोपेष्या-
र्लंकारः—पद० ।

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन ।

ज्वलति न सा मलयजपवनेन ॥ सखि ! या० ॥ ३ ॥

स्थलजलरुहुचिकरचरणेन ।

लुठति न सा हिमंकरकिरणेन ॥ सखि ! या० ॥ ४ ॥

सजलजलदसमुदयरुचिरेण ।

दलति न सा हृदि चिरंविरहेण ॥ सखि ! या० ॥ ५ ॥

कनकनिकपहचिशुचिवैसनेन ।

श्वसिति न सा परिजनहसनेन ॥ सखि ! या० ॥ ६ ॥

विष्यत एव ॥ २ ॥ अपि च,—अमृतेति । किंभूतेन हरिणा ? अमृतवन्म-
धुरतरं कोमलं वचनं यस्य तेन । सा मलयानिलेन न ज्वलति न वीप्यते ।
अतिप्रियवचनस्य दाता न भावं द्योतयति । तेन ‘प्रियवाह् श्री (?) शीलः
शीणां भवति वह्नमः’ इति वालुभ्यनिरासान्मनोऽनवस्थानान्मलयमाहतेन
ज्वलत्येव ॥ ३ ॥ अपि च,—स्थलेति । किंभूतेन हरिणा ? स्थलकमलकानितक-
रचरणेन सा गोपिका चन्द्रकिरणेन न लुठति न नूमौ परिवर्तते । ततः पक्षे—
‘स्थलकमल’ग्रहणेन तदङ्गस्य तस्यापहावित्वमुक्तम् ॥ ४ ॥ अपि च,—सज-
लेति । किंभूतेन हरिणा ? सजलजलदोदयवदीहिमता । सा गोपिका हृदि
दुःसाहिरहमरेण न दीर्घते । पक्षे—अत्र ‘सजलजलद्’ग्रहणेनैव विरहेण संयो-
गेऽपि प्रियविरहसाम्यमिति निन्दार्थः ॥ ५ ॥ अपि च,—कनकेति । किंभूतेन

अथ च,—या विकसितेन सरुचिजललितमुखेन वनमालिना रमिता सा मनसिज-
विदिषेन न स्फुटति ? अपि तु स्फुटत्येति पूर्वेवत् ॥ २ ॥ अथ च,—
अमृतेति । या वनमालिना रमिता सा मलयजपवनेन मलयनिरिजातेन वातेन न
ज्वलति न वीप्यते । कीदृशेन वनमालिना ? अमृतादपि नमुरं चूदुतरमतिशयेन
कोमलवचनं यस्य तेन । अमृतेलाशुचितविदेशणोपवर्त्या चामृतसेकेत ज्वल-
नाभावस्योचितत्वात् । अथ चामृतमधुरमृदुतरवचनेन वनमालिना या रमिता सा
मलयजपवनेन न ज्वलति ? अपि तु ज्वलत्येति ॥ ३ ॥ स्थलजलेति ।
कीदृशेन वनमालिना ? स्थलोद्धर्वं जलरुहं कमलं तद्वृद्धिर्वयोर्सादक्षी करौ
चरणौ यस्य तेन । अथ च या वनमालिना रमिता सा हिमंकरकिरणेन न लुठति
कि ? अपि तु लुठत्येव ॥ ४ ॥ सजलेति । अथ च,—या वनमालिना रमिता सा
विरहाधिकवेन हृदि हृदये न दलति न दीर्घते । पुनः कीदृशेन ? सजलो
जलसहितो यो जलदो मेषत्वात्समुदयवहुचिरेण मनोहरेण । अथ च,—या वनमालिना
रमिता सा विरहमरेण हृदि न दलति ? अपि तु दलत्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ कनकेति ।

पाठा०-१ ‘हिमंकरकिरणेन’ O. २ ‘विरहमरेण’ RM., S., P., C.

टिष्प०-१ वसनमिति । शीराधाकृदीसितादृश्वातीर्थवरधारणे, नतु मण्डनार्थमिति
भावः । तथाभा—‘शीताम्बरं किमिति नम्दमुतो विभर्ति नीलाम्बरं किमिति भानुमुता विभर्ति ।
मन्ये दिनेऽपि निजजीवनधारणार्थमालिङ्गनं कलयतो वसनच्छलेन ॥’—इति पद० ।

सकलभुवनजनवरतरुणेन
वहति न सा रुजमतिकरुणेन ॥ सखि ! या० ॥ ७ ॥
श्रीजयदेवभणितवचनेन ।
प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥ सखि ! या० ॥ ८ ॥

हरिणा ? कनकलिकपद्यामरुचिश्चासौ शुचिवसनश्च तेन । अथवा कनकस्य
निकषः निकषोपलरेखा तत्कानितविमलवस्त्रेण । सा गोपिका परिवनहसनेन न
श्वसिति निःश्वासवती न भवति । पक्षे—या काषायवसनादिना संगता भवति
सा परिजनैरुपहसिता दीर्घीक्षिःश्वासान्मुद्भवत्येव ॥ ६ ॥ अपि च,—सकलेति ।
किंभूतेन हरिणा ? सकलभुवनजनभेष्टतरुणेन सातीव निर्भरसेनापि
रुजं पीडां न धारयति । या विल सकलेष्वपि भुवनेषु वरतरुणेनोप-
भुज्यते तस्यास्तु एकैकस्यापि विरहेण शोको भवतीति निन्दा ॥ ७ ॥ अपि
च,—श्रीजयदेवेति । अनेन श्रीजयदेवभणितं च तदूत्तरं च तेन हेतुना
हरिः श्रीकृष्णः हृदयं प्रविशतु । अर्थाद्वापायाः । अथवा,—अर्थं हरिः हृदय-
विशतु । ‘अपि’शब्दात्तदारोपकरणवचनानि च ॥ तथा च सङ्कीर्ततराजे—
‘रागो वराटिका यत्र तालो’ वर्णयतिस्त्रया । पदानि स्वेच्छयालापमूर्षितानि
वयात्युति ॥ ततः स्वरात्रा पाठाश्च ततः पदानि कामिचित् । इति
नारायणपदान्मद्वनायासनामकः ॥ प्रवन्धः क्षितिनाथेन लोकनाथस्य वर्णितः ॥
या वनमालिना रमिता सा परिजनानां हसनेन इयती लजा रोदितीलादिपरिजन-
हसेन । यदा,—परितः सर्वतो जनानां हासेन न श्वसिति न संतापनिःश्वासं
ल्पति । कीदरेन वनमालिना ? कनकलिकषः सुवर्णकपशपट्टिका तस्येव रुचि-
दीप्तिर्यस्तीताहर्षं शुद्ध्यनुपहतं वर्जनं यस्य तेन । अत्र ‘कनक’पदेनैव पीतले प्राप्तेऽपि
शिगधलाप्राप्ते ‘निकष’पदोपादानम् । अथवा,—या वनमालिना रमिता सा
परिजनहसनेन न श्वसिति ? अपि तु श्वसितेवेत्यर्थः । ‘निकषः कपशपट्टिका’ इति
हारावली । ‘शुचिः शुद्धेऽनुपहते’ इति विश्वः ॥ ६ ॥ सकलेति । या वनमा-
लिना रमिता सातिकरुणेनातिशयितकरुणारसेनोपलक्षिता सती रुजं तद्विष्टेषजन्यां
व्याघ्रवस्यां तदत्त्वं वहति धारयति । कीदरेन वनमालिना ? सकलभुवने
समस्तलोके ये जनास्तेभ्योऽपि वरतरुणेन श्रेष्टतरुणेन । अथवा,—या वन-
मालिना रमिता साऽतिकरुणेनोपलक्षिता रुजं न वहति ? अपि तु वह-
तेवेत्यर्थः । अस्मिन्यन्देश्विकरुणेति कृष्णस्य विशेषणम् । तदतिकान्त-
करुणा दद्या यस्य तादरेन निर्देयेनेत्यर्थः । ‘करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा
मता’ इति विश्वः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । अनेन जयदेवभणितमिलनेन श्रीज-
यदेवेन कविना भणितं वर्णितं यन्मलनं कृष्णस्य कामिन्या सहेत्यर्थः ।
ते न हरिरपि कृष्णोऽपि हृदयमर्थाद्वातुणां श्रोतृणां प्रविशतु । यदा,—
श्रीजयदेवभणितस्य यन्मलनं संवन्धोऽध्ययनगानरुपस्तेन हरिरपि हृदयं प्रविशति-

मनोभवानन्दन चन्दनानिल !

प्रसीद रे दक्षिण ! मुख वामताम् ।

क्षणं जगत्प्राण ! विधाय माधवं

पुरो मम प्राणहरो भविष्यसि ॥ १ ॥

इति नारायणमद्वायासनामा षोडशः प्रबन्धः ॥ ६ ॥ चेतो वास्यतीति सखीं प्रोच्य अन्तरा पुनः सज्यां कालविलम्बं कृत्वा पुनः सरशारासहा मलयानिलमुपालभुमाह—मनोभवेति । हे चन्दनानिल ! जगदाहादक ! प्रसीद विपरीतलक्षणया क्षमां कुरु । कर्थं वैपरीत्यम् ? यतः जगदाहादकस्व-रूपप्रच्युत्या मम रिपोर्मनोभवस्य आनन्दमकरोः अतो मनोभवानन्दन ! प्रसीद क्षमां कुरु । दक्षिणोऽहमिति कृत्वा हिताहितलक्षणवक्ताननिजत्वा-ओपालभ्योऽहमिति वद्सीति चेत्तर्हि जितम् । हे दक्षिण ! क्षणमात्रं वामतां मुख । कृतजगत्प्राणस्य मे सर्वसाधारण्येन नेयं प्रकृतिरिति चेत्,— हे जगत्प्राण अङ्गीकृतजगत्प्राण ! त्वं माधवं पुरो विधाय अप्ये कृत्वा सांप्रतमेव मम प्राणहरो भविष्यसि । तर्हि साखु चेष्टितम् । नाहमस्या मरणनिमित्तं, किंतु माधव इतीदमेव वामताया विलसितमिति । अत्र वंशस्य गृह्णतम् ।

ल्यर्थः ॥ ६ ॥ संप्रत्यनिलमेव संतापदं मत्वोपालभरे—मनोभवेति । हे चन्दनानिल चन्दनसंयन्त्रिभवायो ! मे मम प्रसीद प्रक्षादं कुरु । हे दक्षिण ! सर्वेषां विलसिनामतुकूलस्यभाव ! वामतां प्रतिकूलतां मुख । अत्र चन्दनतस्य-संगतस्य वामत्वं नोचितमिति चन्दनानिलदक्षिणपदाभ्यां व्यनितम् । वामस्ये हेतुगर्भविशेषणमाह—मनोभवेति । मनोभवं काममानन्दयतीति भनोभवा-नन्दनः । तथा च मम वैरी कामर्त्तं यदानन्दयसि तदेव प्रतिकूलमात्रस्तीति भावः । यदि च वामतां न मुखति तदा माधवं कृष्णं जनं मम पुरोऽप्ये निधाय पव्यात्तर्हीनं कृत्वाऽथ प्राणहरः प्राणानां इतर्ता भविष्यसि । यथा विरहिणीं मां व्यथयसि तथा मया विरहितं तमपि संतापय । यथा मदनितकं स आयास्यति तथा कुर्विभावः । एतेन जगत्प्राणहरणे वायोः सामर्थ्यं व्यनितम् । यद्वा,—चन्दनानिल ! क्षणं वामतां मुख । माधवं पुरो निधाय पव्यान्मम प्राणहरो भविष्यसी-ल्यन्वदः । शेषं पूर्ववत् । जगत्प्राण जगतां प्राजभूत । । दक्षिणस्य वामत्वं जगत्प्राणस्य प्राणहरत्वमिति विरोधालंकारः । ‘वामं सर्वं प्रतीये च द्रविणे चातिसुन्दरे’ इति विश्वः । ‘दक्षिणः सरलावामपरकृष्णन्दानु-

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिलो
 विषमिव सुधारदिमर्यस्मिन्दुनोति मनोगते ।
 हृदयमदये तस्मिन्नैवं पुनर्बद्धते बला-
 त्कुबलयदशां वामः कामो निकामनिरकुशः ॥ २ ॥
 वाधां विवेहि मलयानिल ! पश्चात्ताण !
 प्राणान्युदाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये ।

अतिशयोक्तिरालंकारः ॥ १ ॥ इदानीं स्वविज्ञमेवोपाळभते—रिपुरिवेति । हे सखि ! यस्मिन्नगते सति अन्यत्र स्थिते सति अथवाऽज्ञातस्वरूपे सति अवमनुकूलोऽपि सखीसंवासः रिपुरिव मनो दुनोति । अनु च शीतो वायुः ऊबलन इव मनो दुनोति । अपि च,—अमृतदीषितिर्हालाहलमिव मनो दुनोति । एवमध्येयं तस्मिन्नप्यदये हृदयं पुनर्बद्धाद्वलते तदभिमुखीभवति । किं तर्हि कियते यैषस्थितिरियम् । कुबलयदशां निकामनिरकुशः कामो वाम एव वर्तते । निकामनिरकुशः अतिशयोच्छृङ्खलः । अत्र हरिणीचृत्तम् । विरोधालंकारः ॥ २ ॥ इदानीं कामोपतसा मलयानिलादीनधिक्षिपति—वाधामिति । हे शृणुषु' इति च ॥ १ ॥ अधुना ममैवापराधो नान्यस्येत्वाह—रिपु-रिवेति । यस्मिन्नकूणो मनो गते चेतसि कृते सति सखीसंवासः सखीमिः सहावस्थानं रिपुरिव शकुरिव दुनोत्युपतापयति । सखीर्द्वा तःकृतालंकाररचनापरिहासवासभवनपरिष्कारादिस्तरणेनाधिकतर उपतापो भवतीति भावः । अयं च हिमानिलो हिमगम्भोऽप्यतिशीतलोऽपि वायुः शिखीवामिरिव दुनोति । अयं सुधारदिमधन्दो विषमिव दुनोति । तस्मिन्नेव कूणोऽदये दयारहिते हृदयं पुनर्भूयोऽपि बलाद्वाद्वलते । निवार्यमाणमपि तत्रैव गच्छतीत्यर्थः । अतः कुबलयदशां कमलनेत्राणां कामो निकाममल्यर्थं निरकुशस्त्यक्षमर्यादोऽत एव ने वामः प्रतिकूलः । अन्योन्यानुरागो हि कामो मनोहरो भवति, अत्र तु स मयि नीरागः केवलं ममैव चेतसत्र धावतीति वामता कामस्येति भावः । अत्र सखीनां संवासस्व रिपुवत्, हिमानिलस्य विहिवत्, सुधारदिमेविषवदपकारित्वं विरुद्धमिति विरोधालंकारः । 'शिखिनौ वहिवाहेणौ' इत्यमरः ॥ २ ॥ संप्रति विरहदुःखम-सहमाना मलयानिलादीनप्रार्थयति—वाधामिति । हे मलयानिल मलयसंवन्ध-

टिष्ठ०—१ तद्वक्षणं चोक्तं काव्यग्राकाशो (१०१०१) 'निरीर्याध्यवसानं तु प्रहृतस्व परेण यद् । प्रसुतस्व यदन्यत्वं यद्योक्तो च कल्पनम् ॥ कार्यकारणयोर्यश्च योर्यापर्वविषयेयः । विषेदातिशयोक्तिः सा' इति । २ तद्वक्षणं चोक्तं काव्यादर्शो (२०३३३) 'विरुद्धानां पद्मार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् । विषेदशेनायैव स विरोधः स्मृतो यथा ॥' इत्यादिना ।

किं ते कुतान्तभगिनि ! क्षमया तरङ्गे-

रङ्गानि सिञ्च मम शाम्यतु देहदाहः ॥ ३ ॥

प्रीतर्नीलनिचोलमच्युतमुरः १ संवीतपीतांशुकं

राधायाश्चकिं विलोक्य हसति खैरं सखीमण्डले ।

मलयानिल ! बाधां विधेहि पीडया किं प्रतीक्षसे ? हे पञ्चवाण ! प्राणान् गृहाण । पञ्चमिवाणैः पञ्चापि प्राणास्त्वं गृहाण । भवत इदमेव प्रयोजनम् । यस्मात्स्वरोऽपि तस्मै जनमुपताप्य गृहाभिमुखीकरोति । एतदर्थमेव स्वभावपरित्यागेनाप्युपकृतिविधेया । परं तु अहं वाद्यमानापि गृहीवप्राणापि पुनर्गृहं नाश्रयिष्ये, श्रीकृष्णमेव शरणं व्रजिव्यामीति तातुपालम्य पुनरुदीर्णसाराधयमुनामाह—हे कुतान्तभगिनि यमस्वः ! मलयानिलपञ्चवाणी शैल-संभोगकारणावपि पीडयतः; तर्हि नहि त्वं यमस्व भगिनी, ताम्यां प्राणेषु गृहीतेषु आतुः किमुत्तरं दास्यसि ? इति । तेन तव क्षमया क्षान्त्या किं ? आतुर्हितं समाचर मध्यप्राणार्पणेनेत्याह—तरङ्गेरुमिभिर्मेम यात्राणि सिञ्च । तेषु सिञ्चेषु माधवप्राप्या देहदाहः शाम्यतु । तरङ्गसेनापि तदलाभे प्राणेषु गतेषु देहदाहः शान्तमेवतीत्यभिग्रायः । वसन्ततिलकाबृतम् । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ॥ ३ ॥ इदानीं सर्गान्ते वैष्णवानाशास्ते—प्रातरिति । अयं नन्दात्मजः जगदानन्दायास्तु । किंभूतः ? स्वादु सोरमुखः सोरं सहासं मुखं यस्य स तथा । किं कुला ? राधानने नवनयोरङ्गलं प्रान्तमाधाय आरोप्य । किंभूतवायो ! बाधां पीडां विधेहि कुरु । अत्र मलयजचन्दनाश्रयत्वेन महाशयोऽताल्पदाश्रितस्य ते याचकप्रलाखयानं नोचितमिति सूचनाय ‘मलयानिल’पदोपादानम् । हे पञ्चवाण ! मम प्राणान्गृहाण । पञ्चमिवाणैः पञ्चानामपि प्राणानां प्रहणीकामस्योचितमिति सूचनाय ‘पञ्च’पदोपादानम् । ननु कृष्णेन चेदुपेक्षिता तदा गृहं किमिति न गच्छसील्यत आह—न गृहमिति । गृहं पुनः भूलो गृहं नाश्रयिष्ये । तेन विना गृहमपि मे संतापजनकमेव भविष्यतीति भावः । हे कुतान्तभगिनि ! ते क्षमया सहिष्णुतया किम् ? कि प्रयोजनमित्यर्थः । तरङ्गेरुमिभिर्मेऽपानि सिंश गृहवय । देहदाहो विरहजन्यो देहदाहः शाम्यतु निवर्तताम् । कुतान्तो निर्दयस्तद्रुग्निन्यास्तेऽपि दद्यान युकेलाखयपनाय कुतान्तेत्युपातम् । ‘भगिनी स्वसा’ इत्यमरः । कामवाणा अपि—‘संमोहनः क्षीभणव दहनः शोषणस्तथा । उच्चाटनव्य कामस्य वाणाः पश्च प्रकीर्तिः’ इति ॥ ३ ॥ सर्गान्ते भक्तान्कविराचिषाऽऽशास्ते—प्रातरित्यादिना । अयं नन्दात्मजः जगदानन्दायास्तु । कथंभूतः ? स्वादुसोरमुखः ईषदिस्मतेन मुखं मुखं यस्य तथोक्तः । कि कुला हे राधाया आनने बदने नवनयोरङ्गलं प्रान्तमाधायारोप्य । कीडशम् ?

ब्रीडाचञ्चलमञ्चलं नयनयोराधाय राधानने

स्वांदुस्मेरमुखोऽयमस्तु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥ ४ ॥

इति श्रीजयदेवकुतौ श्रीगीतगोविन्दे विप्रलङ्घावर्णने

नागरनारायणो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

मञ्चलम् ? ब्रीडाचञ्चलं लज्जया तरलम् । एतावता राधाननं कटाक्षवी-
शितं कृत्येत्यर्थः । तदुकम्—‘यद्रूतागतविश्वान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।
तारकायाः कलाभिज्ञार्लं कटाक्षं प्रचक्षते’ इति । क सति ? सखीमण्डले
प्रातश्चकितं यथा स्नातया स्वैरं स्वेच्छया हसति सति । कि कुत्वा ? अच्युतं
नीलनिचोलं नीलपरिच्छदं विलोक्य । च पुनः राधाया उरः संवीतपीतां-
शुकम् । एवं वस्त्रविनिमयः सखीनां हास्ये कारणम् । इह हास्ये रसः ।
शार्वूलविकीर्तिं कृतम् । स्वभावोक्तिरलंकारः । अत्र सर्वे शठो नायकः,
अभिसारिका नायिका । तत्क्षणं—स्वरातांभिसरेत्कान्तं सारयेहाभि-
सारिका’ ॥ १० ॥

श्रीएकलिङ्गाश्रयसोदरायां स्फीतोऽवलायां रसिकप्रियायाम् ।

श्रीकुम्भकर्णेन विनिर्मितायां सर्गोऽगमस्त्रपुम ऊर्जितायाम् ॥

इति श्रीगयादिविमोक्षादिविश्वजनीनकर्मनिर्मलीकृतान्तः-

करणराजाधिराजमहाराजश्रीकुम्भकर्णविरचितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसिकप्रियायां सप्तमः सर्गः ॥

लज्जया ब्रीडया तरलं चञ्चलं कटाक्षवीशितं कृत्येत्यर्थः । यथोकम्—‘यद्रूतागतवि-
श्वान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् । तारकायाः कलाभिज्ञार्लं कटाक्षं प्रचक्षते’ ॥’ इति ।
अथवा,—नयनयोरञ्चलमाधाय अञ्चलेन राधानयने वाससाऽऽच्छादेति वा ।
क सति ? सखीमण्डले सहचरीदृन्दे । चकितं विस्मितं यथा भवति तथा स्वैरं
स्वेच्छया हसति हास्यं कुर्वति सति । कि दृष्ट्वा ? प्रातः प्रभातसमये अच्युतस्योरो
वक्षो नीलनिचोलं कमुकाषुरं संवीतपीतांशुरं परिकलितपीताम्बरम् । अथवा,—
राधायाः संवीतपीतांबरं कृष्णस्य नीलनिचोलमिति वक्षं विपर्यासं हेतुति वा ॥ ४ ॥

धन्तस्तमांसि हरती नितरामनलप-

लेहानुवर्तिरतिनमे विभावयन्ती ।

गृहान्पदार्थैचित्रयान्स्कुटतां नयनंती

धीपप्रमेव रुचिरा रसमजरीयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिथविरचितायां श्रीशालिनाधकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमजरीसमाख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

४

१ ‘स्वैरं स्वेरमुखे’ D., P. ‘स्वैरं स्वेरमुखो’ RM., S.

टिप्प०-१ ‘स्वभावोक्तिस्तु द्विभ्यादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्’ इति तत्क्षणं काष्य-
प्रकाशे ।

अष्टमः सर्गः ८

— विलक्ष्य लक्ष्मी पति:—

अथ कथमपि यामिनीं विनीय सरशरजर्जरितापि सा प्रभाते ।
अनुनयवचनं वदन्तमपे प्रणतमपि प्रियमाह साभ्यसूयम् ॥ १ ॥

भैरवीरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ १७ ॥
रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिवेशम् ।

बहूति नयनमनुरागमिव स्फुटमुदितरसाभिनिवेशम् ।
हरि हरि याहि माधव ! याहि केशव ! मा वद कैतववादम् ।

तामनुसर सरसीहह्लोचन ! या तव हरति विपादम् ॥ ध्रुवपदम् ॥

सदानन्दसन्दोहकारं सुकुन्दं नमस्कृत्य पश्चाङ्गविशुद्धयोदम् ।

नृपः कुम्भकर्णो विष्ठते विचित्रं वरं गीतगोविन्दधातुं पवित्रम् ॥ १ ॥

इदानीमेवं तत्परत्वेन विलपमानायास्तस्याः पुरत आर्तप्राणपरित्राणकारणं
जगत्कारणकारणमाविरभूत् । अतः कविराह—अथेति । मालिनीनां हि
प्रियाङ्गतो मानोऽतिमानमेतीति प्रसिद्धमाह । अथ माधवागमनानन्तरं
प्रियं साभ्यसूयं सा राधा बह्यमाणमाह । किंभूतं प्रियम् ? अद्ये प्रणतमपि ।
अर्थाच्छरणयोः । एुनः किंभूतम् ? अनुनयवचनं सामवाक्यं वदन्तम् । क ?
प्रभाते । किंभूता सा ? सरशरजर्जरितापि । किं कृत्वा ? कथमपि महता
कषेन यामिनीं विनीय । पुष्पिताम्रा वृत्तम् । खण्डिता नायिका । हरि हरीति
खेदे धूर्तो नायकः । विप्रलभ्मो रसः । जातिरक्तकारः ॥ १ ॥ तामेव सप्तवी-

अथेति । अथानन्तरं सा राधा प्रभाते प्रातः प्रियं कृष्णं साभ्यसूयमसूया-
सहितं यथा स्वादेवमाह उक्तवती । किं कृत्वा ? यामिनीं रात्रि कथमपि
कषादपि विनीय नीत्वा । अत्र ‘यामिनी’पदेन प्रियविरहेऽतिरीर्थलं घनितम् ।
‘उदरवती कन्या’ इतिवत् । कीदृशी ? सरशरजर्जरितापि कामवानपीडितापि
अन्यनायिकानखाद्यदर्शनेन जनितमहादुःखा विस्मृतविरहदुःखा उवाचेत्यर्थः ।
कीदृशं प्रियम् ? अनुनयाय स्वापराधजनेतकोपशान्तये वचनं ‘यजाति तजाति भूयो
नेत्वशमाचरामि’ इत्यादिविनयवाक्यं वदन्तं प्रणतमपि नम्रमपि । ‘रजनी यामिनी’
इत्यमरः ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—रजनीति । गीतसास्य भैरवी-

पाठा०-१ ‘अनुनयविनयं’ P., S. २ ‘भैरव(व P.)वीरामेष यतितालेन’
C. ३ ‘निमेषम्’ R.M., P. C. ४ ‘वहसि’.

टिप्प०-१ भैरवीरागः; ताळक्षणम्—‘सरोवरसे स्फुटिकस्य मण्डपे सरोहहैः
शङ्करमर्चयन्ती । ताळप्रमेदप्रतिपक्षगीता गौरीतनुर्नारदभैरवीम् ॥’ इति पद० ।
२ मा लक्ष्मी, तस्या भव इत्यनेन तत्पतिलिखेन चाप्त्वयं चोतितम् । ‘केशव’ इत्यनेन
क्षेत्रनाशकत्वेनापि क्षेत्रदात्रत्वमनुचितमिति चोतितम्—पद० ।

कज्जलमलिनविलोचनचुम्बनविरचितनीलिम रूपम् ।

दशनवसनमरुणं तव कृष्ण ! तनोति तनोरनुरूपम् ॥ हरिं हरिं ॥ २ ॥

विषयेष्वां प्रकटयति । तत्र पूर्वं पूर्वपदानुस्यूतत्वाद्गुवपदं व्याकियते—हरि हरीति । हरि हरीत्वध्ययानामनन्तार्थत्वात्खेदवाचकमध्ययम् । अथवा गान-पूर्वं, सोभमात्रम् । लग्निंदता राघा अग्रे प्रणतं प्रियं सेष्वयमाह—हे माधव लक्ष्मीपते ! याहि गच्छ । अन्यासको हि कथमन्यां प्रतारयसीति ‘मा’शब्दयो-त्वम् । अथवा, मा स्वभावचल्ला तस्याः पत्युत्त्रात्त्वं युक्तमेव । तर्हि चल्लस्त्वं स्वदेकपरायणां मां कथं प्रतारयसीति याहि । पूर्वमध्यधिक्षेपेऽसंतुष्टा पुनराह—हे केशव ! याहि । स्वयोपिति इतत्वे किमुच्यते । प्रशस्ताः केशा यस्येति केशव-पदानुस्तत्त्वेतः । त्वं केशसंस्कारवतीषु स्वैरिणीषु रत इति ‘केशव’शब्दव्याप्तयम् । अतो हे केशव ! बहुवहुभ ! त्वदेकपरायणोऽहमित्यादिकैतववादं छलवाक्यं मा वद । विषण्णे मयि किमकारणरोपणे रोष इत्याशङ्कसे चेत्—मैवम् ; हे कुमुदलोचन ! या तव विषादं हरति तामेव बहुप्रियामनुसर । अनुरूपस्यानु-रूपायामनुरूपं सुरतमिति । ‘कुमुद’प्रहणेन सोमवेशोऽनुस्तत्वाद्ग्रामी जागरो दिवाशयो लक्ष्यते । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । रजनीति । हे कृष्ण ! त्वं नयनमनुरागमित्य वहस्ति । किंभूतमनुरागम् ? स्फुटमतिवादुल्येनान्तर्व्याध्य वहिनीर्योतम् । पुनः किंभूतम् ? उदितरसस्य शृङ्गारस्यान्निवेश आप्रहो यत्र । अथानुरागविशेषणस्वेन उद्दितः स्वादस्यान्निलाष्वस्याप्रहो यत्रेति । किंभूतं नयनम् ? रजनिजनितो योऽसौ गुरुजागररागः तेन कथायितं लोहितीकृतम् । पुनः किंभूतम् ? अलसो निवेशोऽवस्थानं यत्र । अत्र ‘वहस्ति’ इति पाठान्तरपक्षे तत्वेति पूर्वपक्षस्यानुष्ठेण नयनं कर्तुं स्फुटमनुरागं वहतीति योज्यम् ॥ १ ॥ अपि च,—कज्जलेति । हे कृष्ण ! तव दशनवसनमधरस्त-नोरनुरूपं रूपं तनोति । किंभूतम् ? अरुणम् । स्वभावारुणमपि । पुनः किंभूतं

रागो यतिताळः । ताललक्षणमुर्खं प्राक् । गीतार्थस्तु—हरि हरीति खेदे । हे माधव हे केशव ! याहि इतोऽपसर । लक्ष्मीशब्दलात्त्वेऽपि तादशीष्वेवानुरागो युज्यते । स्थिरानुरागाणां मादशां ते कि प्रयोजनमिति ‘माधव’पदेन च्वनितम् । कैतववादं छलवाक्यं मा वद मा कथय । ‘कैतवं तु उल्लेध्रौं’ इति विश्वः । ननु खदनुसरणायेतत्ततो अमतो विलम्बो जात इत्यत आह—तामिति । हे सरसीरुहलोचन कमलनयन ! तां नायिकामनुसरयानुगच्छ या तव विषादं दुःखं हरति । अहं तु खयमेव संतप्ये । ते विषादं कथमपेष्यामीति भावः । अत्र पद्मं प्रभाते यथार्धमर्धमुकुलितं तदत्ते नयनं रात्रिजागरालस्यान्मुकुलीभवद्वात्त्वया प्रसार्यमाणमित्युचिदवशात्तिर्चित्प्रलपसीति ‘सरसीरुहलोचन’ इत्यनेन च्वनितम् । यद्वा,—सरसीरुहं यथा रात्रौ मुकुलितं लिङ्गति, प्रभाते प्रसरति, तथा खशीयनयनं रात्रौ मद्विषये निमीलितमासीत्, इदानीं खया प्रसारितमिति तेन पदेन च्वनितम् ।

‘बुरनुहरति तव स्मरसङ्गरखरनखरक्षतरेखम् ।

मरकतशकलकलितकलधौतलिपेरिव रतिजयलेखम् ॥ हरि हरि ० ॥ ३

दशनवसनम् ? कज्जलेन मलिने ये विलोचने तयोरुम्बनेन विरचितो नीलिमा चत्र तत् । अत्र मलिनग्रहणं तज्ज्ञयोर्बैहुपुरुषोपभोगदत्यं द्यञ्जयति ॥ २ ॥ तव चपूरतिज्ञयलेखमनुहरतीवानुकरोतीव । इदं वपुर्नं, मया सर्वं जितमिति कामिनः प्रति कामजायाप्रेष्यलेखोऽयम् । अनेन स्त्रीप्रेष्यत्वेन तमाधमत्यं सूचितमिति व्याख्योऽथं । किंभूतं वपुः ? स्मरस्य सङ्गर हव सङ्गरे कामविलासे खरनखराणां क्षतरेखा चत्र । अत्रापि ‘खर’ग्रहणं विलासभङ्गे हेतुः । चत्वाः संबन्धिन लेखमिति वपुर्नखक्षतानां लेखेनोपभेदगर्भविशेषणमाह । मरकतशकले कलितायाः कलधौतलिपे: संबन्धनम् । अथवा,—लिपेरितव्र पञ्चमी । तत्रैव लिपेरिवेति योजनीयम् । ‘कलधौतलिपिभिर्व’ इति युक्तः पाठः ॥ ३ ॥

ननु मे खतोऽस्या प्रेयसी नेत्र्यत आह—हे कृष्ण ! तव नेत्रं नयनं तदगुरुगमित्य चहति धारयति । कीदर्शं नयनम् ? रजनिजनितो रात्रिजातो गुरुर्वो महाजागर-खज्जनितो यो रागो रक्ता तदेव रजनदत्यं तेन कथायितमीवहोहितम् । तदेवाल-सनिमेषम् । अलसो मन्थरो लिमेषः पक्षमविन्यासो चत्व तादशम् । अत्र च रात्रिकेलिसाक्षिणा कुण्डेन यस्याः कस्याविद्वौपिकायाः केलिव्यासङ्गेन वृथा जागरणं कारित इति रागेण क्षोधेन कथायितस्यं राधाया अग्रेऽन्यनायिकागुपर-सामिनियेशालमुचितमेवेति ख्यनिः । ‘गुरुमहति चान्यवत्’ इति विश्वः । ‘रागोऽनुरक्ती मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादितुः’, ‘गान्धारादावन्यो रागः’ इति विश्वः । ‘कथायो रसमेदे स्नादङ्गरागे विलेपने । लियसि च कथायोऽथ मुरभौ लोहितेऽन्यवत्’ इति च । ‘निवेदाः विविरोद्धाहे विन्यासेऽनुप्रकाशिते’ इत्यपि । ‘हरि हरि’ इत्यव्ययम् ॥ १ ॥ खेदेन लवदन्वेषणार्थं पर्यटनजनितरजनिजायरात्रेत्रयोर्लौहित्यमित्यलं द्वुःशङ्कयेत्पत्त आह—कज्जलेति । हे कृष्ण ! अरुगमपि ते दशनच-सनमधरत्व तनोः शारीरस्यानुरूपं योग्यं रूपं कान्ति तनोति विलासयति । तत्त्वापि ते इयामाऽधरोऽप्यधुना ते इयाम इति भावः । कीदराघ् ? कज्जलेन-जानीभूदेन मलिने ये विलोचने नेत्रे तयोरुम्बनेन विरचितो नीलिमा नीलपण-पत्रं तादशं, तस्याक्षुम्बनसमये लमतज्ज्ञाजनेन इयामीभूतस्वदधर एव स्फुटलेन धूर्तीतां प्रकटवतीति भावः । नेत्रयोरपि तुम्बनमुर्कं कामशाखे—‘गुणे नेत्रे ललाटे च तुम्बनं परिकीर्तितम्’ इति । ‘ओष्ठापरौ तु रदनच्छदौ दशनवासुदी’ इत्यनंरः ॥ २ ॥ वपुरिति । हे कृष्ण ! स्मरस्य कामस्य संगरे संप्राप्ते खराणां तीक्ष्णानां नखराणां नखानां रेखा चत्रतादशम् । तव वपुर्मरक्तशकले नीलमणि-खण्डे कलिता निर्मिता या कलधौतलिपिः मुवर्णं इवाक्षरविन्यासस्यास्या इव रति-

चरणकमलगालदलकक्षिकमिदं तव हृदयमुदारम् ।

दर्शयतीव बहिर्भैदनद्वृमनवकिसलयपरिवारम् ॥ हरि हरि० ॥ ४ ॥

दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम् ।

कथयति कथमधुनापि मया सह तव वं पुरेतदभेदम् ॥ हरि हरि० ५

अपि च,—चरणेति । अत्र प्रीतिविहोरं सूचयति—हे कृष्ण ! तवेदं हृदयं बहिर्भैदनद्वृमस्य मदनो द्वृम हृद तस्य नवकिसलयपरिवारं नवपलुबसमूहमिव दर्शयति—किंभूतं हृदयम् ? उदारं महत् । पुनः किंभूतम् ? चरणकमलादलकक्षिक्ष्याद्वृपभुक्तवनिलापादपश्चतः गलतालक्षकेन सिक्षम् । अत्र मदनद्वृमत्वारोपेण बहिर्भैदेण च तस्याः साधारण्याननुरागौ सूचितौ । हस्तचरणाभ्यां रतविशेषो यथा—‘यदि संहतमूखैर्वैगमूरुयुगं युवतेः परिरम्भ नरो रमते । तदभग्नमुरःस्कुटं च भवेदुरसि प्रमदाचरणहृयतः’ ॥ ४ ॥ अपि च,—दशनपदमिति । हे कृष्ण, तव एतदिति अन्यरमण्युपभोगविहितं मया सहायुनापि प्रलयक्षतो हृश्यमानेऽपि भेदं एतामप्यवस्थां प्रापितया जयलेखं मुरतविजयप्रशस्ति लेखनपत्रमनुहरति सदशीकरोति । अत्र कृष्णावपुषो नीलज्वान्मरकतशकलसाम्यम् । मुखैस्य कविरुप्रदाये आरक्तत्वेनैव वर्णनीयत्वाभ्यक्षतस्य मुवर्णालिपिसाम्यं व्योध्यम् । ‘संगरोऽहि कृतौ युधि’ इति विश्वः । ‘पुनर्भवः करहो नखोऽखी नखरोऽलियाम्’ इत्यमरः । ‘गारुदमतं मरकतमस्मगर्भो हृरिन्मणिः’ इति च । ‘मितं शकलस्थणे वा पुंसि’ इति च । ‘कलधौतं रूप्यहेत्रोः कलधौतं कलध्वनौ’ इति विश्वः । ‘वर्णदूतः खलिमुखो लेखो वाचिकहारकः’ इति हारावली ॥ ५ ॥ ननु मार्गं विस्मृत्य कण्टकादिक्षतवर्त्मनागच्छतो गे वपुषि कण्टकक्षतं दृश्यते, न तु नखाङ्गिलयत आह—चरणेति । इदमुदारं तव हृदयं मदनद्वृमस्य कामवृक्षस्य हृदयान्तर्गतस्य नवकिसलयपरिवारं नूतनपालवसमूदं बहिर्दर्शयतीव । कीदर्शं हृदयम् ? चरणकमलादन्यकामिनीपदपद्माद्रलता लक्षतालक्षकेन सिक्षम् । अपरोऽपि वृक्षः चिक्षः समुद्दसन्पलुवानुदर्शयतीति खनिः । हृदि नायिकाचरणालक्षकसंबन्धक्षयनेन कोचाख्यो बन्धः क्षयितः । तदुक्तं वात्स्यायने—‘योषित्पादी हृदि न्यस्य कराभ्यां घारयेत्कुची । यस्येष्ट तादयेषोमि कोचबन्धः प्रकीर्तिः’ ॥ इति । ‘परिवारः परिकरे समूहे वेष्टनेऽपि च’ इति विश्वप्रकाशः ॥ ५ ॥ किंच,—दशनेति । भवदधरगतं दशनपदं तवाधरस्थितं कस्याविहन्तक्षतं मम चेतसि

टिप्प०-१ न विषते भेदो वस्तु, पूर्वं मया सह तव वपुषो भेदो नास्तीति खितम्; इदानीं तु तदिपरीतमिति मया सह एवेति विभावनालंकारः-पद० । २ ननु तवोपायनार्थं कमलश्रोठनं कृतवति मयि पश्चकोशादापतता भूयेनममाप्तो दहः न तु दन्तश्वतमित्यत आह—बहिरिषेति-पद० ।

बैहिरिवै मलिनतरं तव कृष्ण ! मनोऽपि भविष्यति नूनम् ।
कथमथ वज्रयसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम् ? ॥ हरि हरि ० ६
भ्रमति भवानबलाकबलाय चनेषु किमत्र विचित्रम् ।
प्रथयति पूतनिकैव वधूवधनिर्दयबालचरित्रम् ॥ हरि हरि ० ७ ॥

सहामेदं कथं कथयति । कोऽसावमेद इत्याह—वशनपदं दग्धक्षतं भवदधर-
गतं सत, मम चेतसि खेदं जनयतीति । यस्य अणसास्य वेदनेति प्रसिद्धेऽन्य-
ग्रणोऽन्यवेदनामादधातीति विशदपरिहाराय भेदं पूव घटते । स च सुतरां
विशद् इति ॥ ५ ॥ अपि च,—बैहिरिवैति । नूनं वितर्के । हे कृष्ण !
अहमिति वितर्कंयामि । तव मनोऽपि मनसः स्वभावादौज्जवल्ये सत्यपि बैहिरिव
बहिर्गतकृष्णवर्णं इव मलिनतरं भविष्यति । अथ चैवं न तर्हि अनुगतमा-
श्रितं भवन्तमधिकृत्यासमशरदूनं मलुक्षणं जनं कथं वज्रयसे । तद्वज्रनादेव
चित्तमपि मलिनमनुमीयते । मलिना एवाश्रितवज्रनां कुर्वन्तीति ॥ ६ ॥
अपि च—भ्रमतीति । हे वधूवधे निर्दय ! भवान्वनेषु अबलाकबलाय
युवतीप्रसनाय भ्रमति ६ सर्वाणि वाक्यानि सावधारणान्येवेति । यथा पाठों

खेदं दुःखं जनयति । एतत्तद वपुरखुनापि मया सह कथममेदं कथयति, अन्य-
शरीरक्षतस्यान्यत्र व्यथाजनकलासंभवादपुषो मेदं शापयतीति भावः । अभुना-
ल्यन्तहृदयमेदे वपुरमेदो नोचित इति छाका व्यज्यते । प्रसिद्धमेदकारणानि
यद । भेदकारणस्य विभाव्यमानलाद्विभावनालंकारः । तदुकं दण्डिना
(का. २१९९)—‘प्रसिद्धहेतुव्यापृत्या यहिकचित्कारणान्तरम् । यत्र स्वभाविकलं
वा विभाव्यं सा विभावना ॥’ इति ॥ ५ ॥ ननु तदेषायनार्थं कमलं
त्रोट्यति मयि पुष्पकोषादापतता भ्रमरेण ममाधरोद्धो दृष्टो न तु दशन-
क्षतमिदमित्यत आह—वपुरिति । हे कृष्ण ! नूनं तर्के उत्प्रेक्षायाम् । तव
मनोऽपि चित्तमपि वपुरिव शरीरमिव मलिनतरमतिशयेन मलिनं भविष्यति ।
यथा ते वपुः इयामं तथा मनोऽपि भविष्यतीत्यर्थः । ननु मनोमालिन्यं लया
कथं ज्ञातमिलत आह—कथमिति । अवेति संप्रत्रे । लमेव पृच्छयसे यदि
तवान्तमेलिनं न तदाऽसमशरदूनम् असमशरो विषमशरः कामस्तज्जनितेन उवरेण
दूनं दुःखितमत एवानुगतं लामनुहृतं मादशें जनं कथं वज्रयसे प्रतारयति ?
तथा च शरणागतजनवज्रनमन्तमालिन्यमन्तरेण न भवतीति भावः । तथा च
व्याजेन दशनक्षतादिगोपनेऽपि नूनमितिपदप्रदानादुत्प्रेक्षा नामायमलंकारः ।
तदुकं दण्डिना (का. २२५४)—‘मन्ये शके भ्रुवं प्रायो नूनमिलेवमा-
दिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादशः ॥’ इति ॥ ६ ॥ चित्त-
मालिन्यमेवाह—भ्रमतीति । भवान्वनेषु विपिनेष्वबलाकबलाय कामिनीप्रसनाय

श्रीजयदेवभणितरतिव खण्डतयुवतिविलापम् ।

शृणुत सुधामधुरं विबुधा ! विबुधालयतोऽपि दुरापम् ॥ हरिहरि० ८

तवेदं पश्यन्त्याः प्रसरदनुरागं बहिरिव

प्रियापादालक्ष्मच्छुरितमेकुण्डयोति हृदयम् ।

थनुर्थरः' इतिवत् । अत्र मद्भेदे किं विचित्रम् ? ममावलाया वधः सुकर
एव पूतनिका अतियुद्धमदा कंसभणिन्येव तव बालचरित्रं प्रथयति । बालेन
यदि ताटशी प्रबला कवलिता तर्हस्या अवलायाः कवलने किमावर्यम् ?
अत्र स्त्रीवधो ज्ञिष्ठिद्व इति निन्दा । 'अथ कथमपि' इत्यादौ खण्डता
नायिका । तलक्षणम्—'ज्ञातेऽन्यासासङ्घविकृते कान्ते कोषकपायिता । गत्वा-
न्वत्रागते कान्ते भोगचिह्नैः कपायिता' ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति ।
हे विबुधा ! श्रीजयदेवेन भणितमभिलापविन्दतयुवतिविलापं शृणुत ।
किंभूतम् ? सुधामधुरम् । युनः किंभूतम् ? स्वर्गेऽपि दुरापम् । सहस्र्यें
तसिः ॥ खण्डतालक्षणं यथा—'निद्राकपायकुलीकृतताम्रनेत्रो नारीनख-
वणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि पतिरेति गृहं प्रभाते सा खण्डतेति
कथिता कविभिः पुराणैः ॥' तथा च संगीतराजे—'ताळो वर्णयतिमेघरागो
देवादिवर्णनम् । विप्रलभ्नमालयद्युक्तारो रसः करुणवेदनम् । कविनामाङ्गित-
पदप्राप्नते पादस्तराणालिः । द्वित्राण्यथ पदानि स्युरिति लक्ष्मीपतेः पुरः ।
रत्नावलीप्रबन्धोऽयं निषदः कुम्भभूम्जा ॥' इति लक्ष्मीपतिरत्नावलीनामा
सप्रसदाः प्रवन्धः ॥ पदरचना जयदेवोदिता कमलावलुभगानोनिता ।
कुम्भनृपेण परं योजिता धातुवरेण भणत रसरताः ॥ ८ ॥ इदानीं खण्डतापि
श्रीकृष्णमालम्ब्य तमधिक्षिपति—तवेदमिति । हे कितव ! स्वदालोकोऽच
अभृति । अत्रायं किं चित्रम् ? न किमपीलर्थः । तत्र हेतुमाद—प्रथयति
ख्यापयति । ख्यापयति बाल्ये येन स्तनदानप्रदृता राक्षसी हता तस्य संप्रति
कोमलाङ्गीनां मादशां मारणे किं वक्ष्यमिति भावः । खण्डता नायिका । तदुक्तं
भरतेन—'निद्राकपायकलुशीकृतताम्रनेत्रो नारीनखवणविशेषविचित्रिताङ्गः ।
यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डतेति कथिता कविभिः पुराणैः'
इति ॥ ९ ॥ श्रीजयदेवेति । हे विबुधा ! पण्डिताः । इमं जयदेवेन कविना
वर्णितं रतौ विधितायाः प्रतारितायाः खण्डतायाः प्रातरागतान्यनायिकान-
साङ्घविहितप्रियाया विलापं परिदेवनं शृणुताकर्णयत । कीदृशम् ? सुधातोऽपि
मधुरम् । तत्र हेतुमाद—विबुधेति । विबुधालयतोऽपि देवालयेऽपि
दुरापं दुष्प्रापमिलर्थः । सुधा स्वर्गेऽपि सुलभा, कृष्णकथामृतपानं तु
तत्रापि दुर्लभमिति सुधापेक्षयाधिकमाधुर्यमिति भावः । 'विबुधः पण्डिते
देवे' इति विश्वः । सुरालयतोऽपीलयत्र सप्तस्त्र्यें तसिः । सार्वविभक्ति-

ममाच प्रख्यातप्रणयभरभङ्गेन कितव !

त्वदालोकः शोकादपि किमपि लज्जां जनयति ॥ १ ॥

अन्तमोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविभ्रंशन-

सौभाकर्षणद्विष्णुहर्षणमहामञ्जः कुरञ्जीदशाम् ।

मम शोकादपि किमपि अधिकतरां लज्जां जनयति । त्वद्वेनेन शोकं पराकृत्य
लज्जैवाधिकाभूत् । तत्र पूर्वं शोके कारणमाह—प्रख्यातस्य जगद्विदितस्य
चेहातिशयस्य भङ्गेन । ततो लज्जां प्रति हेतुगम्भै विशेषणमाह—किंभूताया
मम ? तवेदं हृदयं पश्यन्त्याः । किंभूतं हृदयम् ? प्रियायाः यावककुर्वितम् ।
अत एवारुणयोति अरुणस्य चोत इव चोतो विद्यते यस्य तत्तथा । अरुण-
चलन्मन्दारागवद्योतनशीलं च । उत्तेष्ठते—यहिः प्रसरदनुरागमिव चहिः
प्रसरजलकक्ष्याजेन तदनुरागो यस्मिन् । बहुमानपुरः सरसुपभोगयोगस्य
कौस्तुभस्य प्रेष्यापादाहितिलंजाधिक्ये हेतुः । तव ग्रेष्योपभोगे लज्जापि
नालीति व्यञ्जयम् । अत्र शिखरिणीदृक्षम् ॥ १ ॥ इदानीं सगांन्ते
मङ्गलाचरणाशिष्माह—अन्तमोहनेति । कंसारेः श्रीकृष्णस्य वंशीरवः
पाविकाध्वनिः वो युध्माकं श्रेयांसि विपोलयतु विपुलीकरोतु । किंभूतो वंशी-
रवः ? रूप्यहानवदूयमानदिविष्टुर्वारदुःखापदां अंशः रूप्यद्विदीनवैर्दूयमाना
ये दिविषदसोयां दुर्वारदुःखापक्षंशहेतुव्याकुंशः । युनः किंभूतः ? कुरञ्जीदशा-
मन्तमोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविभ्रंशनसौभाकर्षणद्विष्णुहर्षणमहामञ्जः । अ-
न्तमोहनेल्यादिष्पदान्तो द्वन्द्वः । तेषां संहर्षे योगः तत्र महामञ्ज हृद ।
अन्तमोहनं मनोमोहनम् । अनेन मोहनं मौलिघूर्णनमिति वशीकारः । वशी-
कलसिरिति नियमात् ॥ २ ॥ तवेदमिति । हे कितव धूर्ते ! त्वदालोकलव
दर्शनम् । प्रख्यातः प्रसिद्धो यः प्रणयभरोऽनुरागातिशयस्तस्य भङ्गेन
नाशेन हेतुना शोकादिदुःखादपि किमप्यनिवैचनीयो लज्जां जनयति ।
कीदृश्या मे ? तवेदं प्रख्यक्षं हृदयं पश्यन्त्याः । कीदृशम् ? प्रियापादालक्षकैः
प्रियायाचरणसंबन्धयावकैव्याप्तिम् । अत एवारुणच्छायमहना छाया वीर्तिस्य
साहशम् । किमिव ? चहिः प्रसरदनुरागमिव हृदयं परिपूर्णधिक्याद्विहिः
निःसरत् । द्वेष्मैव या राधा पूर्वं सौभाग्यवर्णं न कांचन गणयति स्म सा
इदानीं समक्षमन्यनायिकाचरणालक्षकं हृदयं पश्यन्ती जीवलेवेति विपद्युवती-
परिहासशङ्क्या शोकादपि मेऽधिकलज्जा भवतीति भावः । ‘छाया स्मादातपाभावे

१ ‘प्रातर्नीलनिचोल…।’ २ ‘नन्दामञ्जः ॥ २ ॥’ S., C. २ ‘वलन्मन्दा-
रविभ्रंशन’ D. ‘घूर्णनमिळमन्दार’ S., BM. ३ ‘सौभाकर्षणद्विष्णुहर्षण’ S.

हृष्यदानवदूयमानदि विषहुर्वारदुःखापदां

अंशः कंसरिपोर्विषोर्लेयतु वः श्रेयांसि वंशीरवः ॥ २ ॥

इति श्रीजयदेवद्वतौ श्रीगीतगोविन्दे खण्डतावर्णने

विलेक्ष्यलक्ष्मीपतिनामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

कृता हि देवताः सातु साधिति शिरोधूनेन प्रशंसन्ति । चलन्ति यानि
मन्दारकुसुमानि तेषां विभंशनम् । एतावता मारणमुहिष्टम् । मारणे हि
कुसुमज्जां अंशो जायते । स्तम्भाकर्णं सिद्धम् । दहिर्बाधा । उचाटनमिति
यावद् । पूतेषां योगः । एतावता वंशीरवस्य मृगीदशां संवन्धिष्ठ पङ्कमेसाधन-
महामध्यस्थमुक्तम् । वंशं श्रुत्वा मृगीदशस्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

उद्यज्ञाष्टकाचलप्रतिनिधिः कीर्तिवजापूरिता-

दाशोऽहुहिणश्रुतिप्रतिहतिप्रकान्तमेरीरवः ।

स्फूर्ज्ज्वलौर्यजिताष्टदिक्षपतिरसौ श्रीकुम्भकर्णो व्यधा-

त्सर्वास्याष्टमितस्य चारुविष्णुतिं भक्तोऽहमूर्तेरिमाम् ॥

इति श्रीरसिकप्रियानाश्च श्रीगीतगोविन्दविवरणे लेखद्वनीदावानल-
महाराजश्रीकुम्भकर्णविरचितेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

प्रतिविम्बार्कयोवितोः । पालनोत्कोचयोः कान्तिसद्धोभापक्षिष्ठु रमृता ॥' इति
विश्वप्रकाशः ॥ २ ॥ सर्वावसाने कथिमैङ्गलमाचरति—अन्तरिति । कंसरिपोः
श्रीकुलाच्छस्य वंशीरवो मुरलीनादो वः युष्मार्क कल्याणानि व्यपोहयतु
विनरतु । कल्याणदातुलसामर्थ्यकथनायात्र 'कंसरिपु'पदोपादानम् । किलक्षणः ?
कुरुत्रीदशां हरिणनेत्राणामन्तमोहनं मनोमोहनं, मौलिघूर्णनं तज्जादप्रशंसार्थ
शिरधालनं, मिलन्मन्दारस्य विश्वसनमधःपातनं स्तब्धाकर्णं स्तब्धानां मानिनी-
नामपि वशीकरणं, हृष्टिहर्षणं नेत्रोत्साहः, अवणर्जिर्वला नेत्रविकासो भवति ।
इत्यादिकर्मसाधने महामन्त्रः । तुनः किलक्षणः ? हृष्यद्विद्वर्षयुक्तदीनवैदेव्यद्वैदेव्य-
मालानामुपतप्यमानानां दिविषदां देवानां दुर्वाराऽनिर्वार्या दुःखापदो दुःखहेतु-
भूता विपत्तयस्तासां अंशो नाशकः । यच्छ्रवणेन देवा दैत्यपीडाभयान्मुक्ता
भवन्तीति भावः । अनेनापि सामर्थ्यलक्षणो नायकगुण उक्तः । तथा च देवादीनां
विलाससाधके यस्य वेणुनिनादः किं वक्तव्यं तस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य विलासितमिति
भावः ॥ ३ ॥

* इति श्रीमहामहोपाच्यायश्रीदामकरमित्रविरचितायां श्रीशालिनायकारितायां
गीतगोविन्दटीकायां रसमज्जीरीसमारूप्यायामष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ९

—मुख्यमुकुन्दः—

तामथ मन्मथसिन्नां रतिरसभिन्नां विषादसंपन्नाम् ।

अनुचिन्तितहरिचरितां कलहान्तरितामुखाच रहसि सखी ॥ १ ॥

गुर्जरीरागयैतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः १८ ॥

हरिरभिसरति बहति मधुपवने

किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने ॥ १ ॥

माधवे मा कुरु मानिनि ! मानमये ॥ भूवपदम् ॥

इदानी प्रणयकोपाद्वरिमधित्रिष्व कलहान्तरितत्वेनोपतप्यमानां राधां सख्याह—तामथेति । अथ सखी तामुखाच । किंभूताम् ? मन्मथसिलाम् । पुनः किंभूताम् ? संभोगरागेण भावशब्दतां प्राप्नाम् । पुनः किंभूताम् ? विषादसंपन्नाम् । पुनः किंभूताम् ? अनुध्यातहरिचेष्टिताम् । पुनः किंभूताम् ? कलहान्तरिताम् । तत्त्वशङ्कां यथा—‘प्राणेश्वरं प्रणयकोपविशेषभीतं या चादुकारमवधीर्य विशेषवाग्मिः । संतप्यते मदनवह्निशिखासमूहैर्बाण्याकुलेह कलहान्तरिता हि सा स्यात्’ ॥ इयं पच्या आर्या । तामथेद्यादिषु अनुकूलो नायकः । प्रीढधीरा मानवती नायिका । सखी दूती च ॥ १ ॥ तदेव वक्ष्यमाणमाह—हरिरभीति । तत्र पूर्वं भूवः । माधव इति । अये राधे मानवति ! अनु च समर्थनायिकानाये । इति भूवः । अय पदानि—हरिरिति । हे सखि राधे ! भवने गृहे । ‘अपरम्’इति सावधिको निर्देशः । अतः परमधिकं किं सुखम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । अत इति किम् ? यन्मधोर्यैसन्ततस्य पूवने

पूर्वसर्गे खण्डिताया राधावाथरितमुक्तम् । संप्रति पक्षात्तापद्युक्तो तां सख्युवाचेत्याह—अथेति । अथ अनन्तरे कलहान्तरितां पश्यवचनानन्तरे कृतपञ्चतापां राधां रहसि एकान्ते सखी उवाच उक्तवती । कीरतीम् ? मन्मथेन कामेन सिद्धां दुःखिताम् । अत एव रतिरसेन शूङ्गाररसेन भिन्नां संगताम् । अत एव विषादसंपन्नामुद्वेगसहिताम् । अत एषानुचिन्तितं स्मृतं हरेश्वरितं पुरा रहोविलहितं यथा ताम् । ‘भिन्नमन्यार्थवचने संगते दारिते स्फुटे’ इति विश्वः । कलहान्तरिता चेत्यम्—‘प्राणेश्वरं प्रणयकोपभरेण भीतं या चादुक्ष्वरमवधीर्य विशेषवाग्मिः । संतप्यते मदनवह्निशिखासहैर्बाण्याकुला च कलहान्तरिता हि सा स्यात्’ ॥ इति ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—हरिरिति । गीतस्यास्य गुर्जरीरागो यतितालथ । गीतार्थस्तु—‘अये’ इति संब्रामे । हे मानिनि मानवति ! माधवे लक्ष्मीपतौ मानं मा कुरु । लक्ष्मीपतिरपि ज्ञां प्रसादयत्तद्वा भाग्यभिलववश्यं लया मानस्याज्य इति सूचनाय ‘माधव’पदो-

पाठा०-१ ‘अय तां’ R.M., P., O. २ ‘रामकरी’ B. ३ ‘रूपकताळे’ B.

४ ‘भुवने’ P.

तालफलादपि गुहमतिसरसम् ।
 किं विफलीकुरुषे कुचकलशम् ? ॥ माघवे० ॥ २ ॥
 कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् ।
 मा परिहर हरिमतिशयरुचिरम् ॥ माघवे० ॥ ३ ॥
 किमिति विषीदसि रोदिपि विकला ? ।
 विहसति युवतिसभा तव सकला ॥ माघवे० ॥ ४ ॥
 सजलनलिनीदलशीतलशयने ।
 हरिमवलोकय सफलय नयने ॥ माघवे० ॥ ५ ॥

यहति वाति सति हरिरभिसरति स्वयमायाति ॥ १ ॥ अपि च,—तालफलादिति । हे राखे ! कुचकलशं किं विफलीकुरुषे ? हरिकरतलस्पदशीविलासाभावाद्विफलमिलर्थः । तालफलादपि गुहं कठिनं महान्तं च । युनः कीदशम् ? अतिशयेन सरसम् ॥ २ ॥ अपि च,—कति नेति । हे सखि ! अतिशयरुचिरं हरिं मा परिहर । हृदं वचनमचिरं सांप्रतमनुपदं स्थाने स्थाने कतिवारं कथितम् ॥ ३ ॥ अपि च,—किमितीति । हे सखि ! इति अमुगा प्रकारेण शिं विषादं कुरुषेऽतिविकला सती किमिति रोदिपि ? सकला युवतिसभा तव इति चेष्टित हसति ॥ ४ ॥ अपि च,—सजलेति । अत एव नयने सफलय

पादानम् । मृदुपवने वसन्तवायी यहति सति हरिः कुण्डोऽभिसरति लग्नीयसंकेतभूमिगागच्छति । हे सखि ! भुवने त्रैलोक्येऽपरं कृष्णभिसरणादन्वतिक्षुलम् ? अपि तु न किञ्चिदिलर्थः । 'मधु शीरे जले शैद्रे मये पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशोके मधुहुमे ॥' इति विश्वः ॥ १ ॥ किंच,—तालेति । कुचकलशं कलशवत्पीनं मांसलं लनं किमिति विफलीकुरुषे ? कृष्णकरस्पदशीदिक्कुचकलशयोः साफल्यं, तदभावे वैफल्यमिति भावः । तालफलायेक्षयापि गुहं कठिनमतिसरसं च । रसः श्यारास्यस्तात्सहितम् । तालफलपक्षे—रसो माधुर्यं तत्सहितम् । अतिर्मद्देने वै रसप्रदलं भवति । अपरः कलशोऽपि पूर्णः सम्मुहर्मध्यति । रसो जलं तत्सहितम् भवतीत्यपि ध्वनितम् ॥ २ ॥ ननु यदा हरिरायातस्तादा त्वयापि नोक्तिस्यत आह—कति नेति । इदमचिरं सांप्रतमेवानुपदं स्थानं स्थानं प्रति यदा कियन्न कथितम् ? अपि तु चहु कथितम् । इदं किम् । हरिमतिशयरुचिरमतिशयेन मनोहरं मा परिहर मोक्षेष्वस्तु ॥ ३ ॥ किमिति । लं किमिति किमर्थं विषीदसि विषण्णा भवति ? ननु नास्मि विषण्णेत्यत आह—रोदिवीति । विकला विहला सती रोदिपि रोदनं करोति । अत एव सकला समस्ता युवतिसभा इसतीति भावः । यदा,—इयं मानापनोदाय प्रणतमपि प्रियमुपेक्ष्य संप्रति रोदितीति मानपरिपाठी न जानाति । सकला चतुःषष्ठिकलासहिता युवतिसभा इसतीति भावः ॥ ४ ॥ तर्हि किमित्यत आह—सजलेति । हे सजलनलिनदलशीतलशयने ! जल-

पाठा०-१ 'मृदुनलिनी' P. २ 'श्रीलितशयने'(=श्रीलितं भाश्रितं शप्तं यथा तत्संबुद्धिः) S., D., O.

टिप्प०-१ तालफलभक्षणं मादकं भवति, इदं त्वबलोकनमावेणेति भावः—संजीविनी ।

जनयसि मनसि किमिति गुरुत्वेदम् ? ।

शृणु मम वचनमनीहितभेदम् ॥ माधवे० ॥ ६ ॥

हरिरुपयातु वदतु वहुमधुरम् ।

किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ? ॥ माधवे० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमतिलेलितम् ।

सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् ॥ माधवे० ॥ ८ ॥

॥ ५ ॥ अपि च,—जनयसीति । हे राधे ! हृत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनसि वित्ते महान्तं खेदं कि जनयसि ? तर्हि कि कि विधेयमित्याशकुणाह—मम वचनं शृणु । किंभूतम् ? अनीहितभेदम् । न हृहितशेषिस्तो भेदः पार्थक्यं येन तत्तथा ॥ ६ ॥ अपि च,—हरिरुपयात्तिविति । हे राधे ! हरिरुपयातु त्वरस-मीपमायातु । वहु विस्तारं मजुरं चाढु वदतु । अनया रीत्या हृदयमतिविधुरं कि करोषि ? ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवभणितमिति । हरिचरितं रसिकजनं सुखयतु । किंभूतम् ? श्रीजयदेवभणितम् । पुनः किंभूतम् ? अतिल-लितम् । श्रुतिजातिप्रहृलयसाम्यान्मनोहरम् । तथा च संगीतराजे—‘नद्वारागस्तृतीयाख्यस्तालो मध्ये क्वचित् क्वचित् । पदानां शोभयालापगुम्फानां गानहेतुकम् ॥ अन्ते पाटाः स्वरासेनास्तादन्ते पद्यगुम्फनम् । पद्यामन्दमुकु-न्दायमकरन्दाभिधानवत् । प्रबन्धः प्रीतये गीतः श्रीपतेः कुम्भभूभुज्ञ ॥’ इति श्रीअमन्दमुकुन्दो नामादादशः प्रबन्धः ॥ यदि कौतुकिनो गाने संगीते चातुरी यदि । रसिकाः कुम्भकर्णस्य शृण्वन्तु तुष्टसत्तमाः ॥ ८ ॥ सखी सहितानि यानि नलिनीदलानि कमलिनीपद्माणि तेषां शीतां शयनं शय्या यस्यास्तादशे ! त्वं पुरःस्थितं हरि कृष्णमवलोक्य पश्य । अत एव नयने नेत्रे सफलय कृतार्थैव । यद्वा,—सजलेति सप्तमी । तथा च त्वया रविते यस्तजलशिलनीदलशीतलशयनं तत्रोपविष्ट हरिमवलोकयेत्यर्थः । तथा च सत्कार-पूर्वकं शयने उपवेश्य हरिं पश्येति भावः ॥ ५ ॥ जनयसीति । तसान्मनसि वित्ते गुरुत्वेदं महद्वःत्वं किमिति जनयसि ? मम वचनं ‘माधवे मानं मा कुरु’ इति मम वाक्यं शृणु । कीदृशम् ? अनीहितोऽनाकाङ्क्षितो युवयोर्भेद उपजाप एतादशम् । तथा च मम वचनं युवयोः प्रीतिकारकं तदवश्यं त्वया थोतव्यमिति भावः । मया यहु नाकाङ्क्षितं भेदं यथा स्यादेवं मम वचनं शृणु । इत्यं सखी मलोऽभिज्ञा, मदनिष्टं न भवतीति तुल्या मद्वचनं शृण्विति भावः ॥ ६ ॥ हरिचरिति । हरिः कृष्ण उपयातु त्वदन्तिकं गच्छतु । वहुमधुरमतिसरसे यथा स्यादेवं वदतु । हृदयं सखीयं हृदयमतिविधुरमतिदुःखितं किमिति करोषि ? ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवेन भणितं वर्णितं ललितं मनोहरै हरिचरितं रसिकजनं कृष्णभक्तिरसास्तादगृहीतं श्वसारादिरसास्तादपरं जनं सुखयतु आनन्दयतु ॥ ८ ॥

टिप्प०-१ तछक्षणम्—‘श्वसारप्रचुरा चेष्टा । यत्र तहलितं विदुः ।’ इति संजीविनी ।

ज्ञिग्ये यत्प्रपासि यत्प्रणमति स्तुवधासि यद्रागिणि

द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विमुखतां यातासि तंसिनिष्ये ।

तैद्यक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चा विष्ये

शीतांशुल्पनो हिमं हुतबहः क्रीडामुदो यातनाः ॥ २ ॥

सौन्द्रानन्दपुरंदरादिदिविष्टहृन्दैरमन्दादरा-

दानम्रैमुकुटेन्द्रनीलमणिभिः संदर्शितेन्द्रिनिदरम् ।

स्वच्छन्दनं मकरन्दसुन्दरगलैन्मन्दाकिनीमेदुरं

श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्कन्दाय वन्दामहे ॥ ३ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे कलहान्तरितावर्णने

मुंगधमुकुन्दो नोम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तदुक्षेष्टितमनुवदन्ती तां राधां प्रति बोधयति—ज्ञिग्य इति । हे विपरीत-
कारिणि विपरीतकृतप्रतिकरणशीले ! यत्तव श्रीखण्डचर्चा चन्दनामुखेपो
विष्यमिव भवति । यत्त शीतांशुधन्दः तपन इव भवति, यत्त हिमं नीहारो
हुतबह इव भवति, यत्त क्रीडामुदः केलिप्रमोदास्तीववेदना इव भवन्ति,
एतद्युक्तम् । विपरीतं य आचरति यत्त सर्वं विपरीतमेव भवति । तदेव विष-
रीतमाचरणं दर्शयति—यत्तस्मिन्नपि तादशप्रियकारिष्यपि हरौ ज्ञिग्ये सखेहे
परुषा रुक्षासि । सखेहे ज्ञेहराहित्यं वैपरीतम् । यत्त प्रणमति नतिशीले विष्ये
स्तुवधासि । प्रणमत्यप्रवणरत्वं वैपरीतम् । यत्त रागवति प्रदृष्टिष्यति । अत्रापि
तादेव वैपरीतम् । यत्त संमुखे विष्ये वैमुखयं यातासि । संमुखे विमुखभावो
वैपरीतम् । अत्र शार्दूलविशीढितं वृत्तम् । विरोधालंकारः ॥ २ ॥ इदानीं
सर्गान्ते सर्वविज्ञोपशमनार्थं गोविन्दं प्रणमति—स्तान्द्रेति । श्रीगोविन्दपदा-
रविन्दं वन्दामहे नमस्कुर्महे । किमर्थम् ? अशुभस्कन्दाय अशुभनाशाय ।

ज्ञिग्य इति । यथतो हेतोः ज्ञिग्ये वसिनिष्ये मधुरवचनैः स्तेहं
प्रकाशयति सति परुषाति निष्ठुरभाविष्यति । यत्त प्रणमति तस्मिन्स्तुवधासि । यत्त
रागिष्यनुरागवति तस्मिस्त्वं द्वेषस्थासि द्वेषमवलम्ब्य शितासि । यत्तोन्मुखे
आळिङ्गनाय संमुखे तास्मिस्त्वं विमुखतां यातासि पराशुखतां गतासि । तदे-
तोहे विपरीतकारिणि । एतत्सर्वं विपरीतमेव । एतदिक्षम् ? तव श्रीखण्डचर्चा
चन्दनलेपो विषम् । यथा विष्ये भोक्तारं मूर्च्छयति तथा चन्दनलेपोऽन्येषां
मुखदोऽपि तां मूर्च्छयतीति भावः । अथ च, शीतांशुल्पनः सर्वः । अन्येषां

पाठा०-१ ‘यस्मिन्’ R.M., P. २ ‘युक्तं तद्विपरीत’ P., S.
३ ‘अन्तमोहन……वंशीवतः ॥ ३ ॥’ P., C. ४ ‘न्दीवरम्’ D.
५ ‘मिलन्’ B. ६ ‘मन्दमुकुन्दो’ D., R.M., S.

किंविशिष्टम्? स्वच्छन्दं यथा स्यात्तथा मकरन्दसुन्दरा मंकरन्दसदृशी गलन्ती या मन्दाकिनी गङ्गा तथा सान्द्रे जिग्धम्। अरविन्दे हि मकरन्दो भवति। तेन मन्दाकिनी उपमीयते इत्युपमालङ्कारः। पुनः किंभूतम्? सान्द्रानन्दा निविदहर्षी ये पुरन्दरादिविषदस्तेषां चून्दैः सुकुटेन्द्रनीलमणिभिः संदर्शिता इन्दिन्दिरा मधुपा यत्र तत्त्वात्। अत्र चरणयोः कमलोपमा, मन्दाकिन्या मकरन्दोपमा, सुरवृन्दमौलीन्द्रनीलमणीनां भृङ्गोपमा। एवं चरणसरोजे मकरन्दमुषो नमस्तुरमौलिनीलमणिभ्याजेन भृङ्गा इव। किंविशिष्टेविषदुन्दैः? अमन्दादाराप्रचुरादरवशतः आनन्दैः साष्टाङ्गप्रणिपात्रप्रवणैः। शार्दूलविक्रीडितम्॥३॥

एवं कृत्वा हृदीशं द्वितयमध्य नवे सारमासाद्य तिथः

सम्यग्योगं चतुर्णां नितुणतरविद्या पश्च जित्वा विजित्वा।

यदकं हित्याथ सप्ताष्टकुलगिरिवलो गीतगोविन्दसंग्

सूक्त्या कृत्वा निसर्गोच्चलमिव नवमे कुम्भकर्णो जयी स्तात्॥

इति श्रीकुम्भकर्णविरचितायां गीतगोविन्दटीकायां रसिकप्रियायां कलहान्तरितावर्णने मुग्धमुकुन्दो नाम नवमः सर्गः॥

शीतलस्वभावोऽपि चन्द्रस्त्रयि तापप्रदलात्तपन इति भावः। हिमं तु पारोऽपि चुतवहोऽप्तिः। अथ च,-कीडामुदः सखीकीडाजन्या मुदः प्रमोदा यातनाः तीव्रवेदनाः। यस्तस्मिन्वपरीतमाचरति तस्य सर्वं विपरीतमेव भवतीति भावः। ‘परुषं कर्तुरे रुक्षे स्याच्चिप्रुत्वच्चस्यपि’। इति विश्वः। ‘यातना तीव्रवेदना’ इत्यमरः॥२॥ सर्गावसाने हृदयशान्तै कविमैङ्गलमाशास्ते—सान्द्रेति। यद्यं श्रीगोविन्दस्य पदारविन्दं चरणसरोजे यन्दामहे नमस्कुर्महे। किमधैम्? अशुभस्कन्दाय अशुभानां भक्तिप्रतिबन्धकांहसां स्कन्दाय नाशाय। तादृश्ये चतुर्थी। अत्र ‘बयम्’ इति बहुवचनं विद्यायनिप्रायेण। पापनाशनसामर्थ्यं द्योतयति—स्वच्छन्दमित्यनेन। किंविशिष्टम्? स्वच्छन्दं यथा स्यादेवं मकरन्दवत् सुन्दरं यथा स्यादेवं गलन्त्या: गलन्त्या मन्दाकिन्या आकाशगङ्गाया मेदुरं लिप्यत्वम्। तथा हि—यसाज्जिः युता सुरसरित् विश्वं पावयति, किं वक्तव्यं तस्य सामर्थ्यमिति भावः। अरविन्दे हि मकरन्दो भवति, तेन मन्दाकिन्युपमीयत इत्युपमालङ्कारः। पुनः कीडाम्? सान्द्रोऽप्तिनिविड आनन्दो हर्षो वेषां ते पुरन्दरादय इन्द्रादयो दिविषदा देवात्मेषां चून्दैः समूहैरमन्दादरादरातिशयात् आसमन्ताञ्चैर्नेति-चुर्जस्त्वंसुकुटेन्द्रनीलमणिभिः संदर्शिता इन्दिन्दिरा भृङ्गा यत्र तादशम्। अनेन तद्रन्ध्यत्वमुक्तम्। अत्र चरणस्य कमलोपमा, मन्दाकिन्या मकरन्दोपमा, सुरवृन्दमौलिगतनीलमणीनां भूङ्गोपमा, एवमेव कमलरूपकृता चरणस्योक्ता। तथा चाप्र ‘मन्दाकिनी’पदेन व्यापकतयाऽविरतप्रवाहरूपाच भगवतो यसो वर्णितम्॥३॥

वात्सायनादिमत्संमतमत्र किंविद्यत्कोषजातमय शब्दनयप्रमेयम्।

यच्चाप्यलंकृतिरहस्यमलेखि तत्त्वान्नायमूलमिति सन्मतिभिर्विभाव्यम्॥

इति श्रीशंकरमिश्रविरचितायां गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जर्यां

नवमः सर्गः॥

दशमः सर्गः १०

—चतुरचतुर्मुखः—

अत्रान्तरे मंसूणरोषवशामैपार-
निःश्वासनिःसहमुखीं सुमुखीमुपेत्वा ।

सब्रीडमीक्षितसखीयदनां दिनान्ते
सानन्दगद्वपदं हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

‘देशवराढीरागाष्टालीतालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः १९

बदसि यदि किंचिदपि दन्तरुचिंकौमुकी

हरति दरतिमिरमतिषोरम् ।

स्फुरदधरशीधवे तव बदनचन्द्रमा

रोचयतु लोचनचकोरम् ॥ १ ॥

प्रिये ! चारशीले ! मुख मयि मानमनिदानम् ।

इदानीं सायं छुतसखीकृत्यां अरथरजायेतिकोपां स्वयमनुनयति—अत्रान्तर इति । अत्रान्तरेऽस्मिन्द्वसरे दिनान्ते हरिः सब्रीडं यथा स्वात्थ्या सुमुखीं राधामुपेत्वा सानन्दगद्वपदं सहर्षविशकलिलाक्षरं यथा स्वात्थ्या इति वक्ष्यमाणमुवाच । पुनः कर्थं ? यथा स्यात्थ्या । किंभूताम् ? मसूणरोषवशां चिक्षयरोषरागाम् । कोमलसखीयचनैः किंचिद्भितरोषाम् । पुनः किंभूताम् ? अपारनिःश्वासनिःसहमुखीं विरहसहनासमर्थनिनाम् । बसन्ततिलका शृतम् ॥ १ ॥ तदेव वक्ष्यमाणमाह—बदसीति । तत्रानुरोधेन कमपरिपार्दीं परित्यज्य पूर्वं भ्रुवपदं व्याक्रियते—प्रिये हीति । हे प्रिये ! शोभनशीले ! मयि विदये यो मानः तं मुख परित्यज । किंभूतम् ? अनिदानम् सप्तशी-

अत्रान्तर इति । अत्रान्तरेऽस्मिन्द्वसरे हरिः राधां समुपेत्वा समीपं गला प्रदोषे रात्रिमुखे इति वक्ष्यमाणमुवाच । कीदृशम् ? अमसुनः कर्कशो यो रोषस्मादसीमोऽधिको निःश्वासत्तेन निःसह विरहदुःखसहनाक्षमं सुखं यस्यात्माम् । पुनः कीदृशम् ? सब्रीडं सलजं यथा स्यादेवमीक्षितं सख्या बदनं यथा ताम् । कर्थं यथा स्यात् ? सानन्दगद्वपदम् । आनन्देन गद्वपदं गलदक्षरवाक्सहितं यथा स्यात् ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—बदसीति । गीतस्यात्म देश-

पाठा०-१ ‘अत्रान्तरेऽमसूण’ RM., S. २ ‘वशाद्सीम’ RM., P. S., D., C. ‘वशामसीम’ ३ ‘समुपेत्वा राधाम्’ RM. ४ ‘प्रदोषे’ S., C. ५ ‘देशीय’ C. ६ रोचयति’ P., S., D., C.

टिप्प०-१ रागलक्षणम्—‘आरच्छगमनमुद्वा घूर्णायनाननयनयुग्मात्या । सुखशायिनी निजदयिते देशवराढी भवेद्वारी ॥’ इति । उद्बुद्वती लमुखेति अष्टाली प्रकीर्तिता ॥’ इति ताललक्षणम्—दीपिका ।

सपदि मदनानलो दहति मम मानसं
 देहि मुखकमलमधुपानम् ॥ ध्रुवपदम् ॥
 सल्यमेवासि यदि सुदति ! मयि कोपिनी
 देहि खरनखरशरधातम् ।
 घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं
 येन वा भवति सुखजातम् । प्रिये ! ० ॥ २ ॥

संभोगलक्षणकारणरहितम् । सपदि सांप्रतं भवतीति मानमपेक्ष्य मदनानलो
 मम मानसं दहति । तत्त्वापोपशान्त्यै मुखकमलमधुपानं देहीति ध्रुवः । अथ
 प्रदानि । वदसीति । हे प्रिये ! किञ्चिदपि प्रियाप्रियनिरपेक्षं स्वदृपमपि वदसि ।
 तदा तव दन्तरुचिकौमुदी मम दरतिमिरं भयान्धकारं हरति । किंभूतं भया-
 न्धकारम् ? अतीव घोरम्, अतीव भयानकहेतुस्वाङ्गयानकम् । अत्र मयि
 स्थायी भयमेवोद्ग्रिकः सन् भयानकतामेव्यतीति । ‘विभावैरनुभावैश्च सालिव-
 कैष्यभिचारिभिः । अनीयमानः स्थाविरेवे स्थायीभावो रसः स्मृतः’ इति ।
 स च शृङ्गारविरोधी त्वया परिहरणीय एव । तव वदनचन्द्रमा मम लोच-
 नचकोरं रुकुरन्योऽधरे शीघुस्तम्भे रोचयतु साभिलादं करोतु । अधरशीघुच-
 न्द्रिकार्थं चन्द्रमसः सालिव्यान्मलेव्रचकोरस्य स्पृहा जायते ॥ १ ॥ अपि च,—
 सत्यमिति । हे सुदति शोभनदन्ते ! सल्यमेव यदि मयि कोपिन्यसि तदैः
 वराणीरागलालधाष्टालः । गीतार्थस्तु—हे प्रिये राधे ! चारु मनोहरै शीलं
 यस्यालालादेष्व, लं मयि महिषयोऽनिदानमकारणकं मानं सुष लब्ज । सपदि त्वन्मा-
 नकाल एव मदनानलः कामाग्रिमं मानसं दहति तापयति । अतो मुखकमलमलं
 तत्सुवन्धिं यन्मधु तत्पानं देहि । चाहशीलत्वमेवाह—वदसीति । लं यदि
 किञ्चिदपि उदासीनवचनमपि वदसि तदा दन्तरुचिकौमुदी तव दन्तानां या-
 हुचिः सैव कौमुदी चन्द्रज्योत्सा सातिषोरमतिभीमं दरतिमिरं दरः साध्वसं स
 एव तिमिरमन्धकारः तद्दरति दूरीकरोति । अत्र साध्वसे सति पुरः स्थितमपि
 वस्तु न प्रकाशत इति साध्वसस्यान्धकारत्वेन निरूपणम् । दन्तरुचेष्ट तजाश-
 कत्वात्कौमुदीत्वेन निरूपणम् । अथ च,—स्फुरन्कोपवशार्दिञ्चिचालन्योऽधरः ।
 तङ्क्षणं चोक्तम् । ‘चन्द्रिकायां कौमुदी’ इति विश्वः । ‘दरः साध्वसगवैयोः’
 इति च । ‘घोरं भीमे हरे घोरः’ इत्यपि । ‘शीघु निमृतेऽमृते (?)’ । ‘शीघु’शब्दः
 पुंसपि । उज्जुतुसकर्षेऽमरसिंहः—‘कुट्ठं मुण्डं शीघु बुल्लम्’ इति । अत्राधर-
 शीघवे इत्यत्र तादर्थ्यविवक्षायां चतुर्थां । न च लोचनचकोरमिलात्र ‘रुच्यर्थानां
 प्रीवमाणः’ इति (पा. १।४।३३) चतुर्थां । कुतो नेति चेत्,—अन्यकर्तृकोऽभिलाषो
 रुचिः; इह तु वदनचन्द्रमसोर्न प्रीतिजनकलं विवक्षितम् ॥ १ ॥ सत्यमेवेति ।
 हे सुदति शोभनदशने ! लं सल्यमेव यथार्थमेव यदि कोपवल्यसि तदा खरालीकणा

त्वं मसि मम भूषणं त्वं मसि मम जीवनं
 त्वं मसि मम भवजलधिरङ्गम् ।
 भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी
 तत्र मम हृदयमतियज्ञम् । प्रिये !० ॥ ३ ॥
 नीलनलिनाभमपि तन्वि ! तव लोचनं
 धारयति कोकनदरूपम् ।

सापराधे मयि खरनखरक्षरवात् देहि । भुजाभ्यां बन्धनं घटय । रदैः खण्डनं
 जनय । अथवा,—किमुद्दिश्यते येन वा अपराधयोग्येन दण्डेन तव सुखजातं
 भवति स पूर्व विधीयताम् । प्रभूणां हि सापराधेषु भूत्येषु ताढनबन्धन-
 खण्डनाद्यो दण्डाः समुचिताः । अत्रैतत्त्वातेन नखक्षतालिङ्गनजुम्बनादीन्प्रार्थ-
 यते ॥ २ ॥ अपि च,—त्वं मसीति । तव अन्या एव सन्ति, ता एव प्रार्थ-
 न्तामिल्याशङ्काह—मम त्वमेव भूषणमसि । त्वयाऽलंकृतोऽहमन्यासु सौभा-
 रयवान् । अथ तिष्ठतु वाण्यभूषणम् । मम जीवनमपि त्वमेवासि । अथ
 जीवनमपि तिष्ठतु । जीवनेऽपि भवजलधौ रत्नं त्वमेव । ‘भवजलधि’ प्रहृण-
 मन्यस्य परिग्रहस्य जडत्वयोत्तनार्थम् । भवतीह विषये मयि सततमनु-
 रोधिनी कृपापरा भवतु । अत्रैवार्थे मम हृदयमतीव यज्ञपरं विद्यते ॥ ३ ॥
 अपि च,—नीलेति । हे तन्वि ! नीलनलिनाभमपि कृष्णरूपमपि तव लोचनं
 कोकनदरूपं रक्षिमानं धारयति । अतो यदि कुसुमशरवाणचेष्टया कुसुमशर-
 वाणाधीना भूत्वा यदि मामपि कृष्णं रञ्जयसि तदा इदं रञ्जनमेतत्त्वोचनरञ्ज-
 नानुरूपं स्वात् । इदमाकृतम्—यथा मयि कोपेन त्वया कृष्णं लोचनं
 ये नखास्त एव बाणासीधर्तं प्रहारे देहि । तेनापि यदि न तुष्यति, तदा
 भुजाभ्यां बाहुभ्यां बन्धनं घटय; तेनाप्यसैतोये रदखण्डनं रदैर्देशानैः खण्डनमधरे
 क्षतं जनय; येन वा सुखजातं सुखसमूहो भवति तदेव कुरु । तथा च मन्यप-
 राधाकृकूलं दण्डं विधाय कोपं सुषेति भावः । सुदति शोभना दन्ता
 अस्या इत्यस्य संयुदिः । दन्तस्य दत्रादेशः । ‘जातं जात्योचजन्ममु’ इति
 विद्यः ॥ २ ॥ ननु या तव प्रिया तस्या मानं मोचय । मे मानत्यागे तव किं
 प्रयोजनमिल्यत आह—त्वं मसीति । त्वं मम जीवनमसि । त्वयि विष्ण्यायां
 मम विषादो भवति, प्रसक्षायां प्रसाद इति खमेव जीवनमिति भावः । त्वं मम
 भूषणमलंकरणमसि । त्वं विना न परमा कान्तिरिति खमेव मम लोकोत्तरं
 भूषणमिति भावः । भवजलधौ संसाररूपे रञ्जाकरे खमेव मम रञ्जमसि । यथा
 दरिद्रस्य रजे हष्टे परमानन्दो भवति, एवं मम लद्यपि हष्टायामिति भावः ।
 भवत्यिति । इह प्रणते मयि भवती सततं तदानुरोधिनी भवतु । तत्रार्थे मम
 हृदयमतियज्ञवत् ॥ ३ ॥ नीलेति । हे तन्वि कृशाहि ! नीलनलिनस्य नीलोत्पल-

कुसुमशरवाणभावेन यदि रजयसि
 कुच्छिमिदमेतदत्तुरूपम् ॥ प्रिये !० ॥ ४ ॥
 स्फुरतु कुचकुम्भयोरूपरि मणिमञ्जरी
 रजयतु तव हृदयदेशम् ।
 रसतु रसनापि तव घनजघनमण्डले
 घोषयतु मन्मथनिदेशम् । प्रिये !० ॥ ५ ॥

रक्तं कृतं तथा मयि प्रसादपरा भूत्वा कुसुमशरभावेन कामवाणानां कटाक्षा-
 दीनां चेष्टया मयि रक्तं कुरु, कोपं त्वक्त्वा प्रसादपरा भवेत्यर्थः । अथवा,—
 कुसुमशरभावेन यदि नीलनलिनाभमणि लोचनं कोकनदरूपं धारयति तर्हि
 एतदिदं तदानुरूपम् ॥ ४ ॥ अपि च,—स्फुरतिवति । हे तन्मिति ! तव कुचकु-
 म्भयोरूपरि मणिमञ्जरी मणिः मञ्जरीव स्फुरतु । स्फुरन्ती च किं करोहिवत्याह—
 तव हृदयदेशं रजयतु । अपि च,—रसनापि तव निविडजघनमण्डले रसतु
 शब्दं करोतु । सा तथाविद्या किं करोहिवत्याह—मन्मथनिदेशं ‘सर्वा पूर्व
 मानिन्यो मानं सुकृत्वा कामवशागा भवन्तु’ इति कामाङ्गां घोषयन्तु ॥ ५ ॥

स्येवाभा दीर्घिर्स्वैतादशं तव लोचनं रोषारुणं यत्कोकनदरूपं रक्तोत्पलसौन्दर्यं
 धारयति । यदि च कुसुमशरः कामलास्य बाणभावेन बाणलेन तद्वाणमिप्रायेण
 वा इमं कुण्डं च रजयसि रक्तं करोयि । एतस्य चक्षुषोऽनुरूपं सदशम् ।
 शरा हि सततं परशारीरनेदिनो रघिराक्तवेनारका भवन्तीति भावः ।
 यद्या,—कुसुमशरवाणभावेन कुसुमशरस्य बाणरूपो यो भावोऽभिप्रायलेन ।
 यद्या,—कुसुमशरवाणभावेन तद्वाणस्त्रूपेण चक्षुषा भिर्वा कुण्डं मां यदि
 रजयसि । इदं रजनमेतस्यास्त्रैतस्य बाणस्य चानुरूपं सदशम् । इयामे
 लौहिलापादनसमर्थायाते नम रजनमनुरूपमेवेति । यथ वाणेन ताज्यते स
 रघिरादिना रक्तो भवत्येवेति भावः । कुसुमशरवाणभावेनानेन नयनेन कुण्डं
 नन्दात्मजं मां रजयसि प्रणयास्पदं करोयीति । इदमेतस्यास्त्रवानुरूपमेवेति
 प्रकृतार्थो भवेत् । ‘कोकनदं रक्तकैरवे रजापङ्कजे’ इति विश्वः ॥ ५ ॥ स्फुर-
 तिवति । मणिमञ्जरी मणिपरम्परा कुचकुम्भयोः लतनकलशयोरूपरि स्फुरतु
 चश्चला भवतु । तव हृदयदेशं वक्षःप्रदेशं रजयतु स्वरदिमन्तिः शोभतु ।
 लक्ष्यननलिनं रक्ततं धत्ते, लं च कुण्डं मां रजयसि । अतो मणिमञ्जरी अर्पिता
 वक्षो यदि रजयति तदानुरूपं भवतीति भावः । अत्र केलीरूपशुभकर्मात्मे
 मञ्जरीयुक्तपूर्णकलशस्थापनमुचितमेवेति स्वनाय कुचयोः कलशलेन रूपणं,
 मणिपरम्परायाथ मञ्जरीत्वेन रूपणम् । तव घनजघनमण्डले मांसलजघनभागे
 रसनापि शुद्धघण्ठकापि रसतु शब्दावमाना भवतु, मन्मथनिदेशं कामाङ्गां

स्थलकमलगङ्गनं मम हृदयरङ्गनं
जनितरतिरङ्गपैरभागम् ।
भण मसूणवाणि ! करवाणि चरणद्वयं
सरसलैसदलक्ककरागम् । प्रिये !० ॥ ६ ॥
स्मरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनं
‘धेहि पदपलुबमुदारम् ।
उवलति मयि दारुणो मदनकदनारुणो
हरतु तंदुपाहितविकारम् । प्रिये !० ॥ ७ ॥

अपि च,—स्थलकमलेति । हे मसूणवाणि छिन्धवाणि ! भण आदिश । तब
चरणद्वयं सरसलसदलक्ककरागं करवाणि । सरसः सञ्जेहो लसन्योऽसावलक्कक-
स्तस्य रागो यत्र । अथवा,—सह रसेन शूङ्गारेण वर्तते इति सरसः, स चासौ
तथा शूङ्गारोत्पत्तिद्वारेण स्पृहाजनकावासौ लसलकामितमांशेति इंद्रशोऽल-
क्ककरागो यत्र । एतावता अलक्ककरजनसमकालमेव शूङ्गारोत्पत्तिर्भवत्येव
यूनाम् । किंभूतं चरणद्वयम् ? स्थलकमलगङ्गनं पश्चरागस्पर्धि । पुनः किंभू-
तम् ? मम हृदयरङ्गनं मम चित्तानुकारि । पुनः किंभूतम् ? जनित उत्पा-
दितो रतिरङ्गस्य रमणप्रमोदस्य परभागो यत्र, कामोद्रेककारीत्यर्थः ॥ ६ ॥
अपि च,—स्मरेति । हे राखे ! मम शिरसि उदारं चरणलक्षणैर्महत्पदपलुवं
पदं पलुव इव लौहिल्यकौमल्यशैल्यादिना मण्डनमिव धेहि आरोपय । किंभूतं
पदपलुवम् ? स्मरगरलखण्डनं कामविषतापशमनम् । मयि विषये दारुणो
मदनस्य यत्कदनं तदेवारुण इव सूर्यं इव उवलति दीप्यते । स चरणपलुवः मम
घोषयतु वारं वारं कथयतु । कामाज्ञया ‘भोः केलि कुहत’ इति कामाज्ञया सर्वे
विलासिनो रमन्तामिति वा मन्मथनिदेशं घोषयतिति भावः ॥ ५ ॥ स्थलेति ।
हे मसूणवाणि छिन्धवचने ! भण आज्ञां देहि । तब चरणद्वयं सरसगलदलक्ककरागं
सरसः सान्द्रो लसलक्ककरागो महारजनरागो यस्य तादृशं करवाणि कुर्याम् ।
कीदृशम् ? स्थलकमलगङ्गनं स्थलोत्पत्तं यत्कमलं स्वकान्त्या तस्य तिरस्कारकम् ।
पुनः कीदृशम् ? मम हृदयानुरागजनकम् । तथा चेदं मम हृदयं रजयति ।
ममाप्यलक्ककेनेतद्रङ्गनमुच्चितमेवेति भावः । अत एव जनितो रतिरङ्गे शुरतकौशके
परभागः परस्परशोभा येन तादृशम् । मयालक्ककेन चेदं रजयते । तदेतत्कौश-
वधादौ मम हृदयलम्बं सत्परमशोभां दास्यतीति भावः । ‘स्फुरतु मणिमणी’
इत्यनेन भजनेन च विपरीतरतमन्त्राभिमतम् । ‘परस्परं तु या कामितः परभागः
स कथयते’ इति धरणि । ‘रङ्गः कौशलरागयोः’ इति च ॥ ६ ॥ स्मरेति । हे

पाठा०-१ ‘परिभागम्’ P. २ ‘सरसगलदलः’ P., S. ३ ‘धेहि’
P., C. ४ ‘कदनानको’ RM., P., S., C. ‘तंदुपहितः’ RM., P., S., D.

इति चदुलचादुपदुचारु मुरवैरिणो
राधिकामधि वचनजातम् ।
जर्थति जयदेवकविभारतीभूषितं
मानिनीजनजनितशातम् ॥ प्रिये ! ० ॥ ८ ॥

शिरसि निहितः सन् । तेन मदनकदनारुणजनिततापेन उपाहितविकारमारो-
पितविकृतिं संतापं हरतु । अत्रान्तरेत्यादौ प्रीढा मानवती नायिका । अनुकूलो
नायकः ॥ ७ ॥ अपि च,—इतीति । इत्यमुना प्रकारेण चदुलचादुपदुचारु
मुरवैरिणो राधिकामधिकृत्य वचनजातम् । जयदेवकविभारतीभूषितम् । पुनः
किंभूतम् ? मानिनीजनजनितशातम् मानिनीजनस्य जनितमुख्यादितं शार्तं
सुखं येन ॥ ‘लहितापि पच्चरचना न धातुयोगादते विभाति शुभम् । इति कुम्भ-
कर्णनूपतिगर्वयति तां गीतगोविन्दे ॥’ तथा च सङ्गीतराजे—‘तालो वर्णयती
रागाः कमादद्यादश स्मृताः । मध्यमादित्वं लहितो वसन्तो गुर्जरी तथा ॥
धनाश्री भैरवो गौणदकृतिर्देशाङ्किकापि च । मालवश्रीश्च केदारमालवीयादि-
गौणदकौ ॥ स्थानगौणदश्च श्रीरांगो मह्मारश्च वराटिका । मेघरागश्च भद्राव-
द्वोरणीनियता इमे ॥ यावद्वारां पदानि स्युः प्रान्ते पाठस्वरराणि तु । कन्दितक-
चिद्रत्वालापभूषितानि यथारुचि ॥ मिथः प्रियोक्तिसंभारविप्रलभ्मभरसानि च ।
यत्र स्वास्स प्रबन्धोऽयं रागराजिविराजितः ॥’ इति चतुरचतुर्भुजरागराजि-
प्रिये । उदारं सुन्दरं पदपङ्कवं चरणकिसलवं नम शिरसि वेहि स्थापय । कीदृशम् ?
मण्डनं नम मस्तकस्यालंकरणम् । पुनः कीदृशम् ? सरस्य बद्धरूपं विषं तस्य
खण्डनं नाशनम् । विरहिणं मूर्छादिप्रदानेन मलयानिले सरगरललहृष्णासुरस्य
सर्पलमाक्षिप्यते । ‘चरणपङ्कवं विषेदि’ इत्यनेन नायिकाया गाहुडिकट्वं चेत्याक्षोप-
रुपकमिदम् । अपरमपि सर्पादिविषं गाहुडिकचरणापातेनाभिमञ्चितपङ्कवारोपणेन
च शाम्यतीति ध्वनिः । किं च मयि दाहणो दुःसहो मदनकदनारुणो मदनः
क्षमस्तज्जनितं यत्कदनं तापः स एवारुणः सूर्यो ज्वलति । अतास्तेनोपहितं
जनितं विकारे आन्तरादिरूपं हरतु दूरीकरोतु । अन्यः सूर्यसंतापः शिरसि
पङ्कवादिस्थापनेन शाम्यतीति ध्वनिः । ‘अरुणोऽस्फुटरागे स्यात्सूर्ये सूर्यस्य
सारथौ ।’ इति विश्वः । ‘कदनं कलुषे तापे’ इति च ॥ ७ ॥ इत्यनेन प्रकारेण
मुरवैरिणः कृष्णस्य राधिकामधि लक्ष्मीकृत्य वचनजातं वाक्यसमूहो जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । कीदृशम् ? चदुलं मनोहरं चादु प्रीतियुक्तं पद्म चतुरं चारु
सुकुमारम् । पुनः कीदृशम् ? पद्मावती जयदेवपली तस्या रमणो वल्लभो यो जय-
देवः तेन कविभारत्या भारतीसंझया कविलहृत्या भणितं चर्णितम् । जयदेवकवे-

पाठा०-१ ‘जयति पद्मावतीरमणजयदेवकविभारतीभणितमतिशातम् ॥’

परिहर कृतातङ्के ! शङ्खां त्वया सततं घन-
स्तनजघनया कान्ते स्थान्ते परानवकाशिनि ।
विश्वाति वितनोरन्यो धन्यो न कोऽपि ममान्तरं
प्राणयिनि ! परीरम्भारम्भे विषेहि विषेयताम् ॥ २ ॥

चन्द्रोऽप्योतनामा एकोनविंशः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ १९ ॥ हृदानीमात्मानं गत-
दोषं ज्ञापयन्तं भोगार्थं प्रोत्साहयत्ताह—परिद्वयेति । हे कृतातङ्के कृतात्य-
घनितासङ्गशक्ते ! मयि शङ्खां त्वज । अथवा,—मयि कृतातङ्के त्वद्विष्योगदशेन-
संजातसंतापे शङ्खां त्वज । त्वां मयि संजातमनोविकल्पां इहा मयि संतापो
जायत इत्यर्थः । अत्र ममेति पञ्चन्तमर्थवशालसम्या विपरिणम्यते । कथं
शङ्खा परिहरणेति वाक्यार्थद्वारेण हेतुमाह । ‘सतत’प्रहणेन जीवितावधि
त्वदत्तेऽन्या काचन मम हृदयमात्रिल्य न चर्तत इति बोधयति । हे प्रणयिनि !
मम स्थान्ते घनस्तनजघनया त्वया सततमाकान्ते अत एवान्यानवकाशवति
वितनोरनङ्गादन्यो घन्यस्तादशसौभाग्ययोग्यः कोऽप्यन्यः स्तीलक्षणो जनोऽ-
न्तरं पश्चात् विश्वाति । साङ्गत्य प्रवेशाभाव इति तां शङ्खां मा कृथा इत्यर्थः ।
शङ्खां मुखत्वा किं कुर्विल्लाह—परीरम्भारम्भ आलिङ्गनारम्भे विषेयतां
दासतां विषेहि । अथवैव योजना—प्रणयिनीति काकाशिगोलकन्यायेनोभयत्र
संबद्ध्यते । त्वयि योगो न युक्त इति प्रणयिनि मयि खेहपरे परीरम्भारम्भे
विषेयतां किंकरतां विषेहि । त्वयानुमतोऽहमालिङ्गनार्थं प्रयत्नेय तथा कुरु ।
हरिणी वृत्तम् । अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः । प्रणयिनीति पद्माचिलं वर्णानु-
प्रासव्य । प्रौढा नायिका । प्रगद्भो नायकः । विप्रलम्भे सङ्गसिद्धिः ॥ २ ॥

भीरत्या भणितमिति तु व्याख्यानं मन्दम् ; तथा पौनरुक्त्यापतोः । जयदेवकविं-
भणितमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् । पुनः कीदृशम् ? अतिशात्मतिशयितं सुखं यस्ता-
त्तादशम् । भारतीष्ठिपिलक्षणं शृङ्गारतिलक्षे—(३।४४) ‘प्रधानपुरुष-
प्राया सद्गोक्तिनिरन्तरा । भारतीयं भवेद्वितीर्वारहास्याद्गुताश्रया ॥’ इति ।
रसाण्डवसुधाकरेऽपि—‘शृङ्गारादिषु सर्वेषु रसेभिष्ठा हि भारती ।’ इति ।
‘चटुलः सुन्दरे चले’ इति घरणिः । ‘चटु चाढु प्रियं वाक्यम्’ इति हरिषन्द्रः ।
‘पटुलीष्णे नीरोगे चतुरेऽन्यवत्’ इति विश्वः । ‘शर्मिशात्मुखानि च’ इलमरः ॥ ८ ॥
परिद्वयेति । हे कृतातङ्के विहितसंतापे ! अन्यनायिकासङ्गसंशयं परिहर
त्वज, यतो मम स्थान्ते चित्तेऽप्यन्तरे वितनोस्तानुशन्यात्कामादन्यो धन्यो जनो न
विश्वाति न प्रविश्वाति । कुरु न प्रविश्वातीत्यत आह—परेति । परानवकाशिनि
इतरावकाशशन्ये । तत्र हेतुमाह—त्वयेति । घने निषिद्धे स्तनजघने यस्तादश्या
त्वया सतताकान्ते व्याप्ते । तथा च सदा त्वया पूरिते मरीये स्थान्तेऽन्यस्य प्रवेष्ट-

मुग्धे ! विषेहि मयि निर्दयदन्तदंश-

दोर्बिलिवन्धनिविडस्तनपीडनानि ।

चण्डि ! त्वमेव मुद्मुद्रह पञ्चवाण-

चाण्डालकाण्डदलनादसवः प्रयान्ति ॥ ३ ॥

शशिमुखि ! तव भाति भङ्गरभूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी ।

तदुदितभैयभञ्जनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधैव सिद्धमञ्चः ॥ ४ ॥

इदानीं सापराधित्वमभ्युपगम्याप्याह—मुग्धे इति । हे मुग्धे आत्महितानभिश्च ! अहमपराधीति चेत्तहि मथ्यपराधयोग्यं दण्डं निर्दयदन्तदंशदोर्बिलिवन्धनिविडस्तनपीडनानि विषेहि । अथवा,—कोपैकशरणेति चेत्तहि संबोधनमुखेनानुरूपं विषेषणमाह—हे चण्डि कोपने ! पञ्चवाणचाण्डालः तस्य काण्डैः शरैदैलनान्ममासवः प्रयान्ति । किं पुनस्तस्य पौरुषेण ? त्वमेव मुद्मुद्रह मया जितोऽयमिति जयपटहं वादय इत्यन्वयः । अथवा,—हे चण्डि ! त्वं मुद्मुद्रह एव; नान्वोऽवकाशः, चण्डलवं त्यज । त्वया चण्डित्वे ग्रियमाणे पञ्चवाणचाण्डालकाण्डदलनान्ममासवः प्रयान्ति । वसन्तातिलकाशूत्तम् । रतिभौंत्रो व्यङ्ग्यः । तेन रसवदलंकारता । अनुकूलो नायकः । मुग्धा नायिका । प्रसादो गुणः । वैद्यर्भी रीतिः ॥ ३ ॥ इदानीं शास्त्रायनम्यायमाधित्वं क्रमेणानुकूलयति—शशिमुखीति । हे शशिमुखि ! तव भङ्गरभूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी विद्यते । युक्तोऽयमर्थः; शशिनो हिंसार्थश्वयणात् । या हिंसमुखी भवति नेत्रावकाशो नास्ति । अनङ्ग एव परान्प्रविशति; तस्याहाभावादित्यर्थः । तस्यात्परीरम्भारम्भे आलिङ्गनारम्भे विषेयतां चचनप्राहितां विषेहि कुरु, परिरम्भमाचरेति मद्भूचनं कुर्वित्यर्थः । ‘रुक्षापशशङ्काखातङ्कः’ इत्यमरः ॥ २ ॥ मुग्धे इत्यादि । मुग्धे चुन्दरि । निर्दयं दयारहितं दन्तदंशं दन्तक्षतम् । अथ च दोर्बिलिवन्धं भुजलताद्यन्धं निविडं गाढं स्तनाभ्यां पीडनं च विषेहि कुरु । ततो हे चण्डि कोपने ! त्वमेव मुद्मानन्दमवय प्राप्नुहि । मेम पुनः पञ्चवाणः कामः स एव निरपराधमाहृवजनहिंसकर्त्येन चाण्डालः, तस्य काण्डदलनाचाराचप्रहरणादसवः प्राणाः प्रयान्तु निर्गच्छन्तु । चाण्डालप्रहरणेन मरणे न समीचीना गतिः । अतस्तत्वा साक्षादेव यथोचितदण्डाचरणं विषेयमिति भावः । ‘चण्डी कालायनीदेव्यां हिंसकोपनयोदितो’ इति विश्वः ॥ ३ ॥ ननु कोपो मम नास्त्वेति आह—शशिमुखील्यादि । हे शशिमुखि चन्द्रानने । तव भङ्गरभूः भाति । कीदृशः ? तुवजनानां

पाठा०-१ ‘मुद्मञ्चय पञ्च’ RM., C., D. २ ‘चण्डाल०’ B.
३ ‘प्रयान्तु’ D., S. ४ ‘कालसर्पः’ RM., C. ५ ‘विषेयभञ्जनाय’ B.
‘वदुदितभैयभञ्जनाय’ RP.

व्यथयति वृथा मौनं तन्वि ! प्रपञ्चय पञ्चमं
तरुणि ! मधुरालापैस्तापं विनोदय हष्टिभिः ।
सुमुखि ! विमुखीभावं तावद्विमुखं नं मुखं मां
स्वयमतिशयस्तिर्थो मुखे ! ४प्रियोऽयमुपस्थितः ॥ ५ ॥

तस्या मुखे भूः कृष्णसर्पी भवत्येव । यूनां तरुणानां यतः सर्पादुदितभय-
भजनाय त्वदधरसीधुसुधैव त्वदधरसीधुः, स पूव सुधा । तब किला-
मृतमुखा तत्सक्षिधौ कृष्णसर्पी अवस्था न युज्यते हति योजना ।
अथवा,-हे शशिमुखि ! तब मुखे भूम्लावत्सर्पीत्यनुभीयते । यतो यदुदितभय-
भजनाय यूनां त्वदधर पूव सीधुः; पानसाधम्यांत् स पूव सुधामधुरत्वाद्विध-
यनाशनाय सिद्धमञ्चः । अत्र सुधाया आस्वादत्वेन ओषधित्वे वक्तव्ये यन्म-
चोपादानं तत्सर्वयुवसाधारण्येन शूलाराभासन्याकृत्यर्थम्; अतिसौन्दर्यात् ।
अन्ये सारन्तु नाम उपभोगयोग्यत्वं हरेरेवेति । पुष्टिपताग्रा वृत्तम् । अत्र
कलितोषमारुपकालंकारी । तमेव कमशाददार्थं विशिनष्टि आसर्गपरिसमाप्तेः ॥ ४ ॥ व्यथयतीति । हे तन्वि कृशाङ्गि ! तवैतदृथा मौनं मां व्यथयति ।
तस्या तनुव्याहृत्मशक्यत्वेन मौनं न श्रियते, किंतु निरपराधे सापराधोऽय-
मिति ‘वृथा’शब्दद्योत्यम्; अत पूव व्यथयति । हे तरुणि ! मधुरालापैः पञ्चमं
त्वदमस्त्रं प्रपञ्चय विलारय । पञ्चमोपादानेन वसन्तसमयसंजातहिरालाप-
कोकिलजेतृत्वं सूचितम् । वसन्ते हि कामिन्यः स्वैरं वियमनुसरन्तीति
यज्यते । हे तरुणि ! मौनं वचनशक्तौ सत्यामवचनमर्यान्तरापाति तत्त्वजेति ।
अपिच्च,-हष्टिभिरित्यत्र ‘हष्टिरूपेक्षणे’ हृत्यत्र ‘प्रशब्दो दर्शनप्रकर्षं लिङ्गधत्वादि
तरुणजनानां मोहनाय करालो भीषणः कालसर्पः । भुजंगो दद्वा मोहयति, इयं
दद्वा मोहयतीत्येतत्स्य करालत्वम् । अतस्तदुदितविषभजनाय तत्सक्षादुदितमुद्रातं
यद्विषं तस्य भजनाय नाशाय यूनां तरुणजनानां लदधरसीधुसुधैव लवीयाधर
एव सीधुर्मदिराविशेषः स एवामृतं तदेव सिद्धः साधितो मन्त्रः । अन्यो
जयादिना विषं नाशयति अयं त्वासादित एवेति एतस्यान्यमन्त्रापेक्षया सिद्धलम् ।
तथा चायमपि तब भ्रकालसर्पविषमूर्च्छितस्तस्याप्यौषधत्वेन तवाधरः सुधायाः
समान हति भावः । ‘करालो भीषणेऽन्यवत्’ हति विश्वः ॥ ५ ॥ व्यथयती-
ल्यादि । हे तन्वि ! तब वृथा मौनमकारजवामवन्धनं मां व्यथयति पीडयति ।
किंच, हे तरुणि ! मधुरालापैः पञ्चमं स्वरविशेषं प्रपञ्चय विश्वारय ।
किंच, हष्टिभिरवलोकनेत्यापं संतापं विनोदय विशेषतोऽपसारय । हे सुमुखि !
विमुखीभावं ल्यज मयि विमुखतां तावद्विमुखं । सुमुखयालो वैमुख्यमनुनितमिति
भावः । मानं सुख ल्यज । हे सुखे ! अयं प्रियोऽनाकाङ्गित एवोपस्थित

पाठान्तर-१ 'न वञ्चय' C., B., 'न वञ्च न' RP. 'विमुख्यव वञ्च मा' P.
२ 'प्रियोऽहमुपस्थितः' P., C.

बन्धूकतुतिवान्धवोऽयमधरः लिङ्घो मधूकच्छवि-
गैँडश्चण्ड ! चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनम् ।
नासाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभद्रन्ति ! प्रिये !
प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥ ६ ॥

यदति । तेन लिङ्घलोचनैस्तापं विनोदयेति विशिष्टोऽयौ लभ्यते । हे सुमुखि ! तावदिमुखीभावं विमुच । सुमुख्या विमुखीभावो न युक्तः । हे मुख्ये ! अय-
महमतिशयखिरगः खेहवान्प्रीतिमांशं उपस्थित इति मां न वज्र इति न, अपि
हु वज्र जानीहि । ‘अयम्’ इति औदासीन्यव्यावृत्यर्थो निर्देशः । अत्र मुखत्वं
न घटते । चातुर्यमुपेत्य मां त्वदेकतानं जानीहीलयैः । अत्र हरिणीकृत्तम् ।
यथासंख्यमलंकारः । अनुकूलो नायकः । प्रसादो गुणः । कैश्चिकी कृतिः ।
वैदम्भां रीतिः । मागधी गीतिः ॥ ५ ॥ बन्धूकेति । ‘हे चण्ड’ इति सांप्रतं
कोपहानावपि भूतपूर्वकोपाश्रययेन संबुद्धिः । ‘प्रिय’ इति वितर्के । अहमिति
जाने । स पुष्पायुधस्त्वन्मुखसेवया विश्वं विजयते । ‘सः’ इत्यनेन स बाणोऽपी-
श्वदर्गः स्यर्यते । स तथाविधः सांप्रतं पुष्पैरपि आश्रयविशेषेण साधकैः
सुरामुरुर्जीवयमपि विश्वं विजयते । तानेव त्वम्मुखसेविपौष्पान्पञ्चवाणानु-
दिशति । हे चण्ड ! अयं तवाधरो बन्धूकतुतिवान्धवः बन्धुजीवकान्तिसदाशः ।
अनेन इक्षकाकर्णवाण उक्तः । अपि च,—तव गण्डः लिङ्घो मधूकच्छविध-
कालिः । विरहिणीनां हि गण्डे पीतिमा भवति । अनेन पीतो वशीकारवाण उक्तो
भवति । अपि च,—तव लोचनं नीलनलिनकान्तिपराकरणदीर्घं चकास्ति ।
अनेन कृष्णवर्णं उन्मादनवाणोऽभाणि । अपि च,—तवेयं नासा तिलप्रसून-
पदवीमत्येति अतिक्रामति । अनेन द्रावणवाण उक्तः । अपि च,—हे प्रिये !
कुन्दाभद्रन्ति कुन्दवद्वुज्जवलदशने ! । अनेन शोषणवाण उक्तः । पूर्वमेतैः

आगतः । कीटशः ? अतिशावलिङ्घधोऽतिशयेन ज्ञेहवान् । तथा च स्वयमागतः
प्रियः (इति) हेतुनांचित इति भावः ॥ ५ ॥ संप्रति लयि मानवत्यां
लम्मुखेनैव कामो मां पीडयति । अतस्मै प्रसीदेल्यायेनाह—बन्धूकेल्यादि ।
अतिकोपने ! अयं तवाधरो, बन्धूकतुतिवान्धवो बन्धूकस्य पुष्पविशेषस्य चा
तुतिदोमित्तस्या यान्धवः चुहृत् । अत्र तदून्धवहृपणेन बन्धूकतुतिसमाधेर-
निलास्थितिर्ब्यज्यते । अयं लिङ्घधो गण्डः कपोलो मधूकच्छविमंधूकपुष्पस्येव छविः
कान्तिर्थस्य एतादशस्थकास्ति शोभते । लोचनं नीलनलिनश्रीमोचनं स्वत्त्वान्त्या
नीलनलिनस्य नीलोत्पलस्य त्रियं कान्तिमोचयति त्वाजयति । हे कुन्दाभद्रन्ति !
कुन्दपुष्पस्येवाभा दीतिर्येषां से दन्तात्त्वादशि । तव नासा तिलप्रसूनपदवीं
तिलपुष्पपदातिमभ्येति प्राप्नोति । प्राय इति तर्कयामि । स प्रतिद्वः पुष्पायुधः

हशौ तव मदालसे वदनमिन्दुसंदीपनं
 गतिर्जनमनोरमा विजितरम्भमूरुद्वयम् ।
 रतिस्तव कलावती हैचिरचित्रलेखे भ्रुवा-
 वहो विवुधयौवतं वहसि तन्वि ! पृथ्वीगता ॥ ७ ॥

पञ्चमिर्णिर्भवला: सेवको भूत्वा विश्वजेता भवतीति । शार्दूलविकीर्तिरुत्तम् । उपमाविदेषोऽलंकारः । अनुश्रासो वर्णालंकारः । अस्तमस्तपदा वैदभाँरीतिः । प्रसादो शुणः । रिषतलवं गानम् । संभाविता गीतिः । कैशिकी वृत्तिः ॥ ६ ॥

हृशाविति । ‘अहो’ इति आश्रये । त्वं पृथ्वीगतापि दिव्यस्त्रीसमूहं वहसि । क कामित्याह-तव हशौ मदेनालसे वर्तते । अनेन मदालसतां वहसीत्युक्तम् । अपि च, तव वदनं चन्द्रवहोसिमद्वर्तते । अनेन हन्दुमतीनान्नी अप्सराः कविता । अपि च,-तव गतिर्जनमनांसि रमयतीति । अनेन मनोरमा काचन सुरस्ती भणिता । अपि च,-तव रतिः संभोगः कलावती हावभायकिलकिङ्गितमोहावितव्यवोकाविमती वर्तते । अनेन कलावती काचिदेवनायिकोक्ता । अपि च, तव भ्रुवौ रुचिरे चित्रे लेखे यथोक्ते तादृश्यौ । अनेन हृचिरा चित्रलेखा च पुष्पमेवाहुर्व शब्दं यस्य सः कामस्त्रन्मुखसेनया त्वम्मुखमेव सेना कटकं तेन विश्वं विजयते । कामः पञ्चमिः शरैर्विश्वं जयति । लन्मुखे बन्धूकमधूकनी-लोटपलतिलकुन्दपुष्पाणि पश्च सन्तीति लन्मुखेनैष कामो विश्वं जयतीति भावः ॥

‘बन्धूकं बन्धुत्रीवे स्यात्’ (इति नेदिनी ।) ‘मधुपुष्पो मधुकव्य गुडपुष्पो मधुदुमः’ इति हारावली ॥ ६ ॥

हृशाविति । हे तन्वि ! त्वं पृथ्वीगता पृथ्वां भुवि गता प्राप्ता सती विवुधयौवतं देवयुवतीसमूहमाथयेण वहसि घारयति । तदेवाह—हृशाविति । तव हशौ नेत्रे मदालसे मदेन हृषेणालसे मन्त्यरे । अथ च मदालसा ख्वर्वेश्या । तथा च खर्वे एकैव मदालसा, त्वं तु एकलद्वे मदालसे दधासीत्याक्षर्यमिति भावः । तव वदनमिन्दुमत्यास्पदमिन्दुविषयिणी या मतिस्तस्या आस्पदं विषय इत्यर्थः । तव मुखेऽयमिन्दुरिति मतिर्भवति । अमरलोकानामिन्दु-मती काचैन देवाङ्गना तस्या आध्रयः । तव गतिर्जनानां मनोरमा मनोहारिणी । अथ च,—मनोरमानान्नी या देवाङ्गना तदातिमिका । अथसां-रमा लक्ष्मीसदातिमिकेत्यर्थः । तस्या तवोरुद्यमूरुयुग्मं विषुतरम्भं विषुते लक्ष्मीभया तिरस्कृते रम्भे कदल्पयौ येन ताहशम् । अथ च, रम्भा ख्वर्वेश्या । खर्वे एकैव रम्भा त्वमूरुद्यात्मकं रम्भाद्वयं दधासीति भावः । अथ च, तव रतिः मुरतकेलिः कलावती कौशलशालिनी । अथ च, तव रतिः कामपन्नी । अस्ति कलावतीनान्नी देवाङ्गना । ते भ्रुवौ

पाठा०-१ “संदीपकं” P., “मिन्दुमत्यास्पदं” RM., D., S. २ “विषुत-रम्भं” R.M., D., S., P. ३ “रचितचित्रलेखे” RM., D., S.

से प्रीतिं तनुतां हरिः कुवलयापीडेन साधै रणे
राधापीनपयोधरसरणकुम्भेन ३संभेदवान् ।

यत्र स्थिति मीलति क्षणमपि क्षिप्रं तदालोकन-

व्यामोहेन जितं जितं जितमभूत्कंसस्य कोलाहलः ॥ ८ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे मानिनीवर्णने

चतुरचतुर्भुजो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

वर्णिता ॥ ‘जसौ जसयला वसुप्रहयतिथ पृथ्वी गुरुः’ इति पृथ्वीछन्दः । कल्पितोपमालंकारः ॥ ७ ॥ स प्रीतिमिति । स हरिंगतां प्रीति तनुतां हर्यं स्थितारथतु । कीटदो हरिः ? कुव उद्यापीडेन कंसदन्तिना साधै रणे संभेदवान्संगमवान् । किंविशिष्टेन कुवलयापीडेन ? राधापीनपयोधरयोः सरणकरौ कुम्भौ यस्य तेन । क इत्यपेक्षायामाह—यत्र हराविति हेतोः राधापीनपयोधरसरणादेव सात्त्विकभावोद्वेकाक्षणं स्थिति स्थेवयति । मीलतीति । आन्त्या चक्षुषि निमीलति सति कंसस्य तदालोकनात्स्य तथाविष्यस्य दर्शनाग्रसामोहेन आन्त्या क्षिप्रं वेगेन जितमिति कोलाहलो भवति च । आन्तिमदाशिषावलंकारौ । शङ्कारवीरयोः संकरत्व । शार्दूलविकीर्तिं चृतम् ॥ ८ ॥

आनन्दकन्दलीकन्दं मुकुन्दं नन्दनन्दनम् ।

प्रणाम्य दशमं सर्गं व्याकरोत्कुम्भभूषपतिः ॥

इति श्रीचित्रकूटाधीश्वरराजाधिराजमहाराजश्रीकुम्भकर्णविरचितायां

रसिकप्रियायां चतुरचतुर्भुजो नाम दशमः सर्गः ॥

रचितवित्रलेखे रचिता मयि कोपवशाच्चित्रा विचित्रा लेखा भुक्ती याम्भा तादृष्टे । तथा च लग्ने एकैव वित्रलेखा, लक्ष्म्यां तु वित्रलेखाद्यं रचितमिलाश्वर्यमिति भावः । प्रेयोनामायमलहारः । तदुकं दण्डिणा (का. २२७५)—‘प्रेयः प्रियतराख्यानं रसददसपेशलम्’ इति । पृथ्वीनामकं चेदं छन्दस्त्वाक्षणं चृत्तरत्नाकरे । ‘रम्भा कदल्पसरसोः’ इति विश्वः । युवतीनां समूहो यौवतम् । ‘मिक्षादिभ्योऽण् ।’ (पा. ४१२१३८) ‘गार्भिनं यौवतं गजे’ इत्यमरः ॥ ७ ॥ अथ सर्गन्ते कविराशिप्रयुक्ते—प्रीतिमिति । हरिः श्रीकृष्णो वो युधाकं पठतां गायतां शृणतां च प्रीतिमानन्दं तनुतां स्थितारथतु, यतो भक्तानां कलेशहारी

पाठा०-१ ‘प्रीति चतुरनुताम्’ RM., C., D. २ ‘संसर्गेवान्’ S.

३ ‘क्षणमय दिसे द्विपे तत्क्षणात्’ RM., B., S., C. ४ ‘कंसस्यालमभूजितं जितमिति च्वामोहकोलाहलः’ RM., D. ‘तदालोकनात्सो वालजितं जितमभूद्यालोकोलाहलः’ P., C. ५ ‘मुखमाध्वो’ RM., D. ‘मुखमधुसूदनो’ S.

हरिः । कीदृशः ? एषे रतिसंप्राप्ते राधायाः पीनौ पयोधरौ तयोः सारणवत्
 संस्कारबोधो याभ्यां शादशी कुम्भी यस्य तथोकेन कुवलयापीडेन हस्तिना सार्थ
 संमेदवान् संसर्गवान् । अत्र प्रचुरशृंगारित्वं तथा च श्रीराधायां सर्वाधिकभावं,
 श्रीकृष्णस्याद्गुलवीर्येन शक्तारपिरोधिभयानकदेहमहासर्वं हस्तिसंप्राप्ते शक्तार-
 रसस्याविर्भावेन वर्णितमिति हेयम् । तदेवाह—यत्र यस्मिन्नरणे तत्कुम्भस्थल-
 दर्शनोद्घोषसारिष्यकविकारेण स्थित्यति स्मैदं कृतवति पुनः केनापि सुखोदयेन क्षणं
 मिलति सति । अथ अथानन्तरं तत्कुणमेव द्विपे क्षिते हते सति कंशस्यालमति-
 शयेन जितं जितमावेगेन द्विरुक्षिः; इति व्यामोहकोलाहलः अभूत् ।
 अयमर्थः—जितं प्रथमस्तावस्त्वेदमिलिताभ्यां कंससमायामानन्दो जातः ।
 पश्चात्कुणमेव हते द्विपे आवेगाच्छत्रुणा जितं जितमिति । अमुना प्रकारेण
 व्यामोहो मूर्च्छाकोलाहलो हाहाशब्दध्वाभवदित्यर्थः । यद्वा,—उदितसारिष्यक-
 विकारे ताहसस्य दर्शनात् व्यामोहान्त्रान्त्या ‘जितं जितम्’ इति कोलाहलोऽ-
 भवदित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्फुटीकृतरसोत्करां प्रथितशालिनाधोऽस-
 त्सुरदुमसमुद्धवां विशुधवर्गदत्तोत्सवाम् ।

नृनां सरसमाधवोत्तमगुणेः प्रमोदप्रदां

लिङ्गन्तु रसमजरीं रसिकचबरीका सुहुः ॥ ९ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिथविरचितायां श्रीशालिनाधकारितायां
 गीतगोविन्ददीकायां रसमजरीसमाख्यायां दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ११

— सा मोद दा मोद रः—

सुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षीं

गतवति कृतवेशो केशवे कुञ्जशश्याम् ।

रचितरुचिरभूषां हैषिमोषे प्रदोषे

स्फुरति निरवसादां कापि राधां जगाद् ॥ १ ॥

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ २० ॥

विरचितचादुवचनरचनं चरणे रचितप्रणिपातम् ।

संप्रति मञ्जुलबञ्जुलसीमनि केलिशयनमनुयातम् ॥ १ ॥

मुखे ! मधुमथनमनुगतमनुसर राधिके ! ॥ ध्रुवपदम् ॥

इदानीं कृतानुनयां राधां कापि सखी हरिमभिगमनाय प्रोत्साहयति—
सुचिरेति । कापि सखी राधां जगाद् । क सति ? प्रदोषे रजनीमुखे
स्फुरति सति । किंभूते प्रदोषे ? इदिं मुण्णातीति कर्मण्यण् । अभिसारिकाभि-
सरणावसान इत्यर्थः । किंभूतां राधाम् ? निरवसादामङ्गीकृतानुनयेन गत-
सेवाम् । पुनः किंभूताम् ? रचितनीलतिचोलादभिसरणयोग्यवेषाम् । क
सति ? कृतवेशो कृतनेपथ्ये, अथ वा कृतप्रहे कृष्णे कुञ्जशश्यां गतवति सति ।
किं कृत्वा ? बहुकालानुनयेन मृगाक्षीमनुकूलयित्वा । मालिनीहृतम् ॥ १ ॥
तदेव प्रोत्साहमनुवदति—विरचितेति । तत्र पूर्वं ध्रुवः । मुख्य इति ।

सुचिरेति । कापि सखी राधां जगादोवाच । क सति ? प्रदोषे स्फुरति
सति । कीदर्शे हरिमोषे हशी विमुण्णाति चोरयति विषयप्रहृणासमर्ये करोति
तादशो । गाढान्थकारे इत्यर्थः । पुनः क सति ? केशवे मृगाक्षीं हरिणनयां
राधां सुचिरं बहुकालं यथानुनयेन प्रीणयित्वा कुञ्जशश्यां लतावेषितकृदीरभ्यन्तर-
स्यशयनीयं गतवति गते सति । कीदर्शे केशवे ? कृतवेशो कृतालंकरणे । कीदर्शीं
राधाम् ? रचिता रचिरा मनोहरा भूषालंकृतिर्यवा ताम् । पुनः कीदर्शीम् ?
निरवसादां निर्गतोऽवसादः कृष्णानामगमनजन्यं दुःखं यस्यास्ताम् ॥ १ ॥ तदेव
भीतेन कथयति—विरचितेति । गीतस्यास्य वसन्तरागो यतितालः । गीतार्थस्तु
—हे मुखे रथे ! मधुमथनं कृष्णमनुसर । कीदर्शम् ? अनुगतं लामनुस्तुतम् ।
अनुगतलमेवाह—विरचितेति । विरचिता विहिता चादुवचनस्य रचना संदर्भो
येन तादशम् । पुनः कीदर्शम् ? तत्र चरणे रचितः प्रणिपातः प्रजामो येन
तादशम् । तर्हि संप्रति कुञ्जास्तीलयत आह—संप्रतीति । संप्रत्यधुना वसुको
येतस्यास्य चीमनि पर्यन्ते यत्केलिशयनं कीडाशश्या तामनु लक्षीहृत्य यातं

पाठा०-१ ‘रचितरुचितभूषां’ R.P. २ ‘हरिमोषे’ R.M. ३ ‘दर्शे
कृपकराले’ R.M., D., S., P.

घनजघनस्तनभारभरे ! दरमन्थरचरणविंहारम् ।

मुखरितमणिमञ्जीरमुपैहि विषेहि मरालनिकारम् ॥ मुग्धे० ॥ २ ॥

शृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहनमधुपविरावम् ।

कुसुमशरासनशासनवन्दिनि पिकनिकरे भज भावम् ॥ मु० ॥ ३ ॥

हे मुग्धे प्रियाभिसरणकालानभिश्च राधिके ! बालत्वदोतनाय कप्रत्ययः । अनु-
गतमनुकूलं मधुमथनमनुसर । मा विलम्बं विषेहीत्यर्थः । इति ध्रुवः । अथ
पदानि । विरचितेति ध्रुवेणान्वयः । किंभूतं मधुमथनम् ? संप्रति इदानीमेव
मनोरमवजुलसीधि केलिशयनमनुप्राप्तम् । वक्त्रलादीनां विभावत्वेन परिण-
मनात्तद्योतनार्थत्वान्तिकुञ्जोपादानम् । पुनः किंभूतम् ? विरचितचादुवचन-
रचनम् । पुनः किंभूतम् ? चरणे रवितप्रणिपातम् ॥ १ ॥ अपि च,-धनेति ।
हे घनजघनस्तनभारभरे ! जघने च स्तानौ च जघनस्तनम्, घनं च तजवन-
स्तनं च, तस्य देशो भरोऽतिशयो यस्यास्तथाः संकुटिः । मुखरितमणिमञ्जीरं
नूपुरं यथा स्यात्तथा उपैहि आगच्छ । तेन चागमनेन मरालानां हंसानां
निकारं जयं विषेहि । कथं विषेहीति चेत्,—दरमन्थरेति । ईषनमन्थरचरण-
विन्वासं यथा स्यात्तथा ॥ २ ॥ अपि च,-ऋणिवति । हे मुग्धे ! रमणीयतरं
तरुणीजनमोहनं मधुपानां विरुद्धं शृणु । अपि च,-कामाशास्तुतिपाठके
पिकसमूहे भावमनिप्रायं भज । किमुक्तं भवति ? ‘मधुप’शब्देन कृष्ण
उपलक्ष्यते वर्णतः साम्येन त्वदोषमधुपानेन च । अथ मधोदेवतस्य
गतम्, लां तत्रस्यः प्रतीक्षुत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तां प्रोत्साहयन्ती सखी प्राह-
धनेति । हे राधे ! उपैहि कृष्णमुपगच्छ । कथं यथा स्यात् ? मुखरितः सशब्दः
कृतो मणिमञ्जीरो मणिखचितो मञ्जीरो नूपुरो यत्र गमने एवं यथा स्यात् । पुनः
कथं यथा स्यात् ? दरेण सावसेन मन्थरचरणविहारः पदविन्यासो यत्रैवं यथा
स्यात् । तत्र हेत्वन्तरमभिश्चेष्टमाह—धनेति । पनयोर्मिथिङ्गोर्जघनस्तनयो-
भारस्य भरोऽतिशयो यस्यास्तादशी । मरालानां हंसानां स्त्रीयमन्थरगमनेन
मञ्जीरादिशब्देन च निकारं तिरस्कारं विषेहि कुरु । संप्रति मरालेषु शब्दायमानेषु
सत्त्वं मञ्जीरादिघ्ननिरपि मरालशब्दलेनैव लोके प्राप्त्य इति संप्रति योग्योऽभिसा-
रक्षण इति धनिः । अथ संप्रति ईसस्य शब्दो यात्रायां शुभं सूचयतीति गमनं
प्रति विलम्बो न कार्यं इत्यपि धनितम् । लडुकं यस्तन्तराजीये—‘कृष्णामु-
सर्वासपि दर्शनेन हंसस्य शब्देन च सर्वेतिद्दिः ।’ इति । ‘मरालो राजहसे
स्यान्मरालो हंसमात्रके’ इति धरणिः । ‘निकारः स्यात्परिभवे धान्यस्योद्धेष्ठोऽपि
च’ इति विश्वः ॥ २ ॥ ऋणिवति । तरुणीजनानां मोहनकं मधुरिपोः कृष्णस्य
रोकं शब्दं शृणु । कीदृशम् ? रमणीयतरमतिशयेन रमणीयम् । पिकनिकरे

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बम् ।

प्रेरणसिंव करभोह ! करोति गर्ति प्रति मुख विलम्बम् ॥ मुग्वे ! ० ४
स्फुरितमनङ्गतरङ्गवशादिव सूचितहरिपरिम्भम् ।

पृच्छ मनोहरद्वारविमलजलधारमसुं कुचकुम्भम् ॥ मुग्वे ! ० ५ ॥

पातनाच्छोषणमधुपः कृष्णः । तरुणीजनमोहनवासी मधुपथ तस्य
भवतसङ्गमे विशिष्टान्सीत्कृतादिशब्दान्शृणु । अनु च त्वमपि तदा
स्थानवार्ता रोपं त्वक्त्वा कोकिलस्वरा तमानन्दयैर्यथः । कुसुमशारासन-
शासनवन्दिनीति तेषां विभावत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ अपि च,—अनिलेति । हे
करभोह ! करभवदूर यस्याः सा । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।'
लतानिकुरम्बं लतासमूहः । अनिलतरलकिसलयनिकरेणेव करेण । गर्ति
प्रति प्रेरणमिव करोति । अतो विलम्बं मुख । यत्र अचेतना अपि
चेतनवत्प्रतिशोधयन्ति तत्रेष्टसिद्धिरवश्यंभाविनी । अत्र करसाज्जिध्यात्
'लता'शब्देन सरुयः त्वां त्वरयन्तीति चोत्यते ॥ ४ ॥ अपि च,—
स्फुरितमिति । हे सखि ! अमुं कुचकुम्भं पृच्छ । प्रियकरस्यर्शलाल-
सकुचकुम्भचेष्टां शातुमिथ्यां कुह । भाविप्रियावेदकः कुचकलशोऽपि
त्वां प्रेरयतीत्यथः । किंभूतं कुचकुम्भम् ? स्फुरितम् । कुचस्फुरणं
प्रियसंगममावेदयतीति सामुद्रिकज्ञाः । कस्मादिव ? कामोर्भिर्यशादिव ।

कोकिलसमूहे कुसुमशारासनवन्दिनि सति । कुसुमान्येव शासनं भनुर्यस्य तादृशः
कामस्तुच्छासनस्य तदाज्ञाया वन्दिनि स्तावके सति । यद्वा,—कुसुमशारासनं
वन्दिन्दुं नमस्कर्तुं शीलमस्य तादृशे कामाज्ञाकारिणि सतीत्यथः । भावं कृष्णेनुरागं
भजाथय । अत्र पिकनिकरस्त्रारेण कृष्णमधुरालापस्य परेरलक्षणया तर्हीयनि:-
शङ्खभाषितान्यपि त्वं तत्रागता सती श्रोष्यसीति घ्वनितम् । अथ च पिकस्य
मधुरस्त्रो यात्रायां शकुन इत्यपि घ्वनितम् । 'वन्दिनः स्तुतिगाठकाः' इत्यमरः
॥ ३ ॥ अनिलेति । हे करभोह ! करभः कनिष्ठान्तो मणिवन्धपर्यन्तः करस्य
बहिर्भागस्ताद्विज्ञोन्नतौ ऊरु यस्यास्तादृशि । गर्ति यमनं प्रति विलम्बं क्षालज्ञेष्वं
मुष्प । अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण अनिलेन वायुना तरलक्षणो यः
किसलयनिकरो नवपङ्कवसनमूहस्तत्कृष्णेण करेण लतानिकुरम्बं लतासमूहस्तव
प्रेरणमिव करोति । कित्तलयकम्बच्छ्लेनासमज्ञासमसहमानो लतासमूहोऽपि लां
प्रेरयतीति भावः । अथवाऽप्ये पङ्कवित्यूक्ष्मादिदर्शं यात्रायां फलसिद्धिसूचकम् ।
अतो यमनं प्रति विलम्बो न कार्यं इति घ्वनितम् । तदुकं शकुनशास्त्रे—'कामे
मधुरवाक्यक्षी दृक्षः पङ्कवितोऽप्यतः । अनुकूली यहन्वायुः प्रवाणे शुभसूचकः'
इति । 'समूहो निकुरम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो
बहिः' इति च ॥ ४ ॥ स्फुरितेति । अमुं कुचकुम्भं लतनक्लशं पृच्छ सखी

अधिगतमखिलसखीभिरिदं तव वैपुरपि रतिरणसज्जम् ।

‘चण्ड ! रसितरशनारबडिण्डमभिसर सरसमलज्जम् ॥ मुग्धे० ६
स्मरशरसुभगज्जेनै सखीमवलम्ब्य करेण सलीलम् ।

चल वलयकणितैरवबोधय हरिमपि निर्गदितशीलम् ॥ मुग्धे० ७ ॥

किंभूतम् ? सूचितः कथितो हरेः परिरम्भो येन । अपि किंभूतम् ? मनोहरो हार एव विमलजलधारा यत्र । शकुनकलशेऽपि तरङ्गवशात्सूचितप्रियग्रासि भैवति । विमलजलधारोऽपि, खण्डशेषालंकारः ॥ ५ ॥ अपि च,—अधिगतमिति । हे चण्ड ! सखीसकाशालुज्जारहितं यथा सातथा अभिसर । अर्थात्कृष्णवसतिम् । यतोऽखिलसखीभिरिदमधिगतं ज्ञातम् । इदमिति किम् ? तव वपुरतीव रतिरणाय विहितसामग्रीकं वतेते इति सखीनामप्रे वपुषेव निर्गदितम् । अतो लज्जां मा कुह । किंभूतं वपुः ? रसितो रशनावलिरेव विण्डिमः पणवयादविशेषो येन । अपि च किंभूतम् ? सरसं सरागम् । अत एव रणोदयायाश्रणीति विशेषणमुचितम् ॥ ६ ॥ अपि च,—स्मरशरेति । हे सखि ! करेण सखीमवलम्ब्य सलीलं चल । अपिश्चार्थे । च पुनः । निर्गदितशीलं निगदितं तव प्रतीक्षया सुभट्टं व्याख्याते शीलं यस्य । अथवा,—पूर्वपददोषत्वेन सर्वाभिज्ञानपरं निर्गदितं च तच्छीलं च भवत्याश्रित्रं तत् । हरिमपि बोधयेति ‘अपि’ शब्दार्थः । किंभूतेन ? स्मरशरसुभगनेन स्मरशरवपुष्पवस्तुभगा समीचीनं वा बदतीति प्रश्नं कुह । कीदशम् ? स्फुरितं सकम्पम् । कल्पादिव है अनन्तरज्ञवशादिव, अनन्तस्य कामस्य यस्तराज्जर्मिस्तद्वशादिव । अन्नानेत्रेत्यनेन तस्या रसतरशिष्यीलमांसेष्यते । अन्योऽपि कुम्भो नयात्तरज्जैः प्रेर्यमाणः सकम्पो भवतीलयमपि ते कुचकुम्भस्त्वयि रसतरशिष्यामनन्तरज्जैः प्रेरणादिव सकम्प इति भावः । ‘इव’शब्द उत्प्रेक्षाद्योतकः । पुनः कीदशं कुचकुम्भम् ? मनोहरो यो हारः स एव निर्मला जलधारा यत्र तादशम् । अत्र स्तनोपरि स्थितस्य हारस्य जलधारासूर्यपणात्तनयोः पूर्णकलशत्वेन रूपणमाङ्गिष्ठते । पूर्णदेव कलशात्तरज्जैरान्दोलने सति बहिर्जलधारानिःसरणसुभवात् । पुनः कीदशम् ? सूचितः हरेः कृष्णस्य परिरम्भ आलिङ्गनं येन तम् । नारीणां स्तनकम्पः प्रियं सूचयतीति शाकुनिकाः । तदुकम्—‘निर्लं नार्थः स्तने कम्पः प्रियसुंगमसूचकः’ इति । पूर्णकलशत्वेन स्तनरूपणमपि वात्रायां पूर्णकलशशदर्शनं प्रियसूचनाय ॥ ५ ॥ ननु सखीजनेषु पश्यत्सु, कथं मया गन्तव्यमित्यत आह—अधिगतमिति । इदं तव वपुः सखीभिरतिशयेन रतिप्रसङ्गाय मुरतप्रसङ्गाय सज्जं कृतालंकरणादिकृत्यविधानमधिगतं ज्ञातम् । तथा च सखीभिर्दृष्टेष्वामुना किं विलम्बेनेति

पाठा०-१ ‘वपुरतिरणसज्जम्’ RM., ‘रतिसङ्गरसज्जम्’ P. २ ‘रणितरसना०’ C. ३ ‘नेन करेण सखीमवलम्ब्यसलीलम् ।’ C.
४ ‘निर्गतिशीलम्’ RM., D., S., C.

श्रीजयदेवभगितमधरीकृतहारमुदासितवामम् ।

हरिविनिहितमनसामधितिष्ठतु कण्ठतटीमविरामम् ॥ मुग्धे० ॥८॥

सा मां द्रक्ष्यति वक्ष्यति स्मरकथां प्रत्यङ्गमालिङ्गनैः

प्रीतिं यास्यति रंस्यते सखि ! समागंत्येति चिन्ताकुलः ।

नखा यस्मिन्स्तादेशेन ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । इदं श्रीजयदेव-भगितं हरावारोपितमनसामविराममविच्छेदं कण्ठतटीमधितिष्ठति । अथरीकृतो हारो मुक्तादिप्रथितो येन । पहोऽधरीकृतो हारः शुद्धं वचनं येन । पुनः किंभूतम् ? उदासितवामम् । उदासिता वामा छी येन । अथवा उदासितं हरिभक्तिप्रतीपं वचनं येन । वा उदासितं निराकृतमन्यदपि सुन्दरं येन इति । हारनारीसुन्दरादीनां परिहरेणदमेवैकं कण्ठे धारणीयमित्यर्थः । तथा च सङ्गीतराजे—‘आदितालः प्रथमतः प्रतिमण्ठनातः परम् । चतुर्मात्राङ्गमण्ठत्र तुर्थः स्याद्गुतालकः ॥ तालो वर्णयति पश्चात्तदमात्रिकमण्ठकः । निसारश्च तथा क्षम्या द्रुतमण्ठश्च रूपकः ॥ प्रतितालस्त्रिपुष्टकः’ एकतालीति संज्ञया । त्रयोदश क्रमात्तालाः प्रतितालं पदानि च ॥ यथा शोभालस्त्रियुक्ति तावन्त्येव ततः परम् । काहली तुष्टकिन्यौ च मुक्ता च शङ्खशङ्खकी ॥ पटहश्च हुद्धुकं च मुरजः करटापि च । रुण्डा च ढमस्तुवका पाटा एतस्य-सुन्दवाः ॥ निःसारौ पटहो ढक्का मदैलस्त्रिवली तथा । करटेति तथैतस्यां प्रधानाक्षरयोजना ॥ एकताल्या ढक्कासी च त्रिवली दुन्दुभिस्त्रया । घटव्यतु-चैर्णर्यकः स्याद्विका पाठसन्ततिः ॥ प्रतितालं प्रयोगोऽपि रागो नन्दो निश्चयते । भावः । यद्वा,—सखीभिरिदं तव वपुर्बहुधा रतिरणे सम्यग्धिगतं शास्तम् । तथा च तासां का लज्जेति भावः । अतो हे चण्डि कोपने ! रसितः शब्दायमानः कृतो रशनावलिः शुद्धपिण्डिकावलिरेव डिण्डिमो वादविशेषो यत्रैवं यथा स्यादेवमभिसर कुण्ठसंकेतभूमिसुपैषि । अन्यत्रापि रणे डिण्डिमस्त्राव्यत एवेति ध्वनिः । पुनः कर्ण यथा स्यात् ? सरसस(म?)लज्जम् । रसः शङ्खाररसस्तस्तहितं लज्जास(र?)रहितं च यथा स्यादेवम् ॥ ६ ॥ स्मरेति । करेण सखीमवलम्ब्य सलीलं लीलासहितं यथा स्यादेवं चल गच्छ । कीरशेन करेन ? स्मरस्य कामस्य ये शरात्तद्वित्तमुभगः सुन्दरा नखा यस्मिन्स्तादेशेन । अन्यसिद्धपि रणे शङ्खास्त्रिभ्वनित; रतिरणे द्रुत्वज्ज्ञाता एव स्मरस्य शङ्खाणीति भावः । अथ वलयकणितैः कहुणशब्दैर्हरिमपि निजगतिशीलं स्त्रीयगमनस्वरूपमवदोदय ज्ञापय । अन्यत्र समीनीनो योधः प्रतिभटमवहितं कृत्वैव शुद्धयत इति ध्वनितम् ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । इदं श्रीजयदेवेन भगितं हरिविनिहितमनसां हरौ विनिहितं तत्परै ननो येवा तादशानामविराममनवरतं कण्ठतटीमधितिष्ठतु कण्ठदेशो वस्तित्यर्थः । श्रीरशम् ? अथरीकृतः खगुणैर्हनीकृतो हारो येन तादशम् । पुनः कीरशम् ? उदासिता

स त्वां पश्यति वेपते पुलकयत्यानन्दति स्थित्यति

प्रत्युद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमः पुज्जे निकुञ्जे प्रियः ॥ १ ॥

अक्षणोनिंक्षिपदखानं अवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीं

मूर्ढ्नि इयामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ।

चक्रारो विप्रलभ्नार्थ्यो रस उत्तमनायकः ॥ दूतीसंवादकथनं नायिकायामि-
हेष्यते । एतत्स्यालक्षणं यत्त तालराजिरसः स्मृतः ॥ प्रबन्धः कुम्भभूषेन
हरिप्रवणचेतसा ॥ इति श्रीहरितालराजिजलधरविलसितनामा विशतितमः
प्रबन्धः ॥ ८ ॥ इदानीं लक्षणाकथनव्याजेन गन्तु व्याकुलयति—सा
मामिति । हे सखि ! प्रियः कुण्डो निकुञ्जे भवत्या अपेक्षयेष्येवं कुर्वन्नासो ।
किंभूते निकुञ्जे ? स्थिरतमः पुज्जे स्थिरानन्धकारचये । इतीति किम् ? सा प्रिया
समागत्य मां द्रव्यतीति चिन्ताकुलो भवति, दूरं च पश्यति । एतावता हि
साखिकभावौ स्तम्भयैवर्यं संजातौ भवत इति सूचितम् । चिन्तादा स्तम्भं
‘दूरदर्शनेन वैवेष्यमाप्नोति’ । दृष्टा च सरकर्या वक्ष्यतीति वेपते पुलकयति
च । एवं द्वावपरी सास्त्रिकी वेपथू रोमाङ्गश्चेति । कथाः कृत्वा प्रत्यङ्गमालि-
ङ्गनैः प्रीतिं यास्यतीत्यानन्दति आनन्दाशु मुद्रति स्थित्यति च । एवमशुसेवा-
कुकौ । आलिङ्ग च नानाहतोपचारै रेखते । चिन्तया आह्वानाशक्तये प्रसु-
स्थगुणैखिरस्तुता रामा येन तादशम् । यद्यपि हारस्य रामाणां च कण्ठदेशस्थित्या
शोभाप्रदत्वं संभवति, तथापि तयो रागिणामेव शोभाप्रदत्वं न मुमुक्षणाम् । तत्रापि
तारुप्य एव न तु सर्वदा । जयदेवभणितं तु कृष्णकथात्वेन च सर्वेवस्मु शोभा-
प्रदमिति हारापेक्षया नायिकापेक्षया चेदमधिकमिति भावः । कण्ठतटीमिलात्र
‘अधिशीलस्थासां कर्म’ (पा. १।४।४६) इत्यधिकरणे द्वितीया ॥ ८ ॥ इदानीं हरे-
रुकण्ठाधिकथमाह—सा मामिति । हे सखि ! राधा आगल्य मां द्रव्यति इैक्षि-
ष्यते । दृष्टापि मां सरकर्या वक्ष्यति कथयिष्यति । सरकर्यामुक्लापि सा प्रत्यङ्गा-
वयवं ममालिङ्गनैः प्रीतिं यास्यति । प्रीतियुक्तापि मया सह रेखते केलिं करिष्यति
इति चिन्ताकुलः सन्कृष्णः स्थिरतमः पुज्जे स्थिरानन्धकारसमूहे निकुञ्जे त्वां पश्यति
व्यानदृष्ट्या । किमियं पद्मं वदिष्यति चेति भिया साध्वसेन वेपते कम्पते । पुल-
कयति, अज्ञानीलर्थात् । ध्यानेनैव तवालिङ्गनं परिकल्प्य साध्वसेन रोमाङ्गयुक्तो
भवतीति भावः । पथाङ्गानेनैव लत्सुरतकेलिं परिकल्प्यानन्दयुक्तो भवतीति । तातो
ध्यानेनैव सुरतसुखं परिकल्प्य स्थियति प्रखेदयुक्तो भवति । पथाङ्गानेलिं कुलोत्थाय
गन्तु प्रवृत्तायां लयि प्रत्युद्गच्छति प्रत्युत्थानं करोति । पथाङ्गानविच्छेदे लामदृष्टा
मूर्ढ्नि प्राप्नोति ॥ ९ ॥ नन्दलंकरणरचनां विधाय गन्तव्यमिल्यत आह—
अवक्षणोरिति । अभिसारसाहस्रामभिसाररूपं साहसं कुर्वन्तीत्यनिसारसाहस-

धूर्तानामभिसारसंभ्रमजुषां विष्वडिकुञ्जे सखि !

ध्वान्तं नीलनिचोलचारु सुटशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥ ३ ॥

काइमीरगौरवपुषामभिसारिकाणा-

मावद्वरेखमभितो रुचिमञ्जरीभिः ।

द्रच्छति । त्वदलाभे मूर्च्छति च । एवं स्वरभङ्गप्रलयौ दर्शितौ । एवं स कृष्णस्वदभिकाङ्गयाऽष्टावपि साविकान्भावाननुभवजास्ते । प्रत्यङ्गमालिङ्गनेन स्थितालिङ्गनं वृक्षाधिरूपमुक्तं भवति । तत्त्वक्षणं यथा—‘रमणचरणमेकेनाङ्गिणाकर्म्य लिङ्गं वासितमपरपदेनाध्रयन्ती तद्रूपम् । निजमयं मुजमेनं प्राप्तयन्ती तदंसं तस्मिव कमितारं तुम्बनार्थाधिरोढम् ॥ यदभिलयति नारी तथा वृक्षाधिरूपम् ॥’ शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् । दीपकमलंकारः ॥ २ ॥ इदानीमभिसारिकासमयमाह—अद्धणोरिति । हे सखि ! विष्वकृतुं दिङ्गु नीलप्रच्छदपटसदृग्ध्वान्तं सुरुषाः प्रत्यङ्गमालिङ्गति । नीलप्रच्छदपटवदाच्छाव अदृश्यां करोतीलयैः । किं कुर्वन् ? धूर्तानां मायाविनामभिसारे संभ्रमं वेगं भजन्तीनामुत्कोचमिवाङ्गोरज्ञनं निष्ठिपत् । एतदेवत्कुर्वन्त्सदाह—अपि च,—कुचयोः कस्तूरिकापत्रावलिरचनाविशेषमिव निष्ठिपत् । अत्र ‘धूर्ता’प्रहणेन निष्ठेष औचित्यमावहति । यतो मायाविनो माययैव साध्याः । अत्र च कर्मेण तमसो वृद्धिर्जया । एवं प्रादुर्भावेऽक्षणोरज्ञनम्, किंचिद्वृद्धे कर्णाभरणाच्छादनम्, तत एव प्रवृद्धे शिरोमुकुटवृत्ति । इष्टदापरिसमाप्तेः कुचयोर्हारादिलोपः । कर्मेण प्रवृद्धं सत्सर्वशरीरं व्याप्त्य वत्तेत इति कमचूडिर्दर्शिता । अत्र ‘धूर्ता’प्रहणेन ता अपश्यन्त्यो भवतीं न कस्यचिद्द्रेष्टे कथयिष्यन्तीनि निःशङ्कं वज । शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् । यथासंख्यमलंकारः ॥ ३ ॥ इदानीं तमस्यपि त्वामेव प्रतीक्षत इत्याह—काइमीरेति । हे सखि ! एतत्तमित्वे तस्य कुतः, तासामत एव धूर्तानां शठानां सुरुषां नायिकानां व्यान्तं तमो निकुञ्जे विष्वक्सर्वतः प्रत्यङ्गमञ्जमाङ्गं प्रति आङ्गिष्यति । तदेव विशेषजैराह—अद्धणोरिति । किं कुर्वत्तमः ? अद्धणोर्नयनयोरज्ञनं कमलं निष्ठिपदर्पयत् । अवयणोस्तापिच्छुगुच्छावली तापिच्छस्य तमालस्य गुच्छस्त्रवक्षपरमपरां निष्ठिपत् । मूर्धिं जस्तके इशामसरोजदाम कमलमालां निष्ठिपत् । कुचयोः लानयोः कस्तूरिकापत्रकं मृगमदरचनां निष्ठिपत् । कीदृशं व्यान्तम् ? नीलनिचोलचारु नीलनिचोलवत् कमुकवचारु मनोहरम् । तथा च तवाभिसारयोरयाभरणानि तम एव्यर्थयिष्यतीति किमलंकरणे विलम्बेनेति भावः । अत्र छीणामलंकरणादिरचनाभिकारो नपुंसकादीनामेवेति नपुंसकनिर्देशेन व्यनितम् । ‘कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छः’ इत्यमरः । ‘स्यादुच्छः स्तम्भके त्वन्ये हारमेदकलापयोः’ इति विष्वः ॥ ३ ॥ किंच संप्रति मणिसुवर्णाभरणं नोपादेयमित्यत आह—काइमीरेति ।

एतत्तमालदलनीलतमं तमिष्ठं
तत्प्रेमहेमनिकपोषलतां तनोति ॥ ४ ॥

हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिदाम-

‘केयूरकङ्गमणिद्युतिदीपितस्य ।

द्वारे निकुञ्जनिलयस्य हरिं निरीक्ष्य

ब्रीडावतीमथ संखीमियमित्युवाच ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णस्य त्वयि यत्प्रेम तदेव हेम तस्मिकपोषलतां तनोति । तमस्यपि बह्नी-
नामभिसारिकाणां प्राह्यवसरेऽपि त्वच्येव तत्त्वं प्रेमेति निकपोषलहेमपरीक्षाइम-
साम्यम् । किंभूतं तमिष्ठम् ? अभितो रुचिमञ्जीभिः कुकुमगौरवपुषां स्वैरि-
णीनामावदा रेखा आभोगो विस्तारो येन । किंभूतं तमिष्ठम् ? तमालदलनी-
लतमम् । पृतावता तमसोऽतीव प्रकृद्वावभिसरेति प्रेरणम् । वसन्ततिलका
कृत्तम् । अत्रोपमालंकारः ॥ ४ ॥ इदानीं भावान्तरेण तं पुण्याति—हारा-
वलीति । इयं दूती राधां प्रति वक्ष्यमाणमुयाच । किं कृष्ण ? निकुञ्जनिल-
यस्य द्वारे हरिं निरीक्ष्य । किंभूतं राधाम् ? ब्रीडावतीम् । कामवतीनामपि
युवतीनां प्रथमसंगमे लज्जा किमपि कामातिशयं विद्धाति । किंभूतस्य निल-
यस्य ? हारावस्यास्तरलो मर्यमणिः काञ्चनस्य काञ्ची मेखला दाम च मञ्जीरौ
कङ्गे च तेषु मण्डः तेषां शुत्या दीपितस्य । वसन्ततिलकाकृत्तम् । अतिश-
काशीरवत्कुकुमब्रीरै वपुः शरीरं यासां ताहशामभिसारपराणां नायिकानामभित
उभयस्तो मणिमञ्जीरीभिमैलिपरम्पराभिरावदा रेखा येन ताहशमेतत्तमालदल-
नीलतमं तत्तमालदलवत्तमालपालवदतिशयेन नीलं तमिष्ठमन्धकारं तत्प्रेमहेम-
निकपोषलतां तनोति विस्तारयति । संकेतभूमिं ब्रजन्तीनामभिसारिकाणां
ताटङ्कुकुमज्जीरादिलचित्तमणिवीसिभिरुचयपार्थे उल्लोते सति रेखाकारतया
लक्ष्यमाणातिगौरतराङ्कानितरन्धकारहृषकपृष्ठिकायां तत्प्रेम सुवर्णेरेखेव भातीति
भावः । अथ चैताहश्यपि गाढान्धकारे कान्तारे सर्वं मुक्तैऽनन्ताभिसार-
प्रस्थानेन प्रेमणः शुद्धि परीक्षत इति ष्वनिः । ‘पाषाणप्रस्तरप्रापोपलाइमानः
शिला दृष्ट’ इत्यमरः ॥ ५ ॥ हारावलीति । अथानन्तरं विद्युती सखीं
राधामिति वक्ष्यमाणमुयाच । कीदृशीं सखीम् ? निकुञ्जनिलयस्य निकुञ्ज एव
निलयो निश्चितगृहं तत्य द्वारे हरिं निरीक्ष्य इद्वा । ब्रीडावतीं लज्जावतीमेतस्मै
कृति निष्ठुराणि वचांसि भयोकानि, संप्रति कथं तत्समधं यामीति लज्जया
युक्ताम् । कीदृशस्य निकुञ्जनिलयस्य । हारावल्लो हारपङ्गबस्तरलो हारमर्यगमणिः
कामवनकाञ्चिदाम सुवर्णसंचितमेखला दाम मञ्जीरो नपुरः कङ्गं करभूषणमेतेषु

पाठा०-१ ‘मञ्जीरकङ्गण०’ R.M., D., S. २ ‘सखी लिजगाद्
राधाम०’ B., ‘सखीप्रियमित्युवाच’ S.

प्रबन्धः २१] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्योपेतम् । १७१

वराढीरागरूपकल्पालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ २१ ॥

मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने

विलस रतिरभसहसितवदने ! ॥ १ ॥

प्रविश राखे ! माधवसमीपमिह ॥ भ्रुवपदम् ॥

नवभवैदशोकदलशयनसारे

३विलस कुचकलशतरलहारे ! । प्रविश० ॥ २ ॥

योकिरलेकारः ॥ ५ ॥ तदेव सखीवाक्यं विवृणोति—मञ्जुतरेति । अत्राण-
पद्मामुद्घाहापेक्षया भ्रुवस्य बाहुव्यम् । तत्रापि च प्रतिपादमन्तिमं खण्डं
पदान्तरापेक्षया नवं नवमेवेति बोद्धव्यम् । तत्रापि राधाविशेषणानि सर्वां-
प्यनुभावत्वेन बोद्धव्यानि, स्थानविशेषणानि च विभावृत्वेनेति । प्रविशो-
त्यादि । हे राखे ! माधवसमीपं प्रविश । इह निकुञ्जे विलस गमनागमनादिचेष्टाः
कुरु । किंभूते राखे ? रतिरभसेन रतिहर्षेण हसितं वदनं यस्याः । एतावद्व-
स्थानीयम् । तदनुस्यूतं त्वमेवपदमिहेत्यस्य विशेषणम् । किंभूते ? मञ्जुतरं मनो-
हरं यत्कुञ्जतलं कुञ्जस्याधरप्रदेशस्तदेव केलिसदनं यत्र ॥ १ ॥ अपि च,
नवभवेति । हे कुचकलशतरलहारे ! कुचकलशो तरलश्चलो हारो यस्या-
स्ताल्याः संजुहिः । इहेत्यस्य विशेषणम् । किंभूते इह ? नवं भवत्यदशोक-
स्ताचिता ये मण्यस्तेषां चुला कान्दा दीपितस्य प्रकाशितस्य । ‘तरलश्चले यिह
हारमध्यमणादपि’ इति विश्वप्रकाशः ॥ ५ ॥ तदेव गीतेनाह—मञ्जुतरेति ।
गीतस्यास्य वराढीरागो भैष्ठतालथ । गीतायैस्तु—हे राखे ! माधवसमीपं
कुण्डान्तिकदेशं प्रविश । इह मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने मञ्जुतरं यत्कुञ्जतलं
निकुञ्जाभ्यन्तरदेशस्तदेव यत्केलिसदनं लीलागृहं तत्र विलस विलासं कुरु ।
कीदृशि ? रतिरभसेन मुरतोत्साहेन हसितं हास्ययुक्तं वदनं मुखं यस्यालालाशि ।
प्रविश राखे ! माधवसमीपमिह विलसेत्युक्तम् ॥ भ्रुवपदममुवर्तमानलाला ।
यद्वा,—इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? मञ्जुतरकुञ्जतलं केलिसदनं
यस्य तादृशे । मुनः कीदृशे ? रतिरभसेन हसितं वदनं यस्य तादृशे ।
कीदृशे केलिसदने ? ॥ १ ॥ नवेति । नवं नूतनमथ च लतच्छोभमानं यदशोक-
दलमशोकपलवं बस्य तच्छब्दनं शब्द्या तदेव सारो महाधनं यत्र तादृशे । लं
कीदृशी ? कुचकलशयोः स्तनकलशयोस्तरलश्चलो हारो यस्यास्तालाशी ।
अपरस्मिन्नपि गृहे महाधनं तिष्ठतीति चानितम् । यद्वा,—नवलसदिलपि ‘राखे’

पाठा०-१ ‘रामे प्रतिमष्ठताले’ D., S. RM. ‘वराढीरागैकतालाभ्यां’ B.
२ ‘नवलसदशोक’ D., RM. ३ ‘प्रविश राखे माधवसमीपमिह । विलस
कुचकलशतरलहारे’ C., RM., D., S.

कुसुमचयरैचितशुचिवासगेहे ।

विलस कुसुमसुकुमारदेहे । प्रविश० ॥ ३ ॥

मूदुचलमलयपवनसुरभिशीते ।

विलसै मदनशरनिकरभीते । प्रविश० ॥ ४ ॥

“वितववहुवहिनवपहवथने

विलस चिरमलसपीनजघने ! । प्रविश० ॥ ५ ॥

दलानां शयनं तेन सारमुल्कुष्टं तस्मिन् ॥ २ ॥ अपि च,—कुसुमेति । हे कुसुमसुकुमारदेहे ! इह विलस । किंभूते हह ? कुसुमानां चयस्तेन रुचिरं शुचि च वासार्थं गेहं यस्मिन्निकुञ्जतले । अत्र सर्वत्र एकैकं राधाविशेषणं एकैकं निकुञ्जविशेषणम् ॥ ३ ॥ अपि च,—मूदुचलेति । हे राधे ! इह विलस । किंभूते राधे ? मदनैशरनिकराञ्जीतिर्भयं यस्याः तस्याः संबुद्धिः । इह मूदु यथा स्यात्तथा चलो यो मलयपवनस्तेन सुरभि च तच्छीतं च मूदुपवनेन इत्यस्तैव विशेषणम् । तदा नवलसदशोकदलशयनमेव सारो यस्यात्ताहशि । यदा,— इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? नवलसदशोकदलमेव सारो यस्य ताहशे ॥ २ ॥ कुसुमेति । हे राधे ! इह कुसुमचयेन उत्थसमूहेन रथितं विरचितं शुचि अनुपहतं नायिकान्तरेणानुपभुकं यद्वासगेहं लीलागहं तत्र विलस । यदा,—कुसुमचयेन रचितमर्थात्कृष्णेन निर्मितं शुचि वासगेहं यस्यात्ताहशी इति ‘राधे’ इत्यस्तैव विशेषणम् । पुनः कीदृशी लम् ? कुसुमवत्सुकुमारः कोमलो देहो यस्यात्ताहशी । यदा,—इह, माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? कुसुमचयेन रथितं शुचि वासगेहं येन ताहशे । कीदृशे माधवे ? कुसुमवत्सुकुमारो देहो यस्य ताहशे । ‘शुचि अनुपहते’ इति विधप्रकाशः ॥ ३ ॥ चलेति । हे राधे ! माधवसमीपं चल ब्रज । इह केलिसदने प्रविश विलस । कीदृशे केलिसदने ? मलयपवनसुरभिशीते मलयसंबन्धी यः पवनस्तेन सुरभि सुगन्धे शीतलं च तस्मिन् । यदा,—इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? मलयपवनसुरभिशीते मलयसंबन्धी यः पवनो वायुस्तेन सुरभिशीतले वा । यदा,—च ‘चल’ इत्यपि पवनस्तैव विशेषणम् । तथा च चलथशलो यो मलयपवनस्तेन सुरभिशीतले इत्यर्थः । ‘चल’ इतनेन ईषचावत्यमुक्तम् ; तेन मान्यमुक्तम् । लं कीदृशी ? रतिवलितललितभीते, रती वलितं ललितं मनोहरं गीतम् । ललिले हावविशेषः यस्यात्ताहशि । यदा,—हृष्णो विलस । कीदृशे हृष्णो ? रतिललितं मनोहरं वलितं संभक्तं गीतं यस्य ताहशे । कवितसरसेति पाठः । ललितलक्षणं तु—‘नानाविधमनाहार्यं खभावेन मनोहरम् । शङ्कारचेष्टितं लीणां ललितं संप्रचक्षते’

पाठा०-१ ‘रुचिरशुचि’ RP. २ ‘चल मलय’ RM., C., D.
३ ‘रतिवलितललितभीते’ RM. ४ ‘नमुरतर...।...शिखरे ॥ ५ ॥’ RP.

मैधुमुदितमधुपकुलकलितरावे ।

विलस कुंसुमशरसरसभावे । प्रविश० ॥ ६ ॥

मैधुरतरपिकनिकरनिनदमुखरे ।

विलस दशनकचिह्नचिरशिखरे । प्रविश० ॥ ७ ॥

सुरभिशीतम् ॥ ४ ॥ अपि च,—मधुरतरेति । हे राघे ! इह विलस । किंभूते राघे ? शुचीनि रुचिराणि दशनशिखराणि यस्यास्तस्याः संबुद्धिः । किंभूते इह ? मधुरतरो यः पिकनिकरस्य निनदस्तेन मुखरे ॥ ५ ॥ अपि च,—विततेति । हे राघे ! इह चिरं विलस । किंभूते राघे ? अलसं पीनं जघने यस्यास्तस्याः संबुद्धिः । किंभूते इह ? विततानि बहूनि बहौनां नवपहुचानि तैर्धने । अपि च,—मधुमुदितेति । हे राघे ! इह विलस । किंभूते राघे ? कुंसुमशरे कामे रसो रागः सामिलाण्यो भावोऽभिन्नायो यस्यास्तस्याः संबुद्धिः । किंभूते इह ? मधुना मुदितं यन्मधुपकुलं तेन कलितो रावो गुआरवो यत्र ॥ ६ ॥ विततेति । हे राघे ! माधवसनीयं प्रविश । इह केलिसदने चिरं विलस च । कीदृशे केलिसदने ? विततैर्विश्लीर्विर्वहुभिर्विश्लीनां लतानां नवपहुचैर्धने सान्द्रे । लं कीदृशी ? अलसपीनजघने । अलसे गन्धरे पीने मांसछे जघने यस्यास्तादृशि ॥ ७ ॥ मधुमुदितेति । कीदृशे केलिसदने ? मधुना पुण्यरसेन मुदितान्वाननिदानि यानि मधुपकुलानि भ्रमरसमूहालौः कलितो विहितो रावः शब्दो यत्र ताहशी । त्वं कीदृशी ? मदनरसरभसभावे मदनस्य कामस्य यो रसः शक्ताराहयस्तत्र यो रमस उत्साहस्तेनोपलक्षितो भावो यस्यास्तादृशि । यदा,—इह राघे ! माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? मदनरसेन यो रमसस्तेनोपलक्षितो भावो यस्य ताहशी इत्यर्थः । यद्यपि मधुपेतैव मधुपानकर्तुर्वर्वं प्राप्तं तथापि इदानीं मधुपानप्राप्तये मधुमुदितेत्युपात्तम् ॥ ८ ॥ मधुरतरेति । कीदृशे केलिसदने ? मधुरतरो यः पिकनिकराणां कोकिलसमूहानां निनदः शम्भस्तेन मुखरे वाचाणे । यदा,—एतदपि ‘राघे’ इत्यस्यैव विशेषणम् । तदा मधुरतरपिकनिकराणाभिव्यक्तिरेव शिखरं माणिक्यविशेषो यस्यास्तादृशि । यदा,—दशनहृचिह्नद्विन्दकान्तिरेव शिखरं माणिक्यविशेषो यस्यास्तादृशि । यदा,—इह माधवे विलस । कीदृशे माधवे ? दशनहृचिह्नचिरशिखरे । ‘दशनहृचिह्नचिरशिखरे’ । ‘दशनहृचिह्नचिरशिखरे’ ॥ ९ ॥

पाठा०-१ ‘वितत……!……जघने ॥ १६ ॥’ R.P. २ ‘विलस मदनरस-रभसभावे’ R.M., ८. ‘विलस मदनरभसरभसभावे’ C. ३ ‘मधुरतरपिक’ C., P.

विहितपदावतीसुखसमाजे ।

कुरु मुरारे ! मङ्गलशतानि ।

भणति जयदेवकविराजराजे । प्रविश० ॥ ८ ॥

त्वां चित्तेन चिरं वहन्नयमतिशान्तो भृशं तापितः

कन्दर्येण चै पातुमिच्छति सुधासंबाधविम्बाधरम् ।

अस्याङ्कं तदलंकुरु क्षणमिह भ्रूक्षेपलक्ष्मीलव-

कीते दास इवोपसेवितपदाम्भोजे कुतः संच्रमः ? ॥ ९ ॥

॥ ७ ॥ अपि च,—विहितेति । इदानीमष्टयर्थी परमेश्वरे समर्पयत्ताह—
हे मुरारे ! जयदेवकविराजे मङ्गलशतानि कुरु । किंभूते ? विहितं कुरं पदा-
वत्या लक्ष्म्याः सुखं सुखरूपं समाजं स्थानं प्रासादो येन । किन्दुविलवे
जयदेवकारितो महालक्ष्म्याः प्रासादोऽस्तीति प्रसिद्धिः । लक्ष्मीभक्त्या
हरिस्तुप्यतीति ॥ ८ ॥ इदानीं ग्रानिरसनायाह—त्वामिति । हे राखे !
अयं श्रीकृष्णस्त्रव सुधासंबाधं सुधायाः संकटं विम्बाधरं पातुमिच्छति ।
किंभूतोऽयम् ? त्वामेवंविधां दुर्घटां चित्तेन वहन्नतिशान्तः श्रमं प्राप्तः अत
एव भृशं तापितः । यतः यः श्रान्तस्त्रश्च भवति स तदुपशान्तै सुधा-
दिपानं कर्तुमिच्छति । तत्त्वसादस्य मुरारेऽङ्कं क्षणमलंकुरु । कथं मयास्य
तादशस्य महानुभावस्यैतत्कर्तुं युज्यत इति वदसि चेदित्याशङ्कापाह—इह
तावत्संच्रम आदरः कुतः ? किंभूते इह ? भ्रूक्षेप एव यो लक्ष्मीलवस्त्रे
कीते । पुतावता मूल्येन गृहीते आदरो न कर्तव्य इति । अत एव दास इव ।
विहितेति । हे मुरारे ! जयदेवकविराजराजे जयदेव एव कवीनां राजराजः
सार्वभीमलत्र मङ्गलशतानि कल्याणशतानि कुरु । कीदृशे ? भणति तव गुणा-
न्वदति । पुनः कीदृशे ? विहितः पदावत्याः सुखसमाजः सुखसमूहो येन
तादृशे । एतेन स्वर्णीतपरत्वकथनेन परक्षीयैसुखं खणितम् । ‘राजराजः
कुवेरेऽपि सार्वभीमे सुधाकरे ।’ इति विश्वः ॥ ९ ॥ कृष्णोत्कण्ठादिक्यमाह—
त्वामिति । अयं कृष्णस्त्रां चित्तेन मनसा वहन्नतिशान्तोऽतिशयेन श्रमयुक्तो
जातः । कन्दर्येण कामेन च भृशमतिशयेन तापितः संतापितः । अतिसूखमे
चित्ते पीनस्तनजघनवत्याः स्तनधारणेन श्रमो युक्त एव । अन्योऽपि यो गुरुतर-
भारोद्भवं करोति, तस्याप्यतिश्रमो भवतीति भावः । अतस्य शुधयाऽमृतेन संचारं
संकटं विम्बाधरं विम्बफलमधरमोष्टं पातुमिच्छति । तस्यादेतोलतस्य कृष्णस्याङ्कं
कोठं क्षुणं लमलंकुरु भूषय । ननवयं बहुनायिकानुरक्तः, अतस्यद्वारोहणे
विमेमील्यत आह—इहेति । इह कृष्णे कुतः कस्मादेतोः संच्रमो भवम् ?
कीदृशे कृष्णे ? सेवितं लक्ष्मीयपदाम्भोजं लक्ष्मीयचरणकमलं येन तादृशे । अत एव
दासजनेऽपि । तत्र हेतुगर्भविष्येषणमाह—भ्रूक्षेपस्य भ्रुवः चालनस्य

सा ससाध्वससानन्दं गोविन्दे लोल्लोचना ।

सिञ्चानंगमञ्जुमञ्जीरं प्रविवेशामिवेशनम् ॥ २ ॥

चराढीरागर्थतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ २२ ॥

राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभङ्गम् ।

जलनिधिमिव विषुमण्डलदर्शनैरतरलिततुङ्गतरङ्गम् ॥ १ ॥

हरिमेकरसं चिरमभिलपितविलासम् ।

सा ददर्श गुरुर्हर्षवशंवदवदनमनङ्गनिर्वासम् ॥ भ्रुवपदम् ॥

उपसेवितं तव पदाम्भोजं येन तस्मिन् । शादूलविक्षीडितम् । रूपकोत्तेष्वे अलंकृती ॥ ६ ॥ इदानीं त्रपनाशकुदुचितं कर्माह—सेति । सा राधा अभिवेशनं रतायोपकलिपतकेलिगृहं प्रविवेश । कथं यथा स्वात्तथा ? सिञ्चानी सशब्दौ मञ्जुमञ्जीरौ यत्र तथा स्वात् । किंभूता सा ? ससाध्वसं च सानन्दं च ससाध्वससानन्दं यथा स्वात्तथा । गोविन्दे लोले सकृष्णे लोचने च यस्याः सा । साध्वसेन चले । आनन्देन साभिलापे । अत्र ससाध्वसानन्दमिति एवेनैव ‘सह’शब्देन कृते प्रत्येकमुपादानं चलसत्त्वण्योः पृथग्योगार्थम् । अनुष्टुप्पथ्याहृतम् ॥ २ ॥ आयोक्तमेव विषुणोमि—राधावदनेति । तत्र पूर्वं भ्रुवपदम् । हरिमेकरसमिति । सा या लक्ष्मी संपत्तस्या लक्षो छेशस्तेन कीर्ते । ‘संकटं ना मुसंधाधः’ इत्यमरः । ‘लब्धेशकानामवः’ इत्यमरः ॥ १ ॥ सा ससाध्वसेति । सा राधा निकेतनं छीढागृहं प्रविवेश प्रविष्टा । किं कुर्वती ? मञ्जुमीनोहरो यो मञ्जीरो नपुरलं विजना शब्दं कुर्वती । कथं यथा स्वात् ? ससाध्वसं साध्वसहितं सानन्दमानन्दसहितं च यथा स्वादिलार्थः । कीदृशी सा ? गोविन्दे लोले चश्चले लोचने यस्याः सा ॥ २ ॥ राधेति । गीतस्यास्य चराढीरागो रूपकतालः । गीतार्थसु—सा राधा हरि कृष्णं ददर्श दृष्टवती । कीदृशम् ? एकरसं एको मुख्यः शृङ्गाराख्यो रसो यस्य तम् । यद्वा,— एकस्तुल्यो रसो यस्य तम् । राधाया यादवाः शृङ्गाररसः कृष्णस्यापि तादवा एवेति भावः । पुनः कीदृशम् ? चिरं बहुकालं व्याप्याभिलपितो वाभिष्ठतो विलासः केलिर्भेन तम् । पुनः कीदृशम् ? गुरुमेहान्यो हर्षं आनन्दसत्त्वस्य चश्चवदमायत्ते वदनं यस्य तम् । पुनः कीदृशं हरिम् ? अनङ्गविकीशम् । “कृचित् अमैङ्गविकास” इति पाठः । तदानङ्गस्य कामस्य विकासः सुष्टुता यत्र तम् । राधेति । पुनः कीदृशं हरिम् ? राधाया वदनं मुखं तस्य विलोक्नेन

पाठा०-१ ‘ससाध्वसमानन्दं’ S. २ ‘सिञ्चाना’ RM., D., C.
३ ‘प्रविवेश निकेवेश’ P. तनम्’ B. ४ ‘रूपकताले’ P. ५ ‘रजित-
तुङ्गतरङ्गम्’ RM. ६ ‘मनङ्गविकाशम्’ RM., ‘मनङ्गविकाशम्’ D., C.

हारममलतरवारमुरसि दधतं परिरभ्य विदूरम् ।

स्फुटतरफेनकदम्बकरम्बितमिव यमुनाजलपूरम् ॥ हरि० ॥ २ ॥

राधा हरि वदति सा भोकृत्वेन हरित्वरूपेण संचादं प्राप्नोति सा । किंभूतं हरिम् ? एकरसमेक एव राधाविषये रसो रागो यस्य । युनः किंभूतम् ? विरमभिलिप्तिराधासंबन्धी विलासो येन । युनः किंभूतम् ? गुरुर्यों राधाया आगमनलिप्तिराधासंबन्धी विलासो येन । युनः किंभूतम् ? अनन्तिवासं कामाश्रयम् । इति श्रुत्वः ॥ अथ पदानि । किंभूतं हरिम् ? राधावदनविलोकनेन विकसिता उड्डसिता विविधा विकाराणां सात्त्विकभावानां विभज्ञा यत्र । एतेन राधामुखदर्शनादकममेव साम्भावयः प्रादुर्भूता इत्यर्थः । कमिव ? जलनिधिमिव । किंभूतं जलनिधिम् ? विषुमण्डलदर्शनेन तरलिता ललिता मनोहरालालरजा यत्र । अत्र ‘मण्डल’प्रहणं समुद्रवृद्धिहेतुत्वं इत्यर्थति ॥ १ ॥ अपि च,—हारमिति । किंभूतं हरिम् ? उरसि हारं दधतम् । किंभूतं हारम् ? अमलतरतां अच्छतीति अमलतरतरारम् । अथवा अमलतरा निर्दोषास्तारा निर्मलमौकिकानि यत्र । किं कृत्वा ? विदूरं दीर्घं विलम्ब्य विलम्बं कृत्वा । कमिव ? यमुनाजले पूरमिव । किंभूतं पूरम् ? स्फुटतरा ये केनास्तेन मिथितम् । अनेन स्वेदाश्वसात्त्विकभावोत्पत्तिर्दर्शिता । अनु च हारदर्शनं च तस्य इयामन्यूदोरसि गौरी त्वं स्फुरन्ती दीसिमेप्यसीति प्रोत्साहनम् । पौरुषावितरतविशेषश्च । केनकदम्बेन सुरतश्चमजनिता उद्विन्दवश्च दर्शिता । यमुनाजलपूरोपमानेन समद्वित्त्वा ॥ १ ॥ अपि च,—वीक्षणेन विकसिताः प्रकटिता विविधा नानाविधा विकारा जृम्भणापाङ्गक्षेपणकर्विमर्शादिरूपात्त एव विभज्ञा विशिष्टोर्मयो येन तम् । कमिव ? जलनिधिमिव । कीदृशं जलनिधिम् ? विषुमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्य दर्शनेन तरलिताखञ्जलीकृतास्तुजा अत्युचालरजा ऊर्मयो यस्य तादृशम् । अत्रागाधशृङ्गारसाध्यत्वेन कृष्णस्य जलनिधिसाम्यम् । राधामुखस्य चाहादकारित्वादिना चन्द्रसाम्यम् । जृम्भणादिरूपाङ्गविकारस्योत्तरोत्पत्तया तरज्जन्स्य साम्यम् । ‘भङ्गलरजे मेदे तु भज्ञो जयविषये’ इति विश्वः ॥ १ ॥ विविधविकारानेवाह—हारमिति । कीदृशं कृष्णम् ? विदूरमतिशयेन परिरभ्यालिङ्गय उरसि वक्षति हारं दधतं विक्राणम् । कीदृशम् ? अमलतरोऽतिशयेन विमलतरस्तारः शुद्धमौकिक यत्र तादृशम् । कमिव ? स्फुटतरः प्रकटतरो यः केनकदम्बः केनसमूहस्तेन करम्बितं मिथितं यमुनाजलपूरमिव कालिन्तीप्रवाहमिव । अत्र कृष्णशरीरस्य इयामङ्गिर्घतया यमुनाप्रवाहसाम्यम् । हारस्य चातिशुश्रूतया केनसमूहसाम्यं वोष्यम् । अत्र हारालिङ्गेन खाभिलाषप्रकटनान्मोहयिताख्यो भावो वर्णितः । तदुर्करसार्णवसुधाकरे—‘खाभिलाषप्रकटनं मोहयिताख्यम्’ इति । ‘मिथितं तु

इयामलमुदुलकलेवरमण्डलमधिगतगौरदुकूलम् ।

नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयितमूलम् ॥ हरिं ॥ ३ ॥
तरलहगञ्चलचलनमनोहरवदनजनितरतिरागम् ।

स्फुटकमलोदरखेलितखज्जनयुगमिव शरदि तडागम् ॥ हरिं ॥ ४

इयामलेति । किंभूतं हरिम् ? इयामलं मुदुलं कलेवरमण्डलं यस्य । पुनः किंभूतम् ? अधिगते गौरे दुकूले येन । किमिव ? नीलनलिनमिव । पीतं यरपरागपटलं तस्य भरसेन वलयिते मूलं यस्य । अनेन गौराङ्गासाव कृष्णेन लतावेष्टितालिङ्गनविशेषे काष्यभिरुया भविष्यतीति प्रोत्साहनम् । तत्क्षणं यथा—‘प्रियमनुकृतवल्लीविभ्रमा वेष्टयन्ती द्रुममिव सरलाङ्गी मन्दसीत्कार-दीर्घम् । वदनमुदितखेलाकन्दमाञ्चनाद्यं नमयति विनताङ्गी वलतावेष्टितं तत्’ इति ॥ ३ ॥ अपि च,—तरलेति । किंभूतं हरिम् ? तरलहगञ्चलवलनेन मनोहरं यद्वदनं तेन जनितो रतिरागो येन । अनेन कान्ता इष्टिरुक्ता । यथा—‘आपिवन्तीव इश्वं या सा विकाशातिनिर्मला । सञ्चूक्षेपकटाक्षा च कान्ता मन्मथवर्धिनी’ । कमिव ? तडागमिव । किंभूतं तडागम् ? शरदि स्फुटे विकसिते कमलोदरे खेलित खज्जनयुगं यत्र । शरत्काळे खज्जनवर्णन-मुचितमेव । परेऽपि खज्जनं मिलत्येव । तदुकूलम्—‘अब्जेषु गोतु गजबाजि-महोरगेषु राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाद्वलेषु’ । अत्र ‘कमलोदर’महणेन पद्मासनं नाम रतिविशेषः सूचितः । यथा—‘जह्नायुगलस्य विपर्ययतः पद्मा-करम्बितम्’ इति भरणिः । ‘तारो मुकादिसंजुदौ तरणे शुद्धमौकिके’ इति विश्वः । ‘पूरो जलप्रवाहः स्यात्’ इति च ॥ २ ॥ पुनः कीदृशम् ? इयामलेति । इयामलं नीलं मुदुलं कोमलं कलेवरमण्डलं शारीरमण्डलं यस्य तादृशम् । पुनः कीदृशम् ? अधिगतमधिकं परिषेयत्वेन ज्ञातं गौरं पीतं दुकूलं पद्मवत्रं येन तम् । किमिव ? नीलनलिनमिव इयामकमलमिव । कीदृशं नीलनलिनम् ? पीतो यः परागः पुष्परेणुस्तस्य पटलं समूद्रख्यस्य यो भरोऽतिशयस्तेन वलितं वेष्टितं मूलं यस्य तादृशम् । अतः कृष्णस्य लिप्तधृश्यामतया नीलोत्पलसाम्यम् । पीतपट्टाम्बरस्य च मूलकम्पीतरागसाम्यम् । ‘अथ कलेवरम् । गात्रं वपुः संहननम्’ इत्यमरः ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशम् ? तरलेति । तरलो रगवलः कटाक्षस्तस्य चलनेन मनोहरे सुन्दरे यद्वदनं तेन जनित उत्पादितो रतिरागो राधायाः गुरुतेच्छा येन तादृशम् । कमिव ? शरदि शरत्काले स्फुटकमलोदरे विकसितपद्ममें खेलितं कीडितं खज्जनयुगं सज्जरीठयुगलं यत्र तादृशं तडागमिव । अत्र कृष्णस्य राधा-दीर्घनासंकुभितत्वेन शरत्कालीनतडागसाम्यम् । स्त्रेमुखं मन्दहास्यं च विकसित-कमलसाम्यम् । तारकाः इयामिकोपेतत्वेन परितः शुभ्रत्वेनातिच्छलत्वेन तसेत्रयोः खज्जनसाम्यम् । शरत्काले जलाशयस्य कमलगमें खेलत्खज्जनो दृष्टः

बदनकमलपरिशीलनमिलितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।
सितरुचिरुचिरसैमुहसिताधरपलवकृतरतिलोभम् ॥ हरि० ॥ ५ ॥
शशिकिरणच्छुरितोदरजलधरसुन्दरसैकुसुमकेशम् ।
तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशम् ॥ हरि० ॥ ६ ॥

सनमुक्तमिंदं सुवते^३ ॥ ४ ॥ अपि च,—बदनेति । किंलक्षणं हरिम् ? बदन-
कर्तृकपरिशीलनेन मिलितो यो मिहिरसेन समे ये कुण्डले ताम्यां शोभत
इति । अनेन शारीरकसूर्यसमाकर्णणसज्जावरतान्तः सूचितः । तदेव चिह्नयति—
सितकान्त्या रुचिरः समुज्ज्वलितो योऽधरपलवसेन कृतो रतेलोभः
संभोगतुष्णा येन । रतान्ते किल ताम्बूलादिरागद्वासादिना अधर उज्ज्वलो
भवतीति कृतरतिलोभमिति रतिविरतावपि पुना रताय सस्पृहस्वम् । एतदेव
शशिकारसर्वस्य यद्वितिविरतावपि न जुगुप्सेति ॥ ५ ॥ अपि च,—शशिकि-
रणेति । किंभूतं हरिम् ? शशिकिरणैः कर्मुरितोदरजलधरवसुन्दराः सकु-
सुमाः केशा यस्य । पुनः किंभूतम् ? तिमिरेऽन्धकारे उदितं यद्विधुमण्डलं
तद्विजिमेलो यो मलयजतिलकस्य निवेशो यत्र आम्यां विशेषणाम्यां शशि-
किरणमिलिताभ्यशोभया अनु च सतिमिरनयोदितचन्द्रशोभया च सुरतान्ते
सन्द्रष्टुवान्निष्ठतं प्रयच्छति । एवं चलदपाङ्गवत्कुण्डलर्द्दर्शनं राधाया वाञ्छितं
केलिमुखं दास्यतीति शारत्कालीनकमलमध्यस्य खजनोपमानेन अवनितम् । तदुक्तं
वराहे—‘हेमसभीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलङ्घेषु । दधिपात्रधान्यकूटे
दधोऽभीष्टानि चेष्टते विहगः’ इति । ‘खजरीटस्तु खजनः’ इलमरः ।
‘तडागस्तु जलाधारः’ इति विश्वः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशम् ? बदनेति ।
कुण्डलबदनकमलस्य मुखपद्मस्य परिशीलनाय मिलितौ यौ मिहिरी सूर्यौ ताम्यां
समे ये कुण्डले ताम्यां शोभा कान्तिर्यस्य तम् । अत्र कुण्डलयोननामार्णि-
खचित्तेन सूर्योपमा बोध्या । अभूतोपमा चेयम् । ‘विकर्त्तनार्कमार्त्तण्डमिहिरा-
रुगपूषणः’ इलमरः । पुनः कीदृशम् ? सितस्य ईषद्वासस्य या हृषिः कान्ति-
स्याया रुचिरो मनोहरः समुद्रसितो राधाधरपानोत्कण्ठया ईषत्कम्पितो योऽधर-
पलवसेन कृतो राधाया रतिलोभः चुरतेच्छा येन तम् ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशम् ?
शशिकिरणेति । शशिकिरणैश्चन्द्रकिरणैश्छुरितं संबद्धमुदरमम्बन्तरं यस्य
तादशो यो जलधरो मेघस्तद्वसुन्दराः कुसुमाराः कुसुमं पुष्पं तत्सहिताः केशा
यस्य तम् । अत्र केशानां इयामतया जलधरसाम्यम् । तत्र सितकुसुमानां मेघा-
न्तरितचन्द्रकिरणसाम्यं बोध्यम् । पुनः कीदृशम् ? तिमिरेऽन्धकारे उदितं
प्रकटीभूतं यचन्द्रविम्बं तद्विजिमेलस्य मलयजतिलकस्य निवेशो विन्यासो यत्र

पाठा०-१ “मीलित” P., D. २ “समुज्ज्वलिताधर” R.P., S., P.
३ “सुकुसुमकेशम्” R.M., C., “कुसुमसुकेशम्” D.

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरवीरम् ।

मणिगणकिरणसमूहसमुज्ज्वलभूषणसुभगशरीरम् ॥ हरि० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितविभवद्विगुणीकृतभूषणभारम् ।

प्रणमत हृदि विनिधाय हरिं सुचिरं सुकृतोदयसारम् ॥ हरि० ॥ ८ ॥

‘सख्यधन्मिहृत्वं स्वेदाम्बुपूरैः किंविन्मृष्टविशेषकस्वं मम भविष्यतीति मादसः
प्रोत्साहः सूचितः ॥ ६ ॥ अपि च,—विपुलेति । किंभूतं हरिम् ? विपुलपुल-
कभरदेवदन्तुरितं रोमाश्रितम् । अपि च,—उक्तलक्षणाभी रतिकेलिकलाभिरुपल-
क्षितम् । अत एव तदर्थमधीरम् । अपि च किंभूतम् ? मणिगणकिरणसमूह-
समुज्ज्वलानि यानि भूषणानि तैः सुभगं शरीरं यस्य । एतेन भविष्यत्सुरतान्ते
भूषणपरिग्रहो घोल्यते । ‘सुचिर’ इत्यादी अभिसारिका प्रगल्भा नायिका ।
‘हारावली’ इत्यादि आसगाँवं मध्या नायिका । तहुक्षणं—‘तुल्यलज्जासरा
मध्या मोहान्तसुरतक्षमा’ ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । हे जनाः !
हरिं सुचिरं हृदि विनिधाय प्रणमत । किंभूतं हरिम् ? सुकृतोदये सारम् ।
पुनः किंभूतम् ? श्रीजयदेवभणितो यो विभवः सामर्थ्यं तेन द्विगुणीकृतां
भूषणभाँ शोभां जट्ठक्षीति । अथवा,—द्विगुणीकृतां भूषणभां रातीति । एत-
रकृत्वा उक्तेष्टो भवतीति । अथवा,—श्रीजयदेवभणितेन विभवन्विभुर्मूर्खनिदू-
गुणीकृतो भूषणानां भारः समूहो येन । जयदेवभणितं श्रुत्वा भूषणानामना-
दरोऽनुदित्यर्थः ॥ ‘कमेण नदृकेदारश्रीरागस्यानगौडकाः । घोरणी मालवीयश्च
यरादी मेघरागकः ॥ मालवश्रीदेवशास्त्रो गौणदकृचाय भैरवी । धक्षासिका
वस्तन्त्रश्च गुर्जरी च महारकः ॥ लङ्घितः सप्तदशामो रागालावन्ति च क्रमात् ।
पदानि तेषु तालाः स्युरितस्तज्जाम कीर्त्यते ॥ आद्यत्रिसप्तदशमद्वादशो ह्रुतम-
चठकाः । द्वितीये नवमे चैकादृशो चैव त्रयोदशो ॥ पदे पञ्चदशो सप्तदशो रूपक
शैरितः । चतुर्थे प्रतिलालव्या द्रुतालः पञ्चमे स्मृतः ॥ त्रिपुटः पष्टाष्टमयोः

तादशम् । अत्र कृष्णस्य गाढान्वकारसाम्ब्यं लङ्घाटस्थमण्डलाकृतिलिकस्य चन्द्र-
मण्डलसाम्यम् । पूर्णचन्द्रविम्बस्थितिकाले तिमिरसाम्यस्यासंभवादभूतोपमा हेया
॥ ८ ॥ पुनः कीदशम् ? विपुलेति । विपुलो यः पुलकभरो रोमाश्रितिशयस्तेन
दन्तुरितं व्याप्तम् । पुनः कीदशम् ? रतिकेलिकलाभिरुपनादिविशेषचातुरीभिर-
वीरं चश्चलम् । पुनः कीदशम् ? मणिगणानां मणिसमूहानां किरणसमूहेन
समुज्ज्वलानि यानि भूषणानि मुकुटाङ्गदमधीरादीनि तैः सुभगं शरीरं यस्य तम् ।
‘निनोज्ञततया व्याप्तं दन्तुरे कथ्यते सुधेः ?’ इति भरणिः ॥ ९ ॥ श्रीजय-
देवेति । हे जनाः ! हरिं प्रणमत । किं कृत्वा ? सुचिरं बहुकाळं व्याप्त हृदि
पचिते विनिधाय । कीदशम् ? सुकृतोदयस्य तुष्योदयस्य सारं सारभूतम् । यद्वा,—
सुकृतोदय एव सारो धनं यस्यात्म । पुनः कीदशम् ? श्रीजयदेवस्य भणिवन्विभवे

अतिक्रम्यापाङ्गं श्रवणपथपर्यन्तगमन-
प्रयासेनेवाक्षोस्तरलतरतारं गमितेयोः ।

इदानीं राधायाः प्रियतमसमायातसमये

पपात् ४स्वेदाम्बुप्रसर इव हर्षाशुनिकरः ॥ १ ॥

स्थान्त्रितप्रतिमण्डकः । चतुर्दशो पोडशो च भद्रः सात्प्रतिताळकम् ॥ मध्य-
मादौ पुनर्मुकिः शुक्लांगः साभिलापयोः । शीर्षुसयोरुच्चमस्य नायकस्त्रोपवर्ण-
नम् ॥ कैश्चिकिं रीतिमात्रित्य पदानां स्वस्वनामता । छन्दः स्वेच्छाविरचितं
रूपके यत्र दृश्यते । स रागश्चेतिनामायं प्रीतिकृत्कमलापते: ॥ ५ ॥ इति सानन्द-
गोविन्दरागश्चेतिनिकुमुमाभरणनामा द्वार्धिशतितमः प्रबन्धः ॥ ६ ॥ इदानीं
राधाया अपि सात्प्रतिभावोरपर्णि दर्शयति—अतिक्रम्येति । इदानीं राधाया
जाङ्गोहर्षाशुनिकरः पपात् । क ? प्रियतमसमायातसमये प्रियतमस्य समा-
यातं समागमस्त्रय समये काले । क इव ? अपाङ्गं नेत्रप्रान्तमतिक्रम्य श्रव-
णपथपर्यन्तगमनप्रयासेन स्वेदाम्बुपूर इव । किंभूतयोर्मेत्रयोः ? प्रियदर्शीना-
काङ्क्षया अतिशयेन चबलत्वं प्रापितयोः । अत्र सात्प्रतिभावान्तरित उपमा-
वाचिवभवे द्विशुणीकृतभूषणभारोऽलंकारसमूहो येन तम् । जयदेवसरखती
खयमेवोत्प्रेक्षालंकारवती । भगवद्गुणस्तु वर्णनीयैः सुतरामलंकृतेति भावः ॥ ८ ॥
इदानीं राधाया रसविकियामाह—अतिक्रम्येति । हे सखि ! यदि राधा हर्ति
ददर्श तदानीं प्रियतमसमालोकसमये राधाया अङ्गोर्वेतमान आनन्दसमूह
अशुल्पेण पतितः, हर्षाशुनिकरः पपातेल्यर्थः । ननु समीचीनभाजने स्थापितः
कर्यं पपातेलत्राह—किंभूतयोरङ्गोः ? तरलतरतारं दर्शनासादेनातिशयेन चबला-
क्षिकनीनिकं यथा स्यादेवं पतितयोः; सौन्दर्यस्थितिक्षयेनातिशृणनिरीक्षणात् ।
यस्मिन्नज्ञे पतति ता पुनरथानासामर्थ्येन तत्रैव स्थिता इति ज्ञापनाय पतित-
योरित्युक्तम् । तथा च भाजने पतिते तदाधारवस्तुपतनं नियमेवेति भावः ।
पतनहेतुमुत्प्रेक्षते—अतिक्रम्येति । अपाङ्गं नेत्रप्रान्तदेशमतिक्रम्योर्लभ्य श्रवण-
पथपर्यन्तगमनप्रयासेनैव स्वेदाम्बुप्रसर इव कर्णवल्मौदिपिचलवजनितप्रयासेन
स्वेदाम्बुपूर इव । अन्योऽपि दूरगमनेन श्रान्तः स्थिति पतति च । तथा
चानेन विशालयनत्वं तस्याः सूचितम् । अथवाऽन्तर्गतो हर्षोऽधिकतयान्तः-
स्थानमप्राप्य वहिरभुव्याजेन पतित इति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ९ ॥

पाठा०-१ “रमलतर” B., P. २ ‘पतितयोः’ RM., P., D., C.
३ ‘तदानीं’ D. ४ ‘समालोकसमये’ RM., C., S., P., S. ५ ‘स्वेदा-
म्बुप्रसर’ D.

भजन्त्यासत्त्वान्तं कुतकपटकण्ठूतिपिहितं-

स्मितं याते गेहाद्वहितालीपरिजने ।

प्रियास्वं पद्यन्त्याः स्मरपरवशाकूतसुभगं

सलज्जा लज्जापि व्यगमदिव दूरं मृगदशः ॥ २ ॥

सानन्दं नन्दसूनुर्दिशतु मितपरं संमदं मन्दमन्दं

राधामाधाय बाहोर्विवरमनु हृदं पीडयन्त्रीतियोगात् ।

तुङ्गौ तस्या उरोजावतनु वैरतनोर्निर्गतौ मा स्य भूतां

पृष्ठं निर्भिद्य तस्माद्वहिरिति वलितप्रीवमालोकयन्वः ॥ ३ ॥

कंकारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १ ॥ इदानीं मिलितायां तस्यां सखीहृत्य-
माह—भजन्त्या इति । मृगदशो राधाया लज्जापि अतिदूरं व्यगमत् । किंभूता
लज्जा ? सलज्जा लज्जासहिता । किंभूतायाः ? प्रियास्वं पद्यन्त्याः । किंभूतं
प्रियास्वम् ? स्मरपरवशं यदाकूतमन्त्रिप्रायसेन सुभगं सुन्दरम् । पुनः किंभू-
तायाः ? तत्पान्तं तेल्पसमीपं भजन्त्या आश्रयन्त्याः । क सति ? अवहिता-
लीपरिजने अवहितः सावधानो यः सखीलक्षणः परिजनस्तस्मिन्गोहाञ्जिकुञ्जा-
क्षिप्तते सति । कथं यथा स्यात्तथा ? कृता या कपटकण्ठूतिस्तथा पिहितमा-
च्छादितं स्मितं यथा स्यात्तथा । शिखरिणी वृत्तम् । अव्यङ्ग्यो भावो रसवद-
लंकारता ॥ २ ॥ सानन्दमिति । नन्दसूनुः श्रीगोपालो चो युधमध्ये
मितपरममेयं संमदं दिशतु । कथं यथा स्यात् ? सानन्दं यथा स्यात्तथा । किं
कुर्वन् ? बाहोर्विवरमनु राधां मन्दं मन्दमाधाय । ‘मन्दं मन्दम्’ इति ‘मैनां
करत्पर्शोऽपि व्याकुलीकुर्वात्’ इति तस्या: शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यं व्यज्यते ।
प्रीतियोगाहृदं पीडयन्त्रालिङ्गयन् । ‘हृदं पीडयन्’ इत्यनेनानुरागातिशयो
व्यज्यते । तेन च तद्रूतं विषयत्वं व्यज्यते । पुनः किं कुर्वन् ? इति वलितप्रीवं
भजन्त्या इति । तस्मिन्काले तत्पान्तं शास्त्रैकदेवं भजन्त्या आश्रयन्त्या
मृगदशो हरिणनयनाया राधाया लज्जापि सलज्जेव सब्रीडेव भूला दूरमतिशयेन
व्यगमद्दिगता । क सति ? अवहितालीपरिजने अवहितः कृतावधानो य आली-
परिजनः सखीपरिजनस्तस्मिन् । कृतकपटकण्ठूति यथा स्यात्तथा । कृता कपटेन
व्याजेन कण्ठूतिः कर्णादिकण्ठूयनं यत्र एवं यथा स्यात्तथा बहिर्याते सति

पाठा०-१ ‘विहित’ R.M. २ ‘मिते’ S., C., P. ३ ‘सारसरस-
माकूत’ P., RM., D. ‘सरदशरवशा०’ C. ४ ‘दतिदूर०’ D., ‘तनुचलतनो०’.

टिप्प०-१ ‘सानन्दं’ ‘जयध्री०’, ‘सौन्दर्यैक०’ इति शोकवर्णं रसमञ्जरी-
सखीविनी-दीपिकादिटीकाकृदसंनतमिति विभाष्यते । बदलशृंका नोपलभ्यते ।

जयश्रीविन्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः
स्वयं सिन्दूरेण द्विपरणमुदा मुद्रित इव ।

भुजापीडकीडाहतकुवलयापीडकरिणः

प्रकीर्णासृग्विन्दुर्जयति भुजदण्डो मुरजितः ॥ ४ ॥

यथा स्यात्था आलोकयन् । ते च इतीति किम् ? तस्या वरतनोरतनु शीशं
यथा स्यात्था तुझ्नी उरोजौ पृष्ठं निर्भित्य तस्माइहिनिर्गतौ मा या भूताम् ।
अनेनोरोजयोः काटिन्यं तीक्ष्णात्वं च व्यज्ञयम् । अयवा,—अतनुवरतनोरिति
एकपदत्वेन अतनोः कामस्य वरा उत्कृष्टा तनुरिति येति । अनयैव कामो
विष्वज्ञायाय मूर्तिमानित्यर्थः; अत्राद्युतो रसः । राधामाधायेत्यादिः शृङ्खारः । न
चानयोरन्योन्यविरोधः । अन्यपरत्वात् । अद्युतो वाच्योऽप्यज्ञम् । यदाह—
‘विवक्षितरसे लक्ष्यप्रतिष्ठे तु विष्वायिनाम् । वाच्यानामङ्गभावं वा प्राप्ताना-
मुच्छितरप्लाला ॥’ इति । विशेषतस्तु प्रस्तुतपरिपोषकार्यसौ प्रकृतिरमणीयायां
तस्यामधिकतरं सौकुमार्यमाविकरोतीत्युपरम्यते । अलंकारसर्वस्वमतेनाति-
शयोकिरलंकारः । संमददाने सानन्दमौचितीमावहति पुरुषः प्रमदायुक्तः ।
शृङ्खारः (रसः) । वैदर्भी रीतिः । प्रसादो गुणः ॥ ३ ॥ जयश्रीति ।
मुरजितो भुजदण्डो जयति । मुरे दैत्यविशेषं जितवान्मुरजित्, तस्य मुरजितः
कृष्णस्य दण्डाकारो बाहुः सर्वोत्कर्षेण वतेत इत्यर्थः । सर्वोत्कृष्टत्वेन जगद्व-
न्द्यत्वमभिष्वयत्वितम् । कीटशो भुजदण्डः ? प्रकीर्णासृग्विन्दुः विलीणीं
अस्त्रो रुधिरस्य विन्दवो यत्र स तथा । अत्र हेतुमाह—कीटशस्य
मुरजितः ? भुजापीडेति । भुजापीडस्य भुजदण्डस्य कीडया विलासेन
हतो च्यापादितः कुवलयापीडालयः करी गजो येन स तस्य तथेति ।
यद्वा,—भुजापीडकीडया हतक्षासौ कुवलयापीडनामा करी च तथेति
कर्मधारयः । संबन्धे पष्ठी । तस्यान्विष्वप्रकीर्णरुधिरस्य विन्दयो यस्मिन्मुज-
दण्डे स तथेति ‘कीडा’शब्देनानायासो च्यज्यते । ‘रुधिरेऽस्मद्गोहितास्त-
रक्तक्षतजशोणितम्’ इत्यमरः । भुजहतहस्तिरुधिरविन्दुभुजसंबन्ध उत्प्रेक्षा-
भीजमित्युद्योग्यते । कीटश इव भुजदण्डः ? द्विपरणमुदा द्वाभ्यां नासा-
मुखाभ्यां पिबतीति द्विपो हस्ती कुवलयापीडः तत्सङ्गरसमदेन स्वयमात्मना
सिन्दूरेण मुद्रित इवाङ्कित इव । कुवलयापीडकरिसङ्गमे ‘सामुरयं मै
बाहुः’ इति हर्षवशाच्छोणेन सिन्दूराङ्कितो बाहुरिति भावः । रणमुद्रेति
हेत्यर्थं नृतीया । मुद्रित इति तारकादित्वादित्वच् । एनरुद्येक्षते—कीटश इव
कुजाद्वहिर्गते सति । पुनः कथं यथा स्यात् ? विहितस्मितं विहितेषदात्मं यथा
स्यात् । कीटशस्यस्याः ? प्रियास्यं कृष्णस्य मुखं पश्यन्त्याः । कीटशं मुखम् ?
स्मरसरसं स्मरेण कमेन सरसं शृङ्खाररससहितम् । पुनः कीटशम् ? आकृत-

सौन्दर्यैकनिधेरनङ्गल्लनालावण्यलीलाजुषो

राधाया हृदि पहवले मनसिजकीडैकरङ्गस्थले ।
रम्योरोजसरोजखेलनरसित्वादात्मनः ख्यापय-

न्ध्यातुर्मानसराजहंसनिभतां देयान्मुकुन्दो मुदम् ॥ ५ ॥
इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे राधिकामिलने
सानन्ददामोदरो नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

भुजदण्डः ? जयश्रीविन्यस्तैर्मन्दारकुसुमैर्महित इव । जयलक्ष्म्या प्रक्षिप्तम-
न्दारकुसुमैः पूजित इव । जयसंपदि विन्यस्तैरथ्याहैवैरिति वा समरजयिन
उपरि पुष्पवृष्टिहचिता । यद्वा,—जयश्रीया लक्ष्म्या क्षिस्तैर्मन्दारकुसुमैर्महित
उत्सवं प्रापितः । पतिजये सति पक्षी उत्सवं करोतीयुचितम् । कुसुमरक्षि-
मार्पकं ‘मन्दार’पदमौचितीमावहति । ‘मह पूजायाम्’ इत्यस्त क्षप्रतये महित
इति रूपम् । महं प्रापित इत्यर्थं तारकादित्यादित्यप्रतय इति वा । शिखरिणी
छन्दः । तलक्षणं संगीतराजे—‘रसै रूढैश्चिक्षा यमनसभला गः शिखरिणी’ ।
उत्प्रेक्षालंकारः । तलक्षणं काव्यप्रकाशो (१०।१२)—‘संभावनमयो-
त्प्रेक्षा प्रकृतस्त समेन यत्’ इति । अनुप्रासः शब्दालंकारः । तलक्षणम्
(का. प्र. १।७९)—‘वर्णसाम्यमनुप्रासः’ इति । पाञ्चाली रीतिः । आरभटी
कृतिः । वीरो रसः ॥ ४ ॥ सौन्दर्यैति । मुकुन्दो मुदं देयात् । अर्थात्केभ्यः ।
मोचयति क्षेत्रप्राणिन इति मुकुन्दः । किं कुर्वन् ? ध्यातुनरस्त मानस
इव मानसे राजहंससदशतां कथयन् । कसात् ? राधाया हृदि पहवले
पहवल इव पहवले रम्योरोजसरोजखेलनरसित्वात् । रम्यौ मनोहरी उरोजा-
वेव सरोजे तत्र खेलनं तत्र रसित्वमेकाग्रभावस्तासात् । पहवले क्षिल सरोज-
संभवः ? तत्र हंसेनैव भाव्यमिति रूपकमलंकारः । किंविशिष्टे हृदि ? मन-
सिजः कामस्तस्य कीडार्थमहितीयरङ्गभूमौ । किंविशिष्टाया राधायाः ? निधीयत
इति सौन्दर्यस्याद्वितीयो निधिः सौन्दर्यैकनिधिकाद्वपायाः । पुनः किंभूतायाः ?
अनङ्गस्य लक्षणा रतिः तस्या लावण्यं तङ्गीलया जुषतीति तस्या रतिरूपाया
इत्यर्थः । शार्दूलविकोडितं छन्दः । प्रतिपदं रूपकमलंकारः । तलक्षणम्—
‘किंवित्साधम्यंसंपत्तेस्तुत्याववलक्षणम् । स्वैर्विकल्पैर्विरचितं रूपं रूपक-
मिष्यते’ इति । आशीशालंकारोऽपि ॥ ५ ॥

मुभगम् । आकृतेन तन्मयाख्येन मुभगं मनोहरम् ॥ २ ॥

मात्रहुर्दन्तिदन्तावलब्धलदलनोहण्डदोर्दण्डपिण्डो-
 हामस्तेमानधामा भिनवनवभवद् आजमानोरुकीर्तिः ।
 च्याचष्ट स्पष्टसृष्टाष्टपदविवरणैः सर्गमेकादशं तं
 पृथ्वीनाथः प्रथिष्ठा चितपृथुमहिमा कुम्भकर्णो महेन्द्रः ॥

इति श्रीयवनीपद्मिनीभानोः श्रीमहामहेन्द्रश्रीकुम्भकर्णस्य कुतौ रसि-
 कप्रियायां सानन्ददामोदरो नामैकादशः सर्गः ॥

तर्कान्दोलनकर्त्तापि सुमतिर्या हावभावान्विता
 शङ्खारादिरसोचयादिकुशला सा शंकरे केवला ।
 किं शम्भोरपरत्र विश्वविजयो दसस्तरद्वैषिता
 देहाधीकृतकामिनीप्रणविता च कापि देशान्तरे ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशकरभित्रविरचितायां शालिनाथकारितायां
 गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीसमाख्यायामेकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः १२

- सुश्री त पीता म्बरः -

गतवति सखीहृन्देऽमन्दत्रपाभरनिर्भर-

स्त्रैरपरवशाकूतस्फीतसितस्त्रपिताघराम् ।

सरसमनसं दद्वा राधां सुहर्नवपल्लव-

प्रसवशयने निश्चिताक्षीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥ १ ॥

विभासरागैकतालीतालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ २३ ॥

किसलयशयनतले कुरु कामिनि ! चैरणनलिनविनिवेशम् ॥

मनसि शिवमजेयं विन्तवित्वाऽप्रमेयं

नृपतिसुकुटरकं कुम्भकर्णभिषेयम् ।

वितनुत इह सम्यग्देशमागानुमेयं

श्रुतिपुष्टपरिषेयं गीतगोविन्दरोयम् ॥

इदामीं विरकाळकाङ्गितराधादर्शनोहासिमानसो हरिलामाह—गतवतीति । हरिः प्रियां राधामुवाच । किंभूतां प्रियाम् ? सुहुर्वरंवारं नवपल्लवानां प्रसवोऽथवा नवपल्लवाच प्रसवाः कुसुमानि च तेषां शयनं तस्मिन्दत्त-श्चिट्म् । किं कृत्वा ? सरसं सरागं मनो यस्या पूर्वभूतां दद्वा । पुनः किंभूताम् ? अमन्दो यस्यापाभरसेन निर्भरो यः सरः तत्परवशं यदाकूत-माशयस्तदनुविद्धं यस्मिन् तेन ऋषितोऽधरो यस्याः सा । क सति ? सखीसमूहे गतवति सति । ‘सररवश’ इति वक्तव्ये ‘पर’ग्रहणमतिशयेन तदधीनत्वयोत्तनाय । हरिणीहृतम् । अस्मिन्सर्गे स्वाधीनभर्तुका नायिका वर्णनीया । तत्क्षणम् (शृं. तिं ११४) ‘यस्या रतिगुणाकृष्णः पतिः पार्थं न सुज्ञति । विवित्रविभ्रमासका सा स्वात्माधीनभर्तुका’ ॥ १ ॥ तदेव वक्ष्यमाणमाह—किसलयेति । तत्र पूर्वं ध्रुवः । क्षण-

गतवतीति । हरिः प्रियां राधामुवाच । क सति ? सखीहृन्दे सखीसमूहे गतवति सति । कीदक्षीम् ? अमन्दत्रपाभरनिर्भरस्त्रपरवशाकूतस्फीतसितस्त्रपिताघराम् । अमन्दः कूरोऽथ त्रपाभरेण लजासमूहेन निर्भरोऽतिशयो यः सरः कामस्तपरवशलदायतो य आकूतोऽभिप्रायसेन स्फीतं प्रहृदं यस्मिन्त देन ऋषितौ व्यासी अधरौ यस्यालाम् । पुनः कीदक्षीम् ? सरसमनसं रसोऽनुराग-सत्त्वसहितं मनो यस्यालाम् । किं कृत्वा ? नवपल्लवप्रसवशयने नवकिसलय-पुष्पमये शयने शयनीये निश्चिताक्षी निहितनयना विलोक्य दद्वा । अत्र शद्याविलोकनेन सुभोगेच्छा धन्यते ॥ १ ॥ किसलयेति । गीतस्यास्म

पाठा०-१ ‘सररवशरवशा’ ८., ०., ‘सररवशरपराकृत’ ०. २ ‘विशि-

‘साक्षी’ ०. ३ ‘आदिताले’ RM, ४ ‘चरणकमल’ P.

तव पदपल्लववैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवेशम् ॥ १ ॥
 क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसर राधिके ! ॥ श्रुतपदम् ॥
 करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम् ।
 क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरम् ॥ क्षण० ॥२॥

मिति । हे राधिके ! अधुना मामनुसर । किंभूतं माम् ? क्षणमनुगतं तवहस्तोत्सवं प्राहम् । अथवा,—मामनुसर । किंभूतं माम् ? क्षणमधुना त्वर्त्सभोगोत्सवमदेनानुगतं ज्यासम् । अत्र केचन क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसरेति पठन्ति । तत्र ‘माम्’ इति प्रकरणागतमनूय नारायणविद्विषयत्वेनोपादेयम् । नारासु अप्यु अयनं यस्य इति कामतापोषशान्त्यै शीतलं मामनुसर । मया सह जलकीडां कुर्विति वाक्यार्थः । इति श्रुतः ॥ अथ पदानि किसलयेत्यादि । हे कामिनि कामाभिकाङ्गिः ! किसलयशयनतले चरणनलिनिवेशं कुरु विन्यासं कुरु । किसलयानि हि नलिनविशेषाच्च म्लानिभाङ्गि भवन्तीत्यत्रावयोरनुरूपं इतं भविष्यतीति व्यञ्जयते । किसलयानि हि पदपल्लवस्पर्धीनीत्युक्तिलेशेन विवृजोति—इदं किसलयशयनं तव पदपल्लववैरिपराभवमनुभवतु । पदपल्लववैरि वैरिणौ ताभ्यां सकाशात्पराभवम् । अथवा,—इदं किसलयशयनं तव पदपल्लववैरि स्पर्धांकुर । अतः पराभवमनुभवतु । किंभूतं शयनम् ? सुवेशं सुनेपथ्यम् । अथ तत्पे पदपल्लवव्यासेन करणविद्वाः सूचितः ॥ १ ॥ अपि च,—करकमलेनेति ।

विभासरागः आदितालः । गीतार्थस्तु—हे राधे ! क्षणमधुनानुगतं नारायणमनुसर । हे कामिनि ! किसलयशयनतले चरणकमलविनिवेशं पादपद्मार्पणं कुरु । इदं सुवेशमपि सम्यक्यत्रचनादिना सुषु अलंकृतमपि किसलयशयनं तव पदपल्लववैरिपराभवं तव पदपल्लव एव यो वैरी शत्रुत्समातपराभवं पराजयमनुभवतु । यद्वा,—इदं किसलयशयनं पराभवमनुभवतु । कीदृशम् ? तव पदपल्लववैरिपितोरीत्यर्थः ॥ १ ॥ करकमलेनेति । अहं करकमलेन निजकराममुजेन तव चरणं करोमि संवाहयितुमर्थात् । यद्वा,—तवचरणमहमिलेकं पदम् । तथा च करकमलेन तव चरणयोमीहं पूजा संवाहनादिरूपां करोमि । कथमिल्याह—त्वं विदूरमतिदूरमागमिता आनीतासि । अर्थान्मया । तथा च वृत्तागमनजन्यं ते श्रममपनयानीति भावः । शयनोपरि शव्याया उपरि नूपुरमुपकुरु । नूपुरस्य परिधानेन महार्थतापादनमेवोपकारः । कीदृशं नूपुरम् ? अनुगतिशूरम् । अनुगती तवानुसरणे शूरम् । अपरोऽपि योऽनुगतिशूरो भवति स उपक्रियत इत्युचितमेवेति भावः । कमिव ? मामिव । यथा तवानुसरणशूरं मामाङ्गिनादिनोपकरोयि तथा

वदनसुधानिधिगलितममृतमिव रचय वचनमनुकूलम् ।

विरहमिवापनयामि पयोधररोधकमुरसि दुकूलम् ॥ क्षण० ३ ॥

प्रियपरिरम्भणरभसवलितमिव पुलकितमतिदुरवापम् ।

मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजतापम् ॥ क्षण० ४

हे राधे ! विदूरं बहुदूरं पन्थानमागमितासि । अतः करकमलेन चरणमहं पूजां करोमि । शयनोपरि मां क्षणं नूपुरमिव उपकुरु । यथा नूपुरमुपकरोपि धारयसि तथा मामप्युपकुरु ममाप्युपकारं कुरु । चरणधारणद्वारेण चारमनुकूलक्षय शूरं यथा तव चरणं गच्छति तपैव विकार्त्ति करोति । मामपि अनुसरणे शूरं त्वदनुसरणमेव पराक्रमो यस्य । अथवा,—शयनोपरि वर्तमाना त्वं मामुपकुर्विति योजनीयम् ॥ २ ॥ अपि च,—वदनेति । हे राधे ! अनुकूलं रतिजनकं वचनं रचय । किमिव ? वदनं सुधानिधिरिय तस्माद्वलितममृतमिव । तव विरहेण तापिताऽहं कथं विद्यामील्याशङ्काह—तत्र परस्परमुपमानोपमेवभावः । दुकूलमिव विरहमपनयामि विरहमिव दुकूलमपनयामि । किम्भूतं दुकूलम् ? उदसि वर्तमानम् । पुनः किम्भूतं दुकूलम् ? पयोधररोधकम् । विरहे हि पयोधरौ न वर्धते । दुकूलमपि पयोधरावाकृत्यतिष्ठति । अथवा,—पयोधरो मेव पूर्व रोधको यस्य विरहस्येति । मेघालोके प्रियः समेल विरहं रुग्दीत्युक्तिलेशः ॥ ३ ॥ अपि च,—प्रियेति । हे राधे ! मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय । अत एव मनसिजतापं शोषय । कलशी संनिहिते तापो यात्येव । किम्भूतं कुचकलशम् ? पुलकितं रोमाश्चितम् । पुनः किम्भूतम् ? अतीव दुःखेनावाप्यते त्वदनुग्रहं विना । पुनः किम्भूतम् ? प्रियपरिरम्भणाय रभसेन औषुक्षयेन वलितं संभक्तमिव ॥ ४ ॥ अपि च,—

नुतुरमप्यपकुर्विलर्थः ॥ २ ॥ वदनेति । हे प्रिये ! अनुकूलमुचितं वचनं रचय । कीदृशम् ? वदनमेव सुधानिधिवन्दत्तस्माद्वलितं द्युतम् । अतस्तत्प्रणयवाक्यम् । अथ चाप्युरसि हृदये वर्तमानं दुकूलं पद्मवस्त्रमपनयामि । कीदृशम् ? पयोधरयो रोधकं तिरोधायकम् । किमिव ? विरहमिव । यथा मदिरहो मवापनीतस्तथा दुकूलमपनयामील्यर्थः । विरहपक्षे,—पयोधररोधकं स्तनालेयप्रतिरोधकम् ॥ ३ ॥ प्रियेति । हे राधे ! मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय वर्धय । कीदृशम् ? अतिदुरापमतिदुर्भम् । पुनः कीदृशम् ? पुलकितं रोमाश्चितम् । अत्र हेतुमुत्प्रेषयति—प्रियपरिरम्भणरभसवलितमिव प्रियस्य परिम्भने आलिङ्गने यो रभस उत्साहस्त्रेन वलितमिव युक्तमिव । अपरोऽपि यो दर्ढमुक्तो भवति तस्य रोमाश्चो भवत्येवेति ध्वनितम् । तेनालिङ्गनेन मनसिजतापं क्वामजन्यं

पाठा०-१ ‘मतिदुरापम्’ RM., ‘मन्यदुरापम्’ D., ‘पुलकितमतीव-दुरापम्’ P.

अधरसुधारसमुपनय भासिनि ! जीवय मृतमिव दासम् ।
 त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदध्वपुषमविलासम् ॥ क्षण० ५
 शशिमुखि ! मुखरय मणिरशनागुणमनुगुणकण्ठनिनादम् ।
 श्रुतियुगले पिकरुतविकले मैम शमय चिरादवसादम् ॥ क्षण० ६
 मामतिविफलरुपा विकलीकृतमवलोकितुमधुनेदम् ।
 लैजितमिव नयनं तब विरमति सौंजसि बृथा रतिखेदम् ॥ क्षण० ७

अधरेति । हे भासिनि प्रिये ! चरणपरिचरणपरेऽपि कोपं मुञ्च । मानाप-
 नोद्याय संबोध्यते । हे कोपने ! अधरसुधारसमुपनय अर्पय । अधरवक-
 संयोगं कुरुव्येलयर्थः । मां दासं त्वदधरामृतपिपासुतया मृतमिव जीवयेलयर्थः ।
 अमृतपानं हि मृतं जीवयति । दासो हि अनुपेक्षणीयो भवति । किंभूतं
 माम् ? त्वयि विनिहितमनसं आरोपितमानसम् । अत एव विरहानलेन दृग्धं
 वपुर्यस्य । अत एव च न विद्यन्ते विलासा यस्य ॥ ५ ॥ अपि च,-शशिमु-
 खीति । हे शशिमुखि ! मणिरशनागुणं मुखरय वाचालं कुरु । किंभूतं मणि-
 रशनागुणम् ? अनुगुणकण्ठनिनादम् । अनुगुणोऽनुरूपः अर्थादेव त्वदीयक-
 पठस्य निनादो यस्य । अत एव मम श्रुतियुगले चिरादवसङ्गमाद्वैतमानमव-
 सादं खेदं शमय । किंभूते श्रुतियुगले ? तब विरहे पिकरुतेन विकले विकली-
 कृते । विरहिणो हि पिकरुतं दुःश्वरं भवतीति ॥ ६ ॥ अपि च,-मामिति । हे

संतार्प शोषय नाशय ॥ ४ ॥ अधरेति । हे भासिनि ! अधरसुधारसमधर-
 संबन्धमृतरसमुपनय वितार । दासं मादशमनुगतं जीवय । कीदृशं मृतमिव ?
 अन्योऽपि मृतोऽमृतपानेन जीवतीति च्छनिः । मृतले हेतुमाह—त्वयीति ।
 त्वयि विनिहितमनसं त्वद्यर्थितचित्तम् । पुनः कीदृशम् ? विरहानलेन
 लद्विरहरुपेणामिना दृग्धं वपुर्यस्य तम् । अत एवाविलासं विलासरहितम् ।
 अन्योऽपि यो मृतो भवति स निषेष्टो दग्धदेहव्य भवतीति च्छनिः ॥
 ॥ ५ ॥ शशिमुखीति । हे शशिमुखि चन्द्रवदने ! मणिरशनागुणं मणियुक्त-
 काढीदाम मुखरय सशब्दं कुरु । अनेन हंसलीलालयं विपरीतरतं भजत्योति
 च्छनितम् । तलक्षणं चोकं प्राक् । कीदृशं रशनागुणम् ? अनुगुणं कण्ठनिनादः
 कण्ठशब्दो यस्य ताहशम् । रशनागुणानुकारिकण्ठशब्दं च कुर्विलयर्थः । अनेन
 शब्देन मम श्रुतियुगले ओऋयुग्मे चिरादवसादं चिरकालीनमुपतापं शमय
 नाशय । कीदृशे ? पिकरुतेन कोकिलशब्देन विकले दुःखिते ॥ ६ ॥ मामिति ।

पाठा०-१ 'शमय मम' C. २ 'मीलितलजितमिव नयनं तब विरम
 विसृज रतिखेदम्' RM., D., S., C. ३ 'मामभि' R.P. ४ 'विफलीकृत'
 RM., D. ५ 'विसृज' P.

श्रीजयदेवभणितमिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम् ।

जनयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम् ॥ क्षण० ॥ ८ ॥

प्रत्यूहः पुलकाङ्कुरेण निविडाश्लेषे निमेषेण च

क्रीडाकृतविलोकितेऽधरसुधापाने कंथाकेलिभिः ।

आनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुद्धेऽपि यस्मिन्नभू-

दुङ्घूतः स तयोर्बभूव सुरतारम्भः प्रियंभावुकः ॥ ९ ॥

राखे ! इदं तव नयनमधुना अवलोकितुम् । अर्थान्मां लज्जितमिव विरमति । किंभूतं नयनम् ? मामभिलक्ष्य विफलरुपा निरर्थकरोषेण विकलीकृतम् । अविकलं विकलं कृतमिति विकलीकृतम् । अत एव तृथा रतिखेदं सज्जति । अथवा ‘विसूज’हति पाठान्तरम् । अत तृथा निरर्थकम् । विसूज मुञ्च ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । रसिकजनेषु मनोरमो यो रतिरसो रतिरागस्तस्य भावस्तात्त्वं स्वैर्यं तस्य विनोदं कौतुकं जनयतु । किंभूतमिदं श्रीजयदेवभणितम् ? अनुपमो निगदितो मधुरिपोमांदो यत्र येन वा तत् । ‘पदानां दक्षकं यत्र ताले वर्णयतौ भयेत् । भूवः प्रतिपदं गोयः कविनामाङ्कितात्पदात् ॥ गीतालापान्यथा-शब्दं प्रतिताले ततः परम् । पाठास्तेनाः स्वराश्वैव शक्तारो रस उत्तमः ॥ देवशास्त्राभिधो रागः प्रबन्धे संप्रदइयते । श्रीविद्याधरलीलालयः श्रीपतिश्री-तिकारकः ॥’ इति मधुरिपुमोदविद्याधरलीला नाम ग्रयोर्विद्वाः प्रबन्धः ॥ ८ ॥

इदानीं सुरतारम्भं विवर्णयिषुराह—प्रत्यूह इति । तयो राधामाधवयोः स चिरं काहितः सुरतारम्भं उद्घृतः प्रबृद्धः सन् प्रियंभावुको बभूव । स कः ? यस्मिन्सुरतारम्भे निविडाश्लेषे उदत्तरालिङ्गे पुलकाङ्कुरेण रोमाङ्गमात्रेणापि हे राखे ! मामवलोकयितुं तव नयनं भीलति सुदां प्राप्नोति । किमिव ? लज्जित-मिव । मां कीदृशम् ? अतिविफलरुपा अतिनिष्कलेन रोषेण विकलीकृतं विफलतां नीतम् । अनुनेदानीं नयनभीलने विरम विरक्ता भव । निष्कलरोषादित्यर्थात् ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । इदं श्रीजयदेवभणितं जयदेवेन कथितं रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदं रतिः संभोगः रसः शक्ताररसो भावाः संचारिसारिवकादयस्तोषां मनोरमं विनोदं कौतुकं जनयतु । क्षीटशं भणितम् ? अनुपदं निगदितो मधुरिपोः कृष्णस्य मोद आनन्दो यत्र ताहशम् ॥ ८ ॥ प्रत्यूह इति । तयो राधामाधवयोः स लोकोत्तरो ललितारम्भो ललितो मनोहर आरम्भो यस्तैताहशः शक्तारकीडाविशेष उद्घृत उद्घृतः प्रियंभावुको बभूव प्रियो बभूव । स क इत्यत आह—प्रत्यूह इत्यादि । यस्मिन्लितारम्भे निविडाश्लेषे कर्तव्ये पुलकाङ्कुरेण रोमाङ्गोद्भवेन

पाठा०-१ ‘कथानमैभिः’ RM., P. २ ‘आनन्दाभिगमेन’ P., S.

३ ‘ललितारम्भः’ RM.

दोभ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-
राविद्धो दशनैः क्षत्राधरपुटः श्रोणीतटेनाहृतः ।

प्रत्यूहोऽभूत् । 'अङ्गुर' ग्रहणं तन्मात्रमपि आलिङ्गनान्तराय इति ज्ञापनाथेम् । आश्लेषारम्भेऽपि सारिको रोमाङ्गोऽभूदिति युज्यते । अपि च,—यस्मिन्कीडा-कृतविलोकितेऽपि निमेषेण प्रत्यूहोऽभूत् । विलोकितं निमेषितमात्रस्याप्यसह-मभूत् । अनु च,—अङ्गादङ्गान्तरसौन्दर्यदिवक्षालोळं नेत्रं नैकग्राप्यवयवे षट्ठिं बन्धेति व्यज्यते । अधरसुधापाने कामकथाकीडनमन्तरायो जातः, अधरपाने प्रियालापो न सोढः, अतिशयेनाधरं पातुभिच्छोरतिप्रियालापः कोऽपि तस्मा-दप्यधिकहचिर इति व्यज्यते । अपि च,—कामकलासु युक्त इव युद्धे करणा-स्करणान्तरारम्भे आनन्दाधिगमेनापि अन्तरायो यथा कामजननाकाङ्क्षापि हिष्पिला भवेदिति वाच्यार्थः । कामोरपत्तौ संजायमानायामत्यमनस्कत्वाय तत्प्रतिबन्धककरणान्तरमारब्धमिति व्यञ्जयोऽर्थः । अत एव प्रवृद्धत्वमुचितम् । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् । यथासंख्यमलंकारः । संभोगाख्यः शङ्कारो रसः । 'जयमङ्गलतालेन पर्यं शङ्कारनिर्भरम् । गीताः पाटाः स्वराख्लेना उच्यन्ते यत्र रूपके ॥ देवशाखाभिषे रागे सुरतारम्भनामतः । चन्द्रहा-सप्रवन्धोऽर्थं प्रवन्धः प्रीतिकुद्दरेः ॥' इति सुरतारम्भचन्द्रहासनामा चतुर्विंशः प्रवन्धः ॥ १ ॥ तदेव विकृणोति—दोभ्यांमिति । यथसारका-रणादेतावत्पिपि व्यतिकरे कान्तः कृष्णः कामपि वाचामगोचरे वर्तमानो तुष्टिमाप, तत्त्वमादहो कामस्य वामा लोकपथातीता गतिष्ठेष्टितम् । अत्र कमितुमिष्ट इति 'कान्त'शब्द औचितीमावहति । यतो दुःखवद्वने प्रीतिमावेति । किंभूतः कान्तः? दोभ्यां संयमितो बन्धनं प्रापितः । अनु च,—पयोधरभरेणापीडितः आ सामस्येन पीडामापितः । अनु च,—पाणिजैर्नैरै-राविद्धः । अनु च,—दशनैश्च क्षत्रमधरपुटं यस्य । तथा श्रोणीतटेनाहृत-स्ताडितः । अपि च,—कचे हस्तेन गृहीत्वान्मितः । अपि च,—अधरमधुख्यन्दे-नाधरमधुपानेन निमित्तेन संमोहनं प्रापितः । 'अहो' इत्याश्रये । कामस्य वामा गतिः; वामत्वं रसान्तराधिर्भावात् । वीरसमाख्यित्य कृतापराधः स प्रत्यूहो विप्रोऽभूत् । अथ वा,—कीडाकृतविलोकिते कीडासु यदाकृतपूर्वकमनिप्रा-यपूर्वकं विलोकितं तत्र निमेषेण नेत्रस्पन्दनेन प्रत्यूहोऽभूत् । अथ च,—अधर-सुधापानेऽधरामृतपाने कर्तव्ये कथानमेभिः रहःकथाकौतुकैः प्रत्यूहोऽभूत् । अथ च,—मन्मथकलायुदे सुरते मन्मथस्य कामस्य कलायां कर्तव्यायां मन्मथयुदे सुरते आनन्दाधिगमेन आनन्दप्राप्त्या प्रत्यूहोऽभूत् ॥ १ ॥ दोभ्यांमिति । दोभ्यां वाहुभ्यामर्थाद्राघया संयमितो बद्धः । अथ च तयैव पयोधरभरेण पीडितः । अथ च,—तथा पाणिजैर्नैरैराविद्धस्ताडितः । अथ

हस्तेनानमितः कचेऽधरमधुस्यन्देन संमोहितः

कान्तः कामपि तृष्णिमाप तदहो कामस्य वामा गतिः ॥ २ ॥
चौमाङ्गे रतिकेलिसंकुलरणारम्भे तया साहस-
प्रायं कान्तजयाय किंचिद्बुपरि प्रारम्भ येत्संभ्रमात् ।

क्रमेण संयमनापीडनावेष्टकताहत्यवनमनसंमोहनामि प्रापितः कामपि तृष्णिमाप । अपि तु,—खिरोत्साहः सन् कामयुद्धात्र विररामेति न काम-पीलर्थः । अतो वामा गतिः । अत्र विरोधः, यस्तु कमितुमिष्टः तस्मिन्कर्य संयमनादेयो योज्यन्ते ? संयमनादिभिर्द्युक्तानुभावेष्वालिङ्गनादिषु योनितेषु कामपि निरतिशयां प्रीतिमापेति विरोधपरिहारः । अथवा,—‘कामस्य वामा’ इति वामेव गतिः वामाऽनिष्टेव गतिः । यदेव च्यति-करेऽप्युद्दिक्तो भवति । शान्दूलविक्रीडितम् । अत्र वाक्यार्थस्य प्राधान्याद्यस्य च संकीर्णत्वेनाङ्गत्वाद्यसबद्यकारता ॥ ‘विजयानन्दतालेन गौहीरामे विश्वयते । पर्यं पाठाः स्वरासेना छीढा नायकसंभवाः ॥ शूक्रारकैशिकी रीतिः कामतृष्णिपुरःसरः । कामिनीहासनामायं प्रबन्धः परिकीर्तिः ॥’ इति कामतृष्णिकामिनीहासनामा पञ्चविंशतितमः प्रबन्धः ॥ ६ ॥ यदुर्लक्षतदेव वीरसंबलितं शूक्रारं विवृत्वज्ञाह—वामाङ्ग इति । अयं श्लोकः पूर्ववाक्यशोषणेन योजनीयः । तदेवन्वयः । रतिकेलिसंकुलरणारम्भे वामाङ्गे वर्तमानया राघवा संभ्रमात्मरसमराभिनिषेशासंयमनादिभ्य उपरि कान्त-जयाय यक्षिंचित्समरसंपङ्गुभ्यटभद्रयोग्यसाहस्रायं वालाजनायोरयं प्रारम्भ येन जघनस्थली निष्पन्दा इति चलितुमशक्तिः । अपि च दोषेण्ठः शिखिलिता इति प्रहाराक्षमता । अपि च, वक्ष उत्किंपतं हृषि कम्पो जातः । अपि च,—अक्षि मीलितं दशीनेऽशक्तं जातम् । अत्रार्थं शूद्रसंमतिमाह—खीणामवलामां पौरुषरसो वीरसः कुतः सिद्धति । अपि तु न कुतोऽपि । केलौ वामाङ्गे

च,—तया दक्षानैः क्षताधरपुटः क्षतो दक्षो योऽधरपुटो यस्य तादक्षः कुतः । अथ च,—तया श्रोणितटेन नितम्बेनाहत आस्कालितः । अथ च,—तया हस्तेनानमितः कचे केशे शूलेषार्थात् । ततोऽधरमधुस्यन्देन संमोहितः । एवं विशिष्टोऽपि कान्तः कामव्यनिवैचनीयां तृष्णिमाप प्राप । तदहो इत्याधर्ये । कामस्य वामा विशदा गतिः । यस्य वन्धनादिं कियते स प्रीतिं न प्राप्नोति; अयं तु तादशोऽपि प्रीतिमाप । कामस्य विहृदैव रीतिरिति भावः ॥ ३ ॥ माराङ्ग इत्यादि । माराङ्गे मारस्य चिह्ने । युद्धपक्षे मारस्याङ्गे चिह्ने । रतिकेलिसंकुलरणारम्भे रतिकेलि-भिक्षुमनालिङ्गनानावन्धादिरूपाभिः संकुले व्याप्ते रणारम्भे कामयुद्धारम्भे तया

निष्पन्दा जघनस्थली 'शिथिलिता दोर्बहिरुत्कम्पितं
 वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिद्ध्यति ॥ ३ ॥
 तस्याः पौटलपाणिजाह्नितमुरो निद्राकषाये हशी
 निधैंताधरक्षोणिमा विलुलितस्तस्तजो मूर्खजाः ।
 काञ्छीदाम दरश्वथाङ्गलमिति प्रातर्निखातैर्हशो-
 रेभिः कामशरैस्तदद्वृतमभूत्पत्युर्मनः कीलितम् ॥ ४ ॥'

ललनाया दक्षिणाङ्गस्थयुंसः भानुलाडीसंबन्धात्सुरतान्तकारी कामोद्वो भव-
 तीति वाल्यायनमतयेविनां मतम् । तस्मिंश्च ललनानामेवं चेष्टाः प्रसिद्धाः ।
 अथवा,-रतारम्भादुपरि इति योजना । इदमेव वाक्यं निरपेक्षं व्याख्येयम् ।
 अत्र दोषोर्बहिरुत्क्षेव विशेषणं शैथिल्ये औचितीमावहति । अत्र 'विशेषोक्ति-
 रसाण्डेषु कारणेषु फलावचः ।' (का. प्र. १०।१०७) इति विशेषोक्तिर-
 लंकारः । संभोगार्थः शङ्खारो रसः । कुतः सिद्ध्यतीत्यनेन समरसकरणं
 व्यज्यते । गीत्यादि प्रसिद्धम् । 'जयधीसंहतालेन पर्यं पाठाः स्वरास्तथा ।
 स्तेनाश्च यत्र वस्त्रन्ते संभोगे रस उत्तमे ॥ रागे कर्पटबङ्गाले स पौरुषरसात्परः ।
 प्रेमणा विलासनामार्यं प्रवन्धो माधवप्रियः ॥' इति पौरुषरसप्रेमविद-
 लासनामा पर्विताः प्रवन्धः ॥ ३ ॥ इदानीं संभोगसंतुष्टाऽसर्गसमाप्तेः
 संभोगान्ते लीलामाह—तस्या इति । एभिः पञ्चभिः कामशरैः पत्युः
 श्रीकृष्णस्य मनः कीलितम् । तदेवतदद्वृतमाश्रयंकारि अभूत् । किंभूतैः
 कामशरैः ? इत्यनेन प्रकारेण प्रातर्हशोर्निखातैः । वाणास्तु दशोर्लग्नास्तीर्विन्दं
 राधाया साहसप्रार्यं साहसबहुलं कान्तजयाय तदुपरि तस्य कान्तस्योपरि किञ्चिद्दो-
 कोत्तरं प्रारम्भम पुरुषायितमारवधम् । यत्संभ्रमात्संवेगात्तस्या राधिकाया
 जघनस्थली निष्पन्दा निथला जाता । दोर्बहिर्याहुलता शिथिलिता शिथिलीभूता ।
 वक्षो हृदयमुक्तमित्यम् । अस्मि मुद्रितम् । ततः स्त्रीणां पौरुषरसः पराक्षमा-
 भिलापः कथं सिद्ध्यति ? अपि तु न सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः । 'मारो मृतौ विषेऽन्तः'
 इति विश्वः । 'समौ संवेगसंभ्रमौ' इत्यमरः ॥ ३ ॥ तस्या इति । एतैः कामशरैः
 पत्न्युर्हशोर्लेचनयोः प्रातर्निखातैर्मनः कीलितं विद्यम् । इत्यद्वृतमाश्रयम् ।
 अन्यत्र निखातैर्बणीरन्यत्कीलितमित्यार्थ्यमित्यर्थः । कैः कामशरैः ? तस्या
 राधायाः पाटलेन श्वेतरक्षेन पाणिजेन नखेनाह्नितमुरः । निद्राकषाये निद्रया

पाठाऽ-१ 'शिथिलता' S., P., D. २ 'पाटवः' O. ३ 'निधूताऽधरः'
 RP., D., P., O., 'निधैंतोऽधरः' S. ४ 'त्वामप्राप्य मयि स्वर्यवरपरां
 क्षीरोदतीरोदरे शङ्के सुन्दरि ! काळकूटमपिचन्मूढो मृडानीपतिः । इत्थं
 पूर्वकथाभिरन्यमनसो विक्षिप्य वामाङ्गलं राधायाः स्तनकोरकोपरि चलत्रेत्रो
 हरिः पातु वः ॥' O.

अवन्धः २३] रसिकप्रिया—रसमल्लयाह्यटीकाद्योपेतम् । १९३

व्याकोशः केशपाशस्तरलितमल्लकैः स्वेदमोश्मौ कपोलौ

छिटा विम्बाधरश्रीः कुचकलशरुचा हारिता हारयष्टि ।

काञ्चीकान्तिर्हताशा स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाय सद्यः

पश्यन्ती सत्रपा सा तदपि विलुलिता मुग्धकान्तिर्धिनोति ॥५

मन हलेतद्गुरुम् । कोऽयः ? प्रातः प्रियावासेलालि इहा उनवैष
श्व जासः संजात इत्यर्थः । तान्वेव च कामवाणपञ्चकर्त्तालेन
वस्त्रन्युपविशति । तस्या राधाया डरो हृदयं पाठला ये पाणिनाच्छैरहिर्वृ
द्धा । अनेन पाठलापुण्यं स्वरवाण उक्तः । अपि च,—निद्रया कदाये कल्पिते
इती इहा । अनेन कमलालयः पुण्यवाणोऽभागि । अपि च,—निर्धौतोऽधरसो
गिमा । तं इहा । अनेन बन्धुजीवपुण्यं स्वरशरोऽगादि । अपि च विलुलित-
खस्त्रज्ञो मूर्खज्ञाः । तानपि इहा । खस्त्रा त्वक् ये भ्यस्ते तथा । विलुलिताश्च ते
खस्त्रखस्त्रश्च । अनेन मालतीदाम मीनकेतनेषुरुहितः । अपि च दरक्षयाङ्गल-
मीषच्छुभप्राप्तं काञ्चीदाम मेखलादाम इहा । अनेन सुवर्णगात्रादिरीतकुमुमैः
कुमुमाखाशरो वर्णितः । पृतानि इहा उनः स्वरपरवशो जात इत्यर्थः ।
शार्दूलविकीर्तिं बृत्तम् । अत्रापि वास्यस्यान्यपरत्वाद्वस्वदलंकारता । रस-
आद्युतोपर्वहितः चक्रार एव । ‘यतितालेन तालेन पदं पाठस्वरास्तथा ।
सोनास्तदन्त आलापः चक्रारः प्रेमनिर्भरः ॥ रागो महाकृतिर्यन्त्र स
प्रवन्धो निराशते । कामाद्युताभिनवता मृगाद्युलेखाभिन्धानतः ॥’ हति
कामाद्युताभिनवमृगाद्युलेखाभिन्धः सप्तविंशः प्रवन्धः ॥५॥ व्याकोशा
इति । सा मुग्धकान्तिर्यत एव विलुलिता रतिपरिमदिता तथापि कृष्ण
विनोति प्रीणत्यति । किं कृष्णती ? सत्रपा सती । सत्रस्त्रकार्त्त स्तनजघनपदं
पाणिना आच्छाय पश्यन्ती । कथं विलुलितेत्याह—केशपाशः (कवरी)
व्याकोशः शिथिको जातः । अपि च,—अङ्गकैश्चूर्णकुन्तलैस्तरलितमितसतो
कथाये ते दशौ लोचने वा । निर्धौताधरशोगिमा निर्धौतस्त्रुम्बनादिना क्षालितो
योऽधरस्य शोगिमा लौहितम् । मूर्खज्ञाः केशाथ कीदशाः ? विलुलितज्ञो
विलुलिताः केशग्रहणपूर्वकत्तुम्बनादिदानेन म्लानाः । अत एव सत्राः शिथिलाः
स्त्रजः पुण्यमाला येषु ताहशाः । काञ्चीदाम च मेखलासूत्रं च दरःठथाबर्क
दरमीषच्छुलं शिथिलमवलं दस्त्रप्राप्तं च ॥५॥

पाठा०-१ ‘व्यालोलः’ P., C. २ ‘स्वेदलोलौ’ P., D., S., C.
३ ‘दष्टा विम्बाधरश्रीः’ D., S.; ‘छिटा दष्टाधरश्रीः’ P.; ‘स्पष्टा दष्टा-
धरश्रीः’ C. ४ ‘काञ्ची काञ्चित्ताशाँ स्त्रन्’ P., D., C. ५ ‘पश्यन्ती
सत्रपं माँ’ D., S. ‘पश्यन्ती शा(चा० P.)स्त्रमूलं तदपि विलुलित(०तं P.)
स्त्रग्धरेयं विनोति’ C. ६ ‘विलुलितस्त्ररघरेयं’ C., S.

ईपन्मीलितहटि मुग्धविलसस्सीत्कारधारावशा-

दव्यकाकुलकेलिकाकुविकसदन्तांशुधीताधरम् ।

शान्तैस्तद्धपयोधरं भृशपरिष्वज्ञात्कुरुक्षीदशो

हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहतनोर्धन्यो धयत्याननम् ॥ ६ ॥

गातम् । कपोलौ स्वेदमोक्षौ जातौ । अतु च,—विम्बाधरकान्तिः किष्टा जाता । अतु च हारयष्टिः कुचकलशरुचा हारिता कुतोऽपि नाशिता । अनेन कम्ब-
काभावादारयष्टिः शरीरशोभयैव निगीर्ण । अपि च,—काङ्गीकान्तिर्हताशा-
जाता । इयमपि वस्त्राभावात्तदेशोभयैव लुप्ता । निरलंकरणापि सर्वातिशा-
मिन्या शरीरशोभयैव पश्युमेनोहारिष्यभूदित्यर्थः । खगधरावृत्तम् । ‘अञ्जैयानो
अर्थेण विमुक्तियतियुता स्वग्धरा कीर्तितेयम्’ ॥ ६ ॥ इदानीमन्यापदेशीना-
त्मानं धन्यमिति एवनयति—ईपन्मीलितेति । हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहतनोः
हर्षोत्कर्षेण नानारतजनितानन्दातिशयेन विमुक्ताक्षेत्रत्वेन निर्ज्यापारा निःसहा-
च कामावेशवशाद्यन्यव्यापारासहा तनुर्यस्याः । पृतावता सुरतमजु शान्त-
त्वानोमुग्धलोचनाया धन्य एव मुखं धयति पिवति नाकुतपुण्यकर्माः । कथं यथा
स्याद् ? भृशपरिष्वज्ञात्कुरुक्षीलिङ्गनाद्यान्तसाद्धपयोधरं शान्तौ विपुलकौ
स्तद्धधी कठिनौ किंचिदानतौ पयोधरौ यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्याद् । पृतावता
सुरतान्ते नितान्तं कान्तं तन्मुखं इष्टा पुनरालिङ्गाधरपाने स्तृहाभवदित्यर्थः ।
किंभूतमाननम् ? ईपन्मीलितहटि किंविन्मुकुलिते इदी यथ । किंभूत-
माननम् ? सुर्घं मनोहरं यथा स्यात्तथा विलसन्यो याः सीतकृतानां
भारा: श्रेण्यस्तद्वशादव्यक्ता आकुलात्म सुरतकीडायां याः काकबो एवनि-
विकारासामु विकसन्तो ये दन्तांशवस्तैर्धांतोऽधरो यथ तत्तथा । कस्याद् ?
इदालिङ्गनवशाद् । पृतेन वृक्षाधिरूपकमित्यालिङ्गनमुक्तम् । तत्त्वज्ञम्—
‘तरणेन तरणमाकम्य द्वितीयेनोरुदेशमाकमन्ती वेष्टयन्ती च तत्पृष्ठासकै-
कवाहुर्द्वितीयेनांसमवनसयन्ती ईपत्प्रवृत्तान्तःवसितसीदकृतकृजिता सुम्बना-
र्थमधिरोदुमिष्टेदिति वृक्षाधिरूपकम्’ । तत्त्वं घटितमिति तुम्बनविदेशः ।
ईपत्प्रगृह्ण निमीलितनयनावाच्छादयन्तीति घटितं नाम । पृतच तद्वालिङ्गव-
दोर्षेण आत्मनि धन्यत्वमारोप्य स्वात्मगतार्थचिन्तनपरं पश्यम् । शार्दूल-

अथेति । अथानन्तरे राधा कान्तं कुरुणं मण्डनवाङ्गद्या निजगाद् । कीदृशी
कान्तम् ? रतिशान्तमपि रतिशिक्षन्वितमपि । कीदृशी राधा ? निर्यता बाधा

पाठान्-१ ‘भीलहटि’ S. २ सुर्घहसितं(०तः P.) ‘सीतकार’ C;
‘भीलकपोलुपुलक’ S. ३ ‘शासोत्कर्षविषपयोधरोपरि परिष्वज्ञात्’ P., C
‘श्यामोमुक्तपयोधरो’ S. ४ ‘विमुक्ति’ C.

अथ सहसा सुधीतं सुरतान्ते सा नितान्तस्थिताङ्गी ।

राधा जगाद् सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥ ७ ॥

रामकरीरागयतितालाभ्यां भीयते ॥ प्रबन्धः ॥ २४ ॥

कुरु यदुनन्दन ! चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे ।

मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमङ्गलकलशसहोदरे ॥ १ ॥

विकीडितं युक्तम् । जातिरलंकृतः । पाञ्चाली रीतिः । मागधी गीतिः । भारती बृतिः । स्थितलयं गानम् ॥ ७ ॥ अथानन्तरं तयोः परस्परानन्दसंदोहरूपसुरतावसाने राधा गोविन्दमानन्दयतीत्युत्तरकृत्यानि प्रति प्रोत्साहयन्ती जगाद्—अथ सहसेति । अथ राधा आनन्देनोपक्षितं गोविन्दमिदं वक्ष्यमाणं सादरं जगाद् । किंभूतं गोविन्दम् ? सहसा वेगेन सुप्रीतम् । प्रीतिपरे हि नाथे विज्ञासिः स्थिदिमेतीति नीतिविदः । अथ सहसेन वतेव इति राधाविदेषणमानन्देति वचने हेतुः । किंलक्षणा राधा ? सेभोगावसाने नितान्तमतिशयेन खेदं प्राप्तमङ्ग यस्याः सा तथा । इदं पव्याधार्या छन्दः ॥ ८ ॥ अत्रान्वयसौकर्यार्थं पूर्वं भुवपदं व्याक्रियते—निजगादेति । सा राधा वक्ष्यमाणं प्रोवाच । क सति ? यदुनन्दने कीडां कुर्वति सति । किंभूते ? हृदयानन्दकारिणि इति भ्रुवः ॥ अय पदानि । कुरु यद्विति । हे यदुनन्दन ! अत्र स्तनकलशे चन्दनवच्छीतलतरेण करेण कस्तूरिक्या पत्रावस्थादि रचय । किंभूते कुचकलशे ? कामस्य जगज्यार्थमङ्गलकलशसादृशे । मङ्गलार्थकलशो हि पद्मः पूर्णो भवति सुनीलाङ्गपत्रलैहणवितत्र । प्रवर्मत्र पयोधरस्यौचिती । अनेन मयूरपदं नाम नखरक्षतं चयज्यते । तथा चाह चात्स्यायनः—‘नान्यत्पदुतरं किंचिद्वागस्यासि विवर्जनम् । नखदन्तपीडा यस्याः सा । पुनः कीदृशी ? स्वाधीनभर्तुका । तद्वक्षणं शूक्रारतिलके (११७४)—‘यस्या रतिशुगाङ्गषः पतिः पार्श्वं न सुखति । विवित्रविभ्रमासचा स्वाधीनपतिका यथा ॥’ इति ॥ ८ ॥ तदेव गीतेन कथयति—कुर्वित्यादि । गीतस्यास्य रामकरीरागो यतितालः । गीतार्थस्तु—सा राधा यदुनन्दने निजगाद् उत्तरती । कीदृशे यदुनन्दने ? कीडति । पुनः कीदृशे ? हृदयानन्दजनके । कि निजगाद् इत्याह—कुर्विति । हे यदुनन्दन कृष्ण ! अत्र मृष्टाङ्गरागे मम पयोधरे स्तने करेण मृगमदपत्रकं कस्तूरिकावलिं कुरु । कीदृशेन करेण हे चन्दनशिशिरतरेण चन्दनादपि शीतलेन । कीदृशे पयोधरे ? मनोभवस्य कामस्य यो मङ्गलकलशो माङ्गल्याय स्थापितः पूर्णकुम्भस्तस्य सहोदरे सहसे

पाठा०-१ ‘अथ कान्तरतिश्वान्तमपि मण्डनवान्डया । निजगाद् माघवं सुख्या राधा स्वाधीनभर्तुका’ RM., S.; ‘अथ सा निर्गतवाचा राधा स्वाधीनभर्तुका । निजगाद् रतिश्वान्तं कान्तं मण्डनवान्डया ॥’ RM., P.

निजगाद् सा यदुनन्दने कीडति हृदयानन्दने ॥ श्रुतपदम् ॥
 अलिकुलगैज्ञनमञ्जनकं रतिनायकसायकमोचने ।
 त्वदधरचुम्बनलम्बितकज्जल उज्ज्वलय प्रिय ! लोचने । निज० २
 नयनकुरञ्जतरङ्गविकासनिरासकरे श्रुतिमण्डले ।
 मनसिजपाशविलासधरे शुभवेश ! निवेशव कुण्डले । निज० ३ ॥
 अमरचयं रचयन्तमुपरि रुचिरं सुचिरं मम संमुखे ।
 जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे । निज० ४ ॥

समुथानां कर्मणां गतयो यथा ॥' इति ॥ १ ॥ अपि च,-अलिकुलेति ।
 हे प्रिय ! लोचने पूनर्नूतनकज्जलेखां कुरु । किंभूतमञ्जनकम् ? अमरसम्-
 हस्य तिरस्कारकम् । किंभूते लोचने ? कामवाणानां मोचने इति कटाक्षविदे-
 षैहृषकक्षिते । पुनः किंभूते ? त्वदधरचुम्बनेन लम्बितं प्रसूतं कज्जलं यत्र ।
 अनेन रागसंबुद्धणाथं नयनयोशुम्बनमुक्तम् ॥ २ ॥ अपि च,-नयनेति ।
 शुभो वेशो नेपथ्यविशेषो यस्येति हे शुभवेश ! श्रुतिमण्डले कुण्डले निवे-
 शय । किंभूते श्रुतिमण्डले ? नयनयोशुरङ्गा निरीक्षणविशेषा वृच्यपचयास्त-
 पूर्व कुरञ्गविलासालेषां निरासं करोतीति । पुनः किंभूते ? मनसिजस्य शुभम-
 नोवन्धनाथं पाशशोभाश्टिति । अनेन नेत्रयोः श्रुतिगामिता उक्ता ॥ ३ ॥ अपि
 च,-धमरचयमिति । 'हे यदुनन्दन' इत्यनुष्ठानीयम् । मम मुखेऽलकं
 परिकर्मय अलकानां प्रसाधनं कुरु । किंविषिष्टे मुखे ? जितकमले पद्मसहशे ।
 पुनः किंभूते ? विमले । पुनः किंभूते ? प्रसादवति । किंभूतमलकम् ? नर्म-
 रिद्वासवचनजनकम् । अलकधमरपङ्गया मुखं पद्ममित्युद्घितम् । इति
 ॥ १ ॥ अलिकुलेति । हे प्रिय ! लोचने नेत्रे लदधराभ्यां यशुम्बने तेन
 लम्बितं गलितं यत्कज्जलं तदुज्ज्वलय पुनर्दीपय । नयनयोः कज्जलं पुनर्पर्ये-
 त्ययः । कीदर्शे लोचने ? रतिनायकस्य कामस्य सायकान्वाणान्कटाक्षरूपान्मुख-
 सीति रतिनायकसायकमोचनं तस्मिन् । कीदर्शं कज्जलम् ? अलिकुलस्य अमर-
 समुद्रस्य यद्वज्ञनं तिरस्कारस्य जनकम् । 'उज्ज्वलो दीपिशृङ्गाविशदेषु विका-
 शिणि ' इति विश्वः ॥ २ ॥ नयनकुरञ्जते । हे शुभवेश ! शुभः शोभनो
 वेशोऽलकंरणं यस्य तादृश । मम श्रुतिमण्डले कर्णमदेशो कुण्डले विनिवेशय
 अर्पय । कीदर्शे श्रुतिमण्डले ? नयने एव यौ कुरञ्जी मृगौ, अतिवेगवत्त्वात् ।
 तशोलरङ्गस्य यो विकासः प्रसरणं तस्य निरासकरे निरासकारिणि नयनयोर्दीर्घ्य-
 वियोगकारिणि, अन्यथा किम्याहूरं तयोर्ध्विदिः स्यादिलयः । पुनः कीदर्शे श्रुति-
 मण्डले ? मनसिजस्य कामस्य यः पाशोऽलकविशेषस्य विलासधरे तदीलासृति
 ॥ ३ ॥ अमरचयमिति । मम संमुखे मुखे रुचिरं मनोऽरमलं चूर्णकुन्तरं

पाठा०-३ 'गञ्जनसंजनके' RM., S. २ 'कज्जलमुक्त्वलय' RM., D.
 ३ 'सुचिरं रुचिरं' S.

मृगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे ।
विहितकलहृकलं कमलानन ! विश्रमितश्चमशीकरे । निज० ॥ ५ ॥
मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद ! मनसिज्ज्वजचामरे ।
रतिगलिते ललिते कुमुमानि शिखण्डशिखण्डकडामरे । निज० ६

उत्त्रेष्ठालंकारः ॥ ४ ॥ अपि च-मृगमदेति । हे कमलवदन ! मम अलिक-
रजनीकरे ललाटचन्द्रमसि ललितं मनोहरं तिलकं कुरु । किंभूतं तिलकम् ?
कस्तरिकारसेन संभक्तम् । किंभूतम् ? विहिता आरोपिता कलहृस्य कला
येन । पृतेन अलिकमष्टमीचन्द्रेणोपमीयते, कस्तरीविदेषकं कलहृनेत्युपमा-
लंकारः । किंभूते मुखे ? विश्रमिता: शान्तिमिता: श्रमजलकणा यत्र । पृतेन
युनरुदीपनविभावाः सूचिता भवन्तीति ॥ ५ ॥ अपि च,-मम रुचिर इति ।
हे मानद मानिनीमानलण्डन ! अथ च-हे पूजाप्रद ! मम चिकुरे कुमुमानि
कुरु । किंभूते चिकुरे ? रुचिरे रुचिप्रदे । पुनः किंभूते ? मनसिज्ज्वजः कामस्तरस्य व्यज्ञः
तत्र चामरवज्ञामरस्तसिन् । पुनः किंभूते ? रत्ना संभोगेन लुलिते विशकले ।
पुनः किंभूते ? मनोहरे । पुनः किंभूते ? शिखण्डिनो मयूरस्य शिखण्डकं
चहैभारः तस्य डामरे भयदे, जेतरीत्यर्थः । रासकण्ठमदः ॥ ६ ॥ अपि च,-

परिकर्मीय भूषय । कीदृशमलकम् ? नमैजनहूम् । कीदृशे मुखे ? विमले निमले ।
पुनः कीदृशे ? जितकमले जितं तिरस्कृतं निजशोभदा कमलं येन तादृशे ।
कीदृशमलकम् ? मुखिरं विरदुपरि मुखस्योपरि ऋमरचर्यं ऋमरसमूहं रचयन्तम् ।
खकान्त्या ऋमरज्ञमं जनयन्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ मृगमदेति । हे कमलानन
पद्ममुख ! अलिकरजनीकरे अलिकं ललाटमेव रजनीकरवन्दस्तसिन् । तिलकं
कुरु । कीदृशं तिलकम् ? मृगमदरसवलितं मृगमदरसेन कस्तरीरसेन वलितं
निमितम् । पुनः कीदृशं तिलकम् ? विहितकलहृकलम् । विहिता कलहृस्य
चाढ्छनस्य कला शोभा येन तादृशम् । अत्र ‘कमलानन’ इति विशेषणेन आनन-
दपकमलपिरोधिन्यलिकरूपरजनीकरे मृगमदतिलकचलेन कलहृदानमुचितमेवेति
धनितम् । कीदृशे अलिके ? विश्रमितश्चमशीकरे विश्रमितो विश्रामं प्राप्तितो वः
श्रमस्तजनितः शीकरोऽम्बुकणो यत्र तादृशेऽलिके ॥ ॥ अत्र ‘विश्रमित’ इत्यनेन
व्यजनवातादिमित्तानुभूतानां प्रखेदविन्दूनामतिशयिततया हिमकणलमाशिष्यते ॥
तेन चालिकस्य चन्द्रलक्षणं सार्वं निर्वैहतीति धनितम् । ‘ललाटमलिकं गोप्यिः’
इत्यमरः ॥ ५ ॥ ममेति । हे मानद ! मादशप्रपञ्चनादिकाभिमानप्रद ! मम
रुचिरे मनोहरे चिकुरे केशे कुमुमानि कुरु रचय । कीदृशे चिकुरे ? ललिते
मनोहरे मनसिज्ज्वस्य कामस्तरस्य वज्ञचामरे पताकानिहभूते चामरे । पुनः कीदृशे ?
रतिगलिते रतो मुरतसमये गलिते मुक्तवन्धने । पुनः कीदृशे ? शिखण्डिनो

सरसधने जघने मम शम्बरदारणवारणकन्दरे ।

मणिरशनावसनाभरणानि शुभाशय ! वासय सुन्दरे । निज० ॥७॥

श्रीजयदेववचसि रुचिरे संदर्यं हृदयं कुरु मण्डने ।

हरिचरणस्मरणामृतनिर्मितकलिकलुषज्वरखण्डने । निज० ॥ ८ ॥

रचय कुचयोश्चित्रं पत्रं कुरुष्व कपोलयो-

वैटय जघने कौञ्ची मुग्धस्त्रजा कवरीभरम् ।

सरसधन इति । हे शुभाशय शोभनहृदय ! अथ शुभ आ सामस्तेन शयः करो यस्य । मणिरशनादीनां करसाभ्यत्वाद्यमर्थो शुक्षः । मम जघने श्रोण्यां मणिमया रशना च वसनानि च आभरणानि च वासय निवेशय । किंविशिष्टे जघने ? सरसं च तदनं च ख्रिघसान्द्रे । पुनः किंविशिष्टे ? शम्बरदारणः कामः स वारण हृव तस्य निवासार्थकन्द्र दृव कन्दरे । पुनः कीदृशे ? सुन्दरे मनोहरे । गजगतीत्यादि । अनुकूलो नायकः । प्रगदभा नायिका । संभोगः शक्तारः ॥ ७ ॥ अपि च,-श्रीजयदेवेति । हे युनन्दन ! मण्डने इति मण्डननिर्मितं हृदयं सदर्यं कुरु, दयापरो भूत्वा मण्डनानि विषेहीत्यर्थः । किंलक्षणे मण्डने ? रुचिरे जयदेवपत्रीसकाशादुत्कर्पंप्रदे । पुनः किंलक्षणे ? श्रीजयदेववचसि विषयभूते । अथवा,-‘च’शब्दमध्याहृत्य मण्डने जयदेववचसि च हृदयं सदर्यं कुर्विति व्याकायेयम् । अन्यानि पदानि उभयविशेषणस्येन योजनीयानि । किंलक्षणे वचसि ? सहृदयालंकरणे । जयदेववचसि किंविशिष्टे ? हरिचरणस्मरणमेवामृतं तत्र कृतो यः कलिकलुषज्वरो रोषरूपसंतापः स एव ज्वरः तस्य खण्डने । हरिचरणस्मरणामृतेन पापखण्डने वचसीत्यर्थः । अथवा,-हरिचरणस्मरणामृतेन कृतं पापस्य खण्डनं येन वचसा तर्सित्यादृशे ॥ ८ ॥ हृदानीमष्टपशुकमेव शोकेनावतारयति—रचयेति । मूरूराणां शिखाङ्गस्य पितृछल्येव जामरे ताहशे ॥ ९ ॥ सरसेति । हे शुभाशय शोभनहृदय ! मम सुन्दरे जघने मणिमयी या रशना शुद्रघण्ठिका वसनं वस्त्रमाभरणाम्यर्लकरणानि च वासय परिधेहि । कीदृशे जघने ? सरसधने सरसे शक्तारससहिते यने निविष्टे । पुनः कीदृशे ? शम्बरे शम्बरनामानं दैर्यं दारयतीति शम्बरदारणः कामः स एव वारणो हस्ती; महावलत्वात् । तस्य कन्दरे । अपरोऽपि हस्ती पर्वतकन्द्रायां तिष्ठतीति भावः । ‘कुञ्जरो वारणः करी’ इत्यमरः । ‘दरी तु कन्द्रो वा ली’ इति च । वासयेति च ‘वस आच्छादने’ अद्यन्तः ॥ ९ ॥ श्रीजयदेवेति । हे देव कृष्ण ! जय सर्वोत्कर्त्येण वर्तीख । अथ जयदेवस्य कवेच्च चसि वाक्ये सदर्यं दयासहितं यथा स्यादेवं हृदयं कुरु । कीदृशे मण्डने ? जयदेवस्यालंकारजनके । पुनः कीदृशे ? हरिचरणस्मरणमेव यदमृतं तेन निर्मितं कलिकलुषज्वरस्य कलियुगसंचितपापहृष्वज्वरस्य खण्डनं नाशनं येन ताहशे ॥ ९ ॥ रचयेति । हे कृष्ण ! कुचयोः पत्रं मकरिकापत्रं रचय ।

कलय वलयथेणीं पाणी पदे मणिनूपुरा-

विति निगदितः प्रीतः पीताम्बरोऽपि तथाकरोत् ॥ ९ ॥

यद्वान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानं च गदैषावं

यच्छृङ्खारैविवेकतत्त्वरचनाकाव्येषु लीलायितम् ।

पीताम्बरः श्रीकृष्ण इति राधया निगदितः प्रीतः सन्धया निगदितं तथा सर्वमकरोत् । ‘अपि’शब्दसमुचितं यत्तदभीष्टं तत्तदकरोदित्यपिशब्दार्थः । इतीति किस् ? ‘हे यदुनन्दन’ इत्यनुष्ठः । कुचयोः पत्रं पत्रवर्णीं रचय । अनु च कपोलयोर्मंकरिकादि वित्रं रचय । जघने शोण्यां काञ्चीं भेजलामारोपय । अनु च सुग्रथखजा मनोहरमालया कवरीभरं कलय बन्धय । अनु च वलय-थेणीं पाणी कलय । अनु च पदे मणिमयनूपुरौ कलय । अत्र यथासंलयम-लंकारः । हरिणीकृत्तम् । प्रगल्भा नायिका । तदुक्तगम् (शृं. ति. ११४२)— ‘लङ्घवा पर्ति प्रगल्भा स्यात्समस्तरतकोविदा । आकान्तनायका वाढं विराज-द्विभ्रमाय था ॥ स्वामिन्भक्तरयालकं सलिलकं भाढं विलासिन्कुरु प्राणेष ! त्रुटितं पयोधरयुगे हारं पुनर्योजय । इत्युक्त्वा सुरतावसानसुस्तिता संपूर्ण-चन्द्राननास्तृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम् ॥’ दक्षिणो नायकः । ‘यो गौरवं भवं प्रेम दाक्षिण्यं पूर्वयोषिति । न मुद्रात्यन्वरकोऽपि शेषोऽसी दक्षिणो यथा’ (शृं. ति. ११२६) ॥ ९ ॥ इदानीं विद्वत्यायना-दयाजेन आत्मप्रदानं सां तनुते—यद्वान्धर्वेति । हे सुषियः ! जयदेवपण्डित-कवेत्सत्सर्वं शीतगोविन्दतः । अत्र तस्मिल सार्वतिभक्तिरत्यात्ससम्यर्थं उपपत्तिः । शीतगोविन्दे परिशोधयन्तु शुद्धं कुर्वन्तु । अथवा,—शीत-गोविन्दादेव शुद्धं जानन्तु । अत्र ‘यद्यपि संलयावान्पण्डितः कविः’ इति कपोलयोवित्रं वित्रकार्यं विशेषकं कुरु । अथ जघने काञ्चीं त्रुटितां शुद्धपण्डित्या घटय अर्पय । कवरीभरे केशसमूहे स्त्रजं मात्यमन्य प्रापय । वलयथेणीं कहुणपर्क्षिं पाणी हस्ते कलय अर्पय । पदे चरणे नूपुरी मञ्चीरी कुरु । इत्यनेन श्रकारेण राधया निगदित उक्तः सन् पीताम्बरः कृष्णोऽपि तथैवाकरोत् । यथा यथा राधोकवती तथैवारुदोदित्यर्थः ॥ ९ ॥ यद्वान्धर्वेति । हे सुषियः

पाठा०-१ ‘पदे कुरु नूपुरा—’ RM. २ ‘पर्यङ्कीकृतनागनायकफणा-थेणीमणीनां गणे सङ्क्रान्तप्रतिविम्बसंबलनया विभ्रदित्युप्रक्रियाम् । पादा-म्भोरुहधारिवारिधिसुतामश्णो दिद्धुः शरैः कायम्बूहमिवाचरत्यपर्विती भूतो हरिः पातु वः ॥ त्वामप्राप्य मयि स्वर्वंवरपर्वा शीरोदतीरोदते शङ्के सुन्दरि ! कालकूटमपिवन्मृदो मृदानीपतिः । इत्यं पूर्वकथाभिरत्यमनसा विशिष्य चक्षोश्चार्द राधायाः स्तनकोरकोपरिमिलज्ञेन्नो हरिः पातु वः ॥’ S. ३ ‘वस्त-मपि यत्काम्बेतु’ RM., S.

तत्सर्वं जयदेवपणिष्ठतकवे: कुणीकतानात्मनः

सानन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः॥१०॥१
श्रीभोजदेवप्रभवस्य रामादेवीसुवश्रीजयदेवकस्य ।

पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥ ११ ॥

साध्वी माध्वीक ! चिन्ता न भवति भवतः शक्ते ! कर्कशासि

द्राक्षे ! द्रक्ष्यन्ति के त्वामसृत ! मृतमसि क्षीर ! नीरं रसस्ते ।

युक्तार्थपर्यवसायित्वं, तथापि 'विकर्तनस्तमसाम्' हस्यादिवत्पणिष्ठतेष्वपि कविः
अत्मन्तदर्शीति विशेषणपरं बोद्धवम् । तदेति किम् ? यद्वान्धर्वकलासु
कौशलम् । गान्धर्वो मार्गदेवीवत् तत्स्य कला अङ्गविन्यासुवैचक्षण्यादिकाः
वत्र कौशलम् । तत्र गान्धर्वस्य स्वपदात्मकत्वेन मार्गकत्वात् (?) ।
अत्र संभवित्वेऽपि केवलदेवपां गान्धर्वशब्दवृत्तिरूपचारकृत्या बोद्धवेति
सुखित्वम् । अनु च यच्च वैष्णवमनुव्यानम् । अनु च चिन्तनम् । अनु च
यच्च शृङ्गारस्य विवेकः संभोगविप्रलभत्वेन पृथग्भावस्तस्य तत्त्वं सम्यक्त्वेन
निरूपणम् । तत्स्य रचनाविशेषवन्ति यानि काव्यानि तेषु यहीलायितं
विलसितमिति यावत् । युतावता गाने विष्णुभक्तौ शृङ्गाररसनिरूपणे च
यदेतत्स्य काव्यकौशलं तत्सानन्दाः सुखियोऽसादेव प्रबन्धात्परिशोधयन्तु ।
किंभूतस्य कवे: ? कुणो युक्तान् पृकाग्रन्ति आत्मा स्वरूपं यस्य ।
तथाविधस्येत्यर्थः । शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् । वैदर्भी रीतिः । आरभटी
कृतिः प्र १०-११ ॥

इद्यानीं कविरात्मनः प्रबन्धस्य मातुर्यादिगुणवत्त्वं रूपापयति—साध्वीति ।
जयदेवस्य वैदृत्यवाचः शुभमिष्य शुभवत् । यावत्सारं यावत्सारस्य संभव
हृति यावत्सारम् । यत्रकुत्रापि सारं विद्यते तत्र शृङ्गाररसस्य सारं तत्त्वं
शाशुभिरुक्तिः । यथा यश्चकुत्रपिष्टुभुं मङ्गलं विद्यते तत्र जगन्मङ्गलचरिता-
पणिताः । सन्तो जयदेवकवे: श्रीगीतगोविन्दतस्तर्वं परिशोधयन्तु जानन्तु ।
तत्तिमिलाह—यद्वान्धर्वकलासु कौशलं नैपुण्यम् । अथ च,—वैष्णवं विष्णु-
संबन्धिं यदनुव्यानमनुक्षणचिन्तनम्, यच्च शृङ्गारविवेचत्त्वं शृङ्गारम्य शृङ्गार-
रसस्य यो विवेकः संभोगविप्रलभादिरूपेण यद्विवेचनं तत्स्य तत्त्वं यथावैज्ञानम् ।
यदपि च काव्येषु कविकर्मसु कविलनिर्माणकृपेषु लीलायितम् । तत्सर्वमिलव्ययः ।
कीरदास्य जयदेवकवे: ३ कुणीकतानात्मनः कुणीकतानलत्पर आत्मा मनो यस्य
तादशस्य । 'एकतानोऽनन्यकृतिः' ॥ १० ॥ अतुना पितृमातृनाम निबध्न-प्राप्ययते
सज्जनानिति खगुणान्प्रकाशवित्तुम्—श्रीभोजदेवेलादि ॥ ११ ॥

पाठा०-१ 'स्वच्छन्दं' BM. २ 'साधूनो स्वत पूर्व संमतिरिह स्वादेव
भज्यार्थिनामालोच्य ग्रथनश्चमं च विदुयामस्मिन्भवेदादरः । ये केवित्पर-
कुन्युपभूतिपरासानर्थये मरकृतिं भूयो वीक्ष्य वदन्त्ववद्यमिह चेत्सा यासना
स्वास्यति ॥' S. ३ 'राधादेवी' B. ४ 'न भवतु भवती शक्ते' D.

माकन्द ! क्रन्द कान्ताधर ! धेर न तुलां गच्छ यच्छन्ति भावं
 यावच्छैङ्गारसारं शुभमिव जयदेवस्य वैदृग्ध्यवौचः ॥ १ ॥
 इत्थं केलितीर्विहृत्य यमुनाकूले समं राधया
 तद्रोमावलिमौक्तिकावलियुगे वेणीभ्रमं विभ्रति ।

उवर्णनाधया गन्तुमिच्छन्ति तथाह—तर्हि हे माध्वीक ! तवेवं चिन्ता साध्वी
 न भवति । युत्सुक्षमं भवामीति चिन्ता न कार्या । कथम् ? त्वयि तवा-
 साराभावाद् । तदा 'भवतु' इति पाठान्तरम् । अथ भवतीति पाठपर्ये—हे
 शक्ते ! भवती कर्कशासीति योज्यम् । तद्वेदणं योग्यं (?) त्वयि सारं
 नास्त्वेव । हे द्राक्षे ! त्वं मा भैः । त्वां के वा द्रक्ष्यन्ति ? न केऽपीहर्येः !
 हे अगृह ! त्वया नाम्नाऽनेन गर्वो न धार्येः । तदपेक्षया त्वं मृतमसि । हे
 क्षीररस ! रसोऽहमिति त्वं मा गर्वाः । तव रसो नीरमेव । नितरामीर्यते
 प्रेर्यत इति नीरम् । हे माकन्द पक्षसरसफल ! त्वं क्रन्द वैकल्यं प्रापुहीति
 किम् ? विकल्पस्य चिन्तामपि ते न करिष्यन्ति । हे कान्ताधर ! त्वं ताभि-
 स्तुलां न धर । अर्हं त्वत्तुल्यो भवामीति मा संप्रतिपदेयाः । अथ,—हे
 कान्ताधर ! वैकल्यं न गच्छेत्यर्थः । यतो जयदेवस्य वैदृग्ध्यवाचो यावत्सारं
 यावलिः सारैः सह तुलां गन्तुमिच्छन्ति । तर्हि यावता न तुलयन्ति
 तावज्ज्वलिरेवमुक्तप्रकारेण स्यात्त्वयम् । किंभूतावाचः ? शुभं मङ्गलं शुद्धार-
 सारमिव । अत्र 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि
 प्रथन्ते' इति न्यायमाधित्य प्रबन्धान्ते 'शुभ'शब्दोपादानम् । अत्र तिरस्कृतो-
 पमालंकारः । खगधरा तृत्तम् । आरभटी तृत्तिः । वैदर्भी रीतिः । गुणकीर्तनं
 नाम नाभ्याद्यकारः । तद्वक्षणं सङ्गीतराजे—'बहूनां गुणिनां यज्ञ नामार्थ-
 जनितैर्गुणैः । एकोऽपविश्यते तत्तु कीर्तिं गुणकीर्तनम्' ॥ १२ ॥ इत्थमिति ।

एतत्काव्यविवेचनप्रणयिनां यत्संशयोन्मूलना-

त्पुर्वं यच्च हरिस्मृती प्रतिपदव्याख्यातु मे संचितम् ।

तेन ग्रीतमनास्तानोद्गतं सततं श्रेयो मम धीपतिः

शश्वन्मङ्गलमातनोद्गति सतां संगायतां शृण्वताम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायदिनेश्वरमिश्रात्मजश्रीमहामहोपाध्यायशंकरमिश्र-

विरचितायां श्रीशालिनाथकारितायां गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरी-

समाख्यायां द्वादशः सर्गः समाप्ति पक्षाण ॥

पाठा०-१ 'कान्ताधर धरणितर्लं गच्छ' S. २ 'सारस्वतमिह ज्य' S.

३ 'देवस्य विष्वगवचांसि' S.

तत्राहादिकुचप्रयागफलयोर्लिप्सावतोर्हस्तयो-

व्यापाराः पुरुषोत्तमस्य ददतु स्फीतां मुदां संपदम् ॥ १३ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ गीतगोविन्दे सुप्रीतपीताम्बरो
नाम द्वादशः सर्गः ॥

॥ समाप्तं चेदं काव्यम् ॥

पुरुषोत्तमस्य हस्तयोर्व्यापाराः स्फीतां मुदां संपदं ददतु । किंविशिष्टयोर्हस्तयोः ? तत्र वेष्यामाहादो विधत्ते ययोस्ते आहादिनी । कुचावेव प्रयागफले वटफले, आहादिनी च ते कुचप्रयागफले च आहादिकुचप्रयागफले, तयोर्लिप्सां वाञ्छां विभ्रत इति लिप्साभृतौ, तयोर्लिप्साभृतोः । किं कृत्वा ? इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण स्वाधीनभर्तुक्या राधया सह यमुनाकूले कीडापरंपरा विहृतेति स्वेच्छया विधानपरम् । क सति ? तद्वोमावलिमौकिकावलियुगे । वस्या रोमावलिमौकिकानामावलिर्हारस्तयोर्युग्मे । 'वेष्या' इति गङ्गायमुनयोः सङ्गमस्य अमं विलासं विभ्रति सति । रोमावलिर्हारस्तयोपमीयते; कृष्णत्वात् । मौकिकावलिमौकिकावलियोपमीयते । तस्संगमे प्रयागो भवत्येव । कुची तत्कलाभ्यासुपमीयते । कुचप्राप्तेः प्रयागफलप्राप्तिरिति रूपकमलंकारः । शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् । स्वाधीनभर्तुका नायिका । तद्वक्षणम्—(शू. ति. ११०४) “वस्या रतिशुणाकृष्टः पतिः पार्थं न मुच्चति । विचित्रविभ्रमासका सा स्वाधीनभर्तिका यथा ॥ लिखति कुचयोः पत्रं कण्ठे नियोजयति ऋज्जं लिङ्कमुलिके कुर्वन्नगण्डादुदस्यति कुन्तलान् । इति चटुशतैर्वारं वपुः परितः स्पृशन् विरहविभुरो नास्याः पार्थं विमुच्चति वह्नभः ॥” पात्राली रीतिः । भारती वृत्तिः । पात्राली गीतिः । आदितालस्थाया पञ्च हरवक्त्रसमुद्भवाः । प्रतिमण्डवत्तुमांशो मण्डवैवाद्रुतालकः ॥ तालो वर्णयति श्रैव जयमङ्गलसंज्ञितः । विजयानन्दनामा च जयश्रीसंज्ञकः परः ॥ प्रतितार्लं पदानि स्युः पाटास्तुभवं तथा । मध्ये मध्ये यथाशोभालसियुक्तिविशेषवत् । विशेषतो वर्णयतौ यदा श्रीसंज्ञिकोऽपि च ॥ तेनकाः स्युः पदस्थाने प्रतितालेन चेष्यते । मुक्तिपादाक्षरैर्सुकैरालापेन पुरस्कृतैः ॥ पदान्येवं योदश वै ताला एकोनविंशतिः । गौडः स्यादेशतालादिरागः सर्वेषदाश्रयः ॥ चरोदात्तगुणेर्युक्तो वर्ष्य उत्तमनायकः । छन्दः स्यादस्वेच्छया बद्धं समानादिगुणा दशः ॥ १३ ॥ इति श्रीसुप्रीतपीताम्बरतालअेणिनामाऽष्टाविंशः प्रबन्धः ॥

यस्य द्वादशराजकं वित्तनुते सेवां स्थितं किङ्करं

यस्मिन्द्वादशभानुभानुनिकरो भास्येककालोद्भृतः ।

यश्च द्वादशभाप्रभः प्रकृतिवग्राप्यैव लोभं स्थितः

सोऽप्य द्वादशसर्गं विवरणं श्रीकुम्भकणो न्यधात् ॥

पदवाक्यप्रमाणाश्वत्रिसरित्सङ्गमं विद्या ।
 कुम्भकर्णविरां योगो न स्यादिष्टार्थेदः कथम् ॥
 स्वभावगम्भीरतया लिखर्गं दुर्बोधभावा जयदेववाचः ।
 च्याकर्तुमीषे यदि ता न रेताः श्रीकुम्भकर्णो न परः कदाचित् ॥
 श्रीगीतगोविन्दविचारसूक्तिसुरापगासंभवतोऽनुभेदम् ।
 श्रीकुम्भकर्णेऽखिलताजिभूमृद्वाजत्वभार्या अविचार्यमस्ति ॥
 ते मूराः ! किमुपाख्यते गुणिगाणप्रावीण्यपाठवरं
 भूश्वहन्दमनेकाकाकुरचनाचातुर्यचादूकिभिः ।
 श्रीकुम्भः सकलाभिलाषफलद्वेत्सेवितुं प्राप्यते
 सौरम्यं यदि मौकिके किमपरं श्वाद्यं भवेद्वृत्तले ॥
 सुवर्णमुक्ताकलिमितेयं सत्सूक्तिमाला सुमनःप्रयुक्ता ।
 श्रीकुम्भभूमीपतिनोपयुक्ता श्रीवासुदेवार्थणमस्तु साक्षात् ॥
 नाभूवन्हति नाम केऽपि सुधियसत्त्वहृष्पासना-
 भ्यासासादिततस्ततोपजननप्रोह्नासिवाविभ्रमाः ।
 स्वच्छन्दप्रसरहृचः सुरसरिक्षोल्लोकोक्तिभिः
 स्वाधीनीकृतसर्वतः सहृदयः श्रीकुम्भ एव प्रभुः ॥

इति श्रीसरस्वतीरससमुद्रतकैरवोद्यानवायकेनाभिनवभरताचार्येण माल-
 वाम्भोधिनाभमहीधरेण यवनवरतिमिरकुलसङ्गुलसरङ्गपुरजलविज्ञालैक-
 चुलुकेनसुनिवरेण प्रागुदकप्रतीचीदिगाधिपराजगजहठाद्रानदसिंतानन्यसा-
 धारणपौरवेणमेदपाठसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन रायगुरुवायगुरुसेल-
 गुरुरामां च परमगुरुव्यालगारायां (?) चासुहवनेत्यादिविश्वद्राजिविदा-
 जमानेन अरिराजमत्तमातङ्गपद्माननेन सङ्गीतमीमांसामांसलमतिना
 प्रत्यर्थिष्ठृष्टीपतितिमिरततिनिराकरणप्रैदृप्रतापमातेष्वेन वैरितिवायैष्य-
 दीक्षादायगुरुणा बलोद्वतराजकदम्बकदम्बोत्पाटनदक्षिणेन बलहीनराज-
 कस्यापनाचार्येण भूमष्ठलाखपद्मेन चित्रकृटविभ्रमाष्ठुष्टनरेष्वरेण गजन-
 रतुरगाढीशराजत्रितयतोडरमणेन वेदमार्गस्थापनचतुराननेन याचककल्प-
 नाकल्पहुमेण चसुंधरोदरणादिवराहेण भवानीपतिप्रसादपरिप्राप्तुष्टशारीर-
 शालिना कर्णत्रयपाकरणकारणसकलतीर्थाधिदैवतगयागतयवननिराकृतिवर्ण-
 सनेन त्रिजगतीतापत्रयोन्मूलनमूलहेतुना महेन्द्रसुक्षमाभिनेयगताभिनयप्रपञ्च-
 रचनाकरतलकलितामन्त्यकफलवद्विकलपथीकृतविश्वास्तुवस्तुना चसुमती-
 मण्डलमध्यवर्तिचापोपकारतोडरमणेन नादेनेव सूर्तिमता सूर्यत्रितयवेदित-
 राजचक्नृदामणिना महाराजीहृदयसौभाग्यदेवीहृदयनन्दनेन महाराजरण-
 श्रीमोक्योर्विदीलेन्द्रतनुजन्मना महाराजीश्रीभूर्बैदीहृदयाधिनाथेन

महाराजाधिराजमहाराजश्रीकुम्भकर्णमहामहेन्द्रेण विरचितायां
 रसिकप्रियानाइयां श्रीगीतगोविन्दीकायां
 द्वादशः सर्गः समाप्तः ॥

गङ्गास्तवप्रवन्धः ।

—४००—

मधुमथनमूर्तिवर ! इन्दुकरकामुकं वहसि वहु वारि सुतरजे ।
 हरिचरणनखभिदुरजगदण्डनिर्गता ब्रह्मजलपात्रकृतसङ्गे ॥ १ ॥

नमो देवि गङ्गे ! नमो देवि गङ्गे ! हर निखिलमधमलकनन्दे ॥ भूवम् ॥

त्वमसि जनपातिनी चतुरुदधिगामिनी सप्तर्षिकुलसुकृतसारे ।
 कनकगिरिलङ्घिते सकलमुनिवन्दिते हरमुकुटसितकुसुममाले ॥ न०२
 सगरसुतसङ्गमे लसदमरसुन्दरीदूतिके दुष्कृतिदुरापे ।
 निरयगतिवाधिके निर्वाणसाधिके भक्तजनहृतसंतापे ॥ नमो० ॥ ३

मधुमथनेति । हे देवि हे गङ्गे ! तुभ्यं नमः । आदरे द्विरक्षिः । हे
 अलकनन्दे ! त्वं निखिलं समग्रपर्थं पातकं हर नाशय । मधुमथनस्य
 श्रीकृष्णस्य या मूर्तयस्तासां वहा श्रेष्ठा तस्याः संबुद्धौ हे मधुमथनमूर्तिवरे !
 त्वं वहुवारि अतिजर्ण वहसि । सुहु उत्तमासरङ्गा यस्यास्तस्याः संबुद्धौ । हे
 ब्रह्मजलपात्रकृतसङ्गे ! त्वं हरिचरणनखभिदुरं भिन्नं यज्ञगतोऽण्डं ब्रह्माण्डं
 तत्त्वाजिगतासि प्रकटितासि ॥ १ ॥ त्वमसीति । हे सप्तर्षिकुलस्य सुकृतं
 तुष्यं तत्त्वं सारे सारभूते कनकगिरिमेहर्षित उच्छितो यथां तस्याः
 संबुद्धौ हे कनकगिरिलङ्घिते ! हे सकैः समसौमुनिभिर्वन्दिते । हे हरमुकु-
 टस्य सितकुसुमानां वेतपुष्पाणां भाले भालाभूते । त्वं जनानां विवेषां
 पावनी पवित्रकर्त्री आसि । युनः कीदृशी ? चत्वारश्च ते उद्धयश्च तानप्रति
 गच्छति सा चतुरुदधिगामिनी आसि ॥ २ ॥ स्वगरेति । हे सागरसुतसङ्गमे
 सगरसुतानां सङ्गमो यस्यास्तस्याः संबुद्धौ । सङ्गमेन पावनकर्त्रीत्यर्थः । हे
 लसन्त्यः दोभमाना या अमरसुन्दरीं देवाङ्गनासासां दूतिके प्रापिके ! हे
 दुष्कृतिभिर्दुष्कर्मकारिभिर्दुषेनासुमशक्ये । हे निरयगतिवाधिके नरकगति-
 निवारिके ! हे निर्वाणसाधिके मोक्षप्रदे ! हे भक्तजनहृतसंतापे ! भक्तजनानां

१ यस्य प्रबन्धस्य ‘भण्डनिह सादरं धीरजयदेवकविमुत्तारयसि’ इलाघनितम-
 पदार्थेन धीतगोविन्दकर्त्तुजयदेवकविप्रभीतवमपाततास्तार्थते, तथापि धीतगोविन्दस्य-
 खिलप्रबन्धसाधारण्यनां पदलालित—रचनाचातुरी—करणनाचमत्कार—वर्णनानै-
 पुष्पादीनां—निरुक्तजयदेवकुविलानुमापकानामत्र लेश्वोऽप्यनपिगमानां य प्रबन्धो
 धीतगोविन्दकार्यकर्तुः धीतयदेवस्य कृतिरिति वलीयोऽनुमानं विजूम्भतेतराम् ।
 अतोऽस्य प्रबन्धस्य प्रणेता निरुक्तजयदेवादित्रो धीरजयदेवनामा अन्यः कोऽपि
 कपि: स्वार्थिति निष्पर्थः ।

तीर्थवरकारिणी पूर्वजोद्धारिणी हिमशैलपाषाणभेदे ।
 नागरं प्लावयसि पूरयसि सागरं संगता विन्ध्यगिरिपादे ॥ नमो० ॥ ४
 शुभसलिलनिधौंतपुलिनवति कुर्वतस्तव नामनिर्मलालापम् ।
 वन्दिता वीक्षिता चिन्तितावगाहिता मज्जिता मम हरसि पापम् ॥ न०५
 इह निखिलमुनिगणैरिह निखिलसुरगणैरिह निखिलवेदैरुदारे ।
 पीयसे गीयसे स्तूयसे जहुमुनिकन्यके ! संसारसारे ॥ न० ॥ ६ ॥
 गण्डूषमिह मेऽघशतमधिजयतु तव करनिकरगम्भीरतोये ।
 परलोकवन्धुरसि सुन्दरसिन्धुरसि तटिनि सुरसदनसाधनोपाये ॥ न

हतः संतापो यथा तस्याः संबुद्धिः ॥ ३ ॥ तीर्थवरेति । हे हिमशैलस्य
 हिमाचलस्य पाषाणानां भेदो भेदनं यस्यास्तस्याः संबुद्धौ त्वं तीर्थवरस्य
 अष्टवीर्यस्य कारिणी भासि । पुनः कीदृशी ? पूर्वजानामुद्धारिण्यसि । हे गङ्गे !
 त्वं नगराणां समुदायो विद्यते यत्र तज्जागरं भूमण्डलं प्लावयसि पूर्णं करोयि ।
 पुनः कीदृशी ? सागरं समुद्रं पूरयसि । पुनः कीदृशी ? विन्ध्यगिरिपादे
 विन्ध्याचलमूले संगता मिलितासि ॥ ४ ॥ शुभेति । हे शुभसलिलेन पवि-
 चोदकेन निधौंतं क्षालितं यस्तुलिनं तदं तदक्षिणं यस्यास्तस्याः संबुद्धौ । त्वं
 मम पापं हरसि नाशयसि । कथं भूतस्य मम ? तव नाशो यो निर्मलालापः
 पवित्रालापस्तुं कुर्वतः । कथं भूता त्वम् ? वन्दिता नमस्कृता । वीक्षिता रषा ।
 चिन्तिता स्मृता । अवगाहिता प्रविष्टा । मज्जिता खाला सती पूमिः प्रकारैः
 पापं हरसि ॥ ५ ॥ इहेति । हे उदारे वदान्ये ! हे संसारसारे ! संसारे
 सारभूता त्वमसीलर्थः । हे जहुमुनिकन्यके हे जाह्नवि ! त्वमिह संसारे ।
 अथवा,-ब्रह्माण्डे निखिलमुनिगणैः समग्रमुनिसमूहैः पीयसे । इह निखिल-
 देवगणैः समग्रदेवसमूहैः गीयसे । निखिलवेदैः समस्यावेदैः स्तूयसे ॥ ६ ॥
 गण्डूषमिति । हे करनिकरगम्भीरतोये कराणां छहरीणां निकरः समूहसेन
 गम्भीरमक्षेभ्यं तोयं यस्यास्तस्याः संबुद्धौ हे सुरसदनसाधनोपाये । सुराणां
 देवानां सदनं स्थानं तस्य साधनं प्राप्तिस्तस्योपायभूते । हे तटिनि तटवति
 हे गङ्गे ! त्वं परलोकवन्धुः परलोके वन्धुरुपासि । पुनः कथं भूतासि ?
 सुन्दराणां देवानां सिन्धुनैर्यसि । अतस्य गण्डूषमाचमनं मे मम अथशर्तं
 गीत० १६

इति रामलक्ष्मणकौशिकानुज्ञया सुरसरित्कृतनमस्कारम् ।

भणन्तमिह सावरं धीरजयदेवकविमुच्चारयसि भवजलधिपारम् ॥ न

इति गङ्गास्तवप्रबन्धः समाप्तः ।

पातकशतमधिजयतु नाशयतु । इहास्मिष्ठोके ॥ ७ ॥ इति रामेति । राम-
लक्ष्मणकौशिकानुज्ञया । कौशिको विश्वामित्रः । रामलक्ष्मणकौशिकानाम-
जुज्ञया आज्ञया । सुरसरितो गङ्गायाः कृतो नमस्कारो यस्यां क्रियायां यथा
भवति तथा । सावरमावरपूर्वकं यथा भवति तथा । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ।
इहास्मिष्ठोके भणन्तं कथयन्तं धीरजयदेवकविं भवजलधिपारं भवरूपो यो
जलधिः समुद्रस्तस्य पारमन्तमुच्चारयसि प्रापयसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीजयदेवकृतगङ्गास्तवप्रबन्धटीका समाप्ता ॥

टीकोद्गतार्थश्लोकाः ।

भस्मोद्गूलन ! भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं
हा सौपानपरम्परां शिरिसुताकान्तालयाळंकृतिम् ।

अस्माराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निषीयामहे ॥ (पृ. ५)

❀ ❀ ❀

यथुःप्रादुर्भावादनुमित्तमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः कचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
न तन्मुक्तः संप्रलयहमतनुरमेऽप्यनतिभाक
महेषा क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥

गीतगोविन्दस्थपद्यानां सूचि: ।

पद्यानि	प्रष्ठानि	पद्यानि	प्रष्ठानि
अङ्गोर्निश्चिप	१६८	तस्याः पाटल	१९२
अङ्गेष्वाभरणं	१०९	तानि स्पौश	७२
अतिकम्या	१८०	तामथ मन्मथ	१५५
अन्नान्तरे च	११३	तिर्यक्षाठ	७३
अन्नान्तरे मसूरा	१५०	स्वद्वाम्येन समं	१००
अथ कमपि	१३७	त्वां चित्रेन	१७४
अथ तौ गन्तु	१०५	स्वामप्राप्य	१९९
अथ सहसा	११५	दरविदलित	३२
अथागतां	११८	दुरालोकस्त्रोक	५९
अनिलतरल (प्र० १६)	१२९	दशौ तव	१६०
अनेकनारी	३४	दोभ्यां संय	१९०
अन्तमोहन	१४३	नायातः सखि	१२८
अहमिह	९१	निलोटसङ्ग	४०
आचासो विपि	५१	निन्दति चन्दन (प्र० ८)	७६
आस्तेषादनु	१००	निनृतलिकुञ्ज (प्र० ६)	५१
इत्तततस्ता	६३	पश्चापयोधर	२५
इत्यं केलि	२०१	परिहर कुता	१५६
ईषन्मीलित	१९४	पर्यङ्गीकुत	१९९
ठन्मीलन्मुजु	३३	पश्यति दिशि (प्र० १२)	१०५
कंसारिरपि	३३	पाणी मा कुरु	६९
कथितसमये (प्र० १३)	११४	पूर्वं यत्र	९३
कन्दपैषवर	८७	प्रत्यूहः पुल	१८९
काइमीरगौर	१६९	प्रलयपयोधि (प्र० १)	१०
किं विश्वाम्यसि	११०	प्रसरति दशाधर	१२३
किसलयशयन (प्र० २३)	१८५	प्रातर्मालि	१३५
कुरु यदुनन्दन (प्र० २४)	१९५	बन्धुकतुति	१५९
क्षणमपि	८८	वाधां विधेहि	१३४
गणयति गुण	५०	भजन्त्यासा	१८१
गतवति सखी	१८५	भूचापे निहितः	७१
चन्दनचर्चित (प्र० ४)	३५	भूपलुवं धनु	७०
जयश्रीविन्यसौ	१८२	मलुतर (प्र० २१)	१०१
तर्लिं कामपि	११७	मनोभवानन्दन	१३६
तयेदं पश्यन्ता	१४२	मामिदं चलिता (प्र० ७)	८४

पदानि	शुष्ठानि	पदानि	पृष्ठानि
मुग्धे विषेहि	१५७	वेदानुवरते	१९
मेघमेंहर	१	व्यथयति	१५८
वदि हरि	८	व्याकोशः केश	१९९
वद्रान्धवी	१९९	वाणिसुखि	१५७
वसुनातीर	७६	श्रितकमला (प्र० २)	२०
वचय कुचयोः	१९८	श्रीभोजदेव	२००
रजनिजनित (प्र० १७)	१३७	संचरदधर (प्र० ५)	४५
रतिसुख (प्र० ११)	९४	स ग्रीतिं उनुतां	१६१
राधासुरघ	१०३	सभयचकितं	१०२
राधावदन (प्र० २२)	१३५	समुदितमदने (प्र० १५)	१२३
रासोङ्लास	४२	साकृतस्मित	६३
रिपुरिव सर्षी	१३४	साधूनी सम्मति	२००
ललितलब्ध (प्र० ३)	२७	साध्वी माध्वीक	२००
वदसि वदि (प्र० १९)	१५०	सानन्दनन्द	१८१
वसन्ते वासन्ती	२६	सा मां व्रह्यति	१६७
वहति मलय (प्र० १०)	९१	सा रोमाश्रिति	८५
वाग्देवता	६	सा ससाध्वस	१७५
वाचः पहुच	९	सुचिरमनु	१६३
वासाङ्के रति	१५१	सौन्दर्येकलिखे	१८३
विकिरति मुहुः	९९	सानविलिहत (प्र० ९)	८२
विषुलपुषुलक	१०८	खिरथे यत्पुरुषा	१४८
विरचितचाढु (प्र० २०)	१६३	स्मरसमरोचित (प्र० १४)	११९
विरहपाण्डु	१२२	स्मरातुरा	८७
विषेषामनु	३९	हरिरभिसरति (प्र० १८)	१४५
विहरति वने	४४	हस्तास्त	५८
कृष्णवाङ्मुख	८९	हारावली	१७०
		हृदि विसलता	६८

रसिकप्रिया-रसमञ्जरीटीकोदाहृतग्रन्थ-ग्रन्थकृज्ञामनिर्देशकं परिशिष्टम् १

अमरः (अमरसिंहः) १६, १७, ३, औचित्यविचारचर्चा (क्लेन्ड्रः) ९, ३३.	मञ्जूषा १४. मालतीमाधवम् (भवभूतिः) ५. मेघदूतम् (कालिदासः) ८. मेदिनी १६०. योगरत्नावली १४. रतिरहस्यम् ५३, ५६, ५७, १२१, १२६. रसरत्नकोशः १६. रसरत्नप्रदीपिका ४०. रसार्णवसुधाकरः ६६, ६८, ६३, ९८, १०७, १०९, १२९, १५६, १७६. रसिकसर्वस्वम् १७, ५५, ५६. बराहः १७८. बसन्तराजः १६४. बात्स्यायनः १४०. बार्तिकसूत्राणि (कालायनः) १६. विद्वः १८, ३. बृत्तरत्नाकरः (भट्टकेदारः) ६०. शकुनशाखम् १६५. शार्ङ्गधरपद्मतिः (शार्ङ्गधरः) ५. शाइवतः ५७. श्रुंगारतिलकम् (सदभट्टः) २४, २६, २७, ४०, ६४, ६७, ७९, १०७, ११८, १२७, १५६, १८५, १९५, १९९, २००.
कात्यः ४६. कामशाखम् (वात्सायनः) १३९. काव्यप्रकाशः (ममटः) ४, ५, ५०, ६९, ७२, ९७, १००, १२५, १२७, १४१, १६१, १७३, १८३, १९२. काव्यादर्शः (दण्डी) ५. काव्यालंकारसूत्राणि (वामनः) ९. काव्यिका (वामनः) १०६. कुमारसंभवम् (कालिदासः) ५. कोकः ५७. क्षीरस्यामी (अमरढीकाप्रणेता) १२४. गणसूत्राणि १५. चन्द्रघूडामणिः ३९. दशरूपकम् (धनञ्जयः) ९, ३६, ४०, ६३, ८०. धरणिः १५. नाट्यशाखम् (भरतः) ३०, ३५, ३६, ३९, ४०, ५२, ५३, ५४, ५६, ५७, ७९, ९९, १०१. नैषधकाव्यम् (श्रीहर्षः) ५. पञ्चसायकम् ५३, ५४, ५५, ५६, १२४. पाणिनिसूत्राणि ४, ७, ४७, ८५, ८९, ९३, १३०, १५१, १६१, १६८.	श्रुंगारतिलकम् (सदभट्टः) २४, २६, २७, ४०, ६४, ६७, ७९, १०७, ११८, १२७, १५६, १८५, १९५, १९९, २००. श्रुंगारदीपिका १०९, संगीतराजः १३, १०८, ११७, १२२, १२८, १३२, १४२, १४७, १५५, १६७, १८३, २०१. हारावली ३७., ३.
	८

गीतगोविन्दगत-राग-तालानां विवि

सं	प्र०	दीपिका		रसमञ्जरी		रसिकप्रिया	
		रागः	तालः	रागः	तालः	रागः	तालः
१	१	मालवगौड	रूपक	मालवगौड	रूपक	मालवगौड	रूपक
२	२	गुर्जरी	मंठ	गुर्जरी	प्रतिमंठ	गुर्जरी	निःसार
३	३	बसन्त	यति	बसन्त	रूपक	बसन्त	यति
४	४	रामकरी	यति	रामकरी	रूपक	रामकरी	यति
५	५	गुर्जरी	"	गुर्जरी	प्रतिमंठ	गुर्जरी	यति
६	६	मालवगौड	एकताळी	गौडमलव	एकताळी	मालवगौड	एकताळी
७	७	गुर्जरी	यति	गुर्जरी	यति	गुर्जरी	यति
८	८	कण्ठि	एकताळी	कानर (झी)	एकताळ	कण्ठि	एकताळी
९	९	देशाच्च	एकताळी	देशाच्च	एकताळी	देशाच्च	एकताळी
१०	१०	देशीवराढी	रूपक	देशीवराढी	रूपक	देशी	रूपक
११	११	गुर्जरी	एकताळी	गुर्जरी	एकताळी	गुर्जरी	एकताळी
१२	१२	गुणकरी	रूपक	गुणकरी	रूपक	गोण्डकरी	रूपक
१३	१३	मालव	यति	गौडीमलव	प्रतिमंठ	मालव	यति
१४	१४	बसन्त	यति	बसन्त	एकताळी	बसन्त	यति
१५	१५	गुर्जरी	एकताळी	गुर्जरी	एकताळी	गुर्जरी	एकताळी
१६	१६	देशवराढी	रूपक	देशाच्च	रूपक	देशवराढी	रूपक
१७	१७	भैरवी	यति	भैरवी	यति	भैरवी	यति
१८	१८	गुर्जरी	यति	गुर्जरी	यति	गुर्जरी	यति
१९	१९	देशवराढी	अष्टताळी	देशवराढी	अष्टताळी	देशवराढी	अष्टताळी
२०	२०	बसन्त	रूपक	बसन्त	रूपक	बसन्त	यति
२१	२१	वराढी	प्रतिमंठ	वराढी	प्रतिमंठ	वराढी	रूपक
२२	२२	वराढी	यति	वराढी	यति	वराढी	यति
२३	२३	विभास	एकताळी	विभास	आदि	भास	आदि
२४	२४	रामकरी	यति	रामकरी	यति	रामकरी	यति

द्राते

कानुसारि नामपरिचायकं परिशिष्टम् २

प्र.	पद्योत्तिका		बालबोधिनी		सखीविनी	
	रागः	तालः	रागः	तालः	रागः	तालः
१	मालव	रूपक	मालवगौड	रूपक	मालवगौड	रूपक
२	गुर्जरी	प्रतिमंठ	गुर्जरी	प्रतिमंठ	गुर्जरी	प्रतिमंठ
३	वसन्त	रूपक	वसन्त	रूपक	वसन्त	वसन्त
४	रामकरी	रूपक	रामगिरी	यति	रामकरी	रूपक
५	गुर्जरी	रूपक	गुर्जरी	"	गुर्जरी	प्रतिमंठ
६	मालवगौड	एकताली	मालवगौड	एकताली	मालव	एकताल
७	गुर्जरी	मंठताल	गुर्जरी	यति	गुर्जरी	मंठताल
८	कणाठिक	एकताली	कणाठ	एकताली	कणाठ	एकताली
९	देशाख	एकताली	देशाख	एकताली	देशाख	एकताली
१०	देशीबराढी	रूपक	देशीबराढी	रूपक	देशीबराढी	रूपक
११	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली
१२	गुणकरी	रूपक	गुणकरी	रूपक	गुणकरी	रूपक
१३	गौडीमालव	प्रतिमंठ	मालव	यति	गौडीमालव	प्रतिमंठ
१४	वसन्त	एकताली	वसन्त	यति	वसन्त	एकताली
१५	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली
१६	देशाख	रूपक	देशाख	रूपक	देशाख	रूपक
१७	भैरव	यति	भैरवी	यति	भैरवी	यति
१८	गुर्जरी	यति	रामकरी	यति	गुर्जरी	रूपक
१९	देशबराढी	अष्टताली	देशबराढी	अष्टताली	देशबराढी	अष्टताली
२०	वसन्त	रूपक	वसन्त	यति	वसन्त	रूपक
२१	बराढी	रूपक	बराढी	एकताली	बराढी	प्रतिमंठ
२२	बराढी	रूपक	बराढी	यति	बराढी	यति
२३	विभास	आदि	विभास	आदि	विभास	आदि
२४	रामकरी	यति	रामकरी	यति	रामकरी	यति

महाकविजयदेवकवेः समयपरिचायकं परिशिष्टम् ३

पुरा विल १९९८ शकमिते संवत्सरे वाहानुदीन-गोरीमुखतानस्य दासीमुख
कुतुहलीनार्थ्यो विष्णीपतिरासीत् । तेन कतिपयसंवत्सरावधि विष्णीपति
पादसाहपदं प्रशास्य, विष्णवार-खिळजीसेनार्थीशादियोद्भुसाशास्त्रेन
वाहनेवाः पादाकान्ती कृत इत्यनुषुभुमः । तदा विविवंशज उदीश्वरपुण्डरो
लक्ष्मणसेनार्थ्यो विद्वानुपो नदियाशान्तिपुरे राज्यमशासीत् । यद्यपेतामभि
व्याख्य समुद्रतीरावधि पूर्वदिव्यस्य राज्यप्रदेशशासीत् । तदन्तर्थं विसामन्त्र
नृपार्थसाङ्गाप्रतिपाक्नपरा आसन्निति श्रूयते । यदा विष्णवार-खिळजीपरम्य
पूर्वोक्तः सेनार्थीशो नदियाशान्तिपुरस्थान्मुहुमुहुर्धर्षेयाद्वाके, तदा लक्ष्मण
सेनः स्वदेशं परिलक्ष्य जगन्नाथपुरीं निर्जेगाम । पूर्वमुदीशराज्यात्मो चल
देशो विष्णीपतिना सद सन्निधतो बभूतेति चानुश्रूयते । अस्यैव पिण्डिततत्त्वम्
रत्नमासीज्ञयदेवः । स पूर्वद्वीतीयगोविन्दवाक्यमररचन् । तत्र 'वास
पछवयस्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एव शरणं
कृताद्यो दुरुहद्दुतेः ।' (गी. गो. १।११४) 'स्पर्धा कोऽपि न विश्रुत
श्रुतिधरो धोयी कवित्मापतिः ॥' इति प्रशंसनपरं श्लोकं स्वयं प्रणीतं आच्याम
निविष्वानित्यनेनायं महाकवी राजसभायां संलङ्घप्रतिष्ठ आसीनिति द्वकृट
भवति । अयं तिन्दुविष्वानिजनः कौण्डन्यगोत्रज्येष्ठ, अस्य पितृन
भोजदेवः । तद्वानुकमस्तिवत्थम्—

शेषरत्नाकरः

|

पारिजातः

|

विशाधरः

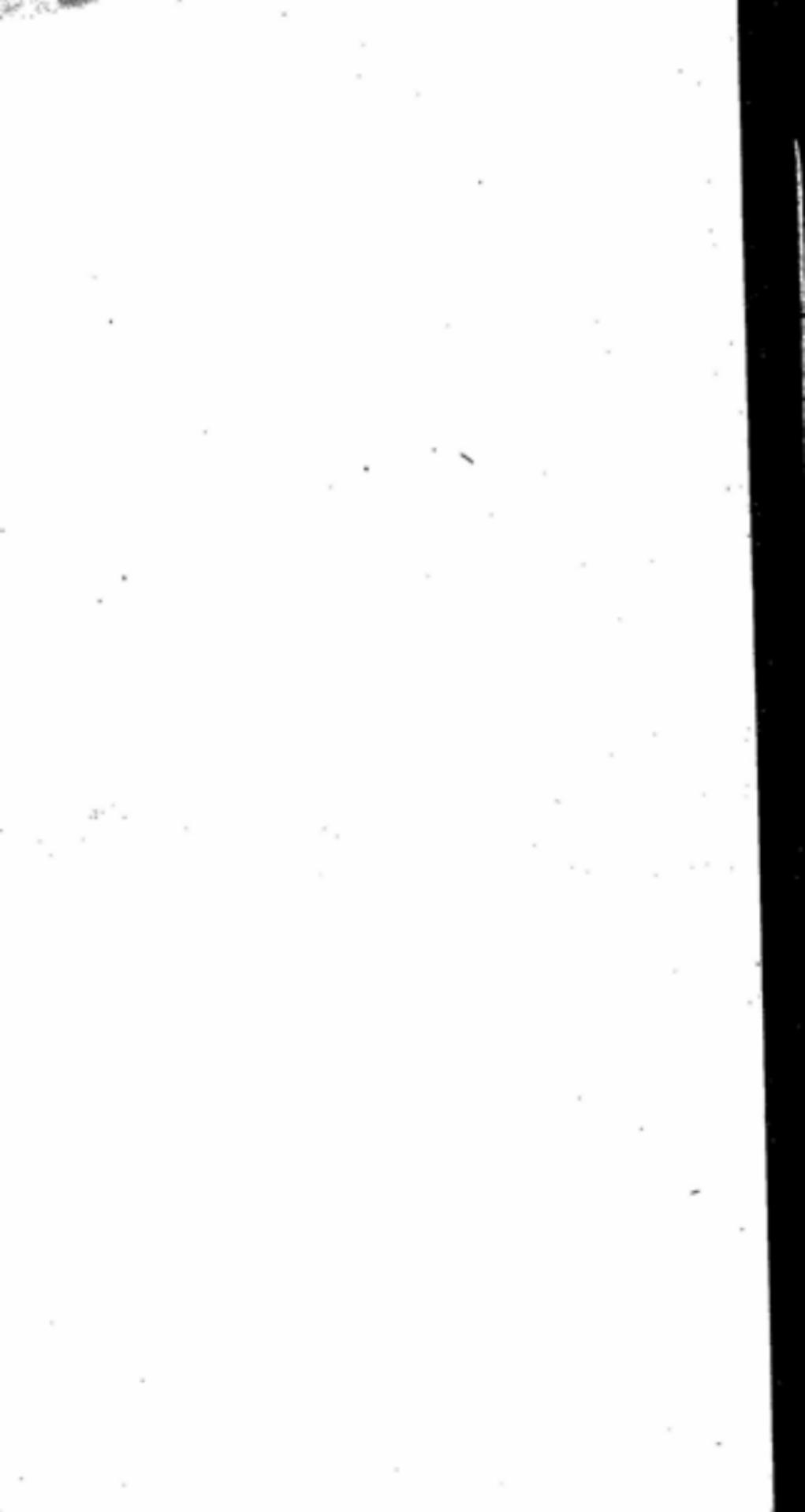
|

भोजदेवः

|

जयदेवः

महाकविजयदेवविषयकं गीतगोविन्दविषयकं चान्यद्वृत्तं प्रात्र उपो
स्कृटमिति तत्तत पूर्वावसेयम् ।

Central Archaeological Library,

NEW DELHI. 1561

Call No Sa8K/Jay/Ach

Author - 512129

Title - 511(11)9-42

"A book that is shut is but a block."

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.